

66.0

B-53

ВІСНИК

ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ПОЛІТОЛОГІЯ

ВИПУСК II—III

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

**ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ПОЛІТОЛОГІЯ**

Випуск II–III

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
2007

Вісник Прикарпатського університету.
Політологія. 2007. Вип. II–III

У виданні подано наукові дослідження актуальних проблем політичної науки, державної та етнічної політики, теорії міжнародних відносин, а також доповіді та повідомлення учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції “Політичні партії і вибори в Україні: історія та сучасність” (м. Івано-Франківськ, 14–15 жовтня 2005 р.), яка відбулася в рамках науково-методологічного проекту “Партійна та виборча система України: українські реалії та європейський досвід”. Збірник завершує хроніка подій, огляди та рецензії.

Для студентів, аспірантів і викладачів політології, фахівців-практиків та науковців – усіх, хто цікавиться теоретичними й практичними аспектами політики.

Scientific researches of the issue of the day of political science, state and ethnic policy, theory of international relations, and also lecture and report of participants of the All Ukrainian scientific and practice conference are represented in edition “Political parties and election in Ukraine: history and contemporaneity” (Ivano-Frankivsk, on October, 14–15, 2005) which took place within the framework of scientific-methodological project “Party and electoral system of Ukraine: Ukrainian really and European experience”. Collection is completed by the chronicle of events and reviews.

For students, post-graduates and lectures of politology, specialists-practical workers and research workers, all, who is interested in the theoretical and practical aspects of political science.

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЩУК (*голова ради*); д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р юрид. наук, проф. В.В.ЛУЦЬ; д-р філол. наук, проф. В.Г.МАТВІЙШИН; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК.

Редакційна колегія: д-р політ. наук, проф. В.М.ДЕНИСЕНКО (*голова редколегії*); д-р філос. наук, проф. Ф.М.КИРИЛЮК; д-р політ. наук В.О.КОТИГОРЕНКО; д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р філос. наук, проф. В.К.ЛАРІОНОВА; д-р політ. наук Ю.А.ЛЕВЕНЕЦЬ; д-р істор. наук, проф. В.В.МАРЧУК (*голова редколегії*); канд. істор. наук, доцент І.С.МОНОЛАТІЙ (*відповідальний секретар*); д-р істор. наук, проф. Б.П.САВЧУК; д-р політ. наук, проф. В.І.САЛТОВСЬКИЙ; канд. істор. наук, доцент І.С.ЦЕПЕНДА, д-р політ. наук, доцент Б.О.ЯРОШ.

Затверджено до друку

Вченою радою Інституту історії і політології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол №2 від 20 жовтня 2006 р.).

Адреса редакційної колегії:

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Тел.: 59-61-03.

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2007.

© Видавничо-дизайнерський відділ ЦТТ, 2007.

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ПАРАДИГМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті дано характеристику неоднозначних процесів глобалізації та регіоналізації, що відбуваються в сучасному світі та мають, безперечно, неабиякий вплив на формування сучасного вигляду України. Детальний аналіз дозволить виявити найвпливовіші фактори й сформулювати рекомендації щодо сталого розвитку регіональних інтеграційних процесів.

Ключові слова: парадигма, регіональна політика, політична трансформація, регіональна політична культура, Україна.

Ключовим принципом при формуванні нової парадигми регіональної політики України є визнання регіональності українського суспільства й розгляд даного факту як цінності. Така регіональна розмаїтість суспільства, поряд із культурною, релігійною і мовною, повинна бути визнана як позитивний фактор, що забезпечує його духовне, економічне багатство й розвиток, а регіональні утворення повинні розглядатися як невід’ємна частина суспільства.

Разом із тим, ґрунтуючись на факті полікультурності суспільства, варто визнати, що мирне політичне життя вимагає дотримання таких умов, як цивільна єдність, загальна політика інтеграції країни в соціальному, етнічному, регіональному, правовому планах; створення клімату толерантності, терпимості, міжрегіонального діалогу.

Завдяки цим принципам кожний соціум збереже свою ідентичність, розвине її, збереже свою регіональну культуру, цінності й традиції, і одночасно зробить свій внесок в інтеграцію і консолідацію українського суспільства. Недотримання цих принципів може внести небажані на даному етапі розвитку українського суспільства елементи федералізації.

У перспективі еволюційної трансформації регіонів України на плюралістичній основі можливе виникнення якісно нової, раціоналістичної, активістської, мобілізаційної свідомості та відповідних соціально-політичних позицій, здатних вирішальним чином вплинути на структуру регіональної політичної культури.

До можливих напрямів утвердження значеної орієнтації можна віднести: вироблення у свідомості людини почуття причетності до процесів регіонального політичного життя; підвищення ступеня зацікавленості суспільними

справами; переорієнтацію індиферентної, традиційно орієнтованої політичної культури, властивої, на думку Г.Алмонда й С.Верби, “молодим” політичним системам перехідного типу в бік “культури участі”, що передбачає створення складної моделі поведінки, орієнтованої на соціальне партнерство; участь населення в регіональному політичному житті в рамках місцевих спільнот із метою вирішення конкретних проблем, що безпосередньо пов’язані з індивідуальними чи сімейними проблемами; розвиток поширеного в сучасних правових системах права суспільних інтересів, яке передбачає діяльність, спрямовану на проведення правової реформи [7, с.31].

Регіон слід розглядати як регіональну суспільно-політичну систему, як вихідне поняття політичної регіоналістики, основну складову частину територіального устрою країни. Регіон визначається єдиною відповідною політикою держави, що має організаційну відособленість, цілісність, економічну й демографічну самодостатність, культурну самобутність; систему державних органів, які є елементами державної структури влади й управління країною.

В Україні останніми роками з’явилися теоретичні дослідження, в яких соціально-політичні зміни розглядаються під кутом формування нових явищ у регіональній політичній культурі суспільства. Чимале місце в цих дослідженнях посідають особливі зміни провідного типу політичної культури в процесі подолання тоталітарної ідеологічної спадщини. Численні наукові розвідки присвячені питанням соціально-регіональної структури політичних орієнтацій населення України (Оксамитна С., Макеєв С., Романюк А., Черниш Н.), із сукупності яких можна цілком компетентно судити про зміни, що

відбулися останніми роками в політичній свідомості й поведінці різних суб'єктів, прилучених до процесів суспільно-політичних трансформацій в Україні.

Однак вищевказані проблеми лишаються мало вивченими в теоретико-методологічному й емпіричному аспектах, тому дослідження регіональної політичної культури як важливого чинника консолідації сучасного українського суспільства є однією з умов формування нової парадигми регіональної політики в Україні.

Категорія політичної культури в сучасній політологічній науці є однією з ключових у вивченні особливостей функціонування політичних систем, у поясненні та прогнозуванні політичних процесів. Існують різні підходи до інтерпретації та дослідження феномена політичної культури залежно від того, яке коло явищ охоплює політична культура у сфері політичного життя суспільства.

Перші дослідження політичної культури зосереджували увагу на вивченні суб'єктивних компонентів – сукупності політичних установок щодо певної політичної системи. Розширення об'єкта вивчення включає до політичної культури особливості політичної поведінки людей і тим виводить її у сферу об'єктивних феноменів політичного життя. У політичній культурі особи, поряд із політичними знаннями, ідеологічними позиціями та зразками політичної діяльності, велике значення мають емоційно-психологічні компоненти – політичні переконання, почуття, настрої, оцінки, переживання і таке інше [11, с.247].

Характерні риси й особливості політичної культури зумовлюються конкретно-історичними, економічними, соціально-класовими, національно-етнічними, регіональними, професійними та іншими чинниками.

Феномен політичної культури є одним із базових елементів функціонування політичної системи. Він розглядається дослідниками з різних точок зору, насамперед з огляду на те, яке саме коло явищ охоплюється даним феноменом політичного життя. У даному дослідженні політичну культуру можна визначити “як сукупність усталених форм політичної свідомості і поведінки, які визначають особливості функціонування різних суб'єктів політичного процесу у рамках певної політичної системи” [12, с.315].

Політична культура як цілісний компонент протистоїть “політичній стихії”, впроваджуючи в неї елементи впорядкованості, стабільності,

відтворюваності і є, згідно з когнітивістським визначенням, сукупністю базисних знань про соціальне життя, що поділяються великою кількістю членів суспільства та визначають їхнє розуміння конкретних політичних ситуацій та поведіння в них [12, с.324].

Політичні інститути суспільства не є нейтральними щодо характеру існуючої в суспільстві політичної культури, та успіх тих або інших політичних інститутів у забезпеченні соціальної стабільності залежить від того, якою мірою ці політичні інститути узгодяться з характером інтеграційних механізмів, що закладені в політичній культурі.

У дослідженнях із різноманітних аспектів формування й функціонування політичної культури звичайно йдеться про політичну культуру тієї чи іншої соціальної групи (етнічної групи, населення регіону тощо) і політичну культуру індивіда (як виборця). Звичайно, треба певним чином звузити дослідницький аспект, наголошуючи лише на одному зі значень категорії “народ” і під регіональною політичною культурою розуміти поєднання відносно сталих форм регіональної політичної свідомості та поведінки окремого суб'єкта населення регіону.

Регіональна політична культура значною мірою спирається на минуле населення регіону – його історію, традиції – і спрямоване передусім у сьогодення та перспективу розвитку регіонів суспільства. Розглядаючи регіональну політичну культуру в окресленому вище аспекті, слід передусім конкретизувати предмет дослідження.

Під регіональною політичною культурою слід розуміти сталі в межах певного історичного періоду розвитку населення території форми регіональної політичної свідомості, властиві головним соціальним групам та базисному типу особистості цього населення. Тобто регіональна політична культура є найстабільнішим феноменом регіонального політичного життя того чи іншого етносу, незважаючи на те, чи існує цей етнос як нація з розгорнутими формами соціально-економічної та політичної організації, або ж як населення регіону, включеного в межі держави, утвореної іншим етносом, який домінує в цій державі.

Упродовж усього історичного розвитку населення регіону форми й типи регіональної політичної культури можуть змінюватися, однак ці зміни, на відміну від змін у політичній культурі народу, можуть мати революційний характер.

Яскравим прикладом революційної зміни політичної культури української нації є зміна прокомуністичних орієнтацій у більшості регіонів України, яка фіксувалася в репрезентативних соціологічних дослідженнях уже на початку 1991 року, на антикомуністичні – наприкінці того ж самого року, коли саме зійшлися кінець комуністичної ідеології і початок національної державності [3, с.70]. Ще один яскравий приклад – результати березневого та грудневого референдумів 1991 року, під час яких загальнонародним голосуванням розв'язувалися питання перспективи СРСР і незалежності України [14]. Уже навіть цього прикладу досить, щоб наочно показати, як менш ніж за рік революційно змінилася домінанта політична культура нації – від голосування за Союз до однозначного ствердження незалежності України.

Більшістю представників української нації була продемонстрована несталість засадничих політичних орієнтацій. І це пояснюється, насамперед, несформованістю самої нації як суб'єкта “державотворення”. Регіональна й соціально-класова неоднорідність, амбівалентність українського суспільства, в якому досить мирно співіснують “ілюзії соборності та периферійна ностальгія за імперським заступництвом, прагнення до економічної свободи та прив'язаність до комуністичного патерналізму, зумовлюють парадоксальну, на перший погляд, готовність підтримати такі варіанти національно-державного розвитку, що суперечать один одному” [10, с.102]. Однак слід зазначити, що окремі елементи політичної культури зберігають свою інваріантність упродовж усього періоду останніх політичних трансформацій в Україні.

Спостерігаючи за розвитком політичних баталій останніх років другого тисячоліття, процесом розпаду “соціалістичної цивілізації” і намагання створити замість неї багато якісно нових соціально-політичних утворень, можна стверджувати, що консолідацію сучасні політичні суб'єкти розглядають лише як засіб руйнації або досягнення влади, а не як мету соціального розвитку.

Заслугове на увагу думка про необхідність виділення регіонально-цілісного підходу, що є науковим фундаментом уявлень про регіон як цілісність та єдність його природного, економічного середовища та соціуму. Державна регіональна політика повинна бачити кожний регіон у всій складності його історичного шляху, фор-

мування етносу, місця в територіальному поділі праці [7, с.35].

Між регіонами України існують диспропорції економічного та соціального розвитку. Слід зазначити, що такі диспропорції на рівні регіонів можуть призвести до загострення питання про напрямки та тенденції подальшого розвитку регіональної суспільної свідомості там, де чинники етнополітичного походження не становлять виразної специфіки окремих регіонів. Представники територій, де на перший план не виходять етнонаціональні проблеми, також тяжіють до пошуків відповідей на питання про “істинні” причини свого незадовільного сучасного становища. І “вихід” із нього нерідко є на шляхах розвитку власних регіональних сценаріїв майбутнього, генерації регіональних міфів, формування регіональної ідентичності. Відбувається, на наш погляд, ще не чітко виражена, але все більш яскрава тенденція регіоналізації суспільної свідомості, зміщення пріоритетів у свідомості пересічних громадян із національних цілей та цінностей на локальні, регіональні. У такому разі має місце тенденція до появи так званої регіоноцентричної форми суспільної ідентифікації, лояльності передовсім до своєї “малої” батьківщини [8], що входять у конфлікт із лояльністю до держави, до атрибутів та інститутів державної влади в цілому. До того ж відсутні політична практика, традиції правового вирівнювання, профілактичного зняття гостроти цих конфліктів, регіональних і загальнонаціональних цінностей та ідентичностей, що призводить до неадекватних реакцій із боку державного центру.

Це відкриває шлях до того, що й відносно однорідні регіони можуть демонструвати й підкреслювати свою специфіку як аргумент у дискусії з центром, у намаганнях протидії уніфікаційним заходам державної влади, як засіб тиску на центральні державні установи з метою задоволення найнагальніших місцевих потреб. Політична культура чітко визначає характер вимог до неї, спосіб виразу цих вимог, відповідні дії політичних лідерів та резерви народної підтримки існуючого політичного режиму.

Отже, тип та особливості політичної культури багато в чому зумовлює функціонування політичної системи, тоді як остання визначає характер політичної культури. А як підкреслює Л. Даймонд, американський дослідник основних факторів консолідації демократії, “зміни в ролі, силі або стабільності демократії вкрай рідко від-

буваються без будь-яких помітних зрушень у політичній культурі” [5].

Політична система, процес консолідації демократії та політична культура є взаємозалежними. Зважаючи на їх взаємовплив і взаємозалежність, слід визначити особливості стосовно українських реалій. Використовуючи термінологію відомого американського дослідника політичної культури Г.Алмонда, тип політичної системи України можна визначити як континентально-європейський, найбільш яскравою особливістю якого є висока фрагментарність, що зумовлена насамперед неоднаковим рівнем політичного розвитку окремих регіонів країни.

Слід зазначити, що в межах окремих регіонів країни історично утворилася досить складна система відносин між різними соціальними групами, які мають специфічні політичні інтереси, а також способи та можливості їх виразу. Це стало основою для формування регіональних політичних культур, які відрізняються власною системною цілісністю на рівні політичних орієнтацій та моделей політичної поведінки. Регіональність політичної культури українського суспільства особливо помітною стала в перехідний період, коли руйнуються звичні стереотипи, уявлення та установки щодо політичної системи та взаємодії між різними суб'єктами політики.

У регіональному житті має місце подвійна специфічність цінностей і норм: з одного боку, на рівні регіону інтерпретуються системи цінностей і норм, що мають загальнонаціональний характер, з іншого – неможливим є існування будь-якої суспільної групи, якщо вона не інтерпретує ціннісну систему суспільства, а відтак не створює систему власних норм. Через це виникає груповий порядок, що відрізняє одну соціальну групу від іншої, не є винятком і регіональні спільності.

Таким чином, можна стверджувати, що саме існування регіону породжує свої специфічні регіональні цінності й норми та своєрідну регіональну політичну культуру. Наприклад, політична культура східного регіону України є “більш реалістичною і прагматичною, з виразною перевагою універсалістських критеріїв, колективістських орієнтацій, егалітаризму та етатизму” [2, с.265]. Політична культура західноукраїнського регіону позначена пріоритетом духовних засад, відчуттям свободи як найвищої цінності людини й суспільства, самоорганізацією на основі індивідуалізму, елітизму.

Цей конфлікт регіональних культур в Україні є неминучим компонентом трансформації структури масової політичної свідомості. В Україні відмінності політичних орієнтацій на рівні регіональних культур тісно пов'язані з відмінностями на рівні їх оцінки сучасної політичної ситуації й історичного минулого.

Щодо політичної культури українського суспільства, у межах якого водночас відбуваються процеси політичної трансформації, можна говорити і про деякі спільні риси на рівні регіональних культур: низький рівень довіри до державних інститутів та професійних союзів; мінімальний рівень віри в здатність політичної системи до конструктивних трансформацій; неоднозначність у сприйнятті та тлумаченні таких визначальних понять, як демократія, політичний плюралізм, розподіл влади і т. д.

Без базисної довіри в суспільстві демократія не може функціонувати стабільно. Відсутність базисної довіри, згоди стосовно засад існування політичної системи й віри в те, що політичні інститути справді представляють інтереси виборців, може призвести до обмеження бази довіри колом найближчих родичів та відданих осіб з усіма відповідними наслідками.

Як спільну рису західної та східної політичних культур сучасної України можна визначити те, що здебільшого політичний вибір носіїв цих типів регіональної політичної культури визначається не мотивами виключно політичного або світоглядного характеру, а особистісними, психологічними чи взагалі випадковими чинниками.

Особливістю політичної культури України в цілому є й схильність до застосування неконвенційних форм протесту (участь у демонстраціях, страйках) та силових методів розв'язання конфліктних ситуацій (використання фізичної сили щодо політичних супротивників, руйнація приміщень або пам'ятників, які мають символічне політичне значення). У контексті цієї проблеми є показовими політичні дії народних депутатів України в приміщеннях Верховної Ради, які сприймаються більшістю населення на рівні прикладу.

Фрагментарність політичної культури, особливо з неузгодженими регіональними культурами, негативно впливає на процеси консолідації демократії. Слід наголосити, що в багатьох країнах Європи, де функціонують континентально-європейські політичні системи, історично сформувалися механізми взаємодії полі-

тичних культур на регіональному рівні та поєднання специфічних політичних орієнтацій і цінностей із загальнодержавними.

Щодо України, то політико-правовий компроміс повинен проявитися на конституційному та базисному рівнях [9, с.327]. Основою першого рівня є визнання всіма політичними партіями формальних цінностей та правил, декларованих конституцією держави як верховної інстанції. Тільки після констатації конституційного консенсусу можна говорити про необхідність зосередження зусиль основних політичних сил на досягненні базисного консенсусу. Його основою в Україні можуть стати некорпоративна модель узгодження політичних інтересів, організоване врегулювання конфліктів та інтеграція країни до західноєвропейського співтовариства націй.

Заміна регіональних установок громадян загальнонаціональною згодою була б небезпечною для сучасної політичної ситуації в Україні. Зважаючи на стійкість почуття приналежності до визначальних соціальних спільнот, будь-яка спроба послабити їх політичний вплив має незначні шанси на успіх. У нетривалій часовій перспективі такі дії можуть призвести до зворотного ефекту – стимулювати єдність усередині регіональної культури, спровокувати насилля, а не загальнонаціональну єдність [2, с.59]. Тому в Україні потрібно звертатися до можливостей узгодження політичних цінностей, орієнтацій та традицій, якими оперують носії існуючих регіональних політичних культур.

У контексті сучасних перетворень політичний розвиток України детермінований системною трансформацією, яка включає економічний, політичний, соціальний, культурний, етнополітичний та інші аспекти, однак розгортання трансформаційних процесів відбувається складно й суперечливо. Значною мірою такий процес зумовлено впливом регіональних відмінностей. Тому побудова суверенної української держави, як визначальної умови розвитку

українського суспільства, вимагає постійних пошуків ефективних шляхів реформування політичної системи і неможлива без урахування регіональної специфіки.

1. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. – 240 с.
2. Державне управління: теорія і практика / За заг. ред. д. ю. н., проф. В.Б.Авер'янова. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 432 с.
3. Дзюба І. Україна перед сфінксом майбутнього: Лекція в Університеті “Києво-Могилянська академія”, 15 жовтня 2001 р. // Сучасність. – 2001. – №2. – С.70–84.
4. Енциклопедія етнокультурознавства / Ю.І.Римаренко, В.Г.Чернець та ін.; За ред. Ю.І.Римаренка. – К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2000.
5. Inglehart R. The renaissance of political culture // American Political Science Review. – 1988. – Vol.82. – №4. – P.1203–1230.
6. Картунов О.В. Націоналізм: пошуки нових концептуальних підходів // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Міжнародна науково-практична конференція. – К., 1995.
7. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №4. – С.69–88.
8. Концепція державної регіональної політики України. Проект (Верховна Рада України, листопад 2000 р.).
9. Лейпхарт А. Демократія в многосоставных обществах. Сравнительное исследование. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.
10. Мироненко О.М., Римаренко Ю.І., Усенко І.Б. та ін. Українське державотворення: невизначений потенціал. Словник-довідник. – К., 1997.
11. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В.Горбатенко; За ред. Ю.Шемшученка, В.Бабкіна, В.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
12. Політологія: Навчально-методичний комплекс. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 704 с.
13. Taylor Ch. Sources of the Self. The Making Of the Modern Identity. – Cambridge, 1999. – P.43.
14. Указ Президента України Про Концепцію державної регіональної політики від 25 травня 2001 року №341/2001.

V.MARCHUK

FORMATION OF NEW WAY OF THE REGIONAL POLICY UNDER CONDITIONS OF THE POLITICAL TRANSFORMATIONS IN UKRAINIAN SOCIETY

In the article the characteristic of globalization and regionalization processes is given. They take place in the modern world and have, undoubtedly, uncommon influence on formation of a modern kind of Ukraine. Their detailed analysis will help to find out the most influential factors and to generate the recommendations concerning constant development of regional processes.

Key words: regional policy, political transformation, regional political culture, Ukraine.

УДК 321.01+323.2(477)

ББК 04(4 УКР)

Леонід Бунецький

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО УСТРОЮ ВЛАДИ ТА ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН ТРАНЗИТНИХ ДЕРЖАВ

(застосування сучасного досвіду розвинутих держав)

У статті виявляються деякі особливості трансформаційних процесів інституційного устрою влади та політичних відносин сучасних транзитних держав, України зокрема, резервів їх подальшого розвитку. Здійснено аналіз деяких проблем трансформації інститутів державної влади в Україні з позицій сучасного досвіду держав, що досягли цікавих результатів в умовах, близьких Україні. Запропоновані деякі прикладні аспекти трансформування інституційних основ політичних відносин і влади сучасного українського суспільства.

Ключові слова: влада, політичні відносини, політичні інститути, політична реформа, транзитна держава, інституційний устрій влади, модернізація державного управління.

Україна перебуває сьогодні в стадії транзитного переходу від посттоталітарного стану до політичного плюралізму й демократії та від державно-командної до приватновласницької ринкової економіки. Відповідно даний транзитний (перехідний) характер вносить істотні корективи в інституційні процеси утворення системи політичних відносин і влади. На перший погляд, створюється враження, що ситуація в цілому змінюється на краще. Але в дійсності вона практично залишається колишньою. Перед Україною як перед державою з відносно низьким рівнем інституційного устрою та політичною системою стоять практично ті ж проблеми, що й перед багатьма пострадянськими державами. Особливо складним завданням для України в цьому процесі сьогодні є трансформування інституційної структури влади та політичних відносин. Тут потрібні серйозні радикальні якісні перетворення.

Функціональність інститутів політичних відносин і влади втрачається з тієї причини, що учасниками процесів у них є не стільки самі громадяни як суб'єкти політики, скільки окремі їх "гідні" лідери, що саме й призводить до формалізації й омертвіння самоуправлінського буття суспільства. У таких умовах, як правило, не спрацьовують не тільки косметичні трансформації, але й навіть реформи самої радикальної властивості, оскільки вони охоплюють лише окремі, а то й зовнішні аспекти або процеси функціонування соціуму, залишаючи суттєве поза змінами, тим самим не спонукають до розвитку, а лише компенсують його відсутність і до того ж спричиняють істотні й безповоротні витрати. Вихід із цієї ситуації існує, він знайде-

ний досвідом багатьох розвинутих держав, застосування якого в Україні відповідно вимагає творчого мислення, фактичної зміни практикуючих традиційних підходів. Мова йде не стільки про децентралізацію й деконцентрацію політичних відносин та влади, скільки у визначенні та визнанні потреби їх нового інституційного устрою як відправної точки, складової частини політичної реформи.

Перша проблема, яку слід вирішити, полягає в з'ясуванні того, як і яким чином інститути влади й політичних відносин можуть адекватно реагувати, тобто відображати, охоплювати та відтворювати систему різноманітних інтересів суб'єктів політики, забезпечувати здатність їх до самоорганізації та самоврядування. Головним тут для влади, її окремих інститутів управління є знайти та реалізувати в управлінських об'єктах функціональні параметри, а також важливі ресурси інтересів, впливаючи на які можна зберігати або перетворювати їхній стан. Вирішення такої проблеми вимагає, насамперед, ефективного розподілу цілей та функцій державної влади по ієрархічній піраміді її інститутів та органів. Тут необхідна **концепція** скоординованого механізму розвитку самостійності й відповідальності інститутів влади, управління та місцевого самоврядування.

Одним із наявних прикладів вирішення таких завдань, що стоять перед реформуванням інституційних основ політичних відносин і влади в умовах, близьких Україні, є досвід деяких розвинутих держав, який свідчить, що їх трансформація іноді приводять до появи **інноваційних структур**, що спонукають та

контролюють проведення таких реформ. Так, зокрема, доречним є досвід: **Канади**, де були створені, спеціальні оперативні виконавчі органи реформування; **Нідерландів** – сформовані автономні управлінські організації; **Австралії** – спеціальні виконавчі агентства тощо. З огляду на даний досвід Україні на цей час більш доцільно в реформуванні системи політичних відносин опиратися на вже існуючі потужні державні інститути влади, відомства, систему контролю тощо, включаючи громадські організації, механізми звітності, контролю з боку громадськості. Прикладом цього може бути **Німеччина**, де серед важливих способів трансформації інституційної системи "худої" держави був зроблений акцент на скорочення та раціоналізацію саме інститутів виконавчої влади федерального рівня, створення гнучкого бюджетного законодавства, скорочення чисельності службовців. У **Німеччині** також на основі концепції "**Нова управлінська модель**" наголос був зроблений саме на залучення в інститути влади фахівців зі сторони, введення контрактної системи та приватизації на базі результатів більш гнучкого розподілу ресурсів. Варто відзначити, що інститути влади істотно просунулися шляхом здійснення таких реформ. У **Фінляндії** вдалося скоротити на 43% кількість службовців бюджетної сфери влади й зробити суттєві зміни в її інституційному устрої на макро- та мікрорівнях. Ця тенденція супроводжувалася делегуванням повноважень із прийняття управлінських рішень від галузевих міністерств і відомств до інститутів місцевого самоврядування, що й привело до очікуваного скорочення кількості службовців на рівні галузевих міністерств [1]. Тому вважаємо, що одним із головних завдань для України є, насамперед, своєчасне виявлення та використання вже наявних досягнень загальнонаціонального характеру відносно цілей і завдань реформування інституційних основ влади, готовність до налагодження ефективних відносин з інститутами регіональних адміністрацій, депутатським корпусом, а також до створення, особливо в центрі ефективних коаліцій, ділових взаємодій із недержавними організаціями.

Сьогодні в Україні в умовах кризи влади необхідно розробити у сфері її інституційного устрою ряд ефективних дійових заходів, які подані в "**Концепції реформування інституційного устрою державної влади і управлін-**

ня", спрямованої на вирішення проблем, що виникли сьогодні в цій сфері відносин. Характер таких тактичних мір повинен продемонструвати цілеспрямованість, результативність інститутів влади саме в плані проведення стратегії такої реформи. Прикладом щодо цього є досвід **Південної Кореї**, де у відповідь на економічну кризу був сформований Комітет із реформи державної влади, до складу якого ввійшли 22 фахівці. Після публічного слухання й консультацій із представниками кожної галузі державної влади Комітет подав остаточний варіант реструктуризації інституційної системи державної влади. Національні збори прийняли **Закон "Про організаційну структуру державної влади"**, задля якого було створено ефективну структуру інститутів влади з централізованими владними повноваженнями з одного боку, з іншого боку – орієнтацією на потреби та інтереси громадян, здатну оперативно реагувати на зміни в суспільстві [2]. У цьому зв'язку цікавим для України є досвід модернізації інституційної системи влади й управління **Великобританії**, яка в цьому процесі досягла значних результатів. Однією з ключових ідей державної програми "**Нове державне управління**" є установка, що чим більш автономні інститути політики від зовнішніх обмежень (мається на увазі центральних), тим більш реально й ефективно досягати результатів і краще можуть бути використані наявні ресурси в рамках проведення реформ. Базові питання, що прагнули вирішити реформатори у сфері державної влади, пов'язані, по-перше, з прийняттям персоналу на роботу, оплатою їх праці, по-друге, з атестацією та підготовкою виконання управлінських рішень, їх фінансовим забезпеченням. Тут на практиці керівники будь-якого рівня влади обов'язково звітують перед вищестоящими, з подальшим проведенням парламентського чи громадського контролю. Здійснюється також стратегія інформаційного забезпечення модернізаційних процесів інституалізації системи влади, оцінки її діяльності та ефективності щодо поставлених раніше завдань [3]. Однак це ще не слід розглядати саме як децентралізацію чи деконцентрацію владних відносин, оскільки державні службовці як і раніше входять до складу інститутів влади та звітують за результатами своєї діяльності напряму перед вищим керівництвом. Однак слід зазначити, що ряду держав (**Бразилія, Фінляндія, Нідерланди** тощо) усе-таки

вдалося забезпечити певний перерозподіл відповідальності між різними рівнями та гілками влади, їх інститутами й позбутися ряду обов'язків із надання управлінських послуг.

Друга проблема полягає в наданні інституційній системі політичних відносин та влади, такого якісного стану й таких рис, які, *по-перше*, дозволили б весь їх потужний сукупний потенціал використати найбільш раціонально й продуктивно, а *по-друге*, спонукали б до творчого, конкурентного прояву самоуправлінських функцій громадян як суб'єктів політики. У цій частині цікавий для України той досвід **Британії**, коли інституційні структури влади, особливо місцевого рівня, самостійно розглядають питання про доцільність тієї або іншої конкретної владно-управлінської функції, аналізують цілі та завдання, яких вони досягли, сприяють ефективності й конкурентоспроможності системи управління, обмінюються досвідом. З 2000 року особливо акцентується увага саме на підвищенні ефективності діяльності всієї інституційної системи влади та відносин. У процесі їх модернізації за останні 6 років активно впроваджується принцип **“нетерплячого ставлення до посередності”**, що припускає суворий контроль за результатами діяльності, моніторингу послуг усіх інститутів та рівнів влади (центральної, регіональної, місцевої) для виявлення найбільш ефективного способу підвищення якості та ефективності політичних рішень [4]. Здається, такий принцип міг би стати ключовим і в реформуванні інституційного устрою влади й в Україні. До того ж варто врахувати й той факт, що всі форми оплати праці в системі влади (з досвіду провідних країн, **Великобританії** включно) суворо повинні бути пов'язані з кінцевими результатами діяльності її інститутів, діяльністю їх службовців. У рамках програми **“Модернізація державного управління”** також розпочата спроба закріпити парадигму довірливих відносин з акцентом саме на співробітництво й партнерство в **Британській** системі державної влади й управління. Варто врахувати й досвід інших передових держав, які підвищили також гнучкість діяльності державних інститутів влади при одночасному зосередженні уваги на здійсненні контролю саме за результатами їх діяльності. Таким прикладом є нова управлінська модель **Німеччини** (здійснена наростаючим підсумком знизу вгору, де регіональні, місцеві інститути влади отримали

найбільших результатів у цьому напрямку), яка включає в систему оцінки інститутів влади саме результати та підсумки їх діяльності та контрактну систему відносин, пролонгація такої практики базується саме за цим принципом. **Нідерланди** також зробили крок у напрямку договірної, контрактної системи практики, бюджетування служб, інституційних структур влади й управління саме на основі результатів їх діяльності. Слід також відзначити, що деякі держави, наприклад **Польща**, **Угорщина**, **Бразилія** та інші з невисоким рівнем інституційності, у процесі політичної трансформації вже частково вирішили такі функціональні завдання (які сьогодні є проблемними й для України): зміцнення й дотримання якісних управлінських вимог, тобто щоб вибір персоналу в інститути державної влади, просування по службі, стимулювання та визначення винагород спиралися на чіткі правила та правові норми, де значення особистих чи родинних зв'язків скорочувалось, а довіра до нормативних процесів та відносин удосконалювалась. Причому в таких державах влада намагалася уникати голосних, вербальних заяв щодо певних досягнень у проведенні радикальних змін у сфері влади та управління. Практика показує, такі держави просувалися вперед поступово, опираючись на досягнуті поетапні результати і, як правило, найчастіше нерівномірно. Слід зазначити, що загальною тенденцією для транзитних держав (за умовами близьких Україні) із відносно низьким рівнем політичної інституційності, що здійснюють реформи у сфері влади й політичних відносин, є забезпечення поступового розвитку за рахунок змін, насамперед, у законодавчій системі саме з метою легітимного закріплення й забезпечення на практиці статусу їх інституційних структур на макро- й мікрорівнях, їхній субординації та підзвітності, стимулювання та розвитку ініціатив у сфері прийняття рішень. **Нідерланди**, як держава з відносно високим рівнем інституалізації в цьому напрямку, демонструє ряд ринкових рис, коли, наприклад, підвищення винагород і просування в державній службі в усе більшому ступені залежить саме від конкретних результатів роботи службовців. Відображенням такого процесу стало прийняття **Закону “Про загальне державне управління”**, відповідно до якого будь-які рішення інститутів влади можуть бути оскаржені в незалежному суді, а не за допомогою окремих процедур

оскарження офіційних рішень у спеціальних судах. Цей закон дав громадянам можливість на практиці боротися судовим чином проти будь-яких незаконних рішень влади. З цієї метою в **Нідерландах** навіть був створений такий інститут, як **“попередні апеляційні комітети”** для розгляду скарг громадян у різних сферах діяльності інститутів влади (реорганізація, перехід на іншу роботу, звільнення тощо). Це різко відрізняється від сформованої ситуації в інших країнах (серед яких варто особливо виділити **Канаду**), де декілька інститутів влади брали активну участь у процесі реформування сфери владних відносин, нарощування її місцевого потенціалу, підготовці персоналу, проведення консультацій тощо, і ці принципи мали значення на всіх етапах проведення реформ. Інакше кажучи, дана проблема зумовлює актуальність реалізації потенціалу різного рівня інституційних структур влади й відносин. Тут дійсно потрібний системний підхід.

Третя проблема є більше проблемою інструментального характеру, що складається з певних процедурних методик, технологій тощо розроблених з урахуванням сучасного досвіду, які ефективно використовуються для забезпечення різноманіття й цілісності інституційного устрою політичних відносин і влади. З огляду на цю обставину виникає цілком закономірне питання: **“Чому ж уряд багатьох держав, зіштовхуючись з аналогічними проблемами, як правило, знаходить різні технології реформування інституційного устрою системи політичних відносин, влади та управління?”**. Здається, ці розбіжності можна пояснити такими головними причинами:

- по-перше, розбіжності між різними стратегіями реформування, зумовленими національними особливостями, що використовують держави;
- по-друге, зосередження акценту більшою мірою на проведенні ключових, базових завдань і мети реформування, у той час як деякі (уряди держав), опираючись на міцний фундамент уже наявних й апробованих досягнень, зосереджують увагу на вирішенні специфічних конкретних проблем;
- по-третє, обмежувальним фактором, зокрема в Україні, виступає централізована інституційна структура державної влади та управління, яка не в змозі продуктивно втягнути в процеси реформ суспільні сили, опозиційні інс-

титуту тощо, що значною мірою вдалося зробити деяким закордонним державам;

- по-четверте, інститути політики, їх лідери, що беруть участь у проведенні реформування політичної системи, її інституційної сприйнятливості, здатності до ефективного впровадження інновацій, діють непрагматично, без серйозного науково-дослідницького репрезентативного аналізу, моніторингу, системного обліку та аналізу умов.

Можна з упевненістю припустити, що сьогодні **Україна** повинна зосередити увагу на реалізації саме базових завдань реформ, які забезпечують досягнення мети та дотримання її завдань, насамперед у секторі державної влади та управління. Цікавий у цій частині досвід **Канади**, де між міністрами, заступниками та секретарем Таємної ради підписують контракти про досягнення конкретних результатів процесу реформ. Міністерство фінансів, діяльність якого спрямована на дотримання бюджету витрат, видає директиви з питань кадрового управління для всіх внутрішньодержавних установ, відомств і, що важливо, звітує перед громадськістю. Створена комісія зі справ державної служби відповідає, насамперед, за дотримання принципу здібностей і заслуг її працівників. Центр підготовки управлінських кадрів (ЦПУК) повністю відповідальний за підбір і підготовку службовців державного сектора. Слід зазначити, що заздалегідь поставлені канадським урядом цілі або ж вирішення проблем, пов'язаних із реформами, у секторі влади знаходять свою реалізацію. У 2000 році **канадський** уряд поставив завдання скоротити бюджетний дефіцит до 24,3 млрд. дол., або на 3% ВВП. Завдяки цьому вперше за останні роки намітилися тенденції до послідовного зниження бюджетного дефіциту. Для цього на 3 роки планувалося скоротити витрати на 29 млрд. дол. Ужиті заходи містили в собі скорочення 45 тис. державних службовців, зменшення обсягу державних службовців комерціалізації, реструктуризацію 47 інших державних організацій. Цей процес набув як адміністративного, так і політичного характеру, мета якого полягала в тім, щоб визначити основні функції та обов'язки федерального уряду й розподілити ресурси між пріоритетними сферами для забезпечення високої ефективності й економічності інститутів влади. Комітет із посадових осіб під керівництвом секретаря таємної ради (секретаря

Кабінету Міністрів) розглядає доповіді кожного відомства щодо досягнення поставлених завдань [5].

Реформатори в проведенні реформ інституційної системи влади й політичних відносин у транзитних державах, Україні зокрема, сьогодні зіштовхуються із серйозними проблемами. Практика показує, що доводиться більшою мірою діяти винятково за обставинами та користуватися наявними можливостями. Саме така позиція і визначає сьогодні стратегію уряду України в проведенні таких реформ. Такий висновок передбачає ряд прикладних, негайних кроків, що базуються саме на науковому вивченні та творчому застосуванні сучасного апробованого передового досвіду реформування інституційного устрою влади й політичних відносин в Україні:

1. Реалізувати децентралізацію і деконцентрацію системи інституційного устрою влади та управління на макро- та мікрорівнях. Це має супроводжуватися, насамперед, делегуванням повноважень від центральних інститутів та відомств влади до інститутів регіонального та місцевого самоврядування, із залученням саме професіоналів, наданні їм свободи для інноваційності й маневрування, створення якісно необхідних послуг у цій сфері діяльності. Досвід закордонних країн (Великобританія, Канада, Фінляндія, Нідерланди, Ісландія, Польща тощо) свідчить, що це приведе до поступового, поетапного скорочення численності службовців, готовності до налагодження ефективних партнерських зв'язків із неурядовими організаціями, створення ефективних коаліцій.

2. Реалізувати перегляд пріоритету ролі міністерств та центральних відомств влади в тому, що стосується практики силового тиску в прийнятті й реалізації рішень, застосування санкцій з їх боку, підвищення й установлення вимог до якості управлінських послуг. У цьому зв'язку важливо забезпечити можливість ефективного вивчення та використання міжнародного передового досвіду, отриманого в ході реформ.

3. Впровадити у владний інституційний процес принципу професійних якостей діяльності службовців, тобто щоб прийняття на роботу в інститути влади, просування по службі, зміцнення відповідальності й дисципліни тощо опиралися на чіткі легітимні норми й принципи та міжнародні стандарти, їх легітимне закріплення в

діяльності влади на всіх рівнях, а не визначались фактором лише особистих зв'язків, кумівства тощо, завдяки чому довіра до сучасної влади в Україні поступово буде збільшуватись.

4. Необхідно швидкими темпами просуватися в плані впровадження контрактної системи, використання тестування службовців у сфері діяльності інститутів влади й управління. Мають бути створені й розширені можливості наймання держслужбовців саме на умовах контрактів із фіксованим строком перебування на посаді, діяльність яких повинна періодично піддаватися аналізу й ревізії для визначення ефективної інституційної структури й кращих механізмів їх функціонування.

5. У сфері державної влади й управління необхідно практикувати принцип оплати саме за результатами діяльності, де весь персонал повинен найматися, просуватися службовими сходами й базуватися саме на принципах “оплати за результатом діяльності”, “нетерплячого ставлення до посередності” тощо.

6. З метою зміцнення орієнтації на результативність і відповідальність у сфері влади як на рівні центрального держапарату, так і в окремих місцевих державних органах варто негайно впроваджувати практику подання щорічних звітів про результати їх діяльності, забезпечення більш високої прозорості. Тут рівень прозорості в цілому повинен зростати завдяки більш широкому доступу громадськості до даних про результати діяльності інститутів влади.

7. Ще одним важливим кроком у проведенні реформ інституційного устрою влади й політичних відносин є зміцнення системи стримань і противаг. Сюди варто включити розширення повноважень зовнішніх незалежних аудиторських відомств, що здійснюють контроль діяльності органів влади. Прикладом може служити досвід підвищення ролі фінансового управління, що інспектує діяльність уряду **Великобританії**, його місцевих органів влади, що вивчається незалежним аудитором, підлягає його інспектуванню.

У цілому аналіз трансформування інституційного устрою влади й політичних відносин в Україні дозволяє стверджувати, що цей процес не належить до розряду винятково особливих явищ. Наявність проблем, що стоять сьогодні перед реформаторами Украї-

ни, актуалізує необхідність вивчення творчого застосування сучасного передового досвіду, особливо тих країн, які зіштовхуються з подібними проблемами.

1. Murray Petrie, Webber Devid. 2001. “Review of Evidence on Broad Outcome of Public Sector Management Regime” (<http://www.treasury.govt.nz/workinpapers/2001/01-6.asp>). The Treasury/ Wellington.
2. Graham Scott. 2001. Management in New Zealand: Lessons and Challenges // [http://www.nzbr.org.nz/dokuments/publications-2001/pudlic management.pdf](http://www.nzbr.org.nz/dokuments/publications-2001/pudlic%20management.pdf). Wellington: New Zealand Business Roundtable.

3. Secretariat, Treasury Board. 2001. “Treasury Board Secretariat Organization” // http://www.tbs-sct.gc.ca/www/strucdes_e.html. Access Date: July 21, 2001. Last Update: March 8, 2001.

4. Dean Alan. 2001. The Organization and Management of Executive Departments. Washington, DC: National Academy of Public Administration. dos Santos, Luiz Albrto. Reforma Administrativa No Contexto Da Democracia. Brasilia: DIAP and Arko Advice Editorial.
5. World Bank. 2000. Anticorruption in Transition: A Contribution to the Policy Debate. Washington DC: World Bank.

L.BUNETSKY

TRANSFORMATION OF THE INSTITUTIONAL STRUCTURE OF POWER AND OF POLITICAL RELATIONS IN TRANSITIONAL STATES (using the up-to-date experience of developed countries)

This article reveals some particularities of the transformation processes of the institutes of political relations and of authorities of the contemporary transitional society of Ukraine and the perspectives of their following development. This article analyses some problems of the transformation of the institutes of state authorities in Ukraine from the position of the up-to-date experience of developed countries which had obtained interesting results in conditions close to ours. The article also proposes some applied aspects of transformation of institutional system of political relations and authorities of the contemporary Ukrainian society.

Key words: authorities, political relations, political institutes, political reform, transitional states, the institute of power, modernization of the state government.

УДК 323.22/28
ББК 66.3(4/8)

Василь Землюк

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (1985 – 1991 рр.)

У даній статті розглянуто поняття й структуру політичної свідомості та політичної ідентичності українців і особливостей їх формування на прикладі складних і суперечливих процесів, які відбувались в українському суспільстві протягом 1985–1991 років.

Атор розглядає особливості масової політичної свідомості – політичні цінності й установки, феномени утопій і міфів, а також їх дуалізм і трансформації.

Ключові слова: політична свідомість, політична ідентичність, політичні процеси, кризові явища, українське суспільство, Україна.

У результаті поглиблення кризових явищ, стихійності суспільно-політичних процесів сьогодні Україна й українське суспільство продовжують перебувати в невизначеному стані. Продовжують точитися дискусії не тільки щодо стратегії та пріоритетів соціально-економічного розвитку, а й щодо принципів політичного устрою держави. Державотворення в значній мірі звелось до розбудови держави заради посткомуністичної влади.

Коріння й причини цього слід шукати не тільки в практиці “розбудови держави”, але й у складних і суперечливих процесах, які відбувались в українському суспільстві протягом 1985–1991 років загалом і в політичній свідомості мас зокрема.

1. Поняття й структура політичної свідомості.

Політична свідомість – суб’єктивний вимір політики, який здійснюється на двох рівнях

політичної рефлексії: ідеологічному (відображення політики у вигляді абстрактних ідей, теоретичних моделей, ідеологічних доктрин тощо) та психологічному (політика знаходить своє відображення у формі психологічних установок, цінностей, почуттів, мотивів тощо). За структурою, будучи суб'єктом політичних процесів, політична свідомість складається як із раціональних, так і з ірраціональних явищ, у яких відбувається сприйняття політики індивідуумом.

У вивченні індивідуальної та масової політичної свідомості українців неможливо обійтись без особливого роду конструкта – **індивідуального й колективного безсвідомого**. За К.Юнгом, особистість цілісна і її свідомі та несвідомі компоненти є нероздільними, вони взаємно доповнюють одні одних. На підставі цього К.Юнг висунув головну свою ідею – існування колективного безсвідомого, яке притаманне всім людям, передається спадково і є тією основою, на якій проявляється індивідуальна психіка, тобто це своєрідний психічний пласт, який накладається і взаємодіє зі свідомістю індивіда [10].

Політична свідомість, поряд із політичними цінностями й установками, включає в себе й психологічний механізм їх продукування, самоідентифікації, пошуку власної життєвої позиції. Тому політична свідомість тісно пов'язана з політичною поведінкою і є підготовчим етапом до неї, наповнює політичну поведінку змістом, а також робить можливою політичну взаємодію між суб'єктами політичного процесу. Можна охарактеризувати політичну свідомість як “внутрішню” політичну поведінку, яка впливає на “зовнішню” поведінку людини, тобто на її вчинки, діяльність, активність.

Виділяють дві основні групи складових політичної свідомості: пізнавальні (куди відносяться знання про політику й політичні процеси, інтерес до політичних явищ) та мотиваційні (цінності, потреби, почуття, установки). Цей поділ досить умовний, насправді досить важко виділити той чи інший складовий елемент у чистому вигляді й однозначно співвіднести його з іншими. Тим більше, що вони тісно переплетені і взаємозалежні.

2. Політичні цінності й установки.

Одним із важливих компонентів політичної свідомості є політичні цінності – уявлення людини про ідеальні моделі поведінки та ідеальні кінцеві цілі, оцінки ідеального об'єкта, зокрема

в координатах “добре” – “погано”, уявлення про те, що бажане й необхідне для суб'єкта політичної діяльності.

На відміну від політичних цінностей, що є уявленням людини про ідеальний об'єкт чи їх сукупність (наприклад про політичну партію або про свободу слова), установки характеризують ставлення людей переважно до конкретних об'єктів у конкретних умовах, відіграють ключову роль у взаємостосунках “внутрішньої” і “зовнішньої” поведінки людини, тобто передують дії, будучи її початковим етапом, налаштуванням на дію.

Для перехідного суспільства характерний процес трансформації системи політичних цінностей і установок – відбувається руйнування старої системи й формування нової. Саме це відбувалося в Україні наприкінці 90-х років минулого століття. У результаті переважна більшість наших співвітчизників перебувала в стані невизначеності. Зберігалась чимала варіативність вибору між різними напрямками трансформації системи цінностей. Саме в цьому бачиться одна з характерних рис того часу й причина подальших невдач у розбудові державності.

3. Політична ідентичність українців та особливості її формування.

Під поняттям “політична ідентичність” слід розуміти ототожнення суб'єктом політичного процесу себе з певною політичною позицією. Вона формується під впливом психологічної діяльності суб'єктів, системи цінностей і стереотипів та специфікою і функціональними особливостями політичної позиції. Політична ідентичність, як і соціальна, має групову природу. Вона проявляється у відчутті індивідом своєї приналежності до певної групи (наприклад, партії, руху, ідеологічної течії і т. п.) і/або як ототожнення групою себе з певною політичною позицією та визнання цього з боку інших суб'єктів політичного процесу.

Виділяють різні типи політичної ідентичності, зокрема:

- за об'єктом ідентифікації з певною групою – можна виділити ідентичність члена партії, групи інтересів, ідеологічної течії, жителя міста чи регіону, громадянина держави і т. п. У людей переважає змішана ідентифікація. Наприклад, житель Вінниці може одночасно ідентифікувати себе до того ще й з громадянином України, прогресивним соціалістом і т. д.;

- формування національно-державної ідентичності, яке значно активізувалося в Україні якраз наприкінці 80-х років минулого ст.;

- за регіональними, мовними, соціальними, культурними ознаками, оскільки такі реально існують і мають значні протиріччя та особливі традиції. Спостерігається переважання ідентичності, пов'язаної з відчуттям своєї належності до регіону, соціальної групи, місцевого поселення тощо, над політичною ідентичністю;

- за певними ідейно-політичними напрямками, представниками тих чи інших ідеологічних течій. Досить часто для характеристики такої ідентичності користуються шкалою “лівий – правий”, яка традиційно застосовується для характеристики структури політичного простору – позиції різних політичних сил, політичних уподобань виборців і т. п. Поділ на “лівих” і “правих” має досить давню історію – ще з часів Великої французької буржуазної революції – дані слова застосовувались для характеристики ідеологічних позицій політичних сил. “Лівими” звичайно називали тих, хто виступав за соціальні зміни, рівність і соціальну справедливість, а “правими” – тих, хто був прихильником індивідуалізму, приватної власності, проти соціальної рівності.

В Україні кінця 80-х років переважна більшість громадян була далека від політичної самоідентифікації. Виростали й жили цілі покоління, які не знали політичної змагальності. А отже, у свідомості громадян не могли скластись більш-менш чіткі, цілісні й стійкі політичні образи, тим більше альтернативні, наприклад “лівих” і “правих”. До того ж свою негативну роль відіграла специфіка вживання цих слів під час так званої “перебудови” – “лівими” називали реформаторські сили, а “правими” – противників реформ.

Яскравим прикладом цього є порівняльний аналіз участі українців у референдумі щодо збереження СРСР 17 березня 1991 р. та Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Їхні офіційні результати суперечливі й майже діаметрально протилежні (у цьому, безумовно, є складова впливу політичних маніпуляцій і “заслуга” адміністративного ресурсу).

Політичні процеси кінця 80-х – початку 90-х років у значній мірі були стихійними як із боку націонал-демократії, так і з боку тодішньої влади. Про двосторонню позиційну слабкість учасників тогочасного політичного процесу

свідчать їхні взаємні поступки в прийнятті політичних рішень, переговорах, називаючи це консенсусом.

Через призму політичної ідентичності розглядається феномен **національної само-свідомості** – одна зі складових самосвідомості особи, інтегруюча цілісність, яка здатна відігравати як домінуючу, так і другорядну чи зовсім нульову роль. У процесі самоусвідомлення індивід ідентифікує себе з групами різного рівня – починаючи від елементарних (сім'я, рід, родина) і аж до інтегруючих (етнос, нація, держава, людство). Але питання полягає не тільки в тому, якого рівня ідентичності сягає людина, а стоїть ширше: чи цей рівень стає для конкретної людини своєрідною призмою сприйняття й пізнання навколишнього світу і в якій мірі ця субстанція буде впливовою щодо конкретного індивіда. На вищому рівні у свідомості особи образ нації буде домінуючим, тобто самосвідомість нації з усіма її складовими частинами (здатністю породжувати ціннісні ідеали/норми, стимулювати до дії тощо) здатна відіграти роль провідної детермінанти в мотивації індивіда та його поведінці.

Тому особливості формування політичної ідентичності українців, процес їхньої політичної самоідентифікації в 1985–1991 роках слід розцінювати через призму особливостей їхньої масової політичної свідомості на тлі тодішніх соціально-економічних негараздів, політичних сутічок і зіткнень тощо.

4. Особливості масової політичної свідомості.

Існують різні визначення даного феномена, наприклад: масова політична свідомість – притаманний значній кількості людей (масам) особливий тип політичної свідомості, що являє собою сукупність політичних ідей, уявлень, норм, звичаїв, поглядів, стереотипів, у тому числі ілюзорних почуттів, котрі відображають ті чи інші сторони життя суспільства [7]. За іншим визначенням масова політична свідомість – сукупність найрізноманітніших за гносеологічною і соціальною природою духовних утворень, не обмежених лише формами психіки, а таких, що відносяться до різних сфер психології та ідеології, емоції і логіки, образів і реакцій, буденної і теоретичної свідомості, раціональних та ірраціональних уявлень [2]. Частіше всього під масовою політичною свідомістю розуміють певну суму індивідуальних цінностей, установок тощо, отриману емпірично.

Конкретною похідною масової політичної свідомості є політична свідомість еліти, її ще називають елітарною свідомістю. Хоча й існують твердження, згідно з якими остання функціонує незалежно від масової політичної свідомості, більше того, за певних умов – продукує її. Елітарна – це певною мірою абстрактна й узагальнена свідомість у формі ідеології, науки, освіти, пропаганди й агітації, яка дає можливість установлювати причинно-наслідкові зв'язки між різними соціально-політичними явищами, моделювати, пояснювати й розуміти політичну дійсність, прогнозувати хід і тенденції політичних процесів. Основним носієм її виступає політична еліта. Різним способом і з різною метою ці знання проєктуються на загал населення за допомогою соціально-політичних інститутів (засоби масової інформації, агітація і пропаганда, освіта і виховання, релігія, мистецтво і т. п.). На основі цього формується масова свідомість, яка включає в себе також знання на рівні здорового глузду як конкретне усвідомлення індивідуального й колективного досвіду.

Масова політична свідомість багато в чому є проєкцією елітарної політичної свідомості й формується під впливом тієї чи іншої політичної ідеології, наприклад ліберальної, консервативної, соціалістичної.

Специфічною реальністю масової політичної свідомості, зокрема найяскравішою її особливістю на межі 80-х – 90-х років, яка відіграла значну роль у житті українського суспільства, є **самосвідомість нації** – складний інтегральний феномен, який є далеко не простою сумою самосвідомостей індивідів, з яких складається нація. Процес самоусвідомлення нації безперервний і залежить від взаємодії з подібними спільнотами, внутрішнього життя нації, домінуючих на даному етапі ідей, які мають історичний характер. Функціонально мобілізує самосвідомість нації і зовнішня загроза. Головним суб'єктом відтворення самосвідомості нації є її еліта, високий рівень і активність якої здатні консолідувати навколо себе націю й підняти рівень її самосвідомості. Наприклад, кінець XVI – початок XVII ст. – українська шляхта здійснювала роль суб'єкта відтворення самосвідомості українського етносу на релігійній основі; початок XX ст. – культивовані інтелігенцією політичні ідеї відіграли суттєву роль в утворенні УНР. Так і в кінці 80-х років минулого ст. – українська інтелігенція детонувала й очолила національно-визвольну боротьбу.

У 1985–1991 роках українське суспільство зазнало радикальних змін у всіх сферах соціального буття. Це відбилося на масовій політичній свідомості – привело до її динамічної політизації. З розпадом СРСР колись могутня комуністична ідеологія, що мала статус державної, перестала визначати пріоритети в масовій свідомості. За кілька років у свідомості громадян відбувся обвальний крах комуністичних ідей, руйнація ідеологічних міфів радянської доби, зазнали значної трансформації або зовсім зникли інституційні основи діючих до перехідних процесів ідеологічних орієнтирів і світоглядних цінностей. Неприродні для українців установки тоталітаризму “підпорядкування особистого суспільному” порівняно легко поступилися своїм місцем новим життєвим цінностям. Це яскраве свідчення нехарактерності попередніх цінностей українській сутності з її чітко вираженим індивідуалізмом.

З середини 80-х років у реальне життя поступово прийшли інші цінності, повільно й болісно відбувалася зміна політичної свідомості від монізму до плюралізму. У масовій політичній свідомості українців з'явився цілий ряд беззаперечних ідей. Це насамперед самоцінності людського життя, власної гідності, свободи, рівності всіх громадян перед законом, приватної власності та її недоторканності – те, що прийнято називати загальнолюдськими цінностями.

У масовій політичній свідомості українців склався негативний образ **радянського тоталітаризму**, виникла та є достатньо тривкою і стабільною установка на його подолання, оскільки тоталітаризм визначається як такий тип політичного режиму, політичної та суспільної системи, якому внутрішньо притаманний усеохопний (тотальний) контроль із боку влади над суспільством і особою, влада застосовує примус і насильство. Так, наприклад, утопічний принцип **егалітаризму** (від. франц. *egalitaire* – рівність), що культивувався протягом десятиліть у закритому радянському суспільстві з його планово-командною економікою і передбачав рівномірність переділу приватної власності між усіма членами суспільства. Від цього історично й склався антивласницький, антиринковий менталітет радянської людини із соціально-утриманською психологією, зрівнялівкою, коли бідність уважалась добродієм, а принцип егалітаризму – ключовим у побудові нібито справедливого суспільства. Хоча

егалітаризм і виходить із природного прагнення людей до рівності й соціальної справедливості, однак проблема рівності в політичному контексті вирішується по-різному. Суть цього продемонстрував А. де Токвіль, давши ліберальне розуміння рівності як умови існування та можливостей – на протигагу рівності в результатах у її соціалістичному трактуванні [9], аналогічно як і інший принцип – **етатизм** (від. франц. *etat* – держава) – піднесення державної влади до культу, її фетишизація, віра в її всесилля й поклоніння перед нею як втіленням сили й панування. Це поєднується з недооцінкою власних можливостей індивіда. Етатистська правосвідомість базується на традиційному уявленні про право як про продукт волі держави, приписі державної влади.

Таким чином, **політична пасивність** населення позбавляє владу зворотного зв'язку з громадськістю. Водночас, з іншого боку, ще з радянських часів зберігається **патерналістський образ влади** (від. лат. *paternus* – батьківський) який передбачає державне опікунство, розглядаючи його як благо й обов'язок влади перед громадянами. Народ не стільки доручає владі виконання якихось функцій, скільки доручає їй свою долю. Це відношення включає в себе невикорінний елемент поліційності з боку державної влади з такими змістовими складовими, як “контроль”, “турбота”, “опікіка”, “дозвольна система” тощо. Водночас патерналізм, породжуючи утриманські настрої в суспільстві й привчаючи його до вичікування, послаблює самостійну енергію приватних осіб. Яскраво виражене прагнення до патерналізму, постійне очікування допомоги з боку держави у вирішенні не тільки життєво важливих, але й приватних проблем якраз і характерне для людей з етатистською правосвідомістю – саме вони постійно перекладають відповідальність за свою долю на державу/владу.

У 1985–1991 роках у масовій політичній свідомості склалось дуалістичне ставлення до авторитету особи-лідера, яке екстраполювалося й на владу в цілому. З одного боку – віра в авторитет, часто його наділяють харизматичними рисами, і, відповідно, очікують від нього “чуда”, що супроводжується постійною готовністю підкорятися авторитету. З іншого боку – завищене очікування від нього, переконаність у тому, що авторитет сам повинен самовіддано служити державі й нації.

Ще один дуалізм полягає в правовій колізії. У радянські часи державна влада ставилась вище від закону, що сформувало в масовій свідомості таку політичну установку, як недовіра до законів як інструменту втілення справедливості й засобу боротьби зі злом. Верховенство держави над законом породило, з одного боку, відчуження громадян від законів, правовий нігілізм, неправомірність поведінки й свавілля, а з іншого – механічне, формальне визнання принципів правової держави, терпимість громадян та їх **“пристрасть до порядку”**, яка стала мало не культовою категорією.

У соціоцентричному радянському суспільстві поряд з установкою “бути як усі” домінував принцип “заборонено все, що не дозволено”. Тому більшість громадян почувала себе комфортно лише в ситуації визначеності, коли існували конкретні приписи що і як робити. У них викликала роздратування ситуація невизначеності кінця 80-х років, коли було “дозволено все, що не заборонено” і допускалася свобода вибору й свобода дій. Така ситуація розцінювалася як непорядок. Адже “порядок” асоціювався з наявністю певних соціальних приписів як жити.

У глибокій кризі в кінці 80-х років перебували надзвичайно важливі й традиційні для масової політичної свідомості українського суспільства уявлення про **патріотизм**. Державний патріотизм радянського зразка, в якому домінував диктат держави, а не ідеал свободи, самостійності й відповідальності громадян, не відповідав новим умовам, які вимагали поєднання ідей державності й патріотизму з ідеями індивідуальної свободи.

Вагомим феноменом масової політичної свідомості є **утопія**. Змістово політичні утопії спрямовані в майбутнє, функціонально – вони є критикою політичних реалій. У будь-якій політичній свідомості наявні елементи утопії.

Основу масової політичної свідомості радянської доби складав вульгарний марксизм-ленінізм, який був немислимий без утопії. З-поміж успадкованих від нього стереотипів масової політичної свідомості виділилися й панують міфи про “радянський народ”, “втрачений соціальний порядок”, ставлення до рівності як до рівного споживання матеріальних благ і т. д.

Один із найбільших міфів посттоталітарного суспільства пов'язаний із завищеним соціальним очікуванням громадян – безсумнівне їх ставлення

до незалежності та реформ як до панацеї від усіх негараздів. Таким чином, основною утопією масової політичної свідомості українців є їх переконаність у тому, що успіху можна добитися без політичної і громадянської активності, без свідомого ставлення до процесів реформ.

З вершини сьогодення аналіз подій та суспільно-політичних процесів в Україні 1985–1991 років дають змогу зробити ряд висновків, які одночасно є й характерними ознаками того часу:

1. У перехідному суспільстві процес трансформації системи політичної свідомості складний, багатогранний і суперечливий. Маса неадекватно і неоднозначно сприймають складні суспільно-політичні процеси.

2. Динамізм трансформації значно випереджав природну здатність індивіда адекватно сприймати й встигати усвідомлювати зміст і форму суспільних змін. Головне об'єктивне протиріччя того часу: глибоко вкорінені в політичну свідомість ознаки залежного, провінційного, несамодостатнього, асоціального – з одного боку, та вимоги й можливості навіть не просто незалежного існування, а нагальної потреби трансформацій і побудови цивілізованого суспільства – з іншого боку.

3. Значна активізація формування національно-державної ідентичності, суттєві якісні зміни змісту масової політичної свідомості, які, однак, не слід абсолютизувати.

4. Результати голосування 1 грудня 1991 року на Всеукраїнському референдумі з питання про підтримку Акта проголошення державної незалежності (90,32% громадян, котрі взяли

участь у голосуванні, відповіли “Так”), аж ніяк не є свідченням справді глибокого й одноставного розуміння ними (громадянами) суті реальних проблем та шляхів їх вирішення, що стояли на той момент перед українським суспільством.

5. Завищене соціальне очікування від незалежності й реформ.

Доводиться констатувати не просто незавершеність процесу формування єдиної, без протиріч системи цінностей сучасного українського суспільства, але й симптоми дальшого поглиблення (розшарування, поляризації) конфліктуючих між собою цінностей і ціннісних блоків у масовій політичній свідомості.

1. Головаха Є.І. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості // Політологічні читання. – 1992. – №1. – С.24–39.

2. Грушин Б.А. Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования. – М.: Политиздат, 1987.

3. Горбачов М.С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і всього світу. – К.: Політвидав, 1988.

4. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітологічний аналіз. – К.: Вища школа, 1998.

5. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.; Довіра, Генеза, 1996.

6. Нагорна Л.П. Національна ідентичність в Україні. – К.: НАНУ, 2002.

7. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – С.193.

8. Хмелько В. Референдум: хто був “за” і хто “проти” // Політологічні читання. – 1992. – №1. – С.40–52.

9. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. – К.: Всесвіт, 1999.

10. Юнг К.Г. Психологія бессознательного. – М., 1994.

V.ZEMLYUK

FEATURES OF POLITICAL CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN SOCIETY (1985–1991)

In this article a concept and structure of political consciousness and political identity of Ukrainians and features of their forming are considered on the example of difficult and contradictory processes which took place in Ukrainian society during 1985–1991 years.

Author examines the features of mass political consciousness – political values and options, phenomena of utopias and myths, and also their dualism and transformations.

Key words: *political consciousness, political identity, political processes, crisis phenomena, Ukrainian society, Ukraine.*

УДК Ю 713 “17”

ББК 04(4УКР)

Анна Павленко

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИХ ПАРАДИГМ СУЧАСНОСТІ

У статті розглядається проблема концептуального аналізу політичних парадигм сучасного світу. Досліджуються основні принципи й механізми політичної системи, визначаються актуальні проблеми науки в динаміці сучасної соціально-політичної й культурної сфери, а також обтрунтування антропологічної вихідної інстанції в пізнанні суб'єкта як представника соціокультурного досвіду.

Ключові слова: *політична парадигма, феноменологія, інтенціональність, філософія, гносеологія.*

Беручи до уваги, що парадигма – це сукупність переконань, цінностей та технічних засобів, що прийняті науковим співтовариством та забезпечують існування наукової традиції, то політичні парадигми сучасності перебувають у постійному русі, отже є змінними й потребують певного аналізу. Ми в якнайлаконічніший спосіб намагались подати аналіз існуючих на сьогодні політичних парадигм.

Сучасні уявлення про відносини особи та влади, які проявляються в цілеспрямованій діяльності індивіда, сформувались під впливом двох основних напрямів соціально-політичної науки. Перший із них, що сформувався як теорія інституціонального аналізу, іде своїм корінням у класичну політичну й соціально-філософську думку. Для неї характерним є підвищений інтерес до філософських та історичних, духовно-моральних і ціннісних аспектів політичної влади й правового регулювання в їхньому співвідношенні з природою людини.

Друга концепція, що базується на принципах наукової раціональності, виглядає в основному як формально-логічна схема соціально та історично детермінованої політико-правової діяльності людей, в якій дії окремих індивідів нівельовані загальністю соціальних закономірностей. Однак самі соціальні закони ніколи не повторюються повністю як в історії окремих країн, так і в реальній історії всього людства. Щоб соціальний закон проявився у своїй предметно-практичній формі, необхідне сполучення багатьох умов, у тому числі й суб'єктивного характеру. Повсюдно в історії соціуму ми спостерігаємо багатоваріантність і нелінійний характер суспільних закономірностей, у яких роль випадків відіграє далеко не останню роль, особливо в періоди кризи або зміни політичних парадигм, або в умовах радикального реформування сфери економічного виробництва.

Найбільш плідним синтезом цих теоретичних підходів, на наш погляд, сьогодні виступає концепція самоорганізації та нелінійності, що дозволяє здійснити порівняльний аналіз механізмів співвідношення особи й державної влади в найрізноманітніших типах політичних систем і сформулювати узагальнену гіпотезу про становлення нової моделі взаємодії мікро- й макросуб'єктів влади в системах соціального рівня організації природного буття.

У даній сфері дослідження, незважаючи на те, що розглянута нами проблема не є принципово новою, існує ще дуже багато складних і невирішених питань, у тому числі й соціально-філософських, які вимагають свого аналізу й осмислення. Нові явища й тенденції, що виникають у нашому житті, далеко не завжди враховуються, а іноді односторонньо інтерпретуються в сучасній науковій і філософській літературі. У західній філософській традиції панування позитивістських і сциєнтистських концепцій також відіграло свою негативну роль відносно оцінки проблеми суб'єкта в політичній діяльності.

Влада в людському суспільстві має цілісний, інтегративний характер, внутрішньо зумовлений дією природних, генетичних, соціально-психологічних і соціокультурних факторів індивідуального й групового політичного поведіння та підконтрольний ціннісно-мотиваційним, нормативно-регулятивним та інформаційно-комунікативним механізмам формування відносин соціального домінування, політичного панування й правового підпорядкування.

Дослідження політичного поведіння людини з позицій соціоприродного тлумачення феномена влади дозволяє розглядати політику на мікрорівні її онтологічного статусу й здійснювати адекватне моделювання відносин влади й керування на основі стохастичних підходів, факторів невизначеності й нелінійності со-

ціально-політичного розвитку людської цивілізації.

Тим самим сутнісний взаємозв'язок особистості й політичної влади в гносеологічному, онтологічному й аксіологічному аспектах виникає із соціоприродного характеру людської істоти. Тому й функціонування держави являє собою розгортання її особливої інституційної природи, що зумовлена всім ходом біосоціальної еволюції на основі первісної асиметрії між окремими індивідами – суб'єктами соціально-політичної дії.

Звідси питання про роль науки в динаміці сучасної соціально-політичної й культурної сфери є одним з актуальних у сучасній філософській дискусії. Його обговорення ведеться в декількох взаємопов'язаних між собою напрямках, при цьому ключове місце займає проблема світоглядного значення науки, її функціонування як пріоритетної цінності сучасної західної цивілізації. Це зумовлено тісним об'єднанням глобальних проблем сучасного суспільного розвитку з долею наукової раціональності. Система цінностей техногенної цивілізації визначила домінуючу роль науки серед інших сфер духовного освоєння людиною світу. Наука тут перетворюється в самостійну сферу діяльності й здобуває статус основної світоглядної інстанції. Криза основ сучасної цивілізації актуалізує необхідність критичного розгляду її ціннісних пріоритетів і висунування нових орієнтирів світорозуміння соціального буття.

Досвід сучасних досліджень наукової раціональності свідчить про необхідність її аналізу в культурно-історичному й соціально-політичному контексті. Наука є лише одним із типів раціональності свідомості й має історичну розмірність. Це вимагає переорієнтації традиційної гносеологічної проблематики та включення до неї соціокультурних аспектів. Такий підхід дозволяє виявити механізми впливу наукової раціональності на соціально-політичну сферу й культуру, які багато в чому задають майбутні орієнтири людської діяльності.

Незадовільність сучасної філософії науки вимагає пошуку нових шляхів аналізу наукової раціональності. Значні методологічні й світоглядні можливості для цього полягають у феноменологічній філософії науки. Феноменологія в її різних варіантах звертається до первинного досвіду свідомості як основи будь-яких стверджень, у тому числі й наукових. Створюючи

нове вчення про суб'єктивність, вона дозволяє зрозуміти наукову раціональність як одну з форм продуктивності свідомості й виявити її теоретичне підґрунтя. У рамках феноменології та феноменологічної соціології запропоновані кілька варіантів підходів до дослідження науки, кожний із яких продуктивний для розгляду різних аспектів взаємовпливу культури й наукової раціональності. Феноменологічний аналіз процедур наукового пізнання призводить до розуміння їх фундирування особливою організацією суб'єктивності. Учення про регіональні антології, що зумовлюють розмаїття наук, дає тлумачення складності й гетерогенності навколишнього світу, об'єкти якого не можуть бути зведені до фізичної реальності. Осмислення науки крізь призму навколишнього світу відкриває шлях до вивчення її початків, що конституюють. Особливо важливим є також феноменологічний розгляд наукової раціональності як формотворчого принципу буття людини в соціально-політичному світі.

Відроджене у філософії Ф.Брентано схоластичне поняття інтенціональності характеризує предметну спрямованість свідомості [1, 2]. Саме це поняття стає центральною категорією нового розуміння суб'єктивності й дозволяє позбутися натуралістичного тлумачення об'єктів свідомості. Інтенціональний аналіз проясняє і специфічну характеристику наукової раціональності, що полягає в опредмечуванні дійсності, яка вивчається. В останні роки поняття інтенційності входить у категоріальний апарат не тільки феноменології, але й аналітичної філософії, де воно використовується при вивченні соціальної й політичної сфери.

Е.Гуссерль застосовує поняття інтенціональності для пояснення можливості існування наукової теорії [4]. Виходячи з аналізу суб'єкта науки, він намагається показати те, як суб'єктивне пізнання може давати об'єктивні результати. Розроблені Е.Гуссерлем процедури феноменологічного методу відкривають сферу сутнісних структур чистої свідомості [3]. Останні мають логічну незалежність від конкретного різноманіття фактів свідомості й представляються з очевидністю. Незважаючи на те, що чиста свідомість існує поза світом, воно дає нам доступ до смислового змісту світу, тому що інтенціональність означає не тільки спрямованість свідомості на об'єкт, але й конституювання цього об'єкта. Для обґрунтування

об'єктивності значущих даностей свідомості Е.Гуссерль вводить поняття інтросуб'єктивності, розробка якого приводить феноменологію до аналізу зв'язків свідомості із соціально-політичним світом.

Надалі, розвиваючи свій проект феноменології, Е.Гуссерль приходить до розгляду науки як однієї з можливих форм бачення дійсності і її значення для людини. Звертання до історико-інтенціонального дослідження науки дозволяє зафіксувати, що фундаментальні прошарки змісту наукової діяльності перебувають у донауковому життєвому світі. Останній виступає як світ очевидного, світ повсякденного й здорового глузду. Створений наукою світ ідеальних об'єктів є лише ідеалізацією речей і відносин життєвого світу. Реальність насправді є складною конструкцією, що опосередкована не тільки концептуальними передумовами теорій, але й імпліцитною суттю життєвого світу. Непрояснення власних підстав новоєвропейської науки, її відрив від життєвого світу приводить до кризи не тільки самої науки, але й усієї європейської цивілізації. Феноменологія в такий спосіб дозволяє проаналізувати не тільки саму науку в історико-культурному контексті, але й пояснити багато негативних моментів, що пов'язані з функціонуванням наукової раціональності в соціальному пізнанні.

Звідси центральною ланкою в розгляді структур пізнавальної діяльності в контексті її соціальних характеристик виступає поняття розумового колективу. Завдяки йому раціональність наукового пізнання погоджується з діяльністю не тільки індивіда, а всього наукового суспільства. Залишаючись тільки в рамках логіки науки, ми змушені визнавати гіпотетичний характер об'єктивної істини, що не узгоджується з основними нормативними поняттями про науку. Соціально-етичні й гуманітарні проблеми не

є чимось зовнішнім, не таким, що сприяє пошуку істини й таким, що знаходить своє значення лише в технологічному застосуванні готового наукового знання, вони входять у тіло науки тому що цінності народжуються в самій діяльності, що соціально покращується.

Розгляд науки в соціокультурному контексті дозволяє співвіднести її епістеміологічні характеристики з метою й змістом людського буття. Відторгнення наукової раціональності від людини й негативні наслідки цього пов'язані не тільки із самою наукою, але й із відповідною системою культурних цінностей. Переосмислення суб'єкт-об'єктної структури наукової раціональності приводить до знаходження взаємозв'язку між наукою й світом людини.

Обґрунтування антропологічної вихідної інстанції в пізнанні суб'єкта як представника соціокультурного досвіду переборює трактування незалежності істини від людини й мети її діяльності. Раціональність у такому разі припускає не тільки пізнання істинності, але й організацію діяльності з досягнення мети. Тут головне – відповідність цілей діяльності ціннісним установкам кожної епохи й загальнолюдських цінностей. У цьому й полягає суть духовної зумовленості соціально-політичних процесів.

1. Брентано Ф. Избранные работы. – М.: Дом интеллектуальной книги, РФО, 1996.
2. Брентано Ф. О происхождении нравственного познания / Лаб. метафиз. исслед. при филос. фак. – С.-Пб., 2000.
3. Гуссерль Е. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1999.
4. Гуссерль Е. Собрание сочинений. – М., 2001. – Т.3. – Ч.1. Логические исследования. Исследования по феноменологии и теории познания.

A.PAVLENKO

CONCEPTUAL ANALYSIS OF MODERN POLITICAL PARADIGM

Noting, that paradigm it is the aggregate of persuasions, values and hard wares, that are accepted by a scientific concord and provided existence of scientific tradition. Political paradigm, and especially political paradigms of contemporaneity, are found in permanent motion, consequently are variables and need the certain analysis. We, in as the most laconic method, tried to gave the analysis, paradigms for today existing, political paradigm.

Key words: political paradigm, phenomenology, intentional, philosophy, gnoseology.

УДК 324.724; 327.39
ББК 66.Ія.2

Оксана Іваніщак

ПОЛІТИЗАЦІЯ ЕТНІЧНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО МИНУЛОГО

У статті досліджується проблема місця й ролі минулого в процесах політизації етнічності та національного як основних вимірів сучасного світу регіонів. Визначено сутність етнополітичного конфлікту, охарактеризовано його специфічні особливості та ознаки. Доведено, що процес політизації етнічного та національного минулого є питанням не тільки суто політичним та суспільним, а в першу чергу тим процесом, який стосується емоційного стану етносу, нації.

Ключові слова: політизація етнічності, національне минуле, етнополітичний конфлікт, регіоналістика, етнічна мобілізація, ідентичність.

Тема регіоналізму та етноцентризму, регіональні та етнополітичні дослідження актуальні сьогодні для політичної науки. Як зазначав ще у 80-х роках ХХ ст. відомий норвезький дослідник Стейн Роккан, "... події останніх десятиліть перетворили "регіоналізм" та "етноцентризм" у предмет політичної та академічної моди в дослідженнях індустріальних суспільств Заходу" [13, с. 1]. Слід зазначити, що з великим запізненням ця тематика прийшла до нашої вітчизняної науки. Предметом дослідження даної роботи стала політизація етнічного та відповідно й національного минулого з означенням такого феномена, як етнічна мобілізація.

Національно-етнічна диференціація та ідентичність є суттю соціальної реальності, але це така реальність, котра не залишається незмінною: самі по собі національні почуття, котрі гуртують людей, є амбівалентними. "Кожна людина має власний етнічний потенціал, тобто всі ми володіємо якоюсь певною мовою, маємо расові ознаки, належимо до спільноти, яка має свою власну історію і т. д. Але цей етнічний потенціал активізується лише за певних обставин", – пише англійський учений Д.Мейборн-Льюїс [3, с.21]. Рівень актуалізації цього потенціалу, інтенсивність національних почуттів у багатьох випадках залежить від політики, від ступеня її відкритості відносно інших народів або ж навпаки – від ступеня концентрації уваги на власних проблемах та пошуку зовнішнього ворога, який ніби несе відповідальність за всі біди та нещастя даної соціальної спільноти. За певних умов (системна криза суспільства, розпад державності, зміна соціального статусу етнічної групи та ін.) відбувається політизація етнічності, використання її як мотиваційної політичної сили, основи різкого політичного розмежування та засобу досягнення політичної

мети. Тобто виникає феномен, який у науковій літературі отримав назву "етнополітична мобілізація". Як наслідок цього – виникнення етнополітичних конфліктів, оскільки для "запуску" процесу мобілізації необхідною умовою є існування протилежної сторони (сторін), котра стоїть на заваді досягненню бажаної мети (оскільки "соціальний конфлікт існує лише в тому разі, коли дві або більше сторін переконані в тому, що цілі їх діяльності несумісні") або цілі даної сторони чи сторін є несумісними з "нашими" інтересами та цінностями [11, с.17].

"Однією з найважливіших характеристик епохи постмодерну, – зазначає Д.Елазар, – є етнічне відродження, поява розуміння споконвічних зв'язків як важливої складової для формування індивідуальної ідентичності. Ці тенденції мають своє політичне відображення в переході від класово орієнтованої до етнічно орієнтованої політики" [8, с.11].

У 90-ті роки ХХ століття феномен етнічності став одним з основних механізмів політичної мобілізації і найважливішою причиною конфліктного протистояння як на посткомуністичному просторі, так і у всьому світі. При цьому процес актуалізації етнічної самосвідомості, спрямованої в першу чергу на групову солідарність та протистояння етнічно "чужим", практично завжди вступав у жорстке протистояння з паралельно існуючими спробами демократизації тієї чи іншої держави.

Отже, на думку автора даної статті, буде доцільним розглянути, у першу чергу, деякі основні поняття, які матимуть важливе значення для подальшого аналізу предмета дослідження даної роботи.

Існує велика кількість визначень поняття "соціальний конфлікт". Серед усього розмаїття думок та поглядів найдоцільніше згадати вислів

відомого англійського соціолога Е.Гідденса, який вважав, що слід розмежовувати такі поняття, як протиріччя та сам конфлікт. На думку вченого, протиріччя – це наслідок соціальної нерівності, але не завжди вони тягнуть за собою конфлікт. Для трансформації протиріччя в конфлікт необхідними є усвідомлення протилежності інтересів чи цілей та відповідна мотивація поведінки. Сам конфлікт Е.Гідденс розглядає як реальну боротьбу між діючими людьми чи групами людей незалежно від того, що лежить в основі цієї боротьби, її засобів, які мобілізуються кожною зі сторін [9, с.198–199].

Це визначення є дуже важливим, оскільки воно підкреслює динаміку конфлікту й дозволяє виокремити фази чи етапи мобілізації конфліктуючих сторін. Так, процес усвідомлення протиріччя, формування власної ідентичності й вироблення мотивації поведінки можна назвати першою (латентною) фазою конфлікту, а "реальну боротьбу між діючими людьми чи групами людей" – другою (відкритою) фазою.

Без сумніву, етнополітичний конфлікт є формою конфлікту соціального, але разом із тим він характеризується деякими специфічними особливостями та ознаками:

1) переважна більшість етнічних конфліктів має суттєву політичну складову. З цього приводу американський дослідник Р.Ліпшутц пише так: "Те, що стало називатися етнічним конфліктом, є, по суті, боротьбою за державну владу" [12, с.44]. Але ми повинні також розрізняти горизонтальні етнічні конфлікти – між етнічними групами і вертикальні – між етнічною групою та державою, хоча цей поділ є досить умовним, оскільки рано чи пізно в горизонтальні конфлікти втручається держава – або як посередник – миротворець, або як суб'єкт конфлікту;

2) важливо також ураховувати й те, що деколи етнічність може виступати як "камуфляж" політичної боротьби, а деколи мова йде про "зворотній камуфляж", коли за політичними лозунгами приховується гострий етнічний конфлікт;

3) етнополітичні конфлікти здебільшого мають статусний характер. Предметом такого конфлікту найчастіше є статус етнічної групи;

4) етнополітичні конфлікти є не тільки конфліктами інтересів, а й конфліктами ідентичностей, оскільки участь у конфлікті переважно на основі групових мотивів обов'язково передбачає ототожнення людини з групою, що є учасницею конфлікту, тобто її етнічну ідентифікацію. Аме-

риканський політолог Т.Гурр пише: "Боротьба в етнополітичних конфліктах розгортається не просто навколо матеріальних чи владних проблем, а з метою захисту культури групи, її статусу та ідентичності" [10, с.10];

5) політичний конфлікт у процесі свого розгортання може набувати етнічного забарвлення. Так, наприклад, конфлікти політичних еліт різного рівня можуть виникати як ресурсні, але в разі їх ігнорування або невдалих спроб вирішення вони можуть трансформуватися в конфлікт ідентичностей;

6) унаслідок надмірної емоційної складової етнічної ідентичності етнополітичні конфлікти вирізняються високим ступенем ірраціональності, і це спричиняє у високому ступені агресивність, ненависть і ворожість, що виходить за межі раціонального усвідомлення інтересів сторін конфлікту та вибору стратегії взаємодії;

7) специфічною характеристикою динаміки етнополітичного конфлікту є великий потенціал ескалації конфлікту;

8) деструктивний потенціал етнополітичного конфлікту повністю домінує над його конструктивною складовою;

9) майже завжди етнополітичні конфлікти є багатофакторними та мають декілька об'єктів конфлікту й проблемних зон (наприклад, територіальна суперечка та проблеми політичного чи соціального статусу етнічної групи);

10) у зв'язку з цим етнополітичні конфлікти дуже важко піддаються вирішенню, оскільки постає надзвичайно важке завдання – знайти шляхи задоволення як матеріальних інтересів, так і вимог підвищення статусу, повернення територій, розширення економічних можливостей, більшого доступу до політичної влади і т. д.

На етапі політизації етнічної та національної спадщини історична спадщина етносу, навіть його мова набувають функцій суттєвого політичного ресурсу й відповідно відбувається інституалізація етнічності, тобто починається процес формування національного руху, який використовує цей ресурс у політичній боротьбі. Те, що раніше було традицією для всієї етнічної групи, набуває рис знаряддя культурної та політичної боротьби за відновлення національної державності.

Фактом залишається те, що історична свідомість сприяє становленню національної ідентичності. Ця її функція реалізується шляхом

вибіркового звернення до історичних фактів та інструментального використання історичних епізодів та фактів на користь того чи іншого політичного аргументу. Будь-який важливий етап в історії взаємозв'язків сусідніх народів залишає в спадок немало антагонізмів та причин для взаємних претензій. Власне тому в політичних дискусіях постійно вдаються до функціонального використання історії з метою виправдання певних національних цілей. Тут дуже чітко проглядається інструменталістсько-свідомо експлуатація історії в рамках націоналістичної свідомості.

Уже на початку ХХ ст. історіографія та історія в Європі остаточно почали визначатися в націоналістичних категоріях. При цьому пережита історія, що передається з покоління в покоління, служить лише “сировиною” для конструювання “істинної” історії нації, формування “образу давнини”, який є чи не найважливішим у процесі формування національної свідомості. Тобто вся попередня історія народу тепер визначається в національних категоріях.

Без сумніву, для того, щоб уважати себе народом, треба мати за плечима славу історію та багату культуру. Якщо ж будь-який із цих елементів відсутній, то недоліки можуть бути заміщені міфом, вигаданою генеалогією або навіть неправдивими пам'ятниками та запозиченими символами. Ніхто не хоче визнати того факту, що його нація – “це теж плем'я, тільки з армією”. Така заміна може бути викликана свого роду комплексом національної неповноцінності, потребою в самоповазі та визнанні з боку сусідніх народів або вибором із декількох можливих інтерпретацій історичного минулого свого народу.

Розвал СРСР, поява на міжнародній арені нових незалежних держав запустили процес націєбудування і, відповідно, свого роду переписування історії. Відбувається відшукування глибоких історичних коренів того чи іншого етносу, створюється “героїчна історія народу”, видатні особистості спільного історичного минулого стають “національними героями” і т. п. Відмінність із радянським періодом полягає лише в тому, що “в даному разі це робиться з метою повернення минулого, з метою віднайдення національно-визвольних відмінностей між народами” [5, с.34, 35].

Цей процес розпочався в республіках іше за радянських часів, власне тоді зародилася боротьба за оволодіння минулим. Але цей про-

цес набув відкрито політичного виміру тільки в період руху за незалежність прибалтійських республік та збройного конфлікту в Нагірному Карабасі. Причому в Карабасі, Абхазії, Придністров'ї мова йшла про зіткнення інтересів народів, які з давніх часів проживали на цих територіях. Тут реальній громадянській війні передувала ментальна “війна спогадів”, “війна істориків”, які задля представлення доказів “прав” свого народу заходили у своїх пошуках у далеке минуле.

При цьому в республіках із націоналістичною міфологією домінують так звані “жертвні міфи”, котрі, як показує приклад Карабаха, Абхазії, Косово, є набагато небезпечнішими за героїчні міфи. Засобом боротьби за етнічне відродження в даному разі виступає не тільки апеляція до втрачених споконвічних етноскладових ознак (мова, культура, державність), а свого роду маргіналізація етнічної спільноти, указування на її політичну, економічну чи культурну ущербність і відповідно зовнішнє спрямування агресії.

“Конфлікт між сербами та албанцями в Косово є сам по собі екстремальним, і саме тому він виступає наочним прикладом впливу суспільних історичних образів. Водночас це є прикладом того, як жертвні міфи стають дедалі небезпечнішими за міфи героїчні. Нації, котрі розглядають себе тільки як невинні жертви злих держав, схильні до того, щоб виправдати перед собою свої власні агресивні дії як акт самооборони чи навіть установлення споконвічних прав.

У Косово відбулося зіткнення інтересів двох народів, котрі споконвіку проживали в ситуації перемінного домінування. Реальній громадянській війні передувала ментальна “війна спогадів”, яка сягала своїм корінням аж до 1389 року (битва на Косовому полі). Будь-які спроби зупинити цей конфлікт за допомогою, на перший погляд, раціональних доказів на користь тих чи інших істинних “прав” відносно спірної території були й залишаються безглуздими. Минуле можна подолати тільки спільними вольовими рішеннями всіх конфліктуючих сторін мирно співіснувати сьогодні і в майбутньому. Це легко сказати та важко зробити” [4, с.39].

Слід зазначити, що політизація етнічного спадку (минулого) здійснюється досить свідомо та цілеспрямовано, а деколи ця мета навіть відкрито проголошується. Власне на цьому етапі в етнічних регіонах навіть вибір мови на-

вчання чи культури перетворюється для населення цих регіонів в елемент політичного вибору.

Друге, на чому слід акцентувати увагу, – це те, що на першому етапі та на початку другого етапу етнополітичної мобілізації, як правило, значну, а деколи й домінуючу роль відіграє так звана національна інтелігенція, котра здебільшого відчуває комплекс національної неповноцінності відносно титульної нації в державі чи до тієї більшості, культура якої домінує. “У всіх суспільствах є свого роду підприємці від культури, які пропонують масам нові категорії ідентичності (расові, гендерні, релігійні) з однією лише метою – знайти свого “покупця”. Якщо їх продукт продається, то ці підприємці стають лідерами створених етнічних, культурних, релігійних та інших рухів” [2, с.67].

Як пише А.В.Качкін, на цьому етапі “виникає тип лідера-просвітника, який “відкриває очі” представникам своєї групи на втрату істинних прав, відхід від традицій. Основним способом боротьби за етнічну проблематику є апеляція до втрачених примордіальних етноскладових ознак, свого роду маргіналізація етнічної спільноти. До групової свідомості прищеплюється комплекс етнічної неповноцінності, або комплекс “народу-жертви”. На цій основі відбувається формування та інституалізація етнополітичних еліт у тих етнічних спільнотах, котрі не мали таких до цього часу [1, с.15].

В інших випадках лідери етнічних рухів можуть вдаватися до проведення публічних акцій, для того щоб зацікавити етнічною проблематику владу відповідного рівня (наприклад, регіону), змусити визнати її як важливий політичний ресурс. Словенський дослідник С.Флере пише: “Картину розпаду Югославії можна представити як альянс етнічних політиків та інтелектуалів (так званих незалежних, опозиційних чи дисидентських інтелектуалів), що сформували коаліцію з метою розпалювання почуттів етнічної фрустрації та невідкладних дій (пояснюючи причину кризи своїх держав термінами невідповідності статусу їх нації всередині Югославської Федерації). Старі та нові еліти того часу (у деяких країнах, наприклад Хорватії, політиків практично не було) використовували ідеологію етнічної ненависті для окреслення інших груп із метою розвалу комунізму в процесі боротьби за формування нової політичної еліти. Ці нові еліти (у кожній новоствореній

державі) використовували, нерідко не за призначенням, будь-які засоби пропаганди в найрізноманітніших формах, включаючи й те, що сьогодні називається розпалюванням ненависті, а особливо шляхом розповсюдження чуток, що спонукали до виникнення глибоко вкорінених колективних страхів. У цій справі телебачення мало найбільше значення. Телевізійні історії, не обов'язково правдиві, служили для мобілізації мас і майже нічим не відрізнялися від гітлерівської ксенофобії [6, с.60]. Може також сформуватися система “патронату” етнічних рухів із боку регіональної влади або влада може “перехопити” етнічну проблематику та використовувати її в політичній боротьбі з центром.

Саме на другому та третьому етапі мобілізації на передні позиції виходить етнополітична еліта. Як зазначає Ю.Хабермас, “будь-який націоналізм схильний до маніпулятивних зловживань, що здійснюються політичними елітами” [7, с.231]. Загалом і політика може бути описана як символічна боротьба, у якій кожний політичний актор намагається монополізувати публічне слово й право номінації чи хоча б намагається нав'язати власне уявлення про світ як єдино правильне якомога більшій кількості людей.

Отже, процес політизації етнічного та національного минулого є питанням не тільки суто політичним та суспільним, а в першу чергу тим процесом, який стосується емоційного стану етносу, нації, тобто стосується тієї сфери, яку вчені називають підсвідомістю. На жаль, цей процес дуже часто використовується з метою досягнення власних цілей та задоволення власних інтересів певних політиків чи навіть груп політиків, які нехтують інтересами цілих народів і маніпулюють історією та минулим своїх пращурів.

На думку автора, основним завданням для сучасної європейської держави є недопущення маніпуляції історичним минулим етнічних груп і відповідно народів та забезпечення рівних прав усім громадянам, незалежно від їх етнічної приналежності чи віросповідання. Лише за таких умов видається можливим створення нової генерації, яка б не поділяла себе за будь-якими гендерними чи культурними відмінностями, а гідно представляла честь батьківщини за її межами.

2. Лейтин Д. Теория политической идентичности // Этническая мобилизация и межэтническая интеграция. – М., 1999.
3. Мейборн-Льюис Д. Демократия, тоталитаризм и этнический плюрализм // Расы и народы. Ежегодник 24-й: Современные этнические и расовые проблемы. – М., 1997.
4. Мертес М. Немецкие вопросы – европейские ответы. – М., 2001.
5. Панарин А.С. Национализм в СНГ: Мировоззренческие истоки // Свободная мысль. – 1994. – №5.
6. Флере С. Причины распада бывшей Югославии: взгляд социолога // Социс. – 2003. – №5.
7. Хабермас Ю. Гражданство и национальная идентичность // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью. – М., 1995.

8. Elazar D.J. Federal Systems of The World // A Handbook of Federal, Confederate and Autonomy Arrangements / Ed. by D.J.Elazar. – Essex, 1991. – P.11.
9. Giddens A. The Constitution of Society. – Cambridge, 1989.
10. Gurr T. Why Do Minorities Rebel? // Federalism against Ethnicity? / Ed. by G.Bachler. – Zurich, 1997.
11. Krisberg L. Social Conflicts. – Prentice Hall, 1982.
12. Lipshutz R.D. Seeking a State of One's Own: An Analytical Framework of Assessing Ethnic and Sectarian Conflicts // The Myth of "Ethnic Conflict".
13. Rokkan S. Introduction: Centers and Peripheries in Western Europe // The politics of Territorial Identity. Studies in European Regionalism / Ed. by S.Rokkan, D.W.Urwin. – Londjn, Beverly Hills, New Delhi, 1982.

O.IVANISHCHAK

POLITYSATION OF ETHNICAL AND NATIONAL PAST

In the article author analyzed some problems of ethnical and national past, their perspectives in the European regionalism, centers and peripheries in Western Europe etc. The article is based on the analytical framework of assessing ethnic and sectarian conflicts.

Key words: *politysation, national past, ethnic and political conflict, region studies, ethnic mobilization, identity.*

УДК 159.922.1
ББК 66.1я2

Олександра Сорокопуд

ГЕНДЕРНА ПАРАДИГМА В ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті з'ясовано сутність і ознаки гендерної парадигми в сучасному політичному дискурсі. В основі дослідження – теза про те, що гендерна парадигма проявляє себе як формування нового типу знання на засадах радикальної відмови від певної і стабільної гендерної традиції. Доведено, що специфіка політичного розвитку сприяє розгортанню кожного з цих дискурсів у сучасних спільнотах, унаслідок чого вони відрізняються не просторово-часовою розмірністю, а площинами, що їх актуалізують.

Ключові слова: *гендер, сучасний політичний дискурс, парадигма, недемократичні і демократичні суспільства.*

Сучасний світ характеризується глобальними викликами розвитку людства. Стрімкий розвиток технологій означає також і розвиток нових видів зброї масового знищення. Стратегії зовнішньої політики розвинутих держав розглядають війни як ефективний засіб утвердження власного панування. Продуктами агресивного ринку виступають руйнування озонового шару, парниковий ефект та кислотні дощі. Динаміка протікання цих процесів позначена політичним феноменом маскулінного домінування. У даній статті політика патріархату розглядається як детермінанта політичного розвитку. Актуальність статті зумовлена комплексним

аналізом гендерної парадигми з урахуванням як фемінних, так і маскуліних аспектів політичних відносин. Аналіз динаміки політичного розвитку крізь призму гендерних індикаторів сприяє розширенню підходу до розуміння природи політичної влади та політики загалом.

Об'єктом даного дослідження виступає гендерна парадигма, яка проявляє себе як формування нового типу знання на засадах радикальної відмови від певної і стабільної гендерної традиції, оскільки предметність гендерних практик виявляється в процесі самоорганізації об'єктів пізнання та програмної відмови від бінарних опозицій (чоловіче – жіноче, Захід – Схід

тощо), з наданням основного акценту принципу гендерного плюралізму, який унеможлиблює існування гендерного канону. Предметом дослідження виступатиме генеза гендерної парадигми в умовах сучасного політичного дискурсу.

Велику увагу генезі гендерної парадигми в сучасному політичному дискурсі надають філософи постмодерну. Зокрема Жан Бодрійяр у своїх статтях апелює до декларативності традиційних цінностей лібералізму. На його думку, сучасне суспільство – це суспільство маси, в якому ідентичність формується за канонами, а політичний процес приречений на занепад. Мішель Фуко вперше переглянув поняття політичної влади, суттєво змінивши його зміст через апеляцію до гендерної ідентичності та сексуальності. Інша постмодерністка, Джудіт Батлер, розробила теорію психіки влади, де вона дослідила механізм використання владою приватних, інтимних чуттєвих переживань суб'єкта, до яких віднесла, зокрема, прив'язаність, розчарування, меланхолію тощо, а також висунула ідею радикальної відмови від міфологізованих ідентичностей як основи політичних рухів. Жак Лакан, Жиль Дельоз та Жак Дерріда апелювали до гендерних відмінностей та їх ролі в процесах деконструкції та філософії мови. Ненсі Фрейджер уперше висунула ідею про відтворення дискурсивної нерівності, яка виражається в ієрархії інституційних форм. Нарешті різні політичні аспекти гендерної парадигми були предметом дослідження таких відомих авторів, як Синтія Елстейн, Керол Джілліган, Джудіт Лорбер, Катаріна Мак-Кінон, Лілліан Рубін та Еріх Гуд. Проблематика патріархату найбільш широко висвітлена у творах радикальних феміністок, зокрема Патрісії Хілл Коллінз та Дженні Морага. В Україні відомими дослідницями гендерної парадигми виступають Ірина Жерьобкіна, Оксана Забужко, Людмила Смоляр, Соломія Павличко та Олена Сулова.

У своєму дослідженні ми виходимо з того, що генезу гендерної парадигми можна розглядати у двох теоретичних площинах політичного дискурсу, а саме недемократичному та демократичному. У кожному разі гендерна проблематика артикулюється по-різному, фактично, ми маємо справу не з єдиним цілісним процесом розвитку знання про гендерні відносини, де кожен наступний етап є своєрідним запереченням попереднього, але з двома актуальними

альтернативами такого розвитку. Недемократичний політичний дискурс, який характеризується домінуванням держави, буття якої розгортається аж до буття політичного загалом, передбачає підміну стану відповідальної свободи людини комплексом колективних табу. За Карлом Поппером та Фрідріхом Хайеком недемократичне суспільство є догматично-авторитарним, що відтворює доісторичні форми тотальної солідарності. З одного боку, гендерна парадигма тут набуває форм історичної завершеності, яка може бути актуалізована тільки в контексті тоталітарного або авторитарного режиму. Наприклад, в ідеологічній праці “Зелена книга” Муаммара Аль-Каддафі, де пропонується чіткі структурні моделі формування гендерної ідентичності. Пануюча ідеологія знімає проблему індивідуального вибору, пропонує натомість слідувати загальноприйнятим догмам: “Спонукати жінку виконувати чоловічу роботу – означає посягати на жіночність, даровану їй природою заради необхідності продовження життя. Чоловіча праця пригнічує красу, якою природа наділила жінку для виконання її основного призначення. Жінка не створена для непригамної для неї праці. Жінка має мати повні права, за винятком права на перетворення у чоловіка і відмову від своєї жіночності” [1, с.118]. Варто зазначити, що регламентація прав жінки так само тоталітарна за своєю суттю, як і доктрина їх абсолютної пріоритетності. “Жінки – пригнічений клас. Наше пригнічення абсолютне, воно впливає на всі аспекти нашого життя. Нас експлуатують як сексуальних об'єктів, як виробників домашніх послуг, дешеву робочу силу. Діючою силою нашого пригнічення ми називаємо чоловіків. Усі чоловіки отримують економічні, сексуальні та психологічні переваги від чоловічого домінування. Усі чоловіки пригнічували жінок” [1, с.598]. У будь-якому разі, недемократичний політичний дискурс сприяє формуванню гендерно забарвленої ідеології, або у формі суспільно виправданої субординації жінок як біологічних істот чоловікам як біологічним істотам, або у формі програми звільнення жінок як класу від чоловіків як класу.

Друга логіка розвитку гендерної парадигми апелює до демократичного дискурсу. Звичайно, ми свідомі того, що зміст категорії “демократія” нерозривно пов'язаний із цілою низкою теоретичних проблем. У нашому випад-

ку мова йде про межі демократичного дискурсу, динаміку протікання демократичного режиму і, нарешті, ідеологію лібералізму як підґрунтя демократичного врядування.

Метою демократії можемо вважати уповноваження народу, надання йому суверенної влади на урядування. Таким чином, за Віденською декларацією, народ суверенний і вільний “визначати свої власні політичні, економічні, соціальні і культурні системи” [4]. З іншого боку, метою прав людини є уповноваження індивідів, що надає їм антидемократичного характеру, оскільки вимога того, аби кожна особа мала певні блага та можливості, суттєво обмежує поле політичних і економічних практик. Отже, демократичний дискурс артикулюється в площині між уповноваженням народу, з одного боку, та дотриманням прав людини – з іншого, адже, за Джеком Доннелі, “демократична логіка уповноваження народу знову ж підпорядковується субстантивній, заснованій на правах логіці, яка встановлює межі того, що народ або його представники можуть легітимно робити” [7, с.1078]. Така теоретична конструкція дозволяє нам аналізувати гендерну парадигму крізь призму досвіду окремої особистості. Тут варто почати з того, що концепція прав людини передбачає рівний доступ до благ та можливостей усіх людей, незалежно від віку, соціального статусу чи статі. Саме тому розвиток гендерної парадигми передбачає викорінення гендерної дискримінації та встановлення справедливого гендерного порядку. Проблема в тому, що демократичний дискурс детермінується динамікою патріархальної влади. На думку Роберта Коннелла, патріархат втілюється в чотирьох діючих стратегіях: гегемонії – домінування конкретного типу маскулінності в суспільстві через концентрацію інституційної влади в її носіїв, субординації – підпорядкування одних маскулінних ідентичностей іншим, наприклад геїв гетеросексуалам, співучасті – отримання патріархальних дивідендів від приналежності до домінантної групи, та маргіналізації – обмеження можливостей для реалізації через неприналежність до домінантної групи [9, с.62]. Перелічені стратегії не тільки ефективно реалізуються в умовах демократичного дискурсу, але й детермінують його розвиток. На практиці це означає, що в сучасних демократичних країнах Західної Європи та Північної Америки інституційна та економічна влада сконцентрована в руках невеликих віднос-

но загальної кількості населення груп чоловіків, які діють у межах правового поля й часто висловлюють свою підтримку реалізації прав людини, але, поряд із тим, становлять домінантну групу, яка субординує та маргіналізує всі інші групи суспільства. Однак специфіка демократичного дискурсу в тому, що вже своїм існуванням від створює виклик існуючому status quo. Його зміна відповідає інтересам народу, оскільки веде до більш справедливого розподілу ресурсів, з одного боку, а з іншого – інтересам індивіда, оскільки вона сприяє встановленню справедливого гендерного порядку. Звісно, це – ідеальна модель демократичної зміни системи. У цьому контексті якість та інтенсивність трансформації гендерних конфігурацій демократичних практик слугуватимуть критеріями ефективності розвитку гендерної парадигми.

Ще один вимір гендерної парадигми в умовах демократичного дискурсу – індивідуальний. Якщо погодитися з Майклом Кімелом, що “гендер – не властивість індивідів, прищеплена їм у ході соціалізації, а сукупність відношень, які складаються в ході наших соціальних взаємодій одне з одним і в рамках гендерованих інституцій, формально-організаційна динаміка яких відтворює нерівність і породжує гендерні відмінності” [8, с.410], то потрібно визнати також і те, що в процесі історичного розвитку гендерні (не біологічні!) відмінності між чоловіками та жінками зменшуються. Тут потрібно застерегтися від очевидної теоретичної пастки. Скорочення гендерного розриву не може призвести до втрати людиною самотності та до формування тотожності між людьми. Насправді ідея скорочення гендерного розриву впливає з природи демократичного дискурсу, оскільки “любов, ніжність, турботливість; компетентність, чеснотлюбство, самоствердження – все це людські якості, і всі людські істоти – як жінки, так і чоловіки – повинні мати на них рівні права” [8, с.412].

Критичний аналіз наведеної нами аргументації виявляє цілу низку проблемних питань, які позначають радше відхід від демократичного розвитку гендерної парадигми, аніж прогрес у цьому напрямку. Ми не заперечуємо того, що ХХ століття пережило переворот у статусі жінки. Жінки отримали громадянські та політичні права та можливості для самореалізації. Але очевидно, що така революція була неповною, адже ніякою мірою не зачепила статусу

чоловіка, не змінила status quo гегемонної маскулінності. Інша проблема стосується значного розриву, який існує між накопиченням теоретичного матеріалу у сфері гендерно орієнтованих досліджень та рівнем опрацювання та поширення даного матеріалу. Гендерні студії залишаються предметом дискусій окремих інтелектуалів, без рефлексії на рівні суспільства загалом. У той час як окремі особистості задумуються над тим, як позбавити формування гендерної ідентичності від репресивних стереотипів, більша частина суспільства задається питанням, чи мав рацію Флорід Делл, коли в 1917 році написав: “Коли Ви тримаєте жінку в скрині і сплачуєте орендну плату за цю скриню, то ставлення жінки до Вас неухильно змінює свій характер. Воно втрачає присмак легкого піднесення, притаманного демократії. Ваші стосунки перестають бути партнерськими, оскільки партнерство можливе лише за умови демократії. Це вже не спільне життя в супрязі – це надлам життя навпіл. Півжиття – кухня, вбрання й діти; друга половина – бізнес, політика й футбол. Не надто важить, яка з цих двох половин гірша. Будь-який уламок, коли йдеться про життя, майже ніщо загалом” [10, с.112]. В Україні гендерні студії як міждисциплінарна теорія пропонують аналіз гендерної проблематики в контексті політичного дискурсу в той час, як громадські лідери переважно дискутують про проблему екзистенційного вибору жінки, уперше сформульовану Сімоною де Бовуар: чи може жінка виконувати водночас кілька ролей, наприклад бути політиком або громадським діячем, дружиною і матір’ю, професіоналом та домогосподаркою водночас.

Штучна фрагментація суспільних сфер та дисциплін спричинила антагоністичний характер окремих громадських рухів громадянського суспільства: феміністки планують свої акції окремо від пацифістів, пацифісти окремо від антиглобалістів, антиглобалісти окремо від екологістів, хоча, по-суті, усі ці рухи демонструють низку спільних проблем, для розв’язання яких активісти намагаються консолідувати суспільство. Сюди ж варто віднести війни, збройні конфлікти та інші насильницькі акції, як такі маскулінні проекти, які сприяють деструкції гендерної парадигми та ставлять під сумнів демократичне врядування загалом.

На нашу думку, названі вище проблемні питання є індикаторами формування сучасного

політичного дискурсу. Без сумніву, новий тип дискурсу є продуктом демократії, точніше результатом впровадження окремих демократичних перетворень. Однак він знаходить підстави для свого існування й поза демократичними тенденціями врядування, що надає йому якості діалектичного заперечення демократичного розвитку й дозволяє нам застосувати для його характеристики інші параметри. Юрген Габермас визначає їх через два важливі процеси, що перетинаються в політичній відкритості, – комунікативне створення повноважної влади, з одного боку, а з іншого – маніпулятивне використання могутності ЗМІ, щоб створювати масову лояльність, попит та “поступливість” на противагу системним імперативам [5, с.37]. Ідея про те, що людину можна якось схилити, спонукати, спровокувати до дії, лягла в основу стратегій маніпулювання. Глобалізація інформації та поява нових політичних та економічних центрів влади (міжнародні організації, ТНК, інформаційні мережі) посилила ефекти маніпулювання. Фактично відбулася зміна суті політичної влади й політики загалом. У даному контексті трансформувалась і логіка розвитку гендерної парадигми. На перший погляд, глобалізація мала б інтенсифікувати зміни в процесі встановлення справедливого гендерного порядку й сприяти поширенню та сприйняттю інформації про гендерну проблематику. Проте сучасний політичний дискурс формує нове проблемне поле гендерної парадигми. Насамперед мова йде про те, що інформація та послання, які отримують громадяни через ЗМК, перетворюють самих громадян в однорідну масу. Соціальна енергія, яка б мала вивільнитись через реакції громадян на отримані повідомлення, насправді послаблюється віртуальним простором. Якщо ми розуміємо комунікацію як обмін чи простір взаємозв’язку слова та відповіді, а відповідно й відповідальності, то, на думку Жана Бодрійяра, маємо погодитися, що мас-медіа виступають як антипровідники, що вони не транзитивні, і навіть антикомунікативні у своїй суті, більше того, вони не наділені психологічною та моральною відповідальністю, але виступають як особистісна кореляція одної та іншої сторони в процесі обміну [3, с.4]. Саме така політика не тільки формує, але й постійно збільшує розрив між стратегією гендерночуйного формування рис характеру й стилю життя окремої людини і стратегією життя за гендер-

ним канонем. Як тільки процес суспільного обміну цінностями порушило формування віртуального простору, критична реакція як передумова трансформативної дії стала неможливою. У таких умовах “мас-медіа – це не просто сукупність технічних засобів для поширення та отримання інформації, це також нав’язування моделей” [3, с.12]. Це означає, що цілісного розвитку гендерної парадигми в політичному дискурсі не існує. Є дискретні атомізовані моделі, які можуть суперечити не тільки одна одній, але й самим собі і набувають ваги через сенсаційність або широту презентації. Можна припустити, що множина існування таких моделей створює передумови до існування множини виборів гендерної ідентичності. Однак в умовах відсутності будь-якої відповіді це твердження виглядає надто ідеалістично. Аналіз гендерних образів, пропонує у ЗМК, призводить до висновку, що віртуальна реальність віддзеркалює в собі патріархат і може слугувати якнайповнішим джерелом його дослідження, але не зміни.

Заперечення провідної ролі традиційних політичних суб’єктів у процесі розгортання політичного дискурсу спричиняє трансформацію політичної влади. Згідно з Мішелем Фуко, влада в суспільстві виступає своєрідним відношенням відносин або ж синергетичним способом людської самоорганізації. Отже, зміна політичного дискурсу для реалізації справедливого гендерного порядку передбачає зміну динаміки владних відносин на міжособистісному рівні, адже старі форми буття влади, наприклад традиційні політичні інститути, приречені на трансформацію в новітні уніфіковані та спрощені моделі. Зауважимо, що відсутність зворотного зв’язку сама по собі не заперечує практики гендерночужих відносин та їх політичного значення. Природа домінуючих моделей виключає громадське втручання в їх принципи та розвиток, в основному вони закриті для рефлексії та критичної дискусії. Прикладом політичних моделей такого ґатунку ми можемо назвати феномен ЄС. Процес уніфікації права та політики країн Європи, а також вироблення спільних економічних проектів передбачають спрощення політичного життя окремої країни та стратегічне напрацювання консенсусних зразків політичної та економічної поведінки. Протиріччя має бути введено в модель і описане мовою моделі, тоді воно буде розглянуте. Наприклад, проблема-

тику прав жінок, прав етносу на самовизначення, прав чорношкірих та прав мігрантів можна звести до проблематики меншин. І вже в такому разі розглядати їх політичне становище й проекти зміни. У такому разі можна погодитись із Жилем Дельозом, який стверджує, що “поняття меншини означає простір факту чи події, тобто стан деякої групи, яка, незалежно від своєї чисельності, виключена з більшості чи прикладена до неї як підлеглий фрагмент, з погляду еталонного виміру, який устанавлює закон та фіксує більшість. У цьому сенсі правомірно казати, що жінки, діти, південні країни, “третій світ” та інший, як би багато їх не було, – усього лише меншини. Однак справедливо й те, що слово “меншини” описує не простір факту чи події, а становлення, в якому вони виступають. Становлення-меншини – це мета, причому така, яка зачіпає всіх, оскільки усі в неї включені, всі входять у становлення тому, що кожен конструює варіантність довкола єдиної деспотичної міри, намагаючись уникнути так чи інакше системи влади, яка утверджує таку міру як більшість” [6, с.273]. Таким чином, жінки не можуть бути меншиною, принаймні тому, що їх не менше за людей-чоловіків, а також тому, що становлення-жінка розглядається як певна потенційність кожного. Але в такому разі ми знову повертаємось до двох антагоністичних вимірів постдемократичного дискурсу: маргінальної культури та тотальності поширення моделей. Влада як мережа відносин набуває індивідуального характеру, її природа трансформативна та ацентрична у своїй суті. Вона є однією з найсуттєвіших характеристик стану розвитку суспільства, хоча реалізовується в дискретному середовищі маргінальної культури. Влада як відношення домінування–підпорядкування розгортається в процесі розгортання уніфікованих моделей, що надає політичним фактам штучної доконаності. Відповідно до такого стану справ більшість – це багаті білі чоловіки, а меншинами, на підняття політичного статусу яких скеровуються довгострокові стратегії, виступають жінки, чорношкірі, бідні чоловіки, етнічні групи, молодь тощо. При цьому вважати, що людина неодмінно очікує власної субординації й тим самим продукує останню, означає відкидання ролі владної діяльності. За Джудіт Батлер “влада, яка зовнішньо накладається на суб’єкт, є також владою, яку приймає сам суб’єкт, і таке прийняття складає інструмент становлення суб’єктом” [2, с.23].

Перш за все, нагадаємо, що процес глобалізації, який уже сьогодні набув рис незворотності, інтенсивного накопичення інформації та уніфікації життєвих практик, значною мірою впливає на розвиток кожного суспільства. Продуктом політичного розвитку даного процесу є поширення стандартизованих моделей політичної поведінки та буття суспільства загалом. У даному контексті гендерна парадигма може розглядатись щонайменше у двох варіантах політичного дискурсу: недемократичному та демократичному. Специфіка політичного розвитку сприяє розгортанню кожного з цих дискурсів у сучасних спільнотах, унаслідок чого вони відрізняються не просторово-часовою розмірністю, а площинами, що їх актуалізують. У такому аспекті гендерна проблематика виходить за межі доктрини фемінізму, оскільки зміщує акценти з проблеми визволення жінки у бік визволення людини кожного гендеру від патріархатного політичного домінування.

1. Аль-Каддафі М. Зелена книга. – Б.м.в. – 148 с.
2. Батлер Дж. Психика влади: теорії суб’єкції. – Харьков: ХЦГІ; С.-Пб., Алетея, 2002. – 168 с.

O.SOROKOPUD

GENDER PARADIGM IN THE POLITICAL DISCOURSE

In the article the gender paradigm in the modern political discourse is a key issue of the research. The authors outlined specific ways of gender paradigm development that transform modern politics as well as political power in the discourses of non-democratic and democratic societies.

Key words: *gender, modern political discourse, paradigm, non-democratic and democratic societies.*

УДК 303.725.1
ББК 66.011.1

“ТРЕТІЙ СЕКТОР”: СПЕЦИФІКА, МІСЦЕ Й РОЛЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті аналізується участь “третього сектора” в системі громадянського суспільства та їхній внесок у процес державотворення. Необхідною умовою розвитку організацій є їх активна участь у державницькій діяльності. Обґрунтовується висновок, що творення громадянського суспільства в Україні тісно пов’язане з конкретними соціально-економічними та духовними можливостями суспільства.

Ключові слова: *рух, громадська організація, громадсько-політичний рух, громадянське суспільство, влада.*

Аналіз місця й ролі “третього сектора” в політичних процесах дає змогу виділити такі головні аспекти. По-перше, “третій сектор” усе

3. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа // <http://www.socd.univ.kiev.ua/LOCAL/LIB/SOC/BODRIJAR/index.htm>.
4. Віденська декларація. – Розд.І. – Ст.8 // <http://ozis.kr.ua/domestic/vidkonv.html>.
5. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. – Л.: Літопис, 2000. – 324 с.
6. Делёз Ж. Одним манифестом меньше // Метафизические исследования: Альманах Лаборатории Метафизических Исследований при философском факультете Санкт-Петербургского государственного университета. – Вып.14. Статус иного. – С.-Пб.: Алетея, 2000. – 340 с.
7. Доннелі Дж. Права людини, демократія та розвиток // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – 1126 с.
8. Кімел М. Гендероване суспільство. – К.: Сфера, 2003. – 490 с.
9. Коннелл Р. На захист маскулітності // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 2003. – №27. – С.20.
10. Dell F. Feminism for Men. – Boston: Beacon Press, 1992. – 240 p.
11. Morgan R. Sisterhood is Powerful: An Anthology of Writings from the Women’s Liberation Movement. – New York: Vintage. – 640 p.

Ярослав Ярош

більше виступає суб’єктом політики, беручи все активнішу роль у формуванні та реалізації державної політики; по-друге, “третій сектор”

розглядається як суб'єкт політики, яким намагаються маніпулювати різні соціально-політичні сили; "третій сектор" усе більше бере участь у виробленні й апробації нових цінностей, відносин, моделей поведінки. Особливе значення має формування європейських цивілізаційних норм і стандартів культури.

Процес політичної соціалізації включає такі головні фактори формування "політичної людини": родину, де відбувається ідентифікація політичних поглядів із батьками; навчальні заклади та підліткові групи, де проходить спілкування з викладачами й однокурсниками; через засоби масової інформації [1, с.241].

Найхарактернішими ознаками трансформаційних змін, що відбуваються, є зрушення в суспільно-політичній сфері. В Україні в останній час внесено кардинальні зміни у форми та методи державного управління, поглиблюється розбудова громадянського суспільства, а це вимагає нового формування відносин молодіжних об'єднань із політичною владою. Спроби політичної реформи, хоча й повільно, але ведуть до зростання ролі "третього сектора" в розробці й реалізації державної політики [7, с.3–32].

Демократизація українського суспільства дає змогу шляхом теоретичного аналізу виявляти на ранніх стадіях нові проблеми і вносити корективи в способи їх вирішення. Більшість аналітиків розглядає "третій сектор" як певну суспільну лабораторію, що "виробляє і апробує невідомі раніше цінності, відносини, культурні норми і приклади, моделі поведінки" [5, с.77].

Усе помітнішу роль відіграє "третій сектор" у суспільно-політичному житті. На відміну від політичних партій він не претендує на безпосередню участь у реалізації владних повноважень і не бореться за владу. Він включається в політичну діяльність у тій мірі, наскільки це необхідно для вирішення завдань, що лежать в економічній, соціальній, культурній, екологічній та інших сферах. Наявність складних проблем, які неможливо вирішити без влади, спонукає громадян до об'єднання, включає їх в орбіту політичних процесів [3, с.15–16].

Ступінь впливу "третього сектора" на політичні процеси різний, але все більш помітні тенденції до збільшення. У сучасних умовах загальної політизації суспільства жодне з таких об'єднань не може повністю відмежуватися від прямої або опосередкованої участі в політичному житті. Одне з головних завдань "третього

сектора" полягає у впливах на процеси прийняття політичних рішень органами державної влади й посилення тиску на владні структури на різних рівнях.

В українському суспільстві "третій сектор" виступає все більше активним суб'єктом політичного процесу. Він реалізує себе в специфічній суспільно-правовій атмосфері, яка істотно коригує його діяльність. Основний вплив на прояв суб'єктності й специфіку функціонування "третього сектора" здійснює політичний режим, методи і форми його реалізації.

Повнота спектра "третього сектора" та умови його функціонування є також визначальними індикаторами демократичності суспільства. Демократичне суспільство не лише декларує, але й реально гарантує права й основні свободи громадян. "Третій сектор", разом із державними й партійними структурами, виступає важливим елементом соціально-політичної конструкції суспільства. У демократичних країнах він перебирає на себе широке коло суспільних функцій, перетворюючись при цьому на невід'ємний структурний компонент суспільства.

У ході демократизації в Україні виникло чимало громадських об'єднань. За приблизними підрахунками фахівців у нашій державі тепер діє приблизно 5 тисяч асоціацій, союзів, фондів тощо.

Статус і принципи діяльності громадських об'єднань найбільш детально обумовлені Законом України "Про об'єднання громадян" від 16 червня 1992 року. Зокрема серед об'єднань громадян закон вирізняє політичні партії, рухи та громадські організації. Громадською організацією, відповідно до закону, вважається об'єднання громадян для задоволення й захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших загальних інтересів і потреб [2, с.106–108]. Найбільш поширеними серед структур "третього сектора" є: профспілки, об'єднання інвалідів, ветеранські, жіночі, молодіжні, дитячі, наукові, технічні, культурно-просвітницькі, спортивні, творчі спілки, добровільні товариства, фонди, різноманітні земляцтва тощо.

За роки існування незалежної української держави, незважаючи на складну політичну, соціально-економічну ситуацію в країні, "третій сектор" успішно розвивається, хоча загалом іще проходить етап свого становлення. Для цього зберігається ряд об'єктивних і суб'єк-

тивних причин. Аналіз конкретної ситуації підтверджує думку О.Корнієвського та В.Якушика про те, що нежиттєвими виявилися ті молодіжні формування, які були створені без належного опрацювання програми й визначення механізмів забезпечення життєдіяльності організації. Такі структури "третього сектора" "мали позасистемне походження, неузгоджене з об'єктивною логікою розвитку суспільно-політичних процесів" [4, с.74].

Більшість організацій "третього сектора" не є первісно політичними, а чимало з них узагалі не виходить на рівень політики. Це найбільш характерно для організацій культурно-просвітницької та благодійницької спрямованості. Разом із тим, у "третьому секторі" України існують об'єднання, які ставлять перед собою першочергове вирішення політичних цілей. Саме ці організації виступають суб'єктивними посередниками між членами груп і державою. Такі об'єднання, на відміну від інших, мають виразний політичний вимір, а їх активність спрямовується не лише на вирішення вузьких проблем, а й на широку політику. Вони тісно вплетені в політичний процес, тому що: по-перше, політика залишається домінуючою сферою розподілу суспільних цінностей; по-друге, специфічні інтереси через політику можуть бути виражені як загальні; по-третє, унаслідок загальної політизації суспільного життя навіть неполітичні проблеми переважно розв'язуються через владні політичні структури [6, с.50–51].

Організації "третього сектора" як політичні об'єднання функціонують тоді, коли вони виконують суто політичні завдання або реалізують свої інтереси політичними методами. Однак, на відміну від політичних партій, вони не прагнуть безпосереднього завоювання влади, а намагаються переважно тиснути на владні структури, політичних діячів для прийняття потрібних їм рішень.

Аналізуючи сучасні суспільно-політичні процеси, можна прогнозувати, що чисельність, структурованість, ідеологічна визначеність організацій "третього сектора" в Україні буде зростати й надалі. В останній час масово створюються правозахисні організації. Це стимулюється тим, що Україна підписала важливі міжнародні угоди щодо захисту прав людини. З розвитком приватного підприємництва та загостренням проблем безробіття збільшується кількість організацій, що діють в економічній сфері.

На основі аналізу сутності, методів та особливостей функціонування структур "третього сектора" можна виділити такі типи:

- по-перше, організації, що об'єднують громадян за спільним ідейним спрямуванням;
- по-друге, високополітизовані організації. Вони переважно мають чіткі структури, орієнтуються на конкретну (найчастіше правлячу) партію. У багатьох країнах, особливо європейських, такі організації функціонують як секції або фракції. За їх допомогою партії готують для себе кадровий резерв, організують вибори, референдуми, проводять масові акції;

- по-третє, організації, які не мають чіткої ідейно-політичної основи й займаються переважно вирішенням соціально-економічних, культурно-художніх, побутових проблем громадян. Такий тип організацій найбільш розповсюджений.

Організації "третього сектора" найчастіше виступають початковою стадією створення масових об'єднань і партій. При цьому вони можуть бути неоднорідними й формуватися на узагальнених поняттях, наприклад групи за інтересами, які ще не стали об'єднаннями й партіями, але мають близькі позиції і погляди, що дає змогу їм діяти спільно. Для "третього сектора" України характерна загальна розпорошеність, відсутність чіткої структуризації громадських об'єднань. В умовах розмитості суспільних орієнтирів вони не мають змоги успішно розвиватися.

Традиційна персоніфікація влади й публічних політиків, яка утвердилася в нашому суспільстві в попередні десятиліття і продовжує наростати, як показали парламентські вибори 2006 р., створює чималі труднощі для розвитку "третього сектора". Як відомо, політичний та громадський авторитет створюється роками, він спирається на конкретні й резонансні вчинки. На жаль, більшість публічних лідерів в Україні обстоює корпоративні, особисті інтереси й дуже рідко лобіює інтереси конкретних соціальних груп і верств. Незважаючи на це, "третій сектор" об'єктивно пом'якшує зростаючу заполітизованість і обмежує гегемоністську роль політики над громадянським суспільством.

Аналіз специфіки, місця й ролі "третього сектора" в політичних процесах дозволяє зробити висновок, що їх позиції не є завойованими раз і назавжди. Зростання ролі цих структур відбувається поступово, підтверджується шляхом

організаційного зміцнення й самоусвідомлення не лише їх активом, а й усім суспільством. Організовані структури "третього сектора" поступово стануть повноправними складовими політичного процесу лише в умовах демократичної української держави. Міжнародний і вітчизняний досвід переконливо свідчить, що швидкий ренесанс українського суспільства, входження в європейську й світову спільноту, можливий лише за активної участі "третього сектора" в політичних процесах, за умови активізації взаємодії політичного й громадянського суспільства.

1. Буяк В. Політична культура молоді як фактор еволюції українського суспільства // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2004. – С.240–247.

2. Закон України "Про об'єднання громадян" // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №34. – С.121–132.

3. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Просвіта, 1996. – 78 с.

4. Корнієвський О.А., Якушик В.М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. – К.: Київське братство, 1997. – 248 с.

5. Молодь України за соціальний прогрес і злагоду в суспільстві: Зб. матеріалів конгресу української молоді 25–28 травня 1997 р. – К.: АТ Столиця, 1997. – 202 с.

6. Організаційно-нормативне забезпечення та досвід реалізації молодіжної політики на регіональному рівні: Наук. звіт / УкрНДІ проблем молоді; Керівник теми Я.Немирівський. – К., 1995. – С.50–54.

7. Практикум з політології / За ред. Ф.М.Кирилюка. – К.: Видавничий дім "Комп'ютерпрес", 2003. – 622 с.

Y.YAROSH

"THIRD SEKTOR": PECULIARITY, PLACE AND ROLE IN THE POLITICAL PROCESS

The article analyzes the development of movement in Ukraine and their contribution in a creation of a state building is defended. It is demonstrated, that the development subjectness of affiliations in Ukraine is closely connected with the concrete socio-economic and spiritual capabilities of the society.

Key words: *movements, public organization, public movements, social-political movement, civil society, power.*

ВИБОРИ ТА ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ

УДК 342.8

ББК 67.620.526 (4Укр)

Любомир Бабій

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У статті розглядаються питання становлення й розвитку виборчої системи України. Автор прослідковує складний шлях еволюції цієї системи, критикує зміни до Конституції України щодо "імперативного" мандата народного депутата України.

Ключові слова: *парламент, закон, змішана система виборів, представницька демократія, куріальна система, пропорційне представництво, мажоритарна система, "імперативний" мандат.*

В Україні, яка є незалежною, демократичною державою, виборче право виступає важливим інститутом конституційного права. Конституційно-правовий інститут виборів, будучи інститутом конституційного права, відповідає стандартам, які зафіксовані в Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 21), а також у документі Копенгагенської наради з людського виміру ОБСЄ від 29 червня 1990 року. Але ці документи не вичерпують усієї різноманітності національних особливостей нашої правової системи.

Основною формою регламентації інституту виборів в Україні є закон. У Конституції України спеціально застерігається, що організація й проведення виборів визначається виключно законами (ст. 92 п. 20). Така форма регулювання інституту виборів для нашої країни є цілком обґрунтованою, зважаючи на важливість предмета регулювання.

Оскільки такий закон ухвалюється парламентом, то він дає можливість узгодити інтереси різних політичних сил, які в ньому представлені [1]. Крім того, саме закон характеризується стабільністю своїх норм, що робить його цілком виправданим із точки зору інтересів як усіх груп виборців, так і політичних партій.

Але законодавчі положення самі автоматично не можуть забезпечити успішне проведення виборів. Необхідна злагоджена діяльність спеціалізованих виборчих органів із практичної реалізації законодавчих актів. На ці органи покладено завдання забезпечувати відкритість і об'єктивність виборчого процесу, дотримання принципу рівності для всіх кандидатів, неупередженого ставлення до них із боку діючої влади, контроль за фінансовими витратами на виборчу кампанію та багато інших аспектів.

Існує дві моделі таких виборчих органів: у ряді країн вони створюються перед кожними

новими виборами (Австрія, Італія), в інших (зокрема, Іспанія) – функціонують на постійній основі. Друга модель має ряд переваг щодо підвищення рівня професіоналізму в організації виборчого процесу, що забезпечується *кадровою наступністю*, їх спеціальними знаннями й навиками. Але й перша модель має свої позитивні сторони, вона спрямована на постійне оновлення складу виборчих органів.

Тому найкращим виходом із цієї суперечливої ситуації щодо моделі виборчих органів є змішана модель, яка поєднує кращі риси вказаних двох підходів. Тобто виборчі органи в державі створюються на професійній основі і функціонують як постійно діючі, а виборчі органи нижчого рівня комплектуються з представників громадськості й працюють лише під час конкретної виборчої кампанії. Така змішана система структуризації виборчих органів утвердилася в Україні.

Організація і проведення виборів в Україні відводяться постійно діючій Центральній виборчій комісії. Вона очолює систему виборчих комісій, до якої, крім самої ЦВК, входять територіальні й дільничні виборчі комісії.

У виборчому процесі надзвичайно тісно переплітаються правові відносини й політична боротьба. Конституційне право регулює суспільні відносини, пов'язані з організацією і здійсненням публічної влади. І тому воно має виходи як у правову сферу, так і у сферу політичних відносин.

Вибори є центральним елементом демократії. Особливо це стосується *представницьких форм управління державою*, за яких громадяни не беруть безпосередньої участі в управлінні суспільством, а доручають це своїм представникам (депутатам), уповноважуючи їх репрезентувати свої інтереси, делегуючи своє

право на належну їм частку влади, і цим самим впливають на стан справ у державі, на управління нею. Така *представницька демократія* як форма політичного режиму не може адекватно існувати без систематичного й регулярного застосування процедури виборів.

Представницька демократія передбачає вільні вибори, що є формою прояву *прямої демократії*, формою безпосереднього народовладдя. Завдяки їм представницька демократія отримує статус легальності й легітимності. На цьому ґрунтується республіканський лад, який є, по суті, вільним устроєм, який “заснований на порядку, пов’язаному насамперед із *легітимацією влади на основі вільних виборів*” [2, с.94].

Демократія через інститут виборів проявляє себе як взаємозв’язок і взаємопроникнення держави й суспільства, які не протистоять одне одному і не зливаються, а формують політичну єдність громадян. “Вибори – це політичний процес, у якому люди реально можуть відчутти себе повноцінними суб’єктами влади та зробити своє соціальне замовлення владним структурам і закласти перспективи і надії на майбутнє, пов’язані з діяльністю демократичної влади” [3, с.8].

Часто зміна виборчого законодавства – одна з особливостей сучасної України. Практично не було жодних виборів народних депутатів чи Президента України, які б не регулювалися іншим законодавчим актом. Усе це ускладнювало практику застосування закону під час виборчого процесу, але разом із тим відображало швидкі зміни в суспільно-політичному розвитку українського суспільства, апофеозом чого стали непрості події Помаранчевої революції 2004 року.

Еволюцію виборчої системи в Україні можна збагнути лише через розгляд процесу її становлення. Очевидно, новітній виборчий досвід українського суспільства варто починати від 1989 р. (вибори народних депутатів СРСР) і наступні вибори Верховної Ради України 1990, 1994, 1998 та 2002 років, а також президентські вибори 1991, 1994, 1999 і 2004 року [4, с.86].

Виборче законодавство вказаних виборчих кампаній відображає поступовий шлях українського народу до демократії. Початок цього шляху, мабуть, починається від виборів 1989 року, які проводилися ще не Україною, а СРСР. Чому тут треба шукати початок нашої

виборчої системи? Тому, що це були перші *альтернативні* вибори після руйнування *тоталітарного радянського режиму*. Зрозуміло, що це були ще далеко не демократичні вибори.

Особливістю союзного виборчого закону 1988 року було запровадження інституту “народних депутатів від громадських організацій”, які склали 750 осіб, тобто третину від загальної кількості народних депутатів СРСР і обиралися не шляхом голосування на виборчих дільницях, а на з’їздах, конференціях та пленумах загальносоюзних органів цих організацій. Іншими словами, керівні органи за цим законодавством отримували право *призначення депутатів* замість їх обрання з допомогою виборців.

Це було не чим іншим, як хитро спланованим аналогом “*куріального*” представництва. Відомо, що куріальну систему використовувала ще Австро-Угорська імперія, в якій не могло бути й мови про загальне виборче право. Верхня палата австрійського рейхсрату (парламенту) не обиралася, а призначалася імператором із найвідоміших дворян імперії та верхівки духовенства. Куріальна система виборів, введена в 1873 році, обмежувала коло виборців. За цією системою “українське населення, яке становило 13% населення Австрії, 1879 року посилало до парламенту тільки трьох депутатів (з 353), а 1897 року – 11 (з 425)” [5, с.143].

За цією ж куріальною системою обиралися депутати до Галицького сейму (окремо від кожної *верстви* населення). До першої курії належали великі землевласники, поміщики (вони становили 0,03% населення й мали третину депутатських місць). Без виборів до складу сейму включалися митрополити, єпископи та ректори університетів. Друга курія була представлена заможною міською буржуазією, адвокатами, лікарями, третя – торгово-промисловою буржуазією, четверта – селянами, які сплачували податки. А сільська біднота, робітники в містах виборчого права взагалі не мали [6, с.535].

У четвертій курії вибори були не прямими, біднота вибирала лише *уповноважених*, які мали право голосувати за того чи іншого кандидата. І тільки в 1905 році під впливом революційних подій у Росії імператор Австро-Угорщини скасував куріальну систему виборів до Галицького сейму, запровадивши загальне виборче право.

В Австрії відповідно до цього загального виборчого права все-таки вилучалися жінки, військовослужбовці та молодь до 24 років. “Окрім цього, воно й надалі забезпечувало привілеї німецьких правлячих кіл. Так, німці обирали одного депутата від 40 тис. населення, поляки – від 52 тис., чехи – від 60 тис., а українці – від 105 тис.” [5, с.143].

І ось подібну “куріальну” систему виборців у кінці ХХ століття було відроджено в СРСР. Варто зазначити, що названа система обрання депутатів суперечила принципів загальності. “Обрання депутатів “від громадських організацій” не всіма членами цих організацій, а лише їх керівними органами порушувало загальність їх виборів навіть у межах цих “курій” і фактично було *непрямим* (ступеневим)” [4, с.87].

Виборчий закон 1988 року мав іще одну унікальну особливість: висунення кандидатів суб’єктами виборчого права не мало своїм наслідком їх автоматичну реєстрацію виборчими комісіями. Закон передбачав створення “окружних передвиборних зборів”, які були *фільтром між номінацією і реєстрацією* кандидатів у депутати. Аналогів такого виборчого безправ’я не існувало ніколи і в жодній країні світу. Це був чисто “більшовицький” винахід, абсолютно антидемократичний.

Отже, виборчий закон СРСР від 1988 року відобразив внутрішні суперечності цілої епохи “більшовицької диктатури” й епохи “гласності та перебудови”, заклавши першооснови *альтернативних* (з певними обмеженнями) виборів і став вихідним пунктом *становлення* виборчого законодавства України.

Порівняно із союзним законом 1988 року Закон УРСР 1989 року про вибори народних депутатів УРСР відобразив певний поступ щодо розуміння суті демократії. По-перше, у ньому відсутні інститути “депутатів громадських організацій” та “окружних передвиборних зборів”; по-друге, в законі передбачено прямі вибори складу Верховної Ради.

Можна з певними застереженнями констатувати, що це був перший український виборчий закон, у якому були усунуті яскраво виражені в союзному законі порушення принципів *загальних, рівних, прямих і вільних* виборів.

Перший уже в незалежній Україні виборчий закон був прийнятий у 1993 році. Його особливістю був відверто “антипартійний” характер, оскільки він ускладнював участь партій

(які почали масово формуватися) у всіх виборчих механізмах і процедурах порівняно з іншими суб’єктами щодо висунення кандидатів.

Партії змушені були (відповідно до закону) проходити подвійну реєстрацію: у Міністерстві юстиції, а повторно в Центральній виборчій комісії (ЦВК), яка могла відмовити реєстрацію й цим самим позбавити партію в правах суб’єкта виборчого процесу.

Закон 1993 року мав надзвичайно негативні наслідки щодо формування парламенту України. По-перше, було збережено 50-процентний поріг участі виборців для визнання виборів “такими, що відбулися”. По-друге, мажоритарна система абсолютної більшості була доведена до абсурду: обраним в одномандатному виборчому окрузі вважався кандидат, який отримував абсолютну більшість голосів.

Результат таких виборів був плачевний: Верховна Рада України другого скликання розпочала свою роботу, маючи лише трохи більше від двох третин свого конституційного складу. У сімдесят одному окрузі з тих, де не було обрано депутата, “кандидат-переможець” набирав понад 47% голосів [7]. Це послужило причиною того, що в Конституції України зроблено застереження: Верховна Рада України вважається повноважною, якщо обрано не менше двох третин від її конституційного складу (ст. 82, частина друга).

Новим важливим етапом у розвитку українського виборчого законодавства було прийняття Конституції України в 1996 році. Весь III розділ Конституції присвячений регулюванню питань виборів та референдумів. Конституція закріпила основні принципи виборчого права як невід’ємну вимогу до всіх виборів, які будуть проводитися в Україні. Разом із тим Конституція не містить вказівок на виборчу систему, яка повинна застосовуватися на тих чи інших виборах. Це залишається предметом регулювання спеціальними законами.

Виборча система 1998 року була *змішаною*: 50 процентів складу Верховної Ради України обиралося за системою *пропорційного представництва*, інша половина – за *мажоритарною* системою. Було встановлено виборчий поріг у 4 відсотки від кількості виборців, що взяли участь у голосуванні. Ця ж система була використана без змін також на виборах 2002 року.

Механічне поєднання двох виборчих систем (пропорційної і мажоритарної) зумовило

певні суперечності. Пропорційна складова орієнтована на кандидатів від політичних партій і їх блоків, а за мажоритарною складовою основну кількість місць одержували представники “партії влади” (“кучмісти”), які були прихильниками консервації правлячого режиму.

Тому дискусії навколо питань виборчої системи не припинялися, результатом чого були прийняті зміни в Законі від 3 грудня 2004 року, які стосувалися виборів народних депутатів України. Зокрема змінено редакцію статті 81 Конституції, яка запроваджує елементи “імперативного” мандата народного депутата щодо партії, яка його висунула на виборах.

Цей же Закон зобов’язує провести чергові вибори до Верховної Ради України 2006 року за пропорційною виборчою системою в єдиному окрузі.

Суперечливими в цьому Законі є положення про “імперативний мандат”. У європейських країнах – це вже далеке минуле, яке кануло в Лету разом із феодалізмом. “Імперативний мандат” зобов’язує депутата представляти тільки своїх виборців, які мають право відкликати депутата, якщо він не виконує їх доручень.

Англія ще у XVIII ст. відмінила таке розуміння характеру мандата члена Парламенту. У Франції імперативний мандат був анульований Установчими Зборами 1789 року, які проголосили депутата представником усієї нації. Усі наступні конституції Франції залишають положення без змін [8, с.51].

Це саме стосується Італії [9]. Червоною ниткою тут проходить думка про те, що депутат, який обраний від округу, репрезентує всю націю. Він здійснює свої повноваження згідно зі своєю совістю, без будь-яких конкретних зобов’язань.

Конституція України визначає мандат народного депутата України як *представницький* (стаття 78). Отже, намагання “закріпити” (читає “закріпостити”) депутата у фракції, реалізоване в Законі України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 року, “не зважаючи на мотиви, які можна зрозуміти, викликали негативні оцінки, у тому числі з боку Венеціанської комісії” [4, с.92].

Можна з певністю стверджувати, що в Україні не відбулося кваліфікованого професійного аналізу пропонованих змін до Конституції України, якщо там має місце положення про “імперативний мандат”.

На завершення хочеться звернути увагу на те, що вибори – це конкретна форма соціального діалогу між різними політичними силами і жодна Конституція не може регламентувати все до найменших деталей. У процесі діалогу ці сили досягають консенсусу та забезпечують консолідацію суспільних інтересів через об’єднання зусиль різних політичних суб’єктів, здатних ефективно використовувати владний потенціал.

Виборча кампанія – це ті ж самі скоординовані, цілеспрямовані, але здійснювані “протягом визначеного виборчим законодавством часу публічні зусилля з метою мобілізації підтримки кандидата виборцями і забезпечення його перемоги в день виборів” [10, с.298].

Характерна особливість виборчої кампанії полягає в тому, що її головною діючою особою виступає сам кандидат на певну виборчу посаду. Кандидат, який сподівається перемогти на виборах, має стати органічною складовою відносно численної, добре організованої команди своїх помічників.

Виконати всі найважливіші функції виборів дуже складно в країні, де виборів у радянському минулому фактично не існувало. Вибори заміняв *декоративний фарс*, за допомогою якого людей усіма засобами збирали на виборчі дільниці, щоб вони майже стовідсотковим голосуванням схвалювали єдину монопольну ідеологію та її кандидатів, висунутих, а фактично вже обраних і, по суті, призначених партійною верхівкою.

На жаль, до рудиментів минулого додалися проблеми перехідного періоду, коли у виборчих кампаніях у надмірній кількості використовуються “війни компроматів”, змови, замаху, а “чорні” виборчі технології стали мало не єдиним засобом перемоги на виборах. Але хочеться вірити, що наш розумний народ подолає всі перепони на шляху до утвердження представницької демократії як важливої засади виборчої системи України.

1. Коцюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – №2–3. – С.83–96.

2. Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парламентське видавництво, 1999.

3. Сучасний виборчий PR: Навчальний посібник. – К.: ВД “Професіонал”, 2004. – 384 с.

4. Богашева Н.В., Ключковський Ю.Б. Еволюція виборчої системи в Україні // Виборче законодавство України: проблеми та шляхи їх вирішення. – К.: ФАДА, ЛТД, 2005. – 180 с.

5. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тишик Б.Й. Історія держави і права України. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.

6. Історія держави і права України: У 2-х томах. – К.: Видавничий дім ЮРЕ, 2000. – Т.1. – 647 с.

7. Ткачук А. Скільки коштує недосконале законодав-

ство? // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. – К., 1994. – Вип.3(8). – С.60–65.

8. Прело М. Конституционное право Франции. – М.: ИИЛ, 1957.

9. Италия. Конституция и законодательные акты / Ред. В.А.Туманов. – М.: Прогресс, 1988.

10. Королько В.Г. Паблік рілейшнз. – К.: Видавничий дім “Скарби”, 2001. – 400 с.

L.BABIY

DEVELOPING OF THE ELECTORAL SYSTEM OF MODERN UKRAINE

The article deals with the problems of making and development of the electoral system in Ukraine. The author analyses the complicated course of the evolution of this system, criticizes amendment to the constitution of Ukraine concerning the “imperative” mandate of the people’s deputy of Ukraine.

Key words: parliament, law, electoral system, democracy, “imperative” mandate.

УДК 324(477)

ББК 66.62

Євгенія Юрійчук

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ПІД ЧАС ВИБОРІВ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті прослідковується сучасна інституціоналізація спостереження в Україні, характеризуються його різновиди та їх ефективність, показується взаємозв’язок спостереження та легітимності влади. Автор робить висновок: вітчизняний і зарубіжний досвід спостереження за ходом виборів свідчить про те, що атмосфера гласності, яка створюється під час виборів, присутність спостерігачів у виборчих комісіях, на дільницях для голосування сприяють прозорості виборчого процесу, об’єктивності інформації про вибори, зміцненню впевненості громадян у демократичності та справедливості виборів, визнанню на міжнародному рівні легітимності їх результатів.

Ключові слова: вибори, технології, хід виборів, парламентські вибори, вибори Президента України, Україна, ОБСЄ.

Однією з найважливіших функцій виборів у суспільстві є легітимація політичної влади. Проведення парламентських 2006 р. виборів в Україні відповідно до демократичних міжнародних стандартів має стати запорукою легітимності політичної, державної влади. “В умовах демократії влада ґрунтується виключно на злагоді тих, ким управляє уряд. Головним механізмом перетворення цієї злагоди в урядову владу є вільні та справедливі вибори” [10, с.8]. Міжнародна спільнота визнає тільки ті вибори, які відповідають критеріям, закріпленим у Декларації вільних та справедливих виборів 1994 р., Декларації Стамбульської зустрічі на вищому рівні (1999 р.), Хартії європейської безпеки ОБСЄ (1999 р.), Рекомендаціях ОБСЄ по спостереженню за виборами (Варшава 1997 р.). Забезпечити належне дотримання принципів виборів

та голосування покликаний контроль за виборчим процесом, а особливо спостереження за виборами в різних формах. Західний досвід передбачає як довготривале, так і короткотривале спостереження.

Міжнародно-правовий досвід спостереження та його завдання узагальнюються в працях Л.Гарбера [13], П.Мерлоу [14], Дж.Хартленда [26].

У контексті останніх міжнародно-правових документів здійснюються зміни до законодавства Росії та України. Тому особливий інтерес викликають праці відомого фахівця в галузі виборчого права в Російській Федерації О.О.Вешнякова [23]. Ролі спостерігачів у забезпеченні вільності та справедливості як основних принципів демократичних виборів присвячене дослідження В.Гарібян [3]. Порів-

няльний аналіз міжнародної практики та досвіду країн СНД у галузі міжнародного спостереження здійснений російською дослідницею Т.Титовою [25].

Особливості діяльності спостерігачів від іноземних держав та міжнародних організацій розглядалися у рамках зініційованого Російським інститутом виборчого права круглого столу “Международные миссии наблюдения: оружие в руках политиков, международный жандарм или помощник демократии?”, який відбувся 8 липня 2005 р. у Киргизії [22].

Інститут спостереження в Україні у вітчизняній науці поки що недостатньо досліджений. Правові аспекти забезпечення спостереження досліджували Р.К.Давидов [4], С.Новіков [17], С.В.Радченко [19], М.Савенко [24]. Тому автор ставить перед собою мету прослідкувати сучасну інституціоналізацію спостереження в Україні, охарактеризувати його різновиди та їх ефективність, показати взаємозв'язок спостереження та легітимності влади.

В Україні, на відміну від світової практики, яка оперує поняттям “спостереження”, існує традиція вживання терміна “офіційне спостереження”. Цей інститут у нашій державі законодавчо закріплений 1993 р., хоча йшлося лише про міжнародних спостерігачів. Тоді інститут спостереження “розглядався як прояв довіри між державами, і як свідчення прагнення міжнародних організацій сприяти демократизації виборчого процесу в країнах, де відбувається перехід до демократії” [4, с.271]. Проте передбачалася наявність і вітчизняних спостерігачів, хоча їх правовий статус не був визначений. У 1998 р., під час парламентських виборів, одночасно діяли нормативні акти про статус офіційних спостерігачів, прийняті різними державними органами: Верховною Радою України та Центральною виборчою комісією, що викликало наявність колізій при їх практичному застосуванні. Діяльність спостерігачів під час попередніх виборчих кампаній свідчить про їх інституціональну необхідність. Особливо це стало очевидним після президентських виборів 1999 р. Саме тому під час парламентських виборів 2002 р. спостерігалось значне пожвавлення діяльності спостерігачів. Так, у виборах брали участь як вітчизняні (455240 осіб), так і міжнародні спостерігачі (944 особи із 49 держав світу). Серед них від політичних партій, виборчих блоків політичних партій – 289287, від кандидатів у

народні депутати України – 165953 особи [1, с.644]. Кількісний склад спостерігачів відображений у таблиці 1.

Таблиця 1.

Кількісний склад офіційних спостерігачів на парламентських виборах 2002 р.
[Складено за 1, с.646]

№	Кого представляє спостерігач	Кількість у %
1	Від кандидатів	36,5
2	Від Соціал-демократичної партії України (об'єднаної)	9,9
3	Від виборчого блоку політичних партій “Виборчий блок Юлії Тимошенко”	8,8
4	Від виборчого блоку політичних партій “За Єдину Україну!”	8,0
5	Від виборчого блоку політичних партій “Блок Віктора Ющенка “Наша Україна”	6,2
6	Від Комуністичної партії України	5,7
7	Від виборчого блоку політичних партій “Демократична партія України – партія “Демократичний союз”	5,1
8	Від “Жінки за майбутнє” всеукраїнського політичного об'єднання	3,9
9	Від Соціалістичної партії України	2,6
10	Від інших партій (виборчих блоків)	13,3

В Україні були представлені ОБСЄ, Парламентська Асамблея Ради Європи, Європейський Парламент, Міжпарламентська асамблея держав-учасниць СНД, Державна Дума Федеральних Зборів Російської Федерації, Міжнародний республіканський інститут, Світовий конгрес українців та Український Конгресовий Комітет Америки. Ефективність діяльності різних видів спостерігачів сприяла демократизації виборчого процесу та визнанню виборів легітимними, але від здійснення контролю за додержанням виборчого законодавства під час підготовки та проведення виборів були усунуті такі важливі суспільні сили, як громадські організації, органи місцевого самоврядування, місцеві органи виконавчої влади, які не менше

ніж політичні партії були зацікавлені в демократичному проведенні виборів у повній відповідності із законом [5]. Цим суб'єктам не було надано права мати своїх офіційних спостерігачів на виборах.

Донедавна єдиного тлумачення терміна “офіційний спостерігач” в Україні не було. У *Політологічному енциклопедичному словнику 2004 р.* видання С.Рябов дає таке визначення: “Офіційний спостерігач – це особа, призначена під час президентських, парламентських, місцевих виборів виборцями, кандидатом в президенти (депутати), виборчим об'єднанням, партією, виборчим блоком, громадським об'єднанням, або особа, призначена під час референдуму ініціативною групою з проведення референдуму, громадським об'єднанням, правомочна вести спостереження за ходом голосування, підрахунком голосів або іншою діяльністю виборчої комісії, комісії референдуму в період голосування, встановлення його результатів та ін.” [18, с.452]. Але тільки у 2004 році, напередодні президентських виборів, в Україні спостерігалася інтенсивна інституціоналізація офіційного спостереження, коли були прийняті зміни до основних виборчих законів. Так, про статус спостерігачів ідеться в п.5 ст.12, п.14 ст.26, ст.68-70, п.8 ст.73 Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори Президента України” від 18 березня 2004 р. [9]; п.5 ст.12, п.16 ст.25, ст.61-63 Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 2004 р. [8] та п.6. ст.12, п.13 ст.24, ст.60-62 Закону України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” від 6 квітня 2004 р. [7]. Зокрема в цих законах офіційні спостерігачі партій (блоків), від кандидатів на пост Президента України, від місцевих організацій партій (блоків), від кандидатів на посади сільських, селищних міських голів визнаються *суб'єктами виборчого процесу*, що є важливим кроком на шляху до легалізації цього інституту.

У 2004 р. офіційні спостерігачі мали такі права:

- 1) перебувати на виборчих дільницях під час голосування, спостерігати за діями членів комісії;
- 2) робити фото-, кінозйомки, аудіо- та відеозаписи;
- 3) бути присутніми при видачі виборчих бюлетенів членам дільничної виборчої комісії

для організації голосування виборців за межами приміщення для голосування та проведення такого голосування;

4) бути присутніми на засіданнях дільничних і територіальних виборчих комісій, у тому числі під час підрахунку голосів виборців та встановлення результатів голосування;

5) звертатись до відповідної комісії зі скаргою щодо порушень Закону;

6) складати акти про виявленні порушення Закону;

7) отримувати копії протоколів про передачу виборчих бюлетенів, про підрахунок голосів і встановлення результатів голосування.

Офіційні спостерігачі не мали права:

1) протиправно втручатись у роботу виборчої комісії, порушувати хід виборчого процесу, заважати членам виборчої комісії здійснювати свої повноваження;

2) заповнювати замість виборця виборчий бюлетень;

3) бути присутніми при заповненні виборцем виборчого бюлетеня в кабіні (кімнаті) для таємного голосування.

Натомість офіційні спостерігачі від іноземних держав і міжнародних організацій окрім цього могли бути присутніми на зустрічах кандидатів на пост Президента України, їх довірених осіб, кандидатів у депутати, представників партій (блоків), які висунули кандидатів, з виборцями, на передвиборних зборах, мітингах, засіданнях виборчих комісій, а також знайомитись із матеріалами передвиборної агітації. Окрім цього виключення зі спостереження представників від громадських організацій та обмеження діяльності спостерігачів стадією голосування (короткотривалим) сприяло появі великої кількості порушень, попередити які було складно. Багато порушень було зафіксовано відносно самих спостерігачів, повсякчас обмежувалась їх діяльність. У рішенні Судової палати в цивільних справах Верховного Суду України зі справи за скаргою довіреної особи кандидата на пост Президента України В.А.Ющенка в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України М.Д.Катеринчука на бездіяльність ЦВК, дії із встановлення результатів повторного голосування з виборів ПУ 24 листопада 2004 р. та на рішення про оголошення ПУ В.Ф.Януковича ідеться про встановлені факти порушення вимог статей 68, 69, 70 щодо участі у виборчому процесі офіційних спостерігачів [21].

Досить прогресивним є вдосконалення виборчого законодавства у сфері офіційного спостереження після президентських виборів 2004 р. Найдетальніше функції спостерігачів вписані в Розділі IX Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 7 липня 2005 р. [6] “Гарантії діяльності партій (блоків), кандидатів у депутати, офіційних спостерігачів”. Це ст.74 “Офіційні спостерігачі”, ст.75 “Офіційні спостерігачі від партій (блоків)”, ст.76 “Офіційні спостерігачі від громадських організацій”, ст.77 “Офіційні спостерігачі від іноземних держав, міжнародних організацій”, у яких детально вписані межі їх дозволеної та забороненої поведінки.

Але зауважимо, що ефективність діяльності різних видів спостерігачів в аспекті демократизації політичного життя та легітимності влади є різною. Найменшою довірою населення користуються спостерігачі від партій, від кандидатів у депутати. Причин цього є декілька: по-перше, вони завжди можуть домовитися про залишення поза увагою вигідних для них порушень виборчого законодавства, що трапляється повсякчас. По-друге, вони фактично спостерігають за законністю своєї ж діяльності, бо виборчі комісії складаються з представників партій. Цим самим порушується один із принципів конституціоналізму: не можна бути суддею у власній справі. По-третє, вони кількісно переважають міжнародних спостерігачів та спостерігачів від громадських організацій.

Загальновідомо, що інститут зарубіжних та міжнародних спостерігачів на виборах є певною гарантією демократизації політичних режимів за допомогою контролю міжнародного співтовариства. Під час президентських виборів 31 жовтня 2004 р. в Україні було зареєстровано 3285 офіційних спостерігачів від 31 іноземної держави, а також 9260 офіційних спостерігачів від 45 міжнародних організацій [2]. Однак вони порізному оцінили вибори, що свідчить про вплив на них “передвиборчих інтриг та влади” [16].

Оцінки результатів виборів, їх легітимність усе далі й далі віддаляються від науковості та обґрунтованості, деякою мірою навіть законності, відображаючи у висновках політичне замовлення певних транснаціональних корпорацій і “груп політичної участі”, проводячи політику подвійних стандартів, активно впливаючи на внутрішні справи держави” [22].

Для порівняння, за парламентськими виборами та референдумом у республіці Білорусь

спостерігало дві групи спостерігачів: перша – 18 членів від СНД на чолі з виконавчим секретарем Володимиром Рушайлом. друга – 32 особи із 17 країн на чолі з послом Великобританії Одрі Гловер. Перша група визнала вибори чесними, прозорими та легітимними, друга заявила, що білоруські вибори не відповідають стандартам ОБСЄ, а за ходом голосування за референдумом вони взагалі не могли слідувати. На жаль, не можна не погодитися з думкою експерта білоруського аналітичного центру “Стратегія” В.Карбалевица, що сьогодні “основною функцією СНД стала легітимізація недемократичних режимів на пострадянському просторі. І не випадково лідери Співдружності виступають за реформу ОБСЄ, оскільки ця євроатлантична організація приділяє занадто багато часу проблемі прав людини” [12].

Але офіційне спостереження можуть здійснювати тільки ті громадські організації, до статутної діяльності яких належать питання виборчого процесу та спостереження за ним, а також зареєстровані у встановленому порядку не менш як за два роки до дня виборів. Звернення за клопотанням про дозвіл на спостереження під час виборів депутатів повинно бути здійснене не пізніше ніж за 90 днів до дня виборів. Але на засіданні виборчої комісії, підсумковому засіданні та на виборчій дільниці під час голосування мають право бути присутніми одночасно не більше трьох офіційних спостерігачів від різних громадських організацій. Це ставить у нерівні умови спостерігачів, гальмує процес утворення нових організацій. Водночас будуть спостерігатись, найімовірніше, поява та зростання кількості організацій – сателітів політичних партій, створених для спостереження на виборах. На сьогодні однією з найефективніших можна визнати діяльність громадської організації *Комітет виборців України*, який на виборах Президента України у 2004 році КВУ залучив до роботи як короткотермінових спостерігачів у дні голосувань 31 жовтня, 21 листопада, 26 грудня 10180 волонтерів.

Під час виборів Президента України у 2004 році КВУ здійснював різні види спостереження, а саме довготермінове, середньотермінове, короткотермінове. Довготермінове спостереження за ходом виборчої кампанії передбачало відвідування заходів виборчої агітації, засідань виборчих комісій, судових засідань, проведення моніторингу місцевих ЗМІ в кон-

тексті дотримання ними вимог законодавства, вивчення форм і матеріалів виборчої агітації, регулярні зустрічі із суб’єктами виборчого процесу та представниками ЗМІ, виборцями, отримання інформації про порушення через мережу громадських приймалень КВУ.

Під час короткотермінового спостереження, окрім основних функцій, частина спостерігачів проводила в дні голосування паралельний підрахунок голосів на 1500 дільницях, відібраних за статистичною вибіркою. Головним завданням було оприлюднення даних паралельного підрахунку голосів раніше, ніж це зробить ЦВК.

На наш погляд діяльність спостерігачів від громадських організацій є досить ефективною, бо вони користуються найвищою довірою громадян, адже не зацікавлені в результатах виборів і реально перешкоджають фальсифікації результатів виборів. До того ж здійснюють контроль за виборами не тільки в час голосування, а й протягом усієї виборчої кампанії та мають можливість навчити своїх спостерігачів та інформувати населення. Попередньою умовою вільного вибору є інформованість населення. Вибори можуть бути справжніми лише тоді, коли відображають політичну волю населення, а без доступу до інформації про кандидатів, партії в процесі виборів виборці не можуть ні сформулювати, ні виразити цю волю. Проте законодавство обмежує термін спостереження виключно стадією голосування. Громадські організації, спостерігаючи за виборами, виконують надзвичайно важливу функцію громадянського суспільства – *контроль суспільством владних відносин*. Спостереження за виборами є саме одним із таких механізмів.

Отже, вітчизняний і зарубіжний досвід спостереження за ходом виборів свідчить про те, що атмосфера гласності, яка створюється під час виборів, присутність спостерігачів у виборчих комісіях, на дільницях для голосування сприяють прозорості виборчого процесу, об’єктивності інформації про вибори, зміцненню впевненості громадян у демократичності та справедливості виборів, визнанню на міжнародному рівні легітимності їх результатів.

1. Вибори до Верховної Ради України: Інформ.-довід. вид. / Редколег.: М.М.Рябець (голова) та ін. – К.: Центральна виборча комісія, 2002. – 676 с.

2. Вибори Президента України 31 жовтня 2004 року // <http://195.230.157.53/pls/vp2004/WP00>. Дата звернення: 26.05.2005/08:57.

3. Гарибян В. Роль наблюдателей в обеспечении принципов свободы и справедливости на выборах (сравнительный анализ) // *Право и жизнь*. – 1999. – №4 // http://pravogizn.h1.ru/KSNews/PIG_48.htm. Дата звернення: 8.09.2005/17:37.

4. Давидов Р.К. Проблеми правового забезпечення в Україні вільного і незалежного спостереження за підготовкою та проведенням виборів і всеукраїнського референдуму // *Вибори і референдум в Україні: проблеми теорії і практики: Збірник / М.М.Рябець (гол. ред.)*. – К.: ЦВК, 2001. – С.266–273.

5. Закон про вибори народних депутатів України: дискусія довкола виборчих правил // <http://www.tomenko.kiev.ua/cgi/redirect?url=pc09-2001-02.html>. Дата звернення: 11.04.2005/18:15.

6. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 7 липня 2005 р. // *Урядовий кур’єр*. – 2005. – 19 серпня.

7. Закон України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” від 6 квітня 2004 р. // *Урядовий кур’єр*. – 2004. – 10 квітня.

8. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 2004 р. // *Урядовий кур’єр*. – 2004. – 6 квітня.

9. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори Президента України” від 18 березня 2004 р. // *Урядовий кур’єр*. – 2004. – 6 квітня.

10. Кельман М. Десять засад демократії // *Право України*. – 1996. – №8. – С.7–10.

11. Ковтунець В. Міжнародні зобов’язання України щодо проведення виборів та їх виконання // www.vybory.com/ukr/coments/2analit/intern_obligations.html. Дата звернення: 11.04.2005/18:23.

12. Кравченко В. Оцінка виборів. Україна отримала жовту картку від міжнародних спостерегачів // *Дзеркало тижня*. – 2004. – 6 листопада. – С.5.

13. Гарбер Ларри. Свободные и справедливые выборы. Международное законодательство и практика // http://www.democracy.ru/library/articles/1998-18_r1-r41/page2.html. Дата звернення: 15.08.2005/14:11.

14. Мерлоу Патрик. Международный мониторинг выборов: уроки и вызовы http://www.ndi.ru/ARCHIVE/Russian/Inter_Monitoring/Inter_monitoring.shtml. Дата звернення: 15.08.2005/14:35.

15. Мирзоев Сергей. “Ex aequo et bono” (“По справедливости, а не на основе формального закона”) // <http://www.polit.ru/dossie/2005/01/25/bono.html>. Дата звернення: 20.04.05/18:34.

16. Мирзоев Сергей. Откровенные заявления международного наблюдателя // <http://www.polit.ru/analytics/2005/03/17/mirz.html>. Дата звернення: 18.03.2005/17:35.

17. Новіков С. Інституціоналізація громадянського контролю виборчого процесу в Україні: необхідність,

здобутки, проблеми // Людина і політика. – 2004. – №5. – С.17–24.

18. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 731 с.

19. Радченко Є.В. До питання участі громадських організацій у виборах // Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення (Київ, 13–15 листопада 2002 року (доповіді, виступи, рекомендації)). – К.: Нора-друк, 2003. – С.244–249.

20. Рахманін Сергій. Переможний народ непереможної країни // Дзеркало тижня. – 2004. – 27 листопада. – С.2.

21. Рішення іменем України // Урядовий кур'єр. – 2004. – 8 грудня.

22. Российский институт избирательного права: международные наблюдатели не выполняют свои обяза-

тельства // <http://www.regnum.ru/news/482044.html>. Дата звернення: 20.09.2005/18:39.

23. Руководство по наблюдению за выборами ОБСЕ/БДИПЧ // Вешняков А.А. Избирательные стандарты в международном праве и их реализация в законодательстве Российской Федерации. – М.: Весь Мир, 1997. – С.122–153.

24. Савенко М. Конституційний контроль за виборами і референдумами // Віче. – 1998. – № 1. – С.62–69.

25. Татьяна Титова. Правовая регламентация наблюдения за ходом выборов: международная практика и опыт стран СНГ // <http://www.materik.ru/index.php?section=analitics&bulid=99&lulsectionind=918&PHPSFSSID=9570caf09737d6159fd159fd79852cb6731e>. Дата звернення: 18.09.2005/17:13.

26. Хартленд Дж. Выборы и международное наблюдение: задачи и перспективы // Вестник ЦИК РФ. – 1996. – №7.

E.YURIYCHUK

OBSERVATION THROUGHOUT THE ELECTION IN UKRAINE: REALITIES AND PERSPECTIVES

The article traces modern institutionalism of observation in Ukraine, characterizes its various types and their efficiency, highlights interrelation of observation and power legitimacy.

Key words: election, technologies, electoral process, parliament election, presidential election in Ukraine, Ukraine, Public Society Establishment.

УДК 324

ББК 66.037

Уляна Лукач

ВНУТРІШНІ ПРОТИРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ 2004 РОКУ

У статті розглядаються складні й подекуди невирішені на сьогодні протиріччя, які існують усередині українського суспільства. Особливо показово це проявилось в період виборів Президента України в жовтні – грудні 2004 р. Автор пропонує власне бачення проблеми.

Ключові слова: вибори Президента України, внутрішні протиріччя, українське суспільство, виборча кампанія, фальсифікації.

Сімнадцять днів у листопаді – грудні 2004 р., що змінили політичний ландшафт України, без перебільшення сколихнули весь світ. Їх одразу нарекли Помаранчевою революцією, уподібнюючи масові виступи протесту в Києві та інших містах, містечках та селах України до “оксамитової революції” в Чехо-Словаччині, “революції троянд” у Грузії, падіння режиму “вічного” Мілошевича в Югославії внаслідок народного протесту.

Події періоду президентської виборчої кампанії 2004 р. були унікальними і з позицій

сьогодення вимагають відповідей на численні питання, які б дали можливість осмислити глибину того, що відбулося, його сенс поза суто емоційними враженнями.

Які існуючі протиріччя в українському суспільстві породили неспрогнозовану помаранчеву бурю? Саме відповідь на це питання вимагає складне сьогодення, коли розійшлися шляхи двох політичних сил – “Нашої України” і БЮТ, що з’єдналися на президентських виборах 2004 р. у коаліцію “Сила народу”, коли функціональний дисбаланс органів влади при-

звів до блокування механізмів прийняття та реалізації доленосних для народу рішень, коли на перший план стали вкотре виходити внутрішньопартійні та бізнес-проблеми, витісняючи інтереси країни на другий план.

Спостереження за процесом становлення поліцентричної та конкурентної моделі нинішньої влади не є предметом цього дослідження, хоча невирішеність нагромаджених протиріч українського суспільства протягом попереднього десятиліття, а також існуючі суперечності нерациональної політичної системи й внутрікомандні протиріччя чинної влади в певній мірі зумовили гострий конфлікт персоналій, що посилив інституційну кризу, яка була спровокована і кризою в політиці.

Та повернемось до подій майже річної давності, коли політична ситуація в Україні була вкрай складною. Цей час можна визначити як період біфуркації, оскільки мало місце формування тенденцій і стратегій подальшого соціально-політичного розвитку держави.

Відкидаючи враження про суперництво двох відносно рівносильних кандидатів на посаду Президента України, про міжособові конфлікти, що проявилися у відмінностях політичних поглядів, оцінок, ідеалів, ідеології їхніх команд та прихильників, аналітики формулюють припущення про внутрішні протиріччя, які зумовили події, визначені в суто науковому значенні як політична криза, системний конфлікт, що стосується базових підвалин та принципів існування суспільства [1, с.108].

Так, спроектувалися декілька моделей суперечностей, а саме: протистояння регіонів України: східних і західних, південних і північних; змагання фінансово-економічних угруповань, бізнесових кланів між собою; зіткнення інтересів Заходу й Росії в боротьбі за сфери впливу в Україні [4, с.7]. Такі інтерпретації подій мають певний сенс, адже вищеназвані протиріччя характерні для українського суспільства і їх корені у відносно далекому та недалекому минулому. Слід зазначити, що до протестної активності підштовхує розбіжність між способом життя, який змушені вести люди, та тими умовами, яких, на їхню думку, можна реально досягти [5, с.23–24]. Саме останнє протиріччя, суть якого у відносному знедоленні народу, призвело до політичної напруженості як одного з показників можливого політичного конфлікту. Серед мирних верств населення поширилися настрої

невдоволення існуючим становищем у певних сферах життя та існуючим устроєм загалом, адже з часів перебудови український соціум обрав за взірць свого розвитку західне суспільство з його політичною та економічною системою. Власне бажанням пожити в такому суспільстві, а не раптовим спалахом патріотизму пояснюються понад 90% голосів, відданих за незалежну українську державу на референдумі 1991 р. [3, с.425]. Однак через тринадцять років виявилось, що народ опинився не там, де сподівався: соціальні надбання соціалізму втрачено, загальна народна власність дивним чином приватизована, управління державою неефективне, об’єднуюча загальнонаціональна ідея відсутня. На фоні цих кризових “здобутків” кінця II – початку III тисячоліття суспільство стали роз’їдати олігархія і криміналітет, розпорошеність національно-демократичних і державницьких сил, стагнація економіки, зубожіння народу, соціально-психологічний комплекс байдужості українців до долі держави. Саме ці обставини призвели до окреслення основної, визначальної і найглибшої лінії розколу – це доведене до конфлікту протиріччя між суспільством і владою, між народом і його правителями [4, с.7]. Українське суспільство опинилося в умовах передконфліктної ситуації, хоча не завжди така ситуація переростає у відкрите протистояння. Для цього потрібні лідери – ініціатори відкритої боротьби за певні права, а також нагода, що виконує роль спускового механізму. Вибори Президента України 2004 р. якраз і стали такою нагодою. Крім того, на момент виборів з’явилися політичні лідери, спроможні об’єднувати й мобілізувати на активні дії великі групи людей. За час перебування на посаді Президента України Л.Кучми відбулося встановлення незбалансованої, однополюсної, необмеженої влади. Проте одночасно мав місце й процес формування та утвердження освіченої, матеріально забезпеченої і національно орієнтованої опозиції, яка почала чинити режиму гідний опір.

Масові грубі порушення виборчого законодавства у сфері реалізації прав і свобод громадян, використання владою на всіх її рівнях адмінресурсу на користь провладного кандидата, фальсифікації результатів волевиявлення народу каталізували переростання передконфліктної ситуації у власне конфлікт (інцидент). Оголошення результатів другого туру прези-

дентських виборів призвело до кризи, яка стала кульмінацією конфлікту й сколихнула всю країну. У цей момент опозиція звернулася до народу і на рівні “соціального інстинкту” він відчув, що появився об’єктивний шанс на самостійні дії. Народ на звернення відгукнувся, вирішивши, що варто підтримувати реальну силу, здатну зламати владу олігархів, бюрократії і криміналітету.

Мабуть, уперше в історії незалежної України політичні акції мали справді всенародний характер і особливо порівняно з масовими виступами опозиції проти антидемократичного режиму, які очолювали комітет “Україна без Кучми”, громадянський Форум Національного Прорятунку та громадянський комітет опору “За правду” у 2001 р. Річ не тільки в безпрецедентній масштабності та репрезентативності масових виступів кінця 2004 р., але й у тому, що вперше політика зуміла так незбагненно швидко й так дивовижно легко об’єднати настільки не схожих одне на одного людей. Уже в перші дні загальнонаціональної акції на вулиці не лише столиці, але й міст і сіл України вийшло понад 5 млн. демонстрантів, припинилися заняття в навчальних закладах, зупинили роботу тисячі підприємств і установ [2, с.5].

Почуття власної гідності, що прокинулося в людей, стерло на певний час відмінності між багатими й бідними, міськими мешканцями та селянами, православними та греко-католиками, “східняками” та “західниками”. Майдан у Києві перетворився на своєрідний анти-Вавилон, зодчі якого засвоїли єдину мову в процесі зведення наметового містечка, а пізніше наметових містечок у різних кінцях держави. Люди наважилися на виснажливу боротьбу за право обирати свою долю. Така ініціатива була підтримана органами місцевого самоврядування, серед яких одними з перших були Калуські районна й міська ради, яку я представляю. Уже 22 листопада 2004 р. відбулася їх спільна позачергова надзвичайна сесія, на якій було прийнято рішення про визнання В.Ющенка Президентом України та виконання всіх його наказів. Одночасно наголошувалося на необхідності звернення до Верховної Ради України з вимогою провести термінове надзвичайне пленарне засідання парламенту, на якому розглянути питання дотримання законів України під час президентських виборів. Депутати обох рад звернулись до громадянської Калущини про підтримання ініціа-

тиви коаліції “Сила народу” щодо участі у Всеукраїнській акції опору.

Необхідно зазначити, що максимальним завданням протесту було здійснення народно-демократичної політичної революції, а мінімальним, зате найбільш реальним, – примусити нову владу провести радикальні демократичні реформи. Специфіка української революції проявляється у своєрідній суперечності. З одного боку, цей термін можна вживати тільки в тому разі, якщо події конфлікту приведуть до корінних змін, будуть ґрунтовними за значенням для політичної культури й свідомості. З іншого боку, характерною її рисою є відсутність хрестоматійних революційних проявів у формах вуличних зіткнень, пролиття крові та організації терору. Можна висловити припущення про пунктирність української революції, її довготривалість як процесу, що передбачає обов’язкові інституційні зміни, які поки що не відбулись. Змістом революційних очікувань були мирні, якісні та рішучі реформи у сфері цивільних і політичних інститутів, у гуманітарній та економічній сферах. Такий пакет реформ і надалі залишається не тільки бажаним, але й суспільно необхідним. Його стрижнем повинна бути нова модель стосунків між народом і владою. Її основу повинні становити, з одного боку, влада, обмежена законом, основними принципами діяльності якої є демократизм, професіоналізм, гуманізм, а також недопустимість протиставлення законності й доцільності. З іншого боку, така модель суспільно-владних відносин повинна спиратися на вільних і соціально захищених громадян, за якими не лише на декларативному рівні закріплені права й свободи, а й які вправі реалізувати механізм захисту своїх прав і законних інтересів. У такому суспільстві влада повинна розуміти, що не є непорушною, стабільною назавжди. Натомість громадяни повинні усвідомлювати, що владу можна змінювати. Процес її зміни та вибору триватиме доти, поки влада не стане служити людині, яка згідно зі ст.3 Конституції України є найвищою соціальною цінністю, та народу, який відповідно до ст.5 Основного Закону є єдиним носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні.

Не виключено, що формування нових прогресивних моделей стосунків між народом і владою буде супроводжуватися соціальними конфліктами між цими групами, адже влада, як правило, є консервативною за своїм характером,

виступає проти радикальних політичних змін, завжди намагається боротися за збереження стабільності. Але в процесі свого розвитку будь-яке суспільство проходить проміжні етапи нестабільності. Порушення балансу між адаптивними ресурсами соціальної системи й механізмами її самозбереження може детонувати дестабілізацію як порушення політичних зв’язків і відносин, механізмів політичного впливу на суспільне життя, а в результаті може призвести до нових конфліктів. Однак слід пам’ятати, що це не обов’язково погано. Конфлікт – це поширена риса соціальних систем, а тому повинен розглядатися як природний фрагмент людського життя і його необхідно сприймати як одну з форм нормальної людської взаємодії. Він не завжди й не обов’язково приводить до руйнації. Навпаки, це один із головних процесів, які забезпечують життєздатність і стійкість соціального цілого. Уважається, що конфлікт має позитивне значення, коли його наслідком є зняття соціальної напруги між сторонами. Аналіз подій в Україні початку третього тисячоліття підводить до висновку, що справу українського Майдану – серця революційних подій – необхідно доводити до логічного й бажаного результату: подолати протиріччя, які накопичилися в суспільстві, оскільки не були вирішені загальнодемократичні цілі революції 1989–1991 рр. Для різних країн світу це досить поширене явище, яке зводиться до усвідомлення необхідності певних змін і подальшого їх втілення в життя народом. Цю тезу ілюструють події Великої французької революції, які не можна обмежити часовими рамками 1789–1794 рр. Вони охопили й XIX і XX століття і вилилися в липневе повстання 1830 р., Лютневу революцію і встановлення Другої республіки, проголошення Паризької Комуні, політичні перетворення П’ятої республіки у Франції.

У світі не існує функціонально – бездоганних виборчих систем, а в результаті бездоганних моделей державного управління, як і не існує політичної системи, де була б відсутня боротьба за примноження особистої влади високих посадовців. Однак коли владі загалом властиве консолідоване розуміння своєї місії, то цей факт виключає виникнення протиріч, здатних призвести до руйнівних процесів у суспільстві.

Завдання суспільної трансформації в Україні станом на сьогоднішній день полягає в тому, щоб максимально врахувати уроки й досвід

Майдану, мінімізувати негативні політичні й моральні наслідки вересневої кризи 2005 р., змінити не форму, а зміст і суть державно-владної діяльності. Наскільки це усвідомлюють і чи здатні здійснити головні фігуранти діючої влади на всіх її рівнях, буде зрозуміло за отриманими результатами їх роботи. Хоч як би влада не старалась сформулювати ідеальну модель суспільства, спираючись на абстрактні принципи моралі, ніколи не буде одержано адекватного результату, якщо не будуть враховуватися наявні вихідні параметри суспільства. І хоча люди готові сприйняти ідеальні моральні установки, зіткнувшись із тим, що нічого не змінилося, розчаровуються. Щоб призупинити, а навіть запобігти цьому, необхідно здійснити успішний перехід від режиму імітованої демократії до істинно демократичного режиму. Громадяни повинні переконатися у справедливості й ефективності нових демократичних інституцій, нового законодавства, раціональних і результативних економічних перетворень. Тільки на цьому ґрунті дадуть плоди ідеї оновлення моралі на зразок “не кради”, “не давай і не бери хабарів” і т. д. Лише таким чином можна буде подолати затяжні конфлікти й суперечності між владою і народом, усунути сформоване не одним десятиліттям відчуження владних структур від суспільства, відновити довіру до них, оптимізувати регулювання доходів різних груп населення з метою запобігання різкої поляризації, підвищити життєвий рівень громадян і ефективно впроваджувати заходи щодо їх зайнятості, створити об’єднуючу загальнонаціональну ідею, утверджувати загальнолюдські моральні цінності. Тільки за таких умов помаранчева мить минулої осені розгорнеться в повноцінне громадянське суспільство в Україні. Воно утвердиться в новій ролі суспільного індикатора, готового сигналізувати владі про допущені нею прорахунки, помилкові рішення та дії, створювати в Україні атмосферу авансового й реального оптимізму.

1. Головатий М. Політична психологія. – К., 2001.
2. Лазарук Т. Країна протестує // Експрес. – 2004. – 25 листопада.
3. Політична історія України / За ред. В.Танцюри. – К., 2001.
4. Рябов С. Вибори як дзеркало протиріч українського суспільства // Форум. – 2005. – №1.
5. Танчин І. Ющенко і революція // Форум. – 2005. – №1.

U.LUKACH

INTERNAL QUARRELS OF UKRAINIAN SOCIETY DURING THE PRESIDENTIAL ELECTION IN 2004

The events, that took place during the presidential campaign in 2004, were unique and from today's position they demand the analysis of the reasons of its rise. The inherent contradictions in the Ukrainian society stipulated the events which are determined by strict, scientific meaning as political crisis, system conflict. The civil protest, called orange revolution had the nation-wide character and involved the largest number of people in the history of independent Ukraine.

Key words: presidential election in Ukraine, the internal quarrels, Ukrainian society, electoral campaign, falsifications.

УДК 324
ББК 66.037

Ігор Доцяк

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ 2006 РОКУ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

У статті аналізується виборча кампанія 2006 року на регіональному рівні. Звертається увага на позитивні аспекти запровадження пропорційної виборчої системи, розглядається активність регіональних організацій політичних партій у виборчому процесі. Обґрунтовується неминучість оптимізації партійної структури в результаті виборів.

Ключові слова: вибори, політичні партії, регіональні особливості, пропорційна виборча система.

Виборча кампанія 2006 року виступає важливим етапом трансформації сучасного українського суспільства. Її перебіг та результати повинні дати відповідь на багато запитань щодо перспектив та напрямків розвитку політичної системи України: стосовно реалізації політичної реформи, децентралізації влади, утвердження реальної багатопартійності.

Сам феномен виборів багатоплановий і розглядається в таких основних аспектах:

– як визначальна основа демократичного суспільства. Французький політолог Ж.Бодуен виділяє дві сторони виборів у демократичному суспільстві: по-перше, їх можна розглядати як реалізацію принципу легітимності, коли політична влада одержує мандат від народу; по-друге, вибори відіграють роль регулятора, оскільки таким чином можна періодично змінювати владні структури [1, с.82];

– як основна форма політичної участі для більшості громадян. Саме залученням до виборчого процесу на всіх його етапах обмежується для більшості українців безпосереднє включення в політику. З виборами пов'язані високі соціальні очікування, і чи не тому наслідки виборів дуже часто продукують глибокі розчарування. Проте це не заважає активно включатись

у наступні вибори й породжувати нові надії. Така ситуація є наслідком відособленого та самодостатнього функціонування української влади, можливість впливу на яку, значною мірою, обмежується тільки виборами. Саме інститут виборів є важливим агентом політичної соціалізації молодого покоління, виступаючи процесом активного засвоєння індивідом ідеологічних і політичних цінностей та норм, які панують у конкретному суспільстві;

– як системотворчий процес, який конституює політичний, соціальний та культурний простір, визначаючи динаміку й спрямування трансформаційних перетворень на всіх рівнях суспільства.

Предметом нашого дослідження є аналіз соціально-політичних характеристик виборчої кампанії 2006 у регіональному вимірі.

Регіональні особливості виступають важливим чинником, що визначає особливості електорального вибору громадян України. М.Ліпсет та С.Роккан виділили чотири типи соціальних розмежувань, які найбільш сильно впливають на політичний вибір електорату – між власниками й робітниками, між містом та селом, між різними релігійними групами, між центром та периферією. Найбільше розповсюдження, як по-

казали дослідження в різних країнах, має розкол на буржуазію, середній клас та робітничий клас. Хоча в країнах, де мають місце (історично склались) значні етнокультурні та релігійно-конфесійні розбіжності, вони можуть виявляти навіть більший вплив на електоральну поведінку, ніж статусні (класові) розбіжності [2, с.38]. Слабка соціальна структурованість, значні мовнокультурні, етнічні та релігійні відмінності окремих регіонів України зумовили так званий “електоральний розкол” в українському суспільстві. Він особливо різко (не без допомоги доморощених та російських політтехнологів) проявився на президентських виборах 2005 року. Непослідовна та неефективна діяльність теперішньої влади та брак часу не дали можливості його подолати. Регіональні особливості в значній мірі визначають характер та результати виборчої кампанії 2006 року.

Особливість теперішніх виборів визначається ще й тим, що вони вперше відбуваються на пропорційній основі. Нестабільність та недосконалість законодавчої бази щодо виборів, одночасне проведення місцевих виборів та виборів Верховної Ради України призвели до серйозних труднощів щодо організації виборчого процесу, формування територіальних та дільничних виборчих комісій, діяльності засобів масової інформації. Проте не відкидаючи численні недоліки пропорційної виборчої системи із закритими списками кандидатів, ми зосередимо увагу на її позитивних моментах:

– усунені умови для зловживань шляхом підкупу виборців, що набуло поширення під час мажоритарної системи. Підкупити ціле місто практично неможливо на відміну від окремого мікрорайону чи вулиці;

– забезпечується більш повне представництво виборців. Наприклад, на виборах до Івано-Франківської міської ради 2002 року перемогли депутати, що отримали на своїх виборчих округах від 199 до 1299 голосів виборців при майже однаковій кількості виборців на дільниці (до 3 тисяч). На виборчому окрузі №57 Янко Ігор Іванович переміг із результатом 199 голосів, що становить менше 10% зареєстрованих виборців. Такий результат показало ще 5 майбутніх депутатів міської ради. На виборах до обласної ради діапазон голосів виборців, одержаних переможцями, був від 2,5 до 24 тисяч [3, с.5]. По суті, існувала різна ціна голосу виборця в різному виборчому окрузі, що порушувало

принцип рівності в процесі голосування. Тому найпопулярнішими округами серед обласного керівництва на минулих виборах були Болехівський та Яремчанський, де виборців було в 10 разів менше, ніж у м. Івано-Франківськ. При сучасній виборчій системі нівелюється така розбіжність щодо кількісного представництва виборців та зникають так звані “гнилі” (за англійською аналогією) округи;

– створюються умови для партійної структуризації місцевих представницьких органів. Ліквідується перманентний та небезкорисливий перехід депутатів з однієї фракції в іншу, що було характерно в минулі роки для рад усіх рівнів;

– виникає передумова щодо посилення відповідальності політичних партій за діяльність місцевої влади й зростання їх ролі в прийнятті та реалізації політичних рішень. Як наслідок відбувається оптимізація кількості партій через зникнення формальних структур, що не користуються підтримкою населення.

По суті, у результаті проведення місцевих виборів на пропорційній основі відбувається “шокова політична терапія”, яка дасть змогу сформувати нормальний ринок політичних партій [4, с.149]. Партії зможуть проявити себе на місцевому рівні як реальна політична сила й змушені будуть працювати над зміцненням свого кадрового потенціалу. Без сумніву, вибори 2006 року є черговим кроком у процесі трансформації політичної системи України. Їх результати та перебіг потребують ще глибокого та скрупульозного аналізу науковців, партійних функціонерів та громадськості. Ми зупинимось на деяких регіональних аспектах організації виборів, формування виборчих списків, передвиборної агітації та пропаганди.

Вибори на пропорційній основі по своїй суті є партійними й базуються на визначальній ролі політичних партій у їх проведенні. Місцеві вибори мають важливе політичне значення. На них відбувається апробація муніципальної політики й кадрового потенціалу партій та їх блоків, визначаються відносини між владою та громадянами. Вибори активізують участь громадян в управлінні місцевими справами, сприяють формуванню колективних інтересів територіальних громад. Безумовно, за своєю природою місцеве самоврядування – явище неполітичне, але саме локальна демократія надає населенню та політичним партіям додаткові можливості участі в політичному процесі [5,

с.127]. На практиці виявилось, що значна частина партій не готова використати такі можливості. Зі 100 обласних партійних організацій, зареєстрованих в Івано-Франківській області, лише 24 партії та блоки претендували на членство в обласній територіальній виборчій комісії. Включено за жеребкуванням 15 представників різних політичних партій (3 з них представляють блок “Наша Україна” і 2 – блок Юлії Тимошенко). У територіальній виборчій комісії по виборах Івано-Франківської міської ради й міського голови все керівництво є представниками партій, що входять до виборчого блоку “Наша Україна” [6, с.3]. Лідери електоральних симпатій іванофранківців виявились найбільш активними у формуванні виборчих комісій. Усього в області було створено сім окружних і 1035 дільничних виборчих комісій. Процес формування відбувся в межах виборчого законодавства. Лише в одному випадку він був об’єктом судового розгляду. Богородчанський районний суд рішенням від 16 січня 2006 року включив представника НДП до складу територіальної виборчої комісії на посаду секретаря. При формуванні дільничних виборчих комісій існували значні труднощі, оскільки мало структуровані політичні партії та блоки, які беруть участь у виборах, не подали вчасно свої кандидатури до виборчих комісій. На формування дільничних виборчих комісій також вплинув низький рівень оплати праці її учасників. Проте не знайшла поширення, як у східних регіонах, відмова від роботи у виборчих комісіях у зв’язку з боязною відповідальністю, що пов’язано з масовими фальсифікаціями на попередніх виборах.

Конфігурація політичних партій та блоків, включених у виборчі бюлетені по виборах місцевих органів влади, суттєво відрізняється від загальноукраїнської. У виборчі перегони включилось 19 обласних осередків політичних партій та 11 блоків. У загальному у виборах бере участь 48 політичних партій зі 100 зареєстрованих в області. Суттєвих змін на обласному рівні зазнав блок “Наша Україна”. З нього виділились КУН та УРП “Собор”, які створили новий блок “Національний вибір”. Формальною причиною є монополія Народного Союзу “Наша Україна” на розподіл місць у виборчому списку. Проте націонал-демократи переконані у своїй значній електоральній підтримці й прагнуть зберегтись як самостійна політична сила. Лідер обласного блоку народний депутат Євген Гір-

ник заявив: “процес об’єднання націоналістів є природно обґрунтованим, тому що і КУН, і УРП “Собор” обстоюють національну ідею та запобігають її асиміляції в штучно створеному політичному проекті “Наша Україна”. Саме його ініціатори прагнули мати, як кажуть, “контрольний пакет” у нашій області, ігноруючи авторитет та впливовість партій, що впродовж багатьох років виборювали українську Україну” [7, с.10], що не заважає йому займати 35-ту позицію в списку кандидатів до Верховної Ради від блоку “Наша Україна”. Окремо на виборах на обласному рівні йдуть ПРП і ПОРА, підтримуючи різних кандидатів на посаду міського голови м. Івано-Франківськ. Виборчий блок “Відродження Прикарпаття” об’єднав обласні організації політичних партій Відродження, Республіканська Християнська партія та Демократичний союз. У місті Івано-Франківськ окремо на виборах іде Християнсько-Демократичний Союз, який вийшов із блоку “Наша Україна”. Ті партії, що впевнені в проходженні до місцевих рад самостійно, прагнуть не блокуватись, щоб зберегтись як самостійна політична сила в майбутньому. Лише НРУ, як найбільш масова та авторитетна сила на теренах області, не пішов самостійно на вибори, що пояснюється наявністю значної кількості його представників у діючій владі. Це обмежило можливості політичного маневру партії й загрожує самостійному існуванню, хоча не зняло певні суперечності всередині блоку. Проявом цього є різні позиції щодо кандидата на посаду міського голови м. Івано-Франківськ. Блок “Наша Україна” висунув кандидатуру голови міського осередку НСНУ Олега Синютки, а рухівське керівництво підтримує заступника голови обласної ради Романію Постолянюк, яка зареєстрована шляхом самовисування. Хоча обоє вони в списках кандидатів блоку до обласної ради перебувають відповідно на 8-й і 6-й позиціях. Неоднорідна структура блоку буде призводити до перманентних конфліктів у його середовищі, хоча, за певних обставин, може привести до виникнення єдиної партії на його основі.

До списків виборців внесено 1 064 446 прикарпатців. Політичні партії та блоки (суб’єкти виборчого процесу) висунули 965 кандидатів у депутати обласної ради (з них 76 балотуються повторно), що претендують на 120 депутатських місць. У виборчі списки включено 20% без-

партійних, 16,5% жінок. На місця в обласній раді претендує шестеро жителів Києва й троє львів’ян, кожен третій у списку – іванофранківець, найбільшу кількість своїх кандидатів до обласної ради представили Коломийський (88), Калуський (87), Долинський (46) райони. На посади сільських, селищних та міських голів кандидують 2089 прикарпатців, 1150 з яких самовисуванням. У 14 районах депутатами райрад хоче стати 4270 кандидатів. За даними територіальної виборчої комісії, найбільше претендентів на посаду керівників сільських громад у Коломийському (180), Надвірнянському (158), Косівському (150) та Тисменицькому (146) районах. Кількість кандидатів у депутати обласної ради в списках політичних партій прямо пропорційна розгалуженості партійної структури та авторитету партій у регіоні й коливається від 105 у блоці “Наша Україна” до 4 у “НРУ за єдність”. Списки кандидатів на виборах обласної та Івано-Франківської міської рад від Блоку Юлії Тимошенко очолюють безпартійні, що не відповідає самій суті виборів на партійній основі й може оцінюватись як відсутність авторитетних партійців. Така ж ситуація в ПРП, де в першій п’ятірці троє безпартійних. Блок Литвина та ПРП до перших п’ятирок своїх кандидатів на виборах до обласної ради включили відомих в області спортсменів-важкоатлетів, чим підтвердили існуючий у цих політичних сил підхід щодо формування партійних списків на всеукраїнському рівні. Серед кандидатів у депутати зареєстровані два греко-католицькі священники (один до обласної та один до Івано-Франківської міської), хоча керівництво церкви перед виборами заявило про заборону священнослужителям включатись у виборчий процес. У виборчих списках представлено професорсько-викладацький та студентський колектив Прикарпатського національного університету: 10 представників в обласну раду та 31 у міську, у тому числі очолюють виборчі списки Українського народного блоку Костенка–Плюща та “Партії регіонів” до обласної ради, СПУ до Івано-Франківської міської ради.

Соціальна структура зареєстрованих кандидатів відповідає структурі населення в цілому. Найбільш поширені категорії держслужбовців, підприємців, працівників бюджетної сфери. Безпартійних – 152 особи (15,7%) в обласну раду та 97 (16,7%) – у міську раду. При тому, що жінки становлять 54% дорослого населення об-

ласті, їх 17,8% від загальної кількості кандидатів в обласну раду і 20,6% у міську. Серед кандидатів на посаду міських голів найбільших міст області таке співвідношення:

- м. Івано-Франківськ: усього 17 кандидатів, з них 2 жінки; 10 зареєстровані шляхом самовисування; 9 безпартійних;
- м. Коломия: усього 18, 3 жінки, 12 зареєстровані шляхом самовисування, 6 безпартійних;
- м. Калуш: усього 16, 2 жінки, 8 зареєстровані шляхом самовисування, 5 безпартійних.

Найбільш гостре протистояння в процесі виборчої кампанії спостерігається між Блоком “Наша Україна” та Блоком Юлії Тимошенко. Вони – безсумнівні лідери електоральних симпатій громадян краю й активно діють, щоб отримати максимальну кількість голосів виборців на одному електоральному полі. Обласна партійна газета партії “Батьківщина” “Вечірній Івано-Франківськ” на своїх шпальтах звинувачує “Нашу Україну” у використанні службового становища представниками блоку, що займають керівні пости в області й не пішли у відпустку на час виборів, коли керівник обласного виборчого штабу Блоку Юлії Тимошенко й одночасно заступник голови облдержадміністрації Д.Шлемко у відпустці перебуває з початку виборчої кампанії. Наводяться факти щодо позапланової перевірки однієї зі шкіл міста, директор якої у виборчих списках Блоку Юлії Тимошенко.

Основний інформаційний ресурс зосереджений у руках “Нашої України”: дві комунальні радіокомпанії з найбільшим покриттям, 4 газети (дві з них у комунальній власності). Під час виборчої кампанії з’явилося два партійні видання: “Галицький погляд” ОО Української народної партії та “Зоря Галицька” СПУ. Ще на початку виборчої кампанії ЦВК висловила занепокоєння щодо Івано-Франківщини, яка єдина в Україні без державної регіональної телекомпанії, а наявне комунальне телебачення недостатньо ефірно охоплює територію, що є проблемою для об’єктивного висвітлення виборчої кампанії [8, с.2].

Виборча кампанія 2006 року характеризується різким зростанням коштів на її проведення, особливо в позиції витрат на рекламу. Недостатність інформаційного ресурсу компенсується ресурсами фінансовими. Найбільш поширеною формою виборчої агітації в регіоні

стала наглядна реклама. Розгортання перед-виборчих баталій кандидатів у мери м. Івано-Франківськ відбувається у формі “плакатної війни”: хто розклеїть більше різноманітних агіток у всіх можливих і неможливих місцях і чия реклама більше провисить.

Деякі кандидати заявляли про локальні сутички між різними агітаційними групами й кваліфікували це як силовий чи кримінальний вплив. Проте ефективність такої пропаганди досить низька, а масове наклеювання викликає роздратування та невдоволення громадян. Єдиним позитивним моментом є можливість додаткового заробітку для тих, хто ці агітки придумує, друкує і розклеює.

Особливістю цієї кампанії є широке використання для впливу на виборців різноманітних опитувань громадської думки, більшість яких далекі від науковості. Публікація даних у ЗМІ показувала, яких кандидатів вони підтримують, хоча дані відрізнялись на декілька порядків і посилення для більшого авторитету робили на київські, львівські та чернівецькі служби. Остання хвиля таких публікацій була 16 березня й відкрито була спрямована на підтримку одного із кандидатів на міського голову, що несподівано вийшов з аутсайдерів у лідери. Такий підхід нівелює в масовій свідомості розуміння науковості та об’єктивності соціологічних досліджень. Тому необхідне залучення наукової громадськості щодо боротьби з такими явищами.

Особистісний чинник відіграє особливу роль на місцевих виборах, бо тут є можливість безпосередньо спілкуватися з кандидатом, його оточенням, бути в курсі його попередньої діяльності не лише через офіційні, але й неформальні джерела інформації. Тут проявляється амбівалентність свідомості деяких виборців: вони декларують підтримку одних політичних сил на виборах до Верховної Ради України, а на місцевих виборах підтримують кандидата, який представляє діаметрально протилежну ідеологічну силу, але імponує їм за діловими, моральними чи професійними якостями. Якщо на загальнодержавному рівні партійна приналежність кандидата виступає основним орієнтиром для виборця, то на місцевому рівні визначальними стають особистісні характеристики кандидата. Так, на виборах 2002 року 75% голосів виборців Івано-Франківської області було віддано за “Нашу Україну” в загальнодержавному багатомандатному виборчому

окрузі, проте в обласну раду пройшло менше 30%, а в Івано-Франківську міську – 27% висуванців цього блоку. Таким чином, якщо на загальнодержавному рівні домінує партійно-ідеологічне голосування, то на місцевому воно має більше раціональний характер.

Підсумовуючи, хочеться виділити такі регіональні особливості виборів 2006 року:

- перехід до пропорційної виборчої системи привів до посилення конкуренції як між партіями, так і всередині партій за місця у виборчих списках. Посилилась боротьба за депутатські місця в обласній раді;

- більше половини офіційно зареєстрованих обласних партійних організацій виявились неспроможні взяти участь у формуванні виборчих комісій, узагалі усунулись від участі у виборах, чим підтвердили фіктивність своїх структур;

- зміна конфігурації виборчих блоків на регіональному рівні порівняно із загальноукраїнським викликана прагненням окремих партій зберегти свою самостійність і впливовість на місцевому рівні. Спостерігається тенденція щодо посилення так званих “ратушних” партій, вплив яких буде поширюватись лише на певні регіони;

- кооптування значної кількості безпартійних у виборчі списки партій та блоків (навіть на перші позиції) показало обмеженість їх кадрового потенціалу;

- соціальна структура списків кандидатів різних політичних партій та блоків по суті ідентична, включено багато представників старої номенклатури. Підбір та розстановка кандидатів відбувались не за ідеологічним, а за галузевим, особистісним чи майновим принципом. Це певною мірою впливає на електоральний вибір. Немає передумов щодо радикального оновлення в результаті виборів регіональної еліти;

- результат виборів значною мірою визначатиметься пасіонарністю виборців, тобто здатністю понести значні моральні, фізичні та часові затрати в процесі волевиявлення;

Несформованість соціальної та партійної структури українського суспільства, недосконалість законодавчої бази, недостатній рівень політичної та правової культури як виборців, так і кандидатів у народні обранці роблять виборчу кампанію 2006 швидше квазіпартійною. Проте це безумовно крок у розвитку політичної систе-

ми України. В якому напрямку він буде зроблений, покажуть результати виборів та ефективність діяльності нової влади.

1. Бодуен Жан. Вступ до політології. – К.: Основи, 1995.
2. Lipset S.M., Rokkam S. Party Systems and Voter Aligments. – New-York: Free Press, 1967.
3. Результати голосування по виборах депутатів Івано-Франківської обласної ради 31 березня 2002 року // Галичина. – 2002. – 9 квітня.
4. Прошко В. В результаті “шокової політичної терапії” сформується нормальний ринок партій // Виборче законодавство України: проблеми та шляхи їх вирішення (За матеріалами науково-практичних конференцій та круглих столів) / Ін-т виборчого права. – К.: ФАДА, ЛТД, 2005.
5. Кравченко В., Мосьондз С. Вибір муніципальної виборчої системи як питання політичної доцільності //

Виборче законодавство України: проблеми та шляхи їх вирішення (За матеріалами науково-практичних конференцій та круглих столів) / Ін-т виборчого права. – К.: ФАДА, ЛТД, 2005.

6. Про утворення обласної територіальної виборчої комісії // Галичина. – 2006. – 12 січня.
7. Гірник Є. “Національний вибір” іде, щоб перемогти, утвердити і захистити національний інтерес // Галичина. – 2006. – 11 березня.
8. І до комунальних ЗМІ ЦВК не має довіри // Газета. Іф. ua. – 2006. – 19 лютого.
9. Пірен М. Основи політичної психології. – К.: Міленіум, 2003.
10. Слюсаревський М. Вивчення і прогнозування електоральної поведінки // Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі (теоретичні та методичні питання): Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 1994.
11. Смелзер Н. Соціологія. – М.: Феникс, 1994.

I.DOTSYAK

SOCIAL-POLITICAL ASPECTS OF ELECTION-2006: REGIONAL VIEW

In the article is analyzed the elections company 2006 on the region level. Also the positive sides of proportional electoral system are being marked. It is analyzed the activity of the region political parties in the electoral process. It is researched the structure of the nominees party lists.

Key words: election, political parties, regional peculiarities, proportional electoral system.

УДК 342.8:239

ББК 66.62(4УКР)

Володимир Кафарський

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ УЧАСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ВИБОРАХ ДО ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

У статті досліджується сучасний стан політико-правових взаємовідносин політичних партій і органів влади в Україні. Вивчено сутність суспільних відносин, систему правових норм, участі політичних партій у виборах до представницьких органів влади в умовах трансформації суспільства та будівництва незалежної держави.

Ключові слова: політика, влада, політичні партії, представницькі органи влади, виборча система, правова система, Україна.

Політика і право – дві взаємопов’язані сфери суспільних відносин. Якщо політика – це сфера пізнання реальності з метою впливу на цю реальність, то право – це система обов’язкових соціальних норм, що регламентують суспільні відносини через посередництво держави. Право при тотальному розумінні політичного є функцією від політики. Політика проявляє себе через правову систему. Система правових норм і правових відносин у суспільстві не виникає безпосередньо з правових інститутів. Спочатку до влади приходять та чи інша група (верства)

людей із певним баченням майбутнього, яке конкретизується в їхніх суспільних проектах, і лише на основі цього формується та чи інша правова система.

Вторинність правової системи відносно політичного проявляється через прийняття “рішення” (влада вирішує неправову ситуацію політичним рішенням), але це не применшує значення права. Навпаки, право покликане зафіксувати основні риси політичного в його історичних проявах. У праві можуть відобразитися функціональні риси політичного, пов’язані з визнанням

спадковості цивілізаційних, релігійних, соціальних, етнічних і інших традицій, оцінки минулого (“міф про першоджерело”), майбутньої мети і т. д., а можуть і другорядні – юридичні механізми й нормативи, що мають перехідні значення [3, с.22]. Але в праві не може міститись щось більше за політичне. Політика коректує законодавчу базу, видозмінює її відповідно до нових реалій життя.

Рано чи пізно настає момент, коли влада стикається з неправовою ситуацією. Змінюється закон чи навіть влада. У такому разі формується нова політична й правова система. Важливим інститутом політичної системи є політичні партії, які виражають політичну волю своїх членів (соціальних верств народу) і ставлять своїм завданням участь у визначенні політичного курсу держави, у формуванні органів державної влади й управління, здійснення влади через своїх представників, що обрані в представницькі органи влади.

Важлива роль політичних партій у виборах до представницьких органів влади, особливо в Україні, де ще не сформувалися політичні партії, а отже, не створена дієздатна політична система. З мажоритарної системи на початку 90-х ми прийшли до змішаної пропорційно-мажоритарної системи виборів, а на межі століть, у 2005 році, законодавчо закріпили пропорційну систему виборів до всіх представницьких органів влади, тобто ввійшли в нову, ще до кінця не зрозумілу, систему політичних відносин.

У системі формування представницьких органів влади вибори до Верховної Ради мають найважливіше для політичної партії значення, що зумовлюється тим, що парламенти є найвищим представницьким та “єдиним органом законодавчої влади” [13, ст.75]. А після внесення змін до Конституції парламент відіграватиме одну з важливіших ролей у формуванні органів виконавчої влади [9, ч.7 ст.83]. Крім того, участь політичної партії у виборах до парламенту є обов’язковою: “невисування політичною партією своїх кандидатів на ... виборах народних депутатів України протягом десяти років ... (є підставою – *Авт.*) анулювання реєстраційного свідоцтва” [11, ч.1 ст.24].

Початок виборчої кампанії – це висунення кандидатів, що віднесено до внутріпартійної сфери діяльності, хоча законодавство встановлює ряд вимог загального характеру. Належність кандидата до партії, що включає його

в список, не є обов’язковою [8, ч.2 ст.57]. У той же час фактично встановлюється заборона на перебування в списку однієї партії (блоку) кандидата, який належить до іншої партії. Щодо кількісних обмежень кількість кандидатів не може перевищувати кількості депутатів, тобто 450 [8, ч.1 ст.57]. Мінімальна кількість має бути не менше “вісімнадцяти кандидатів” [8, ч.4 ст.62].

В окремих країнах закон “вимагає, щоб в статуті партії були вказані органи, які надають пропозиції з кандидатур, що висувуються політичними партіями на виборах” [19, с.197] (Ангола, Румунія). Українське законодавство цими повноваженнями наділяє партійний або, у разі утворення блоку, – міжпартійний з’їзд. В Україні застосовується система жорстких списків, тобто партія сама встановлює порядок розміщення кандидатів. Законом забороняється одному громадянину балотуватись більш ніж за одним партійним списком. Особа, включена до кількох виборчих списків, “виключається з усіх виборчих списків, до яких вона була включена” [8, ч.5 ст.61].

Перед поданням реєстраційних документів політична партія має внести грошову заставу, яка становить “дві тисячі мінімальних розмірів заробітної плати” [8, ст.59]. Повернення застави відбувається лише в разі, коли партії відмовлено в реєстрації, та в разі її участі в розподілі депутатських мандатів. Коли реєстрацію скасовано або партія не пододала виборчий бар’єр, грошова застава перераховується до Державного бюджету [8, ст.59]. Мета, яку переслідують запровадженням цього інституту, – обмежити участь у виборах технологічних партій.

Якщо документи, подані політичною партією до ЦВК, не оформлені належним чином, то це “не виключає повторного подання... заяви” [8, ч.3 ст.62]. Ця норма породжує колізію з ч.2 ст.58 цього ж Закону, де сказано, що документи, подані до ЦВК, “повторно не подаються”. До підстав відмови в реєстрації належить порушення законів під час утворення блоку та висунення кандидатів [8, ч.1 ст.62]. Відсутність конкретизації цієї норми містить у собі загрозу упередженого ставлення до партій. Порівнюючи діючий закон із законом, що діяв під час виборів 2002 року, відмічається скорочення таких підстав позбавлення реєстрації, а саме: зловживання службовим становищем, підкуп виборців та порушення фінансування. Тепер до цих дій застосовуються попередження.

Один з основних типів опосередкованої участі партії у виборах – це створення та діяльність партійних представників у виборчих комісіях. Згідно із Законом передбачено участь політичних партій у формуванні всіх виборчих комісій, крім Центральної. Хоча у світі існує практика, коли партії пропонують своїх представників у ЦВК (Польща, Албанія, Румунія, Литва). Враховуючи, що процес призначення членів ЦВК проходить за посередництвом політичних партій (призначення ЦВК у кінці 2004 року базувалось на кандидатурах партійних фракцій), доцільним було б провести його правову інституціоналізацію.

Наступним суб’єктом виборчого процесу виступають окружні виборчі комісії (ОВК). Попередньою редакцією Закону встановлювалось, що їх особистий склад формується за поданнями всіх суб’єктів виборчого процесу [7, ч.1 ст.22]. Формування ОВК за таким механізмом могло сприяти залученню технічних партій заради можливості отримання додаткових голосів. Однак діючою редакцією закріплено, що основну роль у формуванні ОВК відіграють партії, представлені в парламенті. Представники партій, які станом на 15 вересня року перед виборами мають свої партійні фракції, обов’язково включаються до комісії [8, ч.3 ст.27]. Решта учасників виборів отримують місця в ОВК “шляхом жеребкування” [8, ч.3 ст.27]. Такий підхід сприяє становленню партійної системи, посилює контроль за діяльністю комісії. У деяких дослідженнях наводяться аргументи проти партійної системи формування виборчих комісій, бо в таких умовах “пріоритетним завданням” членів виборчих комісій стало відстоювання політичних інтересів, а не налагодження ефективної роботи” [1, с.70]. З цим можна погодитись лише тоді, коли під “ефективністю” розуміти беззаперечне виконання рішень, характерне для тоталітарних країн, а не конкурентну боротьбу як показник демократичного суспільства.

Базовим рівнем виборчих комісій виступають дільничні виборчі комісії (ДВК). Формування ДВК відбувається за тим же алгоритмом, який використовується в ОВК. Але, на відміну від ОВК, кількість членів у дільничних комісіях залежить від кількості виборців. Звідси стає зрозумілим, що чим менша дільниця, тим менша шансів у політичних партій, не представлених у парламенті, отримати в ній представництво.

Особливу увагу необхідно звернути й на суб’єктів висунення кандидатур до ДВК. Відповідно до редакції Закону 2004 року у формуванні ДВК головну роль мали місцеві осередки політичних партій. Однак редакція Закону 2005 року встановила, що суб’єктами подання виступають не місцеві організації, а політична партія в цілому.

Досвід регулювання термінів виборчої кампанії в Україні чітко розмежовує два підходи – “з чітко вказаною датою початку та умовною датою початку” [1, с.47]. Відповідно до виборчого закону 2001 року агітація починається за 50 днів до дня виборів, за новим законом – з моменту прийняття рішення про реєстрацію кандидатів [8, ч.1 ст.65]. Таким чином, законодавство стимулює партії якнайшвидше пройти процес реєстрації.

Безпосереднє проведення агітаційних заходів включає в себе два види виборчої агітації, які різняться відповідно до того, хто виступає суб’єктом фінансування – держава чи партія. Державне фінансування виборів – досить об’ємна тема, варта окремого дослідження. Відмітимо лише, що в Україні воно має багато форм – відшкодування затрат на виборчу кампанію політичними партіями, які подолали виборчий бар’єр (пряме фінансування) й виділення державних коштів на безкоштовний доступ політичних партій до агітації в державних ЗМІ (непряме фінансування).

В Україні надання безкоштовного часу відбувається за тотальним принципом – усім політичним партіям надається рівний доступ до інформаційного простору. Одне з основних завдань, що ставить перед собою закон, – забезпечення рівноправності доступу політичних партій до ЗМІ. Це закріплюється через вимогу єдиного підходу до встановлення тарифів на рекламу. Законодавчою нормою став і принцип об’єктивності в розповсюдженні агітаційних матеріалів: забороняється переривати та перекривати політичну рекламу іншою рекламою, випусками новин та впродовж 20 хвилин до і після передвиборної агітаційної теле-, радіо-програми давати будь-яку інформацію щодо цієї партії, її кандидатів [8, ч.18 ст.70, ч.5 ст.69].

Після встановлення результатів відбувається процедура розподілення мандатів. Участь у ній беруть партії, які набрали більше 3% [8, ч.3 ст.96]. Розглядаючи питання бар’єру, слід звернути увагу на одну особливість – зрос-

тання ролі блоків як засобу проходження до парламенту (у 1998 році до парламенту пройшов 1 блок, у 2002 – 3). Це не стимулює ні партійну систему, ні законодавчий орган (з 4 згаданих блоків до кінця скликання залишився лише 1). Тому доцільним є запровадження диференційованого щодо блоків та партій виборчого бар'єру. Мета встановлення бар'єру зрозуміла – це чітка структуризація законодавчого органу. Однак прихильники відміни бар'єру акцентують на тому, що така норма порушує права громадян, які підтримали партії, що не подолали виборчий бар'єр [17, с.330–331].

Установлення кількості мандатів, отриманих партією, відбувається через визначення виборчої квоти, яка вираховується шляхом ділення суми голосів, отриманих партіями, що здолали виборчий бар'єр, на кількість депутатських мандатів [8, ч.7 ст.96]. Далі вираховується кількість мандатів для кожної партії окремо: кількість поданих за неї голосів виборців ділиться на виборчу квоту. Ціла отриманого числа становить кількість мандатів, отриманих партією. Ті, хто мають більші порівняно з іншими дробові залишки після ділення, отримують по одному додатковому мандату [8, ч.8,9 ст.96].

“Партії і вибори пов'язані функціонально й організаційно на всіх рівнях виборчого процесу”, у тому числі й на рівні місцевих виборів” [19, с.191]. На відміну від парламентських виборів, процес переходу на пропорційну систему на рівні місцевому відбувається радикально і відповідно до Закону “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” (далі – Закон про місцеві вибори). Частина дослідників ставить під сумнів нагальність пропорційної системи, мотивуючи “слаборозвиненою партійною структуризацією в регіонах і місцевих радах” [14, с.4]. У цілому слід погодитися з такою констатацією.

Запропонована Законом про місцеві вибори система частково поєднує мажоритарну (депутати сільських, селищних рад та сільські, селищні, міські голови) та пропорційну систему (депутати всіх інших рад) [6, ст.2].

Закон про місцеві вибори багаторівневий – регулює обрання від рівня Верховної Ради АР Крим до сільських рад. Найвідчутніше перетинання рівнів відбувається під час утворення й діяльності виборчих блоків. Наприклад, партія А в одному районі може виступати в блоці з

партією Б, а в іншому районі або на рівні області – з партією В. У межах країни утворення блоку регулюється для участі у виборах до парламенту й поширюється на всі місцеві вибори на території України. Якщо загальнонаціонального різнорівневого блоку не було створено, закон передбачає можливість вирішення цього питання місцевими осередками політичних партій. Однак і в даному разі самостійність вибору обмежується, оскільки утворення блоку на рівні однієї з вищих структур (наприклад, області) автоматично розповсюджує це рішення на всі підлеглі йому структури (міста, райони) в межах цієї адміністративно-територіальної одиниці [6, ч.3 ст.35]. Крім того, дозволяючи вихід із блоку, закон не регулює те, які це матиме наслідки для підпорядкованих партійних осередків.

Особливістю Закону про місцеві вибори є те, що виборчі комісії на місцевому рівні формують усі політичні партії, які беруть участь у виборчому процесі. Однак “у разі проведення місцевих виборів одночасно з виборами народних депутатів України дільничні виборчі комісії утворюються відповідно до Закону України “Про вибори народних депутатів України” [6, ч.11 ст.22]. У таких умовах формуватимуть ДВК не всі учасники місцевих виборів, а лише ті, які мають представництво в парламенті.

Серед суб'єктів висунення кандидатів і членів комісій не передбачаються сільські (селищні) осередки партій. Тому великий об'єм повноважень отримує районна організація, яка висуває кандидатів на своєму та нижчих рівнях. Решта організацій висуває кандидатів лише на своєму адміністративно-територіальному рівні.

Особливістю участі партії в місцевих виборах є необхідність збору підписів. Закон запроваджує диференційований підхід щодо кількості необхідних підписів відповідно до адміністративно-територіального рівня виборів. Але кандидат на посаду голови в Києві і, наприклад, в Івано-Франківську має набрати однакову кількість підписів. За таких умов, доречно було б застосувати інші показники (наприклад, пропорційно до кількості виборців).

Варто звернути увагу на деяку неузгодженість норм законів про місцеві вибори та про вибори до парламенту щодо санкцій у разі здійснення підкупу на виборах. Якщо за першим Законом такі дії для кандидата призведуть до позбавлення реєстрації, то за другим – лише попередження.

Агітація на місцевих виборах має деякі особливості щодо термінів: вона починається за 30 днів до дня виборів [6, ч.2 ст.50]. Різниця в термінах із парламентськими виборами складає 89–55 днів. Враховуючи паралельність виборів, агітація на місцевому рівні за список до парламенту може розцінюватись як агітація за місцевий список.

Підведення підсумків голосування є аналогічним тому, що проводиться на загальнонаціональному рівні з тією особливістю, що на місцевих виборах є мажоритарні округи. У ньому обраним вважається кандидат, “який одержав більшість голосів виборців... відносно інших кандидатів” [6, ч.2 ст.73]. Незрозумілим є те, наскільки легітимними будуть міські та сільські голови, обрані відносно більшістю, тобто в ситуації, коли їх обирає 15–20% виборців. Тому слід іще раз подумати над нормою простої більшості.

Жодні з виборів до парламенту не проходили за одним законом. “Виборче законодавство є заручником політичної боротьби. Закон про вибори народних депутатів ухвалювався під кожні вибори” [12, с.306–307]. Постійна зміна закону вже не сприяє стабільності політичної системи.

Єдиний загальнодержавний округ та закриті списки при відповідній правовій та політичній культурі можуть поглибити ситуацію, за якої місцеві партійні осередки не будуть мати впливу на формування парламенту, а відповідно – на регіональну політику. Серед варіантів вирішення цього питання є запровадження регіональних списків та/або двопалатного парламенту з представництвом регіонів.

Незважаючи на недоліки, слід іще раз акцентувати увагу на позитиві запровадження пропорційної системи, оскільки саме за такої системи депутат реалізовуватиме безпосередньо ті функції, які він має виконувати як народний, а не окружний депутат. Крім того, пропорційна система виборів значною мірою сприятиме реалізації повноважень, що матиме Верховна Рада в разі запровадження політичної реформи – формування стабільної більшості та коаліційного уряду.

Нормативно-правове регулювання діяльності політичних партій під час виборів до органів місцевого самоврядування, як і проблеми виборів до органів місцевого самоврядування, завжди була в тіні виборів народних депутатів. Це стало причиною того, що вибори до

органів місцевого самоврядування завжди “відставали” від прогресуючих норм Закону “Про вибори народних депутатів України”.

Остання редакція Закону про місцеві вибори може суттєво вплинути на становлення й розвиток місцевих партійних організацій. Однак зміни, запропоновані Законом, можуть мати непередбачувані наслідки як для розвитку партійних осередків, так і для партійної системи в цілому. Не зовсім коректним є й диференціація системи виборів (мажоритарна чи пропорційна) залежно від їх адміністративного рівня. Законодавці, пристосовуючи ту чи іншу систему виборів (мажоритарну або пропорційну) до рівня регіону чи громади, виходили з того, що в селі (селищі) політичні партії не мають суттєвого впливу, як, наприклад, у місті. Тому слід було поєднати принцип чисельності та адміністративного рівня громади.

Серед позитивних надбань цього законодавства про вибори необхідно назвати систему формування територіальних та дільничних виборчих комісій, де за політичними партіями закріплена монополія. Водночас “партійний” принцип був би доречним при формуванні ЦВК.

Слід зауважити, що обрані згідно із законом представники політичних партій на регіональному рівні (область, район) мають рахуватися з призначеними головами виконавчих органів. Якщо партії отримують монополію на формування представницьких органів влади, вони повинні мати певні повноваження. А, згідно з Конституцією, в обласних і районних радах виконавчих органів немає. Тому виникає потреба в докорінному реформуванні органів місцевого самоврядування.

Слід визнати наявність як мінімум трьох Законів, що регулюють виборчий процес (Закон “Про вибори народних депутатів України”, “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”, “Про Центральну виборчу комісію”), одночасне проведення всіх рівнів виборів створює можливість маніпулювань. “Різні виборчі Закони та процедури необхідно об'єднати в єдиний виборчий кодекс. Тим самим буде забезпечено однакові організаційні та технічні умови для всіх видів виборів” [4, с.31].

2. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект Закону України “Про вибори народних депутатів України” (ресстр. № 6531-2 від 24.04.05) // www.rada.gov.ua:8080/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=24432&pf35401=70502.
3. Дугин А.Г. Философия Политики. – М.: Арктогел, 2004.
4. Заключний звіт ОБСЄ / БДПЛ. Парламентські вибори 31 березня 2002 року. – Україна. – Варшава: Бюро по демократичних інститутах і правах людини, 2002. – 38 с.
5. Закон Республіки Польща “Про вибори до Сейму Польської Республіки та до Сенату Польської Республіки” від 12 квітня 2001 року // Збірник виборчих законів країн Східної та Центральної Європи. – Вашингтон Д.К.: Міжнародна фундація виборчих систем, 2002. – С.277–350.
6. Закон України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” // Відомості Верховної Ради. – 2004. – №30–31. – Ст.382.
7. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 2004 року №1665-IV // Відомості Верховної Ради. – 2004. – №27–28. – Ст.366.
8. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 2005 року – далі Закон “Про вибори народних депутатів України” 2005 року від 7 липня 2005 року №2777-15 // Голос України. – 2005. – №160.

V.KAFARSKY

LEGAL REGLEMENTATION OF THE POLITICAL PARTIES ACTIVITY IN THE ELECTION TO THE REPRESENTATIVE BODIES IN UKRAINE

The article deals with the problems of the reglamentation of the activity of the political parties in the election to the legislative bodies. The author analyses the complicated course of the evolution of political system in the context of transformation processes.

Key words: politics, power, political parties, parliament, electoral system, legal system, Ukraine.

УДК 329 (477)
ББК 66.3 (4 УКР) 6

Роман Сливка, Мар'яна Юрив

ЦІЛІ Й ЗАСОБИ КОМУНІКАЦІЇ МІЖ ПОЛІТИЧНИМИ ПАРТІЯМИ ПІД ЧАС ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ

У статті висвітлені основні аспекти політичної комунікації між політичними партіями. Коротко проаналізовано теоретичні основи комунікації. На прикладі парламентських виборів в Україні показано важливість комунікаційної складової політичної діяльності партій і блоків.

Ключові слова: комунікація, політичні партії, засоби комунікації, політична взаємодія.

Політична комунікація є одним із важливих аспектів політичної діяльності в демократичному суспільстві, вона реалізується за допо-

9. Закон України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 року (№2222-IV) // Вісник Верховної Ради України. – 2005. – №2. – С.44.
10. Закон України “Про об'єднання громадян” // Відомості Верховної Ради. – 1992. – №34. – Ст.504.
11. Закон України “Про політичні партії в Україні” // Відомості Верховної Ради. – 2001. – №23. – Ст.118.
12. Зельнецький А., Удовенко П. Політичні партії і вибори (Довідник партійного працівника). – К: ІУЕП “Грант квалі”, 2003. – 600 с.
13. Конституція України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – №30. – Ст.141.
14. Пропорциональные выборы в регионах – шаг к развалу управления? // Эксперт-центр. – 2004. – 31 марта. – С.3–5.
15. Політичні партії – провідний чинник розвитку політичної системи в Україні: Матеріали “круглого столу”. – К., 2004. – 67 с.
16. Рибачук М.Ф. Політичні партії у виборчому процесі 2004 року // Право вибору. – 2005. – №1. – С.43–45.
17. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2004. – 528 с.
18. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навчальний посібник. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 258 с.
19. Юдин Ю.А. Политические партии и право в современном государстве. – М.: Инфра-М, 1998. – 288 с.

могою якісних, ефективних взаємовідносин між державними і недержавними інститутами, владою та громадянами. Вона проявляється через

соціальну взаємодію й подачу інформації, що стосується управління, здійснення влади в суспільстві чи політичного життя в цілому. Така взаємодія може відбуватися в багатьох форматах: від дискусій у неформальній атмосфері і аж до видання пропагандистських матеріалів та публічних виступів політиків.

Мета статті в тому, щоб дати огляд засобів і прийомів політичної комунікації між суб'єктами парламентського виборчого процесу – політичними партіями. Актуальність теми зумовлена тим, що дана проблема у вітчизняній політології висвітлена фрагментарно й не дає цілісного уявлення про комунікацію як політичний процес.

Теоретико-методологічна основа статті побудована з використанням доробку вітчизняних політологів Ю.Шведи [15], М.Головатого [2], Р.Старовойтенко [13], В.Королька [7], а також російських дослідників А.Чугунова [14], М.Грачова [3].

Уважаємо, що культура політичної комунікації в українському політикумі зароджується на наших очах і є цікавим об'єктом дослідження. В умовах реалізації політичної реформи, а саме запровадження пропорційної системи виборів, парламентсько-президентської форми правління політична комунікація стає базовим інструментом узгодження цінностей, інтересів, цілей партій і блоків, стратегії і тактики політичної боротьби.

Політична комунікація передбачає не односторонню спрямованість сигналів від еліт до маси, чи від одних політичних акторів до інших, а весь діапазон неформальних комунікативних процесів у суспільстві, що справляють найрізноманітніший вплив на політику [15, с.3].

Варто підкреслити, що комунікація у сфері політики ставить перед собою такі завдання: 1) обмін інформацією; 2) володіння певною інформацією; 3) зміна думки, поведінки тих, кого інформують.

Російський дослідник М.Грачов у своєму виступі на міжвузівській науковій конференції (Москва, 2000 р.) звернув увагу на те, що політична комунікація належить до явищ, “котрі не вкладаються у звичні межі загальносоціологічних парадигм, що претендують на роль універсальних метатеорій і містять власне політологічні підходи” [5, с.1–2].

Щодо ефективності політичної комунікації, то це забезпечується через присутність діалогу між “керуючими” й “керованими”, між владою і опозицією, різними політичними партіями, що

передбачає рівноправний обмін точними, повними й перевіреними відомостями про політичні явища й процеси, пов'язані з фундаментальними правами й свободами особистості. Крім цього, важливими передумовами оптимального розвитку політичної комунікації є інтелектуальна свобода, наявність свідомої громадської думки, демократична політична культура, свобода й об'єктивність ЗМІ тощо.

Основними засобами реалізації політичної комунікації є:

1. Виступи кандидатів чи їх довірених осіб і прибічників на зборах громадян, зустрічей із колективами виборців або з окремими виборцями, розмов віч-на-віч, а також у вигляді поширення різноманітних форм друкованих агітаційних матеріалів (листів, листівок, буклетів); це так звана безпосередня комунікація.

2. ЗМІ, в яких можна друкувати різноманітні матеріали, проводити публічні дебати, дискусії, “круглі столи”, прес-конференції, інтерв'ю, виступи, а також показувати політичну рекламу, поширювати повідомлення про суб'єктів виборчих змагань, що не суперечать чинному законодавству. Отже, до засобів політичної комунікації можна віднести: друковане слово, радіо-бесіди, телебачення й Інтернет [6, с.4–5].

Р.Старовойтенко вказує на два основні PR-прийоми політичної комунікації: 1) ідентифікація імені або персоніфікація партій; 2) формування іміджу політичного лідера чи політичної партії.

Ідентифікація імені або персоніфікація партій, що є вирішальною для учасників виборчих перегонів, оскільки мало хто з виборців голосуватиме за партію чи блок, назви або імені якого вони не знають. Для прикладу можна взяти парламентські вибори в Україні 1998 року, які показали, що майже всі блоки партій із новими іменами (“Вперед, Україно”, “Національний фронт”) виявилися погано впізнаваними навіть серед тих виборців, які симпатизували окремим партіям, що ввійшли до складу блоків. Під час парламентської кампанії 2002 року висновки з попередніх невдач було зроблено і, наприклад, до назви виборчого блоку “Наша Україна” було додано ім'я В.Ющенко, тобто ідентифікація імені блоку вже відбувалась через проектування на нього добре відомих імен та іміджів з елементами харизми. Не стала винятком і передвиборча кампанія 2006 року.

Створення іміджу політичної партії здійснюється комплексно, враховуючи застосування

всіх наявних комунікативних ресурсів. Імідж політичної партії створюється штучно й ґрунтується на природі електоральної поведінки та містить визначену послідовність заходів із формування й утримання позитивного образу політичного суб'єкта у свідомості виборців [13, с.56–58].

Якщо ж говорити про Україну, то для парламентської виборчої кампанії 2002 року особливого значення набув саме іміджевий чинник, вплив харизматичного лідера на громадську думку, а отже й на електоральну поведінку [7, с.80–99].

До основних феноменів, які є проявами політичної комунікації під час виборчих перегонів, відносять: 1) “осідлання хвилі” – кандидати мають більше шансів на успіх тоді, коли їх політичні позиції потрапляють до рубрики “новин”; 2) “рециркуляцію” інформації – висвітлення (у тому числі й критика) агітаційної кампанії політичної партії в каналах новин істотно її підживлює; 3) “привласнення проблеми” – агітаційні звернення стають переконливішими тоді, коли вони резонують із стереотипними уявленнями, сформованими у виборців стосовно політичних партій; 4) “конкуруючу рекламу” – вплив реклами певної політичної партії залежить від реклами її опонента. Тобто рекламовані політичні суб'єкти є радше взаємозалежними, ніж самостійними акторами під час виборчої кампанії [15, с.12].

Одним важливим засобом політичної комунікації є політичні технології, які активно використовуються політичними партіями як у взаємодії між собою, так і у взаємодії з електоратом. Серед них такі політтехнологічні моделі, як:

1. “Нагадує – це я”. У цій моделі політичні партії репрезентують себе, афішують свою програму тощо.

2. “Я зроблю те, чого ніхто не зможе зробити”. У даній моделі певна політична партія чи блок намагається переконати виборців у своїй кращості за інші політичні сили, у власній здатності реалізувати потреби, інтереси й бажання електорату.

3. “Теледебати”. Ця модель широко використовується під час політичної комунікації між різними конкуруючими партіями й блоками. Якщо так звані теледебати проходять якісно, на професійному рівні, то глядач матиме змогу отримати об'єктивну й цікаву інформацію про учасників дебатів але й дістати максимум задоволення від їх перегляду [2, с.4].

Політична взаємодія може відбуватися між найрізноманітнішими суб'єктами політичного життя, а саме: між владою й громадськістю, опозицією; між державними й недержавними інститутами влади, між суб'єктами передвиборних перегонів (між різними політичними партіями); між лідерами політичних партій і блоків. Крім того, взаємодія політична відбувається на різних рівнях, наприклад, національному й регіональному. На національному рівні певні партії чи блоки можуть зовні не взаємодіяти, а ось на регіональному рівні (місцеві осередки) помітна взаємодія цілком можлива (узгоджені масові акції, “круглі столи”, форуми та інші заходи). Буває і навпаки: на локальному рівні між місцевими осередками політичних партій немає конструктивного діалогу чи співпраці, а ось на національному рівні чи на рівні лідерів він можливий.

Це явище можна описати за допомогою двох категорій: “горизонтальної” і “вертикальної” комунікації. В Україні вертикальна комунікація у форматі “партійна еліта – рядові члени” виявляється часто неефективною. Як правило, має місце досить сильний “світоглядний” конфлікт між партійними лідерами й регіональним активом, у той час коли мобілізаційна здатність партійної ієрархії в умовах гострої політичної конкуренції є критичною умовою для досягнення успіху. Зріле громадянське суспільство передбачає конструктивну взаємодію, яка ґрунтується на таких передумовах: наявність спільних інтересів; діалог для узгодження тих же інтересів; визначення зрозумілої для всієї партійної вертикалі мети; розподіл ролей та обов'язків із відповідними зобов'язаннями подальшого їх виконання; контроль і узгодження спільних дій.

Щодо горизонтальної комунікації, то вона побудована безпосередньо на спільних інтересах, самоідентифікації індивіда з групою, партією. Новим виявом, що впливає на якість комунікації, є поняття “партнерства”, котре базується на довірі. Отже, якісна комунікація залежить від рівня довіри, остання – від конструктивної взаємодії, співпраці й постійного діалогу. Досвід показує, що дуже часто партійна еліта утримується від комунікації, унаслідок чого дистанціюється від рядових членів, за пріоритет ставить власні інтереси [12, с.133–149].

Щодо процесу передвиборчих перегонів, то політична взаємодія має місце під час блоку-

вання політичних партій, створення парламентських коаліцій чи коаліцій в обласних або місцевих радах тощо. Така взаємодія передбачає:

1) переговорний процес між різними політичними силами, висунення власних вимог, знаходження консенсусу й певні взаємні поступки, підписання меморандуму чи угоди;

2) взаємодію між лідерами політичних партій;

3) вирішення питання розподілу місць у списку серед партій – учасників блоку чи коаліції;

4) реалізацію взаємних гарантій і відповідно спільних обов'язків;

5) формування штабів (у передвиборних перегонах) і якісна взаємодія їх між собою;

6) присутність у день голосування офіційних представників від певної політичної партії чи блоку – спостерігачів.

Варто підкреслити, що політична комунікація може відігравати як конструктивну, інтеграційну роль, так і навпаки – деструктивну й дезінтеграційну. Для прикладу можна взяти “Помаранчеву коаліцію” на президентських перегонах і сформовану заново коаліцію після парламентських виборів 2006 року. До виборів Президента України 2004 року вона характеризувалась міцністю й ефективністю, оскільки внутрішня політична взаємодія (тобто взаємодія всередині коаліції) виявилась якісною, конструктивною, а головне – дієвою, оскільки в учасників об'єднання була одна спільна мета і всі зусилля спрямовувались на її реалізацію. Важливо, що погляди й позиції лідерів партій, що ввійшли до коаліції та місцевих її осередків, повністю збігалися і ні про яку зовнішню взаємодію (поза “Помаранчевою коаліцією”, наприклад із “Партією регіонів”) говорити не доводилося. У цьому випадку політична взаємодія відіграла лише конструктивну роль. Щодо можливого відновлення “Помаранчевої коаліції” після парламентських виборів 2006 року, то тут ситуація зовсім інша, оскільки в БЮТ, НУ й СПУ крім загальних демократичних гасел Майдану нема стратегічної програми дій (за винятком передвиборної програми Президента України В.Ющенка “10 кроків назустріч людям”); критичним залишається питання посади прем'єр-міністра. Безперечно, що тут присутня яскраво виражена зовнішня взаємодія деяких представників помаранчевих із непомаранчевими силами (переговори з “Партією регіонів”; можливі варіанти спільної коаліції НУ й ПР; незбіг поглядів щодо май-

бутньої парламентської коаліції лідерів політичних партій і самих партійців). У даному разі можна спостерігати дезінтегруючі наслідки політичної взаємодії.

Узагалі на практиці доведено, що коли учасники певної коаліції (хоч і не всі) ведуть переговори з позакоаліційними суб'єктами, опозицією, то рано чи пізно це призведе до послаблення такої коаліції і поступового її розпаду. Хоча й не можна заперечити, що така комунікативна взаємодія з позакоаліційним середовищем не потрібна, але вона не має перешкоджати втіленню в життя передвиборної програми й обіцянок виборцям.

Щодо коаліції формату НУ-ПР-СПУ-КПУ, то тут цілком можна спрогнозувати її недовготривалість, оскільки при її утворенні є присутнім чинник особистого протистояння між учасниками коаліції, їх політичними лідерами й рядовими членами. Взаємовідносини, що мають місце між коаліціантами, складаються за відсутності по-справжньому єдиного курсу, несумісності інститутів і гасел і майже 100% об'єднання бізнесу й влади. Кризу влади не вилікувано, а заліковано. Комунікаційні процеси відбуваються лише такого формату, який відображає інтереси бізнесу [9, с.2]. Якщо характеризувати політичні процеси між партіями й блоками протягом березня–серпня 2006 року, то тут присутніми були так звані подвійні переговори, а також торги. Комунікація буде будуватися за принципом президент–уряд–опозиція через “систему стримувань, противаг і самозахисту”. У нинішній політичній ситуації, коли конституційна реформа стає реальним політичним явищем в інформаційному просторі суспільства, на перше місце має вийти так звана *діалогова модель політичної комунікації*, характерною ознакою якої є так звана горизонтальна рівність учасників інформаційного обміну, яка безпосередньо ґрунтується на консультативно-дорадчому обміні думками на засадах толерантності. Ця модель передбачає комунікацію не лише між політичними партіями й блоками, а й із громадськістю [1, с.126–127].

Щодо безпосередньо зв'язків політичних партій чи політичних блоків із громадським суспільством, громадськістю, то потенціал демократії залежить від спроможності суспільства забезпечити участь громадян у політичному житті за допомогою комунікацій. Зокрема концепція “публічної сфери” Ю.Хабермаса втілює

ідею спільноти громадян, що як рівні збираються на форум у межах громадянського суспільства, яке не залежить ні від держави, ні від приватних інтересів. Саме в публічній сфері відбуваються раціональні дебати та дискусії, тобто громадяни безпосередньо беруть участь у політичному житті. Ідея резонуючої публічної сфери як необхідної риси ліберально-демократичного устрою пов'язана з поняттями суспільних інтересів, адекватної інформації та свідомої дискусії. У такому форматі політика розглядається як форма дискурсу великих соціальних аудиторій, породжена розбіжністю інтересів суб'єктів політичних процесів [11, с.121].

Незаперечним залишається той факт, що будь-яка політична партія чи блок не може собі дозволити залишатись осторонь від громадянського суспільства, діяти окремо, оскільки така позиція унеможливує можливість партії чи блоку стати відомими, популярними серед населення, але й досягнути основної мети – перемоги на виборах. Отже, зв'язки з громадськістю, створення спеціальних штабів із налагодження контактів із населенням є не лише доречним, а просто необхідним. Ефективна комунікація прямо пропорційно залежить від рівня довіри населення до суб'єктів політичного життя, а як свідчать соціологічні опитування, цей показник міститься на дуже низькому рівні.

Зв'язки з громадськістю політичних партій чи блоків передбачають такі цілі:

1) привернути увагу виборців або до окремих кандидатів у депутати, до їхніх особистих, ділових та політичних якостей, або до особливостей політичних партій, виборчих блоків та пропонувананих ними списків кандидатів;

2) інформувати виборців про програми політичних партій і виборчих блоків, надати електорату систему аргументів щодо гостроти тих проблем, розв'язання яких певним чином пропонує партія чи блок партій;

3) просвітити виборців, допомогти їм засвоїти інформацію певного змісту, домогтися, щоб виборці керувалися отриманими знаннями під час голосування;

4) зміцнити установки та лінію поведінки тих виборців, які поділяють погляди партії чи блоку, постійно наголошувати спільність ідейно-політичних, духовних та інших цінностей;

5) модифікувати поведінку виборців, зацікавити й привернути на свій бік тих, хто ще не визначився;

б) змінити або спробувати змінити установки тих виборців, які не поділяють ідейно-політичну позицію чи програму партії/блоку [7, с.80–99].

Розглянемо політичну комунікацію в сучасному українському суспільстві. О.Грищенко стверджує, що головну роль у політичній комунікації відіграють ефірні ЗМІ, насамперед телебачення, за допомогою якого одержують основну суспільно-політичну інформацію більше 90% населення. Друге місце щодо ефективності впливу на суспільну свідомість посідає радіомовлення. На третьому місці за впливовістю були друковані ЗМІ. Різновидом друкованих ЗМІ є так звана партійна преса, яка є інформаційним ресурсом опозиційних сил, завдяки чому забезпечується їх вплив на зміст політичної комунікації та збереження плюралізму. Проте все-таки найефективнішим засобом політичної комунікації є телебачення, яке однак досить часто відіграє неконструктивну роль, іноді прагнучи до сенсаційності повідомлень, а іноді виконуючи певне політичне замовлення, яке відображає боротьбу політичних партій чи блоків і кланових угруповань [4, с.76–79].

Взаємодія політична в українському суспільстві викристалізується через принцип взаємодії влади й опозиції, яка через об'єктивні й зумовлені потребами демократичного суспільства причини виходить на новий якісний рівень. Українське суспільство поступово підходить до розуміння, що бажання деяких представників влади в центрі й регіонах не мати опозиції або мати так звану “приручену” опозицію не сприяє демократизації суспільних відносин. Взаємодія влади й опозиції буде конструктивною й ефективною лише через підпорядкування юридичному й моральному закону, тобто потрібні законодавчі механізми регулювання відносин між владою й опозицією, остання ж повинна виконувати функцію “вістря” громадянського суспільства, “місію посередника” між владою й народом, обов'язки парламентаря від населення.

Підсумовуючи все вищесказане, можна прослідкувати тісний взаємозв'язок комунікації і демократії, оскільки політична комунікація (взаємодія), її реалізація й функціонування неможливі без побудови розвиненого громадянського суспільства.

1. Ганжуров Ю. Політична комунікація: проблеми структуризації // Політичний менеджмент. – 2004. – №2. – С.126–127.
2. Головатий М. Мистецтво здобувати владу // Політичний менеджмент. – 2003. – №1. – С.3–18.
3. Грачев М. Политические коммуникации и коммуникационное измерение политики // Новая Россия: политическое знание и политологическое образование. – М., 2000. – С.36–41.
4. Грищенко О. Політична комунікація: скільки конструктивного, а скільки деструктивного? // Віче. – 2003. – №9. – С.76–79.
5. Дмитричева О. Природний союз з елементами протиприродності // Дзеркало тижня. – 2005. – 17 грудня. – №49. – С.1–2.
6. ЗМІ і суспільство України: сучасний стан взаємостосунків // Україна на порозі 3 тисячоліття: духовність і художньо-естетична культура. – К., 1999. – С.3–8.
7. Королько В. Передвиборча комунікаційно-агітаційна кампанія: політичний феномен, структура, функції // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №1. – С.80–99.

8. Кресіна І., Перегуда Є. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні програми. – К., 2003. – 368 с.
9. Мостова Ю. І це минеться // Дзеркало тижня. – 2006. – 5–18 серпня. – С.2.
10. Осовська Г. Комунікації у менеджменті. – К., 2003. – 214 с.
11. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: Навчальний посібник / За ред. Ф.Рудича. – К., 2002. – 325 с.
12. Свеженцева Ю. Що таке партнерство і як його вимірювати // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №5. – С.133–149.
13. Старовойтенко Р. Імідж політичної партії як чинник електорального вибору // Нова політика. – 2001. – №2. – С.56–58.
14. Стецьків Я. Обернути поразку на перемогу // Дзеркало тижня. – 2006. – 2 вересня. – С.2.
15. Чутунов А. Політика і інтернет: политическая коммуникация в условиях современных информационных технологий: Автореф. дисс. – С.-Пб., 2000. – 22 с.
16. Шведа Ю. Теорія політичних партій і партійних систем. – Львів, 2005. – 528 с.

R.SLYVKA, M.YURIV

GOALS AND TOOLS OF COMMUNICATION BETWEEN POLITICAL PARTIES IN THE PERIOD OF PARLIAMENTARY HUSTINGS

The main aspects of communication between political parties are shown. The article represents short review of the political communication theory. Importance of communication element of the political activity is shown on example of Ukrainian parliamentary hustings.

Key words: communication, political parties, tools of communication, political interrelationships.

УДК 321.02
ББК 66.011.1

Світлана Матвієнків

МАНІПУЛЯЦІЙНІ ВПЛИВИ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Тема маніпуляції є однією з найбільш проблемних у сучасній політології. Маніпуляція застосовується як самостійна політична технологія для утримання і реалізації влади. Основним знаряддям маніпуляції політичною свідомістю громадян є засоби масової інформації. Важливими методами маніпуляції є: викривлення інформації, багаторазове повторення висловів, лінгвопсихологічні та інші.

Ключові слова: маніпуляція, політична свідомість, мас-медіа, інформація, політична технологія.

У сучасному світі чимало знань про реальність надходить опосередковано через мас-медіа. Чим є та чи інша подія в житті соціуму, усієї світової спільноти, можна зрозуміти лише в її медіальному інсценуванні. За таких умов ЗМІ отримали унікальну можливість впливати на розум та почуття людей, на їхній склад мислення, критерії оцінок, мотивацію поведінки та ін. Мас-медіа стали творцями соціальної реальності, що

конструюють її за власними правилами. І сьогодні вони практично перетворилися з влади четвертої на владу першу [1, с.113–121].

Знання того, яким чином людина дешифрує інформацію, як з огляду на неї приймає рішення, надає адресатам ЗМІ значні можливості маніпуляції суспільною свідомістю. Маніпуляція є видом психологічного впливу, майстерне використання якого призводить до прихованого

збудження в реципієнта намірів, які не збігаються з його актуальними бажаннями. Суб'єкт маніпулювання розглядає адресата як засіб досягнення власних цілей, прагне підкорити його своїй волі [2, с.59].

Тема маніпуляції є однією з найбільш проблемних і в сучасній політології. У теоретичному аспекті цей тип впливу ще не достатньо вивчений, але широко застосовується в практичній політичній діяльності. Елементи маніпуляції можна побачити в будь-якій політичній технології, яка має справу з інформацією. А часто маніпуляція застосовується як самостійна, або принаймні основна, політична технологія. Причому маніпуляція є частіше технологією утримання і реалізації влади, ніж її здобуття. Крім того політичну маніпуляцію розглядають як один із проявів влади.

Об'єктом даного дослідження є суть та проблема маніпуляційних впливів у системі політичних технологій.

Предметом є закономірності розвитку процесу маніпуляції свідомістю громадян через ЗМІ як основної політичної технології та взаємозалежність її від рівня свідомості суспільства.

Метою дослідження є визначення місця та ролі маніпуляційних технологій у сучасному суспільстві, засобів їх подолання.

Перші доробки, присвячені політичному маніпулюванню, з'явилися в Німеччині в 60-х роках ХХ ст.: Г.Франко і К.Фарбер “Маніпульована людина” та “Маніпульоване суспільство”. Теорія маніпуляції розглядається в таких зарубіжних працях, як “Владна еліта” Чарлза Мілса, “Одинокий натовп” Девіда Рісмана, “Управлінське омасовлення” Г.Шишкова, “Одновимірна людина” Герберта Маркузе, “Людина в суспільному світі” Еріха Фромма, “Маніпулятори свідомості” Г.Шіллера, “Таємні спокусники” В.Паккарда, “До розуміння засобів масової комунікації: продовження людини” Герберта Маклюена, “1984” Дж.Оруелла, “Маніпуляція сознанием” С.Карамурзи, “Психологія маніпуляції” Е.Доценко та ін.

Однією з актуальних проблем сучасної політики в Україні є проблема штучного формування політичної свідомості за допомогою засобів масової комунікації. Оскільки ще немає вітчизняних ґрунтовних теоретичних розробок із проблематики маніпулятивних технологій (можна назвати фрагментарні дослідження Б.Потятиника, М.Головатого, О.Гриценка, Г.Почепцова, І.Слісаренка, І.Михайлина, М.Лобо-

кіна, Н.Габор, О.Бень, Д.Ольшанського, О.Заярної, В.Здоровеги, А.Москаленка та ін.) конструювання політичної свідомості, потенціал яких у цьому контексті є надзвичайно великим, політична свідомість громадян України є надзвичайно вразливою для маніпуляцій як із боку іноземних мас-медіа, так і з боку своїх (вітчизняних) маніпуляторів, які майже ніколи не діють у конструктивному плані. Маніпуляція для них є лише засобом досягнення кон'юнктурних цілей, а в підсумку часто є засобом деструкції політичної свідомості противника і одним із найбільш ефективних видів “зброї масового ураження” в інформаційній війні [3, с.95–96].

Маніпуляція (від франц. – пригоршня, рука) – це вид психологічного впливу, при якому майстерність того, хто маніпулює, використовується для прихованого впровадження в психіку того, ким маніпулюють, цілей, бажань, намірів, відносин або установок, що не збігаються з тими, що є в останнього на даний момент [4, с. 1]. *Метою* маніпулювання є досягнення певних політичних цілей та вирішення певних політичних завдань, які пов'язані з отриманням, утриманням та використанням влади. *Суб'єктом* політичного маніпулювання є суб'єкт політичної діяльності, який особисто або від особи якого та на замовлення якого останнє й відбувається (фізична або юридична особа, політична партія, політичне об'єднання, державна структура). *Об'єктом* є як окрема людина, так і певна сукупність людей, які потенційно є засобом реалізації інтересів суб'єкта (виборці зокрема). Головним *елементом* маніпуляції є маніпулятивне звернення, тобто інформаційно-експресивний сигнал у вигляді тексту, образів, символів, у якому відбувається кодування впливу з боку суб'єкта [5, с.337–339]. Однією з обов'язкових *умов* маніпуляції є вміння приховати справжню мету, а відповідно відкоректовані відомості видати за об'єктивні. Тут усе залежить від майстерності замовника й виконавця зробити так, щоб люди їм повірили. І, як не дивно, люди таки вірять: за даними Міжнародної фундації виборчих систем 54% громадян України висловлюють певний рівень довіри до ЗМІ, а 7% опитаних навіть уважають, що українські мас-медіа заслуговують значного рівня довіри [6, с.60].

Основним *зряддям* маніпуляції є засоби масової інформації. Процес маніпуляції може бути визначений як неприпустимий або неетичний, якщо він пов'язаний із прямим обманом,

впливом на підсвідомі інстинкти, образами осіб чи організацій, дискредитацією товарів або послуг. Ефективність використання маніпуляції зростає в умовах ідейно-політичних криз, дезінтеграції всіх сторін суспільного життя і пов'язаною з цим соціальною дезорієнтацією людини; за відсутності обґрунтованих аргументів для проваджуваного курсу в політиці, перспективної програми на майбутнє.

На відміну від інших способів здійснення влади, де суб'єкт чітко декларує свої прагнення у формі команди чи шляхом безпосереднього використання сили, при маніпуляції він впливає на об'єкт без артикуляції своїх побажань. Маніпуляція може бути присутньою навіть тоді, коли об'єкт узагалі не знає про існування суб'єкта. Відомі два основні види маніпуляції. У першому випадку суб'єкт здійснює прихований контроль над об'єктом у процесі комунікації, роблячи об'єктові замасковані “пропозиції” шляхом селекції одержуваної інформації, наприклад, приховуючи важливі зведення, недоступні з інших джерел. Така маніпуляція виявляється в рекламній діяльності і багатьох формах політичної пропаганди. Інший вид маніпуляції зумовлений здатністю суб'єкта змінювати оточення об'єкта, що дозволяє домогтися бажаної реакції об'єкта, не вдаючись до безпосередньої взаємодії з ним [7, с.23–24]. В останні роки з'явився третій вид маніпуляції, пов'язаний із прямим впливом на мозок людини за допомогою ліків і електронних засобів. Сучасні відкриття в галузі біології і психології дають суб'єктам влади могутні інструменти прихованого контролю над психікою людей і їх діяльністю. Маніпуляція має, напевне, найгіршу репутацію серед технологій здійснення влади, оскільки при її використанні об'єкт не усвідомлює, що на нього чиниться тиск. При маніпуляції “відсутні” команди, яким би об'єкт міг не коритися; він не бачить свого супротивника, що обмежує його волю [8, с.28].

Тому маніпуляція уявляється найбільш потворною формою здійснення влади, навіть більш потворною, ніж фізичний примус, де жертва принаймні знає, що є об'єктом чиеїсь агресії. Оскільки різниця між маніпуляцією й іншими технологіями здійснення влади визначається ступенем відкритості намірів суб'єкта, у ряді ситуацій буває не просто відрізнити маніпуляцію від силового тиску й переконання. Коли суб'єкт відкрито перешкоджає визначеним діям об'єкта, можна говорити про застосування сили, коли ж

це здійснюється приховано від об'єкта – про маніпуляцію. У дискусіях, де прагнення суб'єкта очевидні, ми маємо справу з переконанням. Однак для переконання можуть використовуватися й елементи маніпуляції, що дуже утруднює розрізнення понять. Але випадок із маніпуляцією є, очевидно, найбільш складним [9, с.113–114].

Як зазначалося, маніпуляція в політиці використовується для здобуття, реалізації та утримання політичної влади. Політична влада в наш час здобувається найчастіше шляхом виборів, де маніпуляція в основному виявляється в застосуванні “брудних” виборчих технологій та “адміністративного ресурсу” [10, с.154]. Для реалізації й утримання влади маніпулятор може навмисне дестабілізувати ситуацію в країні, аби розширити поле для маневру. При цьому можуть бути здійснені провокації проти політичної опозиції з подальшими репресіями. Проте, якщо десь політична система є відносно стабільною й ефективною, маніпулятивні технології використовуються в основному для забезпечення позитивного іміджу існуючої влади або для збереження статус-кво. Однак це збереження статус-кво іноді заходить дуже далеко – аж до практично повного контролю над суспільством за допомогою мас-медіа.

Щодо мовних особливостей політичної маніпуляції, то треба сказати про специфічні ознаки текстів, які використовуються для маніпулювання. Це, по-перше, лексичні особливості, а саме: навішування “ярликів” і використання евфемізмів. Іншим характерним елементом тексту є евфемістичні вирази: вживають цілий ряд інших слів, синонімічних залежно від контексту. Наприклад, замість словосполучення “військова операція” – “акція”, “застосування сили”, “силове втручання”, “наступ”, “атака”, “напад” [12, с.137]. По-друге, є певні структурні особливості, які характерні для маніпулятивних текстів. З одного боку, це використання вже готових мовних “кліше”, які спираються на стереотипи мислення читачів або повинні бути нав'язані читачам. З іншого, це постійне повторення одного й того ж твердження, причому так, що це не викликає жодних сумнівів, безапеляційним тоном (характерний прийом для телебачення і радіо), уникнення суперечностей там, де вони існують, і посилення суперечностей там, де все ясно і так. Текст даного типу повинен читатися дуже легко – маніпулювати легше, коли аудиторія не замислюється над змістом.

Щодо інших особливостей маніпуляційних текстів можна зазначити таке: вони звичайно мають сенсаційні заголовки, адже “пересічну” людину треба зацікавити. Існує також маніпуляція статистикою. Будь-який факт можна “підвести під статистику” або й вивести статистику з факту. Ще один прийом маніпуляції з текстами – подання оцінки інформації в тексті про певну подію (як елемент події), розраховане на емоційне сприйняття тексту. Як правило, це досягається використанням метафор, фактів (і справжніх, і сфабрикованих) та інших спеціальних прийомів. Мовою, описаною вище, можна заплутати навіть найінтелектуальнішу людину, якщо вона не буде знати, що нею маніпулюють [3, с. 104–105].

Основною сферою, де можливі прояви політичної маніпуляції, є мас-медійні засоби, оскільки основний матеріал для діяльності маніпулятора – інформація. Чому саме мас-медіа є основним каналом, через який іде процес маніпуляції? Як зазначав відомий канадський філософ, теоретик мас-медіа, засновник теорії масової комунікації Г.М.Маклюен, із появою друкованих засобів розповсюдження інформації світ в уявленні пересічної людини ставав більш фрагментарним та раціональним, ніж був до того. Проте з появою електронних медіа картина знову різко змінилася (світ знову став цілісним, оскільки електронні мас-медіа скасовували поняття часу й простору, адже телебачення й радіо давали можливість не тільки зрозуміти текст повідомлення, а й почути та побачити того, хто його повідомляє). Важливе не тільки повідомлення як таке, але й посередник – він сам є повідомленням. Тип комунікацій визначає структуру суспільства й відповідні можливості для управління, у тому числі й шляхом маніпуляції. Для маніпуляції у сфері масових комунікацій важлива реалістичність повідомлення. На етапі поширення електронних мас-медіа можливості для маніпуляції різко зростають, оскільки людина краще єприймає не текст повідомлення, а посередника, який проголошує це повідомлення [13, с. 115–116]. Навіть в епоху розповсюдження друку зберігався родоплемінний характер спілкування, оскільки не всі могли читати й розуміти надруковане, в епоху ж електронних мас-медіа навіть ті, хто не міг читати текст, могли почути або побачити посередника і таким чином сприйняти повідомлення. Як правило, для читання й розуміння тексту потрібно докладати певних розумових зусиль, оскільки немає кон-

такту з посередником, а для сприйняття радіо або телепередачі не треба докладати таких зусиль, оскільки створюється ілюзія аудіовізуального контакту. Наш час Г.М.Маклюен назвав “епохою увімкнутої свідомості”. Людина весь час перебуває в полі експансивного тиску на неї ЗМК. Це спрощує для зацікавлених політичних сил процес маніпуляції суспільною свідомістю. Електронні ЗМК дозволяють нав’язати людській спільноті певні ідеологічні стереотипи, кліше, штампи сприйняття дійсності та реакції на події. Вироблення таких свідомісних кліше й штампів Г.М.Маклюен назвав створенням “архетипів свідомості”. Створенням таких “архетипів” і займається маніпулятивна пропаганда. Людина не спроможна протистояти тиску на неї загальних, масових духовних стереотипів, що спричинює знищення її особистості [19].

Другим свідченням ролі мас-медіа в процесі маніпулювання є думка Г.Маркузе щодо соціалізації за допомогою ЗМІ. Оскільки родина як соціальний інститут дедалі більше втрачає свої соціалізаційні функції в індустріальному та постіндустріальному суспільстві, на її місце стають мас-медіа. Тепер дитина в основному вчиться не з досвіду своїх батьків і не зі свого емпіричного досвіду, а дізнається про світ, культуру, еталони поведінки з мас-медіа. Картину світу сучасної людини створюють в основному мас-медіа, а не її реальний досвід. Навіть керуючись індивідуальним емпіричним чи культурним досвідом, батьки, виховуючи дітей, відтворюють образи й ситуації, створені за допомогою ЗМІ. Люди стають суцільною сірою масою, “одновимірним суспільством”. А це тільки полегшує ситуацію тим, хто маніпулює. Адже набагато простіше сформувати один дієвий спосіб для всіх одновимірних людей, ніж намагатися знайти індивідуальний підхід до кожного [9, с. 103].

Як указує дослідник маніпуляції Г.Шиллер, є два основні прийоми подання інформації, якою маніпулюють [14]. Перший із них – фрагментація: масив інформації подрібнюють на менші масиви. Особливо це помітно в такому виді ЗМІ, як телебачення: передачі подрібнюються рекламними вставками (навіть у дитячих програмах – мовляв, діти втомлюються дивитися одну й ту саму передачу). Аналогічно діє і залучення багатьох учасників передачі без явного домінування одного з них. Таким чином утрачається цілісне сприймання події – глядач сам не знає,

що він насправді дивиться (він думає, що дивиться ток-шоу, а насправді дивиться рекламу. він думає, що дивиться рекламу – насправді дивиться новини). У результаті будь-який пошук сенсу в трансльованій інформації втрачає свій сенс. Другий прийом – терміновість показу, використання репортажів із місця подій. Інформацію розцінюють як товар, що швидко псується. Тому терміновість подання інформації є головним завданням, байдуже, що глядач чи читач не встигає її сприймати й осмислювати (відповідно, велика швидкість її подання означає втрату суті повідомлення). Таким чином, у принципі, можна навіть навчити аудиторію безболісно забувати минулі події, концентруючись тільки на сьогоднішніх (якщо сьогодні можна купити завтрашній номер газети) [15, с. 36–37].

Що ж можна зробити з інформацією, яку використовують як засіб для маніпуляції? Яким чином змінювати враження аудиторії від інформації? Прийоми обробки інформації перераховані нижче: *фабрикація* – написання в друкованих ЗМІ відверто неправдивого тексту, що трапляється досить рідко, оскільки інформація, яку використовують для маніпуляції, має містити певну частку правди або принаймні виглядати правдоподібно; *викривлення* – перекручення вихідного тексту в заданому напрямку так, щоб його зміст відповідав меті маніпулятора. Дуже поширеними є маніпуляції соціологічними опитуваннями, зокрема можуть з’являтися розбіжності на різних етапах: проведення, формулювання запитань, публікації в мас-медіа [6, с. 61]; *редагування* – зміна тексту без вираженої деформації, включає видалення або вставку певних його елементів, що змінює його зміст у визначеному напрямку; *інтерпретація* – переказ тексту з позиції інтересів маніпулятора, з відповідним посиленням одних смислових елементів та послабленням інших; *приховування фактів* – умисне замовчування тих чи інших подій, згадування про які або невігідне маніпуляторіві, або вигідне маніпульованому. Усе частіше трапляються ситуації, коли про окремі, невігідні факти просто “забувають” повідомити масам, вони залишаються відомі лише вузькому колу очевидців та тих, кому вони можуть розповісти про свій досвід; *прояв вибіркової уваги* – умисний відбір із певного масиву тих подій, які дискредитують або висвітлюють позитивно той або інший бік політичного процесу. Іноді на інформацію про окремих осіб, нелояльних до

влади, накладають своєрідне табу, тобто про них намагаються не згадувати взагалі [16, с. 186–187]. Іншими прийомами можна назвати публікацію під заголовками, що суперечать змісту матеріалу (читач відразу звертає увагу на це), приписування заяв одній особі іншій, відрив цитати від контексту. Але це вже прийоми так званого “чорного” або “сірого” пі-ару, який використовується як технологія маніпуляції. Кінцевою метою маніпуляторів є, очевидно, перетворення аудиторії мас-медіа на масу в контексті масової психології. Про це згадував іще Г.М.Маклюен, коли писав, що “якщо друкована книга зробила з людей публіку, то мас-медіа зробили з публіки масу” [19].

Підсумовуючи сказане, варто наголосити на важливості проблеми маніпуляції політичною свідомістю також і для України в цілому та для української політичної науки зокрема. Доки в нас не буде розроблена реалістична стратегія інформаційної політики, яка враховує аспекти маніпуляційного впливу на суспільну свідомість, Україна залишиться, по суті, випробувальним полігоном для експериментів над політичною свідомістю з використанням маніпулятивних технологій деструктивного характеру, які проводяться іноземними і власними медіа-маніпуляторами, що не бажають замислюватися над наслідками своїх дій. А від цього, відповідно, страждає політична свідомість громадян України, які ще не навчилися адекватно реагувати на подібні технології і протидіяти маніпуляціям. Українські ЗМІ не виконують свою пряму функцію, яка полягає в донесенні до громадян об’єктивної інформації. У сучасних умовах вони є імовірніше засобом маніпуляції свідомістю населення. Якщо раніше ЗМІ були “сторожовим псом демократії”, “четвертою владою”, “гласом народу”, “дзеркалом життя”, “фабрикою думки”, “спецназом інформаційної війни”, то зараз їх справедливо було би перейменувати на “засоби масової маніпуляції” [17, с. 1]. Для подолання інформаційної кризи є два шляхи: або активно протидіяти маніпуляціям, або ж прийняти маніпуляцію і використовувати її з конструктивною, а не з деструктивною метою і таким чином перебудувати свою політичну свідомість. Слід зазначити, що маніпулятивний потенціал сучасних засобів масової комунікації є справді великим, але не безмежним. Зображати адресатів мас-медійного дискурсу виключно як пасивних одержувачів інформації означає відмо-

вити їм у здатності розумно (і критично) мислити. Таким чином, реципієнт, інтерпретуючи медіа-тексти, має певну частку свободи, і чим вищий його інтелектуальний рівень, тим важче ним маніпулювати [18, с.33]. Сьогодні ми живемо в інформаційному суспільстві, яке вимагає відповідних знань та вмінь: використовувати матеріали ЗМІ для освіти та самоосвіти, критично осмислювати отриману інформацію, уміння побачити інтерес чи заангажованість матеріалу, виробляти опірність до реклами та низькоякісної телепродукції. Тому одним зі способів розуміння медій та наскрізь медіатизованого світу є напрям медіаосвіта: як використання медійної інформації в школах та університетах на заняттях; також вироблення знань та вмінь використовувати медіазасоби для власного самовираження та розвитку естетичного смаку; як навчання розуміння сутності та наповнення медій.

Отже, як бачимо, зростаюча роль мас-медійної комунікації в сучасному інформаційному суспільстві розширює коло проблем, що вимагають багатоаспектного та безвідкладного висвітлення. ЗМІ стає засобом здійснення соціальної влади, засобом формування світогляду та світосприйняття адресатів. За таких умов маніпуляція набуває великої ваги, отже постає гостра необхідність її вивчення та опису механізмів реалізації маніпулятивних можливостей.

1. Тоффлер О. Проблема влади на порозі XXI века // Свободная мысль. – 1992. – №2. – С.113–121.
2. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – М., 1997. – 296 с.
3. Купцов А. Маніпулятивна складова соціальної взаємодії в контексті політичного маркетингу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №2. – С.92–106.

S.MATVIYENKIV

MANIPULATION IN THE SYSTEM OF POLITICAL TECHNOLOGIES

The subject of manipulation is one of the most problematic in the up-to-date politology. Manipulation is used as an independent political technology in keeping and realization the authority. The main tool of manipulating the citizens' political consciousness is the mass-media. Important manipulation methods are: informational distortion, many-times repetitions of expressions, linguo-psychological manipulations and others.

Key words: manipulation, political consciousness, mass-media, information, political technology.

4. Лобокін М. Маніпуляційні впливи в системі політичних технологій // Школа політичної аналітики // www.spa.org.ua.
5. Маніпулювання політичне // Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд. В.П. Андрущенко та ін. – К.: Знання України, 2002. – С.337–339.
6. Бень О. Мас-медіа як засіб маніпуляції свідомістю // Політекст. – Львів: Центр політичних досліджень, 2004. – Січень–лютий. – С.59–62.
7. Постригань Г.Ф. Маніпулювання як політична дія // Вісник КНУ. Філософія. Політологія. – 2004. – №36. – С.22–25.
8. Заярна О. Як переконати масову аудиторію: психологічні чинники ефективної пропаганди // Нова політика. – 1999. – №1. – С.28–31.
9. Головатий М.Ф. Політична психологія. – К.: МАУП, 2001. – 136 с.
10. Пірен М.І. Основи політичної психології. – К., 2003. – 311 с.
11. Оруэлл Джордж. “1984” и эссе разных лет. – М., 1989.
12. Почепцов Г.Г. Имидж и выборы. – К., 1997. – 137 с.
13. Кашаццева С. Політична комунікація: очікування, можливості // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №1. – С.101–108.
14. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием. – М., 1980.
15. Слисаренко И.Ю. Внутренняя сторона публичных рилейшнз // A&PR Digest. – 1997. – №3. – С.36–37.
16. Матвиенко О. Имидж и политика. – М., 1998.
17. Габор Н. Маніпулятивність ЗМІ як ознака відсутності свободи // <http://www.mediakrytyka.info/?viev=219>.
18. Кудрявцева Л.О., Дяченко Л.П., Дорофеева О.М. та ін. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу: експресія – вплив – маніпуляція // Мовознавство. – 2005. – №1. – С.58–66.
19. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. – New York, 1964.

УДК 324

ББК 67.620.526

Оксана Мудрик

ВИКОРИСТАННЯ ВИБОРЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ НОРМ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано політичні й виборчі технології в процесах трансформації політико-правових норм у сучасній Україні. Політичні технології в сучасному світі володіють значним мобілізаційним потенціалом, і в цьому їхнє значення, переваги та проблеми для суспільства. У сенсі типу політичного режиму визначено, що Україна належить до демократичних держав і певного типу перехідних суспільств.

Ключові слова: демократія, виборчі технології, політичні технології, трансформація, політико-правові норми, перехідне суспільство, Україна.

Політичні технології стали невід’ємним та необхідним атрибутом політичних і особливо виборчих процесів у ХХ сторіччі. Це зумовлено залежністю політичних еліт від підтримки електорату, необхідністю легітимації панування в сучасних суспільствах, неможливістю використовувати силові методи впливу на населення у власних інтересах. Політичні технології стали також реакцією на демократизацію та більшу відкритість політики в сучасних суспільствах, які зумовлюють потребу інформування, пояснення, обґрунтування політичних курсів та лозунгів в умовах плюралістичного суспільства та конкурентної боротьби за владу різних груп еліт, а також маркетингову політичного поля, де політичний товар необхідно обгортати в привабливе “упакування”, щоб обміняти його на голоси виборців, а отже, на владні повноваження, інструменти впливу на політичні процеси, адже вибори є процесом призначення посадових осіб представницьких органів шляхом голосування та наділення їх владними повноваженнями. Використання політичних технологій є також виявом прагнення політичних еліт передбачити результати політичного процесу та оптимізувати свої витрати на “упакування”, що постійно зростають.

Одночасно застосування політичних технологій супроводжується гострою критикою, пов’язаною з їхніми наслідками – маніпулюванням суспільною свідомістю, прагненням впливати на поведінку виборця у власних інтересах, обмежуючи, а часто й унеможливаючи його самостійний вибір. Політичні технології в сучасному світі володіють значним мобілізаційним потенціалом, і в цьому їхнє значення, переваги та проблеми для суспільства.

На думку М.Варія, “виборчі технології є засобом практичного досягнення поставлених цілей, ... вони є специфічним інструментом інно-

вацій і творчості, організацій різних видів впливу на електорат, соціальної, політичної, психологічної, економічної та інших видів діяльності та взаємодії під час виборів. Їх особливістю є те, що з їхньою допомогою моделюються, стають феноменом соціальної реальності процеси впливу на електорат” [3, с.270].

Отже, існують об’єктивні передумови та позитивні й негативні наслідки застосування політичних технологій. Самі ж політичні технології є нейтральними, а мета та засоби їх реалізації відповідно можуть мати різні наслідки, перетворюючи вибори або в суцільний “чорний” пі-ар, війну компроматів, обдурювання та маніпулювання електоратом, або, сприяючи більшій інформованості та компетентності громадян-виборців, ідентифікації їхніх інтересів, очікувань, уявлень та партійних програм, усвідомленню ними важливості ролі виборця та компетентного підходу до її виконання.

Метою статті є аналіз проблем, пов’язаних із застосуванням виборчих технологій в умовах трансформації політико-правових норм, що характерно для транзитних (перехідних) суспільств і для України також. Література, що стосується цієї проблематики, акцентує увагу або загалом на проблемах правди та неправди в політиці, політичного цинізму, політичної моралі і є традиційно актуальною для політичної думки протягом століть і для сучасних авторів. Інші автори навпаки акцентують увагу на прикладних аспектах політичних технологій – методах, способах та підходах до застосування політичних технологій. Недостатньо наукових праць, які намагаються відповісти на запитання: як обмежити деструктивний вплив політичних технологій на людину, які у своїй основі є інформаційними й впливають на психіку, свідомість і поведінку людини через передачу препаративної інформації або маніпулювання цією інформа-

цією? Які чинники потенційно можуть обмежувати або нівелювати деструктивний вплив політичних та виборчих технологій?

До таких чинників насамперед відносимо:

– систему моральних вартостей суспільства, яка формує допустимі стандарти поведінки і в політиці також, визначає певні табу, порушення яких представниками правлячої еліти є неприйнятним із погляду суспільства й означає, як правило, “політичну смерть”. Як зазначав М.Вебер, “політики зазвичай є не більш аморальними, ніж суспільство” [4, с. 111];

– правові норми, що регулюють політичну конкуренцію (боротьбу за владу) та їхнє визнання всіма учасниками політичного процесу й передусім правлячою елітою;

– традиції політичної боротьби, певні неписані правила гри в політичному полі (або їхня відсутність), зумовлені національними та релігійними особливостями, менталітетом, національним характером, національним темпераментом і т. п.;

– здатність громадян протистояти маніпулятивному впливу політичних технологій, наявність у них своєрідного імунітету від нав’язування лозунгів та ідей, що не відповідають інтересам та цілям громадянина;

– наявність механізму політичної відповідальності суб’єктів політичного процесу.

У формуванні чинників, які б забезпечували імунітет суспільства від впливу “чорних” технологій, як свідчить цей неповний перелік, засадове значення мають принципи функціонування нормативно-регулятивної підсистеми суспільства, основою якої є моральні та політичні цінності та система законодавства. Елементи цієї системи виступають основними регуляторами взаємовідносин усіх учасників політичного процесу й насамперед відносин держави та суб’єктів політичної конкуренції, чинниками регламентації у використанні політичних технологій і державою, і іншими суб’єктами політичного процесу. Ефективність функціонування такої системи стримує й унеможлиблює в масових масштабах зловживання, пов’язані з використанням маніпулятивних технологій “чорного” пі-ару та адміністративного ресурсу. Така система повинна жорстко регламентувати процеси та процедури, пов’язані з використанням політичної пропаганди та реклами, проведення пі-ар-акцій, гарантувати рівноправність умов для всіх учасників політичної конкуренції,

виборчого процесу та слідкувати, щоб не порушувалися права громадянина та виборця. Важливим є також правове гарантування забезпечення доступу всіх учасників до інформаційних та медійних ресурсів суспільства, адже саме ЗМІ, зокрема електронні ЗМІ, є найбільш ефективним каналом впливу на масову свідомість.

Особливістю процесу політичної конкуренції та боротьби в суспільствах, що трансформуються, є, за твердженням американського політолога В.Банс, подвійна непевність – непевність процедур (норм, законів та правил гри), які регулюють та обмежують негативні наслідки політичної конкуренції, та непевність результатів боротьби. Для порівняння – для суспільств із ліберальною демократією характерні непевність результатів політичної конкуренції, яка, проте, врівноважується визначеністю процедур, що регулюють її [2, с.12]. Іншими словами, ознакою перехідних періодів, що позначені якісною трансформацією всіх елементів політичної системи і нормативно-регулятивної також, є відсутність визначених та ситуаційно незмінних “правил гри”. Цей наслідок відсутності консенсусу між групами політичних еліт, що конкурують за владу, з приводу норм і правил та системи цінностей загалом перетворює політичний процес у “боротьбу без правил”, зумовлює його тіншовизацію, непрозорість процедур, що супроводжують політичні події та процес прийняття рішень. Еліта, конкуруючи за владу, за висловом А.Лейпхарта, не “штовхається у човні, а сильно його розкачує”, що загрожує стабільності суспільства.

Невизначеність та релятивність норм законодавства та “правил гри” в умовах трансформаційних процесів у нормативній системі суспільства зумовлює політику “подвійних стандартів”, у тому числі і в застосуванні правил та норм, що регулюють процеси під час виборчих та політичних кампаній. Саме така політика уможлиблює численні порушення, аж до кримінальних злочинів, у процесі застосування виборчих технологій, які в Україні під час останніх виборів були особливо цинічними та масовими, а самі технології надзвичайно “брудними”.

Ще одна особливість правової системи перехідних суспільств та України зокрема – це символічність багатьох правових норм. Якщо частина правових норм застосовується ситуаційно, відповідно до інтересів правлячої групи, то частина норм з огляду на об’єктивні

обставини не застосовується або не може бути застосована загалом і є скоріше демократичним “декором” на фасаді авторитарного режиму. Багато норм, які стосуються застосування політичних технологій (застосування політичної реклами, доступ до ЗМІ, фінансування), є саме такими – де-юре вони гарантують рівноправність усіх учасників, права громадян як виборців і повинні б не допустити масового маніпулювання свідомістю громадян, а де-факто вони є недієздатними, що використовується владною верхівкою для зміцнення авторитарного панування та монополізації ресурсів суспільства. Зокрема “забороняється проводити передвиборну агітацію, що супроводжується наданням виборцям грошей чи безоплатно або на пільгових умовах товарів, послуг, робіт, цінних паперів, кредитів, лотерей. Така передвиборна агітація або надання виборцям грошей чи безоплатно або на пільгових умовах товарів, послуг, робіт, цінних паперів, кредитів, лотерей, що супроводжується закличками або пропозиціями голосувати чи не голосувати за певного кандидата або згадуванням його імені, вважається підкупом виборців, забороняється розповсюдження завідомо неправдивих відомостей про кандидата”, – проголошується в Законі України “Про вибори народних депутатів України” [1, с.3].

На жаль, не всі заборони враховуються кандидатами та їхніми пі-ар-компаніями при проведенні передвиборної агітації та застосуванні виборчих технологій. А тому в нашому суспільстві, чиею свідомістю з легкістю маніпулюють за допомогою магічних символів реклами, залишається стільки невиправданих надій. Використовуючи своє право голосу, кожен громадянин України сподівається, що саме цей кандидат, саме його обранець забезпечить краще майбутнє й безтурботне життя. А тому кожен обранець народу повинен захищати його (народу) права, а не тільки контролювати виконання обов’язків. Але, як правило, більшість кандидатів, стаючи депутатами чи займаючи інші керівні посади, забуває свої обіцянки або виконує тільки десяту їх частину. Так ламається віра народу в справедливість, у силу закону, просто нехтуються моральні норми й принципи.

Монополізація суспільних ресурсів незначною частиною суспільства (правлячою елітою та близькими до неї політичними та фінансовими групами) і насамперед у контексті нашої статті (доповіді) монополізація медіапростору

та інформаційних ресурсів, які використовуються в виборчих кампаніях із метою маніпулювання свідомістю, також пов’язані з неефективністю функціонування нормативної системи, нездатної забезпечити цивілізовані правила гри в медіапросторі. Більшість телевізійних каналів в Україні перебувала перед президентськими виборами (і перебуває далі) або у власності держави (Перший канал), або у власності осіб, що були членами родини чи клану, близького до правлячої еліти й контролювалися владою. Саме на цих каналах демонструвалися рекламні ролики, численні передачі, які відзначалися особливим нехтуванням та зневагою не лише до законодавства, але й до елементарних норм моралі. Монополізація медіаресурсів дає змогу селекції, коментуванню й подачі інформації з певними акцентами та спрямованістю нав’язувати електорату ідеї, установки, необхідні для реалізації цілей застосування політичних технологій. Громадянин, який критично мислить, з власним баченням політичних проблем та подій, з імунітетом проти нав’язування ідей та поведінки, що не відповідає його інтересам, не може сформуватися в умовах монополізації ринку ЗМІ та джерел інформації.

Окрім медіапростору в останнє десятиріччя в рамках політичних технологій активно використовується Інтернет (в Україні це було особливо помітно на президентських виборах 2004 р.). З одного боку, це комунікативний простір, який не може бути контрольованим владою, з іншого – це простір, який майже не регулюється законодавством. І саме Інтернет часто стає каналом розміщення наперед неправдивої інформації, чуток, компромату.

Особливою проблемою у виборчих процесах в Україні є використання адміністративного ресурсу. Можливість використання адміністративного ресурсу для досягнення політичних цілей мають насамперед проурядові політичні партії, політико-фінансові групи, клани, що близькі до правлячої еліти, президента держави і сподіваються після виборів отримати незаконні привілеї в економічній чи іншій сфері діяльності. Загалом використання адміністративного ресурсу в процесі реалізації політичних технологій ставить під сумнів легітимність результатів волевиявлення народу й відповідно легітимність влади політичної сили, що управляє державою після виборів, стимулює різноманітні зловживання представників правлячої еліти та

близьких до них людей та груп. Проблема використання адміністративного ресурсу пов'язана з олігархізацією політичного процесу, залежністю влади, політичних лідерів від підтримки фінансово-олігархічних кланів. Вона також пов'язана з використанням агресивних методів маніпулювання масовою свідомістю, технологій зловживань та підтасувань під час виборів та підрахунку голосів. Чим більше ресурсів олігархи вкладають у політику, тим запекліша та "брудніша" боротьба за владу, що стимулює використання особливо цинічних засобів політичної боротьби заради отримання чи збереження влади. Принцип "мета виправдовує засоби" стає основним правилом політичної діяльності, і моралі вже немає місця. Ця ситуація посилюється об'єктивним процесом трансформації або переосмислення системи цінностей, відсутністю системи ціннісних норм, яка прийнятна й розділяється більшістю спільноти, що нерідко приводить до виправдання неморальних учинків представників еліти й тих, які супроводжують політичну боротьбу. Відчуженість більшості населення від влади, автономізація суспільства, що є характерними для авторитарних режимів (в Україні ситуація стала лише трохи змінюватися після президентських виборів 2002 р.) зумовлює формування байдужості щодо процесів, які відбуваються в політиці, і песимізму стосовно можливості впливу на них, а інколи й наслідування у власному форматі поведінки політичної еліти. Це створює сприятливе сере-

довище для застосування маніпулятивних, брудних політичних технологій.

Ще однією особливістю застосування політичних технологій в Україні є відсутність демократичних традицій політичної конкуренції, насамперед на Сході України. Політичні технології, які за своєю суттю є результатом західних плюралістичних суспільств, були адаптовані до потреб української еліти значною мірою російськими політтехнологами, які протягом більше десяти років переносять на український ґрунт "традиції" обдурювання та маніпулювання російським електоратом, не враховуючи національних особливостей, різниці в ментальності, національному характері і т. п.

Отже, відсутність в Україні визначених норм та правил конкуренції за владу, ситуаційність, вибірковість застосування норм законодавства є основною причиною, різною мірою впливає на несформованість чинників, що обмежують десруктивний вплив політичних технологій.

1. Закон України. Про вибори народних депутатів України // Голос України. – 2001. – 6 листопада.
2. Банс В. Элементы неопределенности в переходный период // Полис. – 1993. – №1.
3. Варій М.Й. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології: Навчально-методичний посібник. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.

O.MUDRYK

THE APPLYING OF ELECTORAL TECHNOLOGIES UNDER CONDITIONS OF TRANSFORMATION OF THE POLITICAL-LEGAL NORMS IN UKRAINE

This article gives analysis of the problem concerning the usage of election technologies under the circumstances of transformation of legal and political norms, typical of transitional societies and Ukraine as well. There exist objective prerequisites, positive and negative results of using political technologies. The applying of election technologies is accompanied by sharp criticism as to their consequences – manipulation of social consciousness, aspiration for influencing the voter's behavior for the sake of someone's own interests. In modern world political technologies possess considerable mobilizing potential. This is actually their sense, advantage and problem for society.

Key words: *democracy, electoral technologies, political technologies, transformation, political-legal principles, Ukraine.*

УДК 342.8

ББК 67.620.526 (4Укр)

Андрій Шпілька

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА ОСНОВА ПРОВЕДЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ

Стаття характеризує нормативно-правову основу парламентських виборів у нових законодавчих умовах. Виявлено та проаналізовано нововведення в законодавчому регулюванні виборів народних депутатів України. Здійснено опис нового загороджувального бар'єра. Також акцентується увага на деяких загальнотеоретичних суперечностях та недоліках нового закону.

Ключові слова: *принципи виборчого процесу, пропорційна виборча система, "жорсткі виборчі списки", загороджувальний бар'єр, виборча комісія.*

З набуттям Україною незалежності та суверенітету, з входженням її як самостійного суб'єкта до європейської та світової спільноти й проголошення демократичною, соціальною, правовою державою, утвердження пріоритету прав людини закономірно постало питання про необхідність формування нової, ефективної правової системи, запровадження нового національного виборчого законодавства, створеного на рівні загальноєвропейських міжнародних стандартів, на фундаменті багатовікового прогресивного досвіду української цивілізації і демократичних традицій українського народу.

Що стосується загальних меж поняття *нормативно-правова основа проведення парламентських виборів*, то сюди входять: Конституція України в частині відповідних статей, Міжнародно-правові документи, ратифіковані Верховною Радою (згода на обов'язковість їх надана Верховною Радою), Закони України та різновидні підзаконні нормативно-правові акти. Але основна увага цього дослідження буде приділена, безумовно, новелам нашого виборчого законодавства, закріпленим у Законі України "Про вибори народних депутатів України", який був прийнятий 25 березня 2004 року і який є основою нормативно-правового регулювання проведення виборів народних депутатів (далі – закон). У цьому законі проголошується, що народні депутати України обираються громадянами України на основі загального, рівного й прямого виборчого права шляхом таємного голосування, як і в попередніх редакціях відповідного закону, а також, що є особливістю даного закону, робляться суттєві, реальні і, будемо надіятися, вдалі кроки із забезпечення цих принципів виборчого права*. Детальніше на них зупинимось пізніше.

Найбільш суттєвим нововведенням є положення про те, що вибори депутатів здійснюються на засадах пропорційної системи з обранням депутатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій та виборчих блоків політичних партій, з розподілом мандатів депутатів між партіями (блоками), виборчі списки яких за підсумками голосування на виборах депутатів набрали не менше трьох відсотків голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. Голосування буде відбуватися за так званими "жорсткими списками", відповідно до яких виборець не може своїм голосом впливати на розташування кандидатів у списку партії (отже, пропорційна система і 3-відсотковий загороджувальний бар'єр).

Доцільність трансформації виборчої системи обґрунтовується певними аргументами.

По-перше, мажоритарна виборча система мала значно більше можливостей для маніпуляцій та зловживань порівняно із загальнонаціональним виборчим округом, оскільки значно легше застосувати, наприклад, адмінресурс чи підкуп виборців на незначній території.

По-друге, зменшиться можливість політичних спекуляцій відносно результатів виборів та збільшиться рівень їх прозорості, однак, на думку ряду експертів, негативним моментом може стати регіоналізація парламенту в контексті підтримки певних сил у різних регіонах України [6, с.5].

По-третє, значно зменшиться можливість безпосереднього впливу фінансово-промислових груп на політику та зросте роль партій.

По-четверте, досвід роботи парламентів попередніх скликань засвідчив наявність чіткої тенденції міжфракційних переходів саме депутатів-мажоритарників, що дестабілізувало про-

* З упевненістю про це можна буде говорити на основі детальшого аналізу результатів виборів-2006.

гнозованість у роботі парламенту та фактично внеможливило формування парламентської більшості [4, с.64].

По-п'яте, пропорційна виборча система дасть поштовх до формування стабільної партійної системи, зменшить кількість “малих” партій, прискорить консолідаційні процеси в партійному середовищі.

І останнє: політика стане більш професійною, що призведе до вищого ступеня відповідальності перед народом України з боку партій.

Якщо звернутися до досвіду країн Центральної та Східної Європи – “колег по соцтабору”, то більшість із них запровадила пропорційну виборчу систему на початку 90-х років ХХ ст. Потребою в цьому була надзвичайна розбалансованість політичних сил. З падінням соціалістичної системи в 1989 р. ці країни “захлинулися в морі політичних партій”. Більша частина їх, щоправда, існувала лише на папері, не маючи горизонтальної та вертикальної партійної інфраструктури. Це негативно позначилося на якості законотворення, коли в парламенті було представлено кілька десятків партій [5, с.215]. Оскільки країни Центральної та Східної Європи поставили для себе досить зухвалу, як тоді здавалося, мету – набуття членства в ЄС, законодавче забезпечення цього процесу було питанням першочергової ваги. 1993 року до пропорційної системи виборів перейшла Польща. Аналогічні виборчі системи запровадили в Чехії та Словаччині [3, с.103].

Тобто пропорційна система розглядалася як засіб, що дав можливість покінчити з розбратом парламенту. Власне це підтверджує і Дж.Сарторі, який стверджує, що без пропорційного представництва “важкі суспільства” ставали б “неможливими суспільствами” [9, с.59]. Використання пропорційної формули та низького обмежувального бар'єра сприятиме високій відповідності результатів виборів уподобанням виборців [4, с.64]. Обмежувальний бар'єр застосовуватиметься з метою недопущення формування великої кількості дрібних фракцій у парламенті й сприятиме в такий спосіб політичній структуризації парламенту та його дієздатності. З 25 країн Європейського Союзу 15 використовують пропорційну виборчу систему з відповідним рівнем бар'єра. Винятком із загального правила є Нідерланди, де немає бар'єра [1, с.99]. Запровадження таких обмежувальних бар'єрів країнами Центральної та

Східної Європи протягом 90-х років виправдало сподівання політиків: до парламенту за таких умов потрапляло 5–7 партій. Відносна стабільність парламентів дала змогу цим країнам виконати умови щодо нормативно-правового забезпечення процесу їх вступу до ЄС і набуття критеріїв членства [4, с.64]. У порівнянні із законодавством постсоціалістичних країн, які застосовують пропорційну виборчу систему, в Україні запроваджено найнижчий обмежувальний пункт, тобто обрано “золоту середину” між політичною доцільністю та врахуванням волі виборців. З оптимістичних міркувань ми не будемо зупинятися на критичних точках погляду на пропорційну систему (тим паче, що це не є безпосередньою темою цього дослідження).

Зараз детальніше розглянемо конкретні особливості нового закону.

Прогресивним, очевидно, є закріплення нового порядку формування виборчих комісій. Так, зокрема, право подання кандидатур до складу виборчих комісій (окружних та дільничних) мають партії (блоки), в яких у поточному складі Верховної Ради України станом на 15 вересня року, що передуює рокові проведення виборів, є свої партійні фракції (фракції блоків), а також інші партії (блоки) – суб'єкти виборчого процесу. До складу окружної виборчої комісії обов'язково включається (за наявності відповідного подання) по одному представнику від партій (блоків), які в поточному складі Верховної Ради України станом на 15 вересня року мають свої партійні фракції. Не більше ніж по одному представнику від інших партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу включається до складу виборчої комісії шляхом жеребкування, що проводиться ЦВК до складу окружної комісії та відповідно окружною до складу дільничної виборчої комісії, не пізніше ніж на третій день після закінчення строку внесення встановлених законом подань. Кандидатури, внесені до складу виборчих комісій, можуть бути відхилені лише з підстав їх невідповідності вимогам, значеним законом, порушення вимог застосування механізму жеребкування. І найголовніше в цьому нововведенні – це право політичних сил брати участь у прийнятті рішень під час виборчого процесу. Воно простежується й реально забезпечується нормами закону практично на всіх етапах виборчого процесу: це і формування списків виборців, і процес голосування, видача відкритих посвідчень, голосування за

місцеперебуванням і процедура підрахунку голосів, і навіть транспортування документації за результатами голосування – у всіх цих діях повинні брати участь члени комісій, які представляють різні політичні сили [2]. З огляду на те, що списки виборців були однією з найгостріших проблем та об'єктом маніпуляцій під час минулих президентських виборів, питанню вдосконалення системи формування списків виборців приділено особливу увагу. Закон містить дуже детальну, прозору процедуру формування списків виборців із забезпеченням максимального контролю з боку всіх суб'єктів виборчого процесу та держави для того, щоб ці списки після виборів могли стати основою для створення єдиного державного реєстру виборців.

Також змінено процедуру видачі відкритих талонів і голосування вдома. Зокрема бланки відкритих посвідчень належатимуть до документів суворої звітності, а особам, яким їх видаватимуть, у паспорті ставитимуть відмітку про видачу відповідного посвідчення. Голосуватимуть особи з відкритими посвідченнями тільки на спеціально визначених для цього дільницях.

Проводиться суворіший облік людей, які голосуватимуть за межами дільниць – удома. Їх поділено на дві категорії:

1) виборці, які постійно нездатні самостійно пересуватись, якщо такі виборці до 12 години останньої суботи перед днем виборів письмово або особисто не повідомили відповідну дільничну виборчу комісію про бажання проголосувати в приміщенні для голосування;

2) за рішенням дільничної виборчої комісії виборці, які тимчасово нездатні самостійно пересуватись, на підставі їх заяви та відповідного документа, що засвідчує їх фізичний стан.

Голосування виборців за місцем їх перебування організують не менш як три члени дільничної виборчої комісії, визначені рішенням виборчої комісії. Такі члени виборчої комісії повинні бути представниками різних партій (блоків).

Також закон суттєво вдосконалює систему підрахунку голосів, зокрема розширюється перелік відомостей, які необхідно вносити в протокол, що значно ускладнює можливість внесення помилкових даних.

Упорядковується й процедура оскарження дій під час виборчого процесу.

Удосконалюється система фінансування виборів. Зокрема передбачається, що фінансування передвиборчих агітаційних матеріалів із

джерел, не передбачених законом, незалежно від наявності узгодження між партіями, блоками, забороняється. Так, фінансування може здійснюватися за рахунок коштів держбюджету та коштів виборчих фондів партій, блоків, зареєстрованих ЦВК.

Центральна виборча комісія, згідно із законом, може звернутися до Державної податкової адміністрації з дорученням щодо перевірки відомостей, зазначених у декларації про майно та доходи кандидата в депутати.

Удосконалюється система ведення передвиборної агітації, цій темі присвячений великий за змістом, детально регламентуючий поведінку суб'єктів VIII розділу закону. Стаття 68 закону визначає, що передвиборна агітація з використанням ЗМІ всіх форм власності проводиться з дотриманням принципу рівних умов, який дійсно не просто проголошений, а реально забезпечується численними нормами відповідного розділу закону, а в разі порушень можуть виникнути небажані наслідки, зокрема в разі встановлення судом при розгляді виборчого спору повторного або одноразового грубого порушення засобом масової інформації вимог закону суд приймає рішення про тимчасове (до закінчення виборчого процесу) зупинення дії ліцензії або про тимчасову заборону (до закінчення виборчого процесу) випуску друкованого видання.

Партія(блок) – суб'єкт виборчого процесу, кандидат у депутати мають право звернутися до засобу масової інформації, що оприлюднив інформацію, яку партія (блок) або кандидат вважає недостовірною, з вимогою опублікувати їх відповідь. Засіб масової інформації, що оприлюднив відповідний матеріал у відповідний строк, зобов'язаний надати партії (блоку), кандидатові, щодо яких поширено недостовірну інформацію, можливість оприлюднити відповідь: надати такий самий ефірний час відповідно на телебаченні чи радіо або опублікувати в друкованому засобі масової інформації наданий партією (блоком) чи кандидатом матеріал. Відповідь повинна містити посилання на відповідну публікацію в друкованому ЗМІ, передачу на телебаченні, радіо та на інформацію, що спростовується. Відповідь має бути оприлюднена без додатків, коментарів та скорочень і здійснюватися за рахунок засобу масової інформації. Відповідь на відповідь не надається.

Цікавою є норма закону про те, що громадські організації, до статутної діяльності яких належать питання виборчого процесу та спостереження за ним, зареєстровані у встановленому законом порядку не менш як за два роки до дня виборів, мають право за дозволом Центральної виборчої комісії мати офіційних спостерігачів, які ведуть спостереження за перебігом виборчого процесу, у тому числі за голосуванням, підрахунком голосів і встановленням підсумків голосування на будь-якій виборчій дільниці та в територіальному виборчому окрузі.

Також відповідно до внесених до закону змін виборчі дільниці під час виборів 26 березня працюватимуть на 3 години довше – з 7-ї до 22-ї, а не з 8-ї до 20-ї, як планувалося раніше. За словами голови Центру виборчого Ярослава Давидовича, саме заповнення бюлетенів вимагатиме більше часу – через велику кількість учасників виборів.

Ярослав Давидович, голова Центральної виборчої комісії, в ефірі “5 каналу” 19 січня говорив: “Ось такий бюлетень – 80 сантиметрів, зроблено зразок бюлетеня. Ось, шановні колеги. Нормально? І таких ще бюлетенів майже однакових за розмірами – буде і по виборах до обласних рад, міських рад, тобто до місцевих рад. Виборець буде мати не менше 5 рушників, тільки не вишитих” [12].

Буквально в передостанній тиждень перед днем виборів за пропозиціями ЦВК внесені зміни до закону, спрямовані насамперед на реалізацію та захист виборчих прав громадян України, забезпечення виконання повноважень членами дільничних виборчих комісій зокрема та дільничними виборчими комісіями з виборів народних депутатів України, депутатів місцевих рад у цілому. У цьому контексті передбачено відновлення можливості громадян України оскаржити в суді неправильності, допущені при складанні списків виборців на виборчих дільницях, зокрема невключення, неправильне включення або виключення зі списку виборців, не лише за два дні до дня проведення голосування, а й після цього строку, у тому числі й безпосередньо в день голосування на парламентських і місцевих виборах. Водночас забезпечується право членів дільничних виборчих комісій проголосувати на тих виборчих дільницях, де вони працюють у складі дільничних виборчих комісій. Крім того, у законопроекті окрему увагу приділено вдосконаленню право-

вого регулювання особливостей участі у виборчому процесі громадян з обмеженими фізичними можливостями [2].

У новій редакції Закону України “Про вибори народних депутатів України” законодавцем були зроблені спроби максимально врахувати особливі потреби осіб із фізичними вадами щодо забезпечення їх участі на всіх етапах виборчого процесу, у тому числі й під час голосування. Наприклад, частиною шостою статті 83 цього закону передбачено таку новелу, як виготовлення для забезпечення голосування виборців із вадами зору трафаретів для бюлетенів рельєфно-крапковим шрифтом (за методом Брайля) з розрахунку по два трафарети на звичайну виборчу дільницю [2].

Викликає здивування наявність у законі деяких загальнотеоретичних суперечностей, зокрема ч.4 ст.64 визначає, що Центральна виборча комісія оголошує партії (блоку) або окремому кандидату в депутати попередження, що оприлюднюється в загальнодержавних засобах масової інформації, у разі: 1) установлення судом при розгляді виборчого спору в порядку, передбаченому законом, факту підкупу виборців або членів виборчих комісій кандидатом у депутати, партією (блоком), яка висунула кандидатів у депутати, представником партії (блоку) в Центральній виборчій комісії, уповноваженою особою партії (блоку) чи посадовою особою партії (партії, що входить до блоку), а також іншою особою за дорученням партії (блоку), що висунула кандидатів у депутати; 2) установлення судом при розгляді виборчого спору в порядку, передбаченому законом, факту надання під час виборчого процесу виборцям, закладам, установам, організаціям або членам виборчих комісій грошей чи безоплатно або на пільгових умовах товарів (крім товарів, що містять візуальні зображення назви, символіки, прапора партії (партії, що входить до складу блоку; блоку), за умови, що вартість таких товарів не перевищує три відсотки мінімального розміру заробітної плати), робіт, послуг, цінних паперів, кредитів, лотерей, інших матеріальних цінностей (непрямого підкупу) організацією, засновником, власником або членом керівного органу якої є кандидат у депутати, партія, яка висунула кандидатів у депутати (одна з партій, яка входить до блоку, що висунув кандидатів у депутати), або посадова особа цієї партії, та в ряді інших відповідно до ч.4 ст.64. Відносно цього треба

сказати, що підкуп виборців або членів виборчих комісій є діянням, за яке законом (ст.157 “Перешкоджання здійсненню виборчого права” Кримінального кодексу України) передбачена кримінальна відповідальність у вигляді обмеження волі на строк від трьох до п’яти років або позбавлення волі на строк від двох до чотирьох років.

І тільки в разі повторного вчинення кандидатом у депутати діяння, за яке йому було оголошено попередження відповідно до ч.4 ст.64, чи набрання щодо кандидата в депутати законної сили обвинувальним вироком суду за вчинення умисного злочину та в ряді інших випадків відповідно до ч.1 ст.64 Центральна виборча комісія не пізніше ніж за три дні до дня виборів приймає рішення про скасування реєстрації окремого кандидата в депутати, включеного до виборчого списку партії (блоку), з виключенням його з виборчого списку.

На роздуми тут наштовхує таке: чому за вчинення діяння, що порушує виборчі права багатьох суб’єктів виборчого процесу, за яке передбачено кримінальну відповідальність і факт якого встановлюється його величністю Судом, наш законодавець передбачає тільки такий засіб впливу, як попередження. Складається враження дитячого садочка, де на “нечемного” кандидата просто показують пальцем і кажуть, що “так не можна робити!”.

Звичайно, тут можна заперечити: якщо передбачена кримінальна відповідальність, а після набрання законної сили обвинувальним вироком суду за вчинення умисного злочину ЦВК відповідно до ч.1 ст.64 зобов’язана не пізніше ніж за три дні до дня виборів прийняти рішення про скасування реєстрації окремого кандидата в депутати, включеного до виборчого списку партії (блоку), навіщо додаткові засоби впливу?

Вони необхідні, оскільки існує глибокий сумнів, що суд встигне прийняти обвинувальний вирок у строк, який дозволить:

1) набрати цьому вироку законної сили*;

2) на основі обвинувального вироку суду, який набрав законної сили, ЦВК не пізніше ніж за три дні до дня виборів прийняти рішення про скасування реєстрації кандидата в депутати. Щодо терміну “не пізніше ніж за три дні до дня

– необхідність його встановлення видається сумнівною, хоча треба надіятись, що в законодавстві були конкретні мотиви такого рішення. Тобто якщо рішення про скасування реєстрації кандидата в депутати у встановленому законом порядку не буде прийнято за три дні до виборів, то навіть у разі притягнення до кримінальної відповідальності кандидата в депутати на підставі обвинувального вироку суду – це притягнення, у разі проходження кандидата до складу Верховної Ради, буде тривати максимум до оголошення офіційних результатів виборів (до початку дії депутатської недоторканості)**.

Очевидно, що в законі, який претендує на звання чергового етапу в демократичному розвитку виборчого законодавства, на звання такого, що внеможливує різного роду фальсифікації та надає реальні механізми забезпечення виборчих прав суб’єктів виборчого процесу, є необхідність закріпити як підставу зняття з реєстрації кандидата в депутати доведений судом факт вчинення ним підкупу виборців, не чекаючи при цьому повторного вчинення даної дії, як це передбачено в нас сьогодні.

Звичайно, потрібно визнати, що це питання більшою мірою адресовано не до законодавчих техніків, багато з яких напевно давно здогадується про таку необхідність, а до народних депутатів, яким напевно не вистачає політичної волі для прийняття рішень, які ставили б їх у жорсткі, природні, але водночас справедливі правила політичної гри, яким напевно не вистачає волі відмовитись від спекулювання своєю депутатською недоторканістю там, де це є прийнятним і “не зовсім”, але це вже питання, яке є предметом окремого великого дослідження фахівців у галузі політичної культури.

1. Дербішайр Дж. Д., Дербішайр Я. Политические системы мира / Пер. с англ.: В 2-х т. – М., 2004. – Т.1. – 99 с.
2. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 2004 р. №1665-IV // Відомості Верховної Ради. – 2004. – №27–28. – С.366.
3. Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи. – Вашингтон Д.К., 2002. – 140 с.
4. Зеленько Г.І. Прогностичний ефект нового виборчого законодавства // Віче. – 2005. – №11. – С.64.
5. Зеленько Г.І. Навздогінна модернізація: досвід Польщі та України. – К.: Критика, 2003. – 215 с.

** Хоча тут іще є важливий юридичний момент – те, що депутатські повноваження розпочинаються з моменту прийняття присяги народним депутатом на засіданні Верховної Ради.

* Обвинувальний вирок суду набирає законної сили відповідно до ст.349 КПК протягом п’ятнадцяти діб із моменту проголошення.

6. Колпаков А. Проблеми змін в політичній системі України: політико-правовий вимір // Право України. – 2003. – №4. – С.5.
7. Лук'янов Д.В. Загороджувальний бар'єр – недемократичний інститут виборчого права // Соціально-політичні та соціально-правові проблеми сучасності: Збірник наукових тез. – Харків, 2004. – С.124.
8. Рейнолдс Е. та ін. Посібник з розробки виборчих систем / Пер. з англ. Г.Сеник та ін. – К., 2003. – 98 с.

9. Сартрі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. – К.: Вид-во "Артек", 2001. – 59 с.
10. Ставнійчук М. Строки у виборчому процесі: правові проблеми визначення поняття, класифікації та обрахунків // Право України. – 2003. – №10. – С.21–28.
11. Тодика О. Загороджувальний бар'єр: політичний вплив та правова оцінка // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – №4(43). – С.79–86.
12. <http://stv.com.ua>. Час виходу матеріалу – 19.01.2006/14:19.

A.SHPIILKA

NORMATIVE-LEGAL BASIS OF PARLIAMENTARY ELECTION IN UKRAINE

The article characterizes the normative-legal basis of parliamentary election under the legislative circumstances. The innovations in the legislative regulations of the election of the parliamentary deputies of Ukraine are discovered and analyzed. A new blocking system is described. The attention is concentrated on some general theoretic ambiguities and drawbacks of the new law.

Key words: *normative-legal basis, proportional electoral system, "strict electoral lists", blocking barrier, electoral committee.*

УДК 342.8

ББК 67.620.526 (4Укр)

Тетяна Струтинська

БОРОТЬБА З ПОРУШЕННЯМИ Й ФАЛЬСИФІКАЦІЯМИ ПІД ЧАС ВИБОРІВ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються виявлені під час різноманітних виборчих кампаній способи фальсифікації та порушення виборчого законодавства. Характеризуються напрямки діяльності, які необхідно здійснити для протидії фальсифікації і боротьби з порушеннями під час виборів.

Ключові слова: *вибори, фальсифікація, порушення, бюлетені, виборчі дільниці.*

Запропонована тема статті є досить актуальною на сьогоднішній день, тому що через декілька місяців у нас відбудуться вибори^{*} й дуже важливо, щоб вони відбулися без порушень і фальсифікацій, адже ще зовсім недавно ми були свідками масових порушень законодавства України на виборах Президента.

У ст.71 Конституції України зазначено: "Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення"^[1, с.27]. Дуже важливо, щоб дані положення Конституції були реалізовані належним чином.

Україна в даний час перебуває на переломному етапі розвитку. Проходить дуже болючий перехід від тоталітарної до правової держави. Швидкими темпами йде формування і

політичної структури суспільства, відмінної від колишньої соціальної, а також складається нова політична еліта, іде бурхливий процес партійного будівництва.

Сучасною соціально-політичною новацією є те, що в процес перетворення суспільства широко залучається населення нашої країни. По суті, уперше в новій історії України значна частина її лідерів стала з'являтися й формуватися в умовах відкритого "політичного ринку". Успіх чи невдача того чи іншого претендента на лідерську позицію залежить уже не стільки від рішень вузьких груп політичної номенклатури, скільки від успіху у відкритій, конкурентній боротьбі за голоси виборців.

Проведення чесних виборів, забезпечення процесу голосування в рамках закону, підрахунок голосів без фальсифікації – це дуже важливі сторони передвиборної кампанії. На ці моменти сьогодні звертають увагу всі партії і кандидати. Адже весь процес чесної передвибор-

ної боротьби, застосування сучасних знань і висококваліфікованих спеціалістів під час кампанії можуть стати марними, якщо не прийняти до уваги можливості фальсифікації і підтасовок при роботі з виборчими бюлетенями при голосуванні й підрахунку голосів.

Те, що такі дії приваблюють нечесних політиків, пояснюється передусім тим, що витрати на агітаційно-пропагандистську роботу під час виборчої кампанії значно перевищують суми на підкуп виборців. Причому в даному разі ніяких додаткових зусиль стосовно агітації докладати не потрібно [5, с.278].

Серед виборців широко розповсюджена думка про те, що підтасовки мали місце в минулому й обов'язково будуть мати місце в майбутньому. Однак при цьому тільки невелика частина виборців стає свідками вчинення порушень під час виборчої кампанії. Це й зрозуміло, адже такі порушення тепер передбачені законом. За свідченнями незалежних міжнародних спостерігачів, найчастіше виборці повідомляють про такі помічені ними порушення, як групове голосування й порушення принципу таємного голосування. Невелика кількість громадян була свідками більш серйозних порушень: пропонування грошей або іншої допомоги виборцям, членам виборчих комісій або спостерігачам із намаганням вплинути на результати голосування.

Ті, які вважають, що порушення будуть мати місце й на майбутніх виборах, покладають за це відповідальність на такі органи й організації: більшість на Центральну виборчу комісію; місцеві виконавчі органи влади; місцеві організації підтримки кандидатів; виконавчу владу в цілому; політичні партії; інші центральні органи влади.

Існують такі виявлені під час різноманітних кампаній способи фальсифікації.

1. Голосування ланцюжком.

На виборах останніх років у деяких регіонах відзначалися масові випадки організованої покупки виборчих бюлетенів, тобто голосів виборців. Такі порушення називають голосуванням ланцюжком. Під час відкриття виборчої дільниці виборець приходив, уже маючи заповнений бюлетень. Опустивши в урну підготовлений заздалегідь бюлетень, він виносив із виборчої дільниці чистий бланк бюлетеня і передає його для заповнення наступному виборцю. Технологія тут така: перед виборчою дільницею будь-який прибічник кандидата пропонує ви-

борцям за визначену винагороду винести свої чисті бюлетені, а натомість вкинути у виборчу урну інші бюлетені, які їм дають при вході на дільницю, уже заздалегідь заповнені в підтримку потрібного кандидата. Усі бюлетені справжні, оскільки винесені незаповненими попередніми виборцями. Намагання виборчої комісії забезпечити обов'язкове вкидання бюлетеня в ящик може призвести тільки до того, що виборець кине туди виготовлену заздалегідь ксерокопію і винесе справжній бюлетень, запустивши, таким чином, увесь ланцюжок.

Завадити проведенню такої акції купівлі голосів можуть такі заходи: у разі виявлення в урні ксерокопії бюлетеня вважати голосування на даній дільниці недійсним, по можливості вилучити заповнені бюлетені при вході на дільницю. Проте до обшуку громадян справа, імовірно, не дійде ніколи.

Хоча підкуп виборців заборонений законом, ця заборона малоефективна й практично не діє. Завжди знайдеться чимало виборців, які віддадуть перевагу скоріше проголосувати за кандидата, який готовий покращити їх матеріальне становище хоч на трохи, але негайно, ніж за кандидата, який обіцяє "золоті гори" в далекому майбутньому [5, с.280].

2. Незаконна допомога.

Виборчі бюлетені заповнюються виборцем особисто в кабіні для таємного голосування. Під час заповнення виборчих бюлетенів забороняється присутність у кабіні для таємного голосування інших осіб. Виборець, який унаслідок фізичних вад не може самостійно заповнити виборчий бюлетень, має право з відома голови або іншого члена дільничної виборчої комісії скористатися допомогою іншого виборця, крім члена виборчої комісії, кандидата в депутати, уповноваженої особи партії (блоку), офіційного спостерігача [2, ст.83].

Незаконна допомога виявляється в тому, що під приводом надання допомоги неграмотному чи немічному хто-небудь з інших виборців (можливо, член команди одного з кандидатів) супроводжує його в кабінку для голосування й фактично приймає рішення за виборця, який попросив допомоги, за якого кандидата голосувати.

3. Незаконна участь у виборах.

Незаконна участь у виборах полягає в тому, що до голосування допускаються особи, незареєстровані належним чином. Виборці відвідують виборчі дільниці, видаючи себе за за-

* Автор має на увазі парламентські вибори 2006 року. – *Ред.*

реєстрованих виборців, які в дійсності померли, переїхали або не голосували. Особливо часто порушення виникають при зговорі одного з кандидатів із членами виборчої комісії, можливо, і без участі виборців, коли член комісії відзначає видачу бюлетеня, а потім підкидає “потрібний” бюлетень в урну.

Особливо такі порушення спостерігалися на президентських виборах 2004 року. Необхідно зазначити, що нещодавно був зроблений загальний перепис населення, результати якого дають необхідну загальну інформацію про виборців. Здавалося б, ці обставини повинні були привести до відсутності будь-яких непорозумінь із виборчими списками, тим більше що ніколи під час попередніх виборів ця проблема так гостро не поставала. Але проблеми зі списками виборців – написання імен або адрес із помилками, відсутність людей у списках, “мертві душі” тощо виникли в усіх регіонах України [7].

4. Незаконна агітація.

Законодавство про вибори забороняє проведення агітації на території виборчих дільниць. До таких дій відноситься також носіння значків, присвячених виборам, розповсюдження пропагандистської літератури, виставлення плакатів, спроби переконати виборця. Заборонена також агітація в день виборів і до реєстрації кандидата виборчою комісією.

5. Недотримання таємниці голосування.

Порушеннями таємниці голосування визнаються:

1) прохання або висунення вимоги до виборців показувати заповнені бюлетені перед опусканням їх до виборчих скриньок;

2) домагання повідомити про те, за якого конкретно кандидата, партію чи виборчий блок партій виборець віддав свій голос;

3) незабезпечення достатньої кількості кабін або кімнат для таємного голосування, що суттєво ускладнює або робить неможливим забезпечення таємниці голосування;

4) визначення місця видачі виборчих бюлетенів і встановлення виборчих скриньок таким чином, що виборці при підході до них можуть і не проходити через кабінати чи кімнати для таємного голосування;

5) створення перешкод для таємного голосування в кабінах чи кімнатах для таємного голосування;

6) перебування в таких приміщеннях сторонніх осіб;

7) видача виборцям помічених бюлетенів для голосування, що дає змогу встановити, хто з виборців який бюлетень заповнював;

8) установа спеціальних пристроїв (апаратури), які дають змогу контролювати волевиявлення виборців при заповненні ними виборчих бюлетенів тощо [3, с.354].

6. Фальсифікації при підрахунку голосів.

Члени виборчої комісії неправильно проводять підрахунок голосів, безпідставно визнають дійсний виборчий бюлетень недійсним чи, навпаки, недійсний – дійсним, умисно зменшують чи збільшують фактично подані голоси “за” чи “проти” кандидата (кандидатів), партію чи блок партій, неправильно встановлюють кількість виборців, які не підтримали жодного кандидата, додають при підрахунку недійсні бюлетені або подають сфальсифіковані дані в Центральну виборчу комісію.

Найбільш небезпечним способом фальсифікації є каскад або каскадний підрахунок. Як показує практика, результати будь-яких виборів вирішуються в перші кілька годин після закриття виборчих дільниць. Тому, по-перше, надзвичайно важливо створити атмосферу фіксованості ситуації, визначивши й оприлюднивши бажані результати, а по-друге, перенести реальний підрахунок за схемою “дільниця – район – округ – область – Київ” на наступний день, коли ані спостерігачів, ані пильної громадської уваги вже не буде, зате з’явиться можливість спокійно перетворювати бажане на дійсне. Технологія вимагає найвищої кваліфікації технологів і кадрів у ЦВК. У цьому випадку потрібна вкрай чітка координація дій, висока особиста мотивація, а також особливо ретельно розроблений план каскадного підрахунку [6].

7. Підкуп.

Підкуп як спосіб перешкодити вільному здійсненню громадянином своїх виборчих прав або вести передвиборчу агітацію полягає в схиланні особи шляхом надання чи обіцяння надання винагороди матеріального характеру (грошей, матеріальних цінностей або послуг) до вчинення певних дій, пов’язаних із реалізацією громадянином свого виборчого права, веденням передвиборчої агітації (до голосування “за” або “проти” конкретного кандидата, зняття кандидатом своєї кандидатури з балотування, відмови члена виборчої комісії брати участь у роботі виборчої комісії, фальсифікації виборчих документів тощо). Підкуп може бути спрямований на виборця, члена виборчої комісії, кандидата

на виборну посаду в органі державної влади чи органі місцевого самоврядування, а також його довірену особу, офіційного представника чи будь-яку іншу особу, яка бере участь у виборчому процесі [3, с.348].

8. Погроза.

Погроза полягає в психічному впливі на потерпілого з метою перешкодити реалізації його виборчого права. Змістом такої погрози може бути погроза виборцям утратою пенсії, роботи, погроза застосуванням фізичного насильства (позбавлення життя, нанесення тілесних ушкоджень, викрадення тощо), пошкодження чи знищення майна, учинення інших дій, які є небезпечними для потерпілого в разі відмови голосувати за визначеного кандидата.

На попередніх виборах спостерігалися ще такі порушення виборчого законодавства:

- порушення при голосуванні за межами виборчої дільниці (тобто за допомогою виносних урн);

- порушення прав спостерігачів. Дуже часто порушуються права спостерігачів. У деяких регіонах їх узагалі не допускали на виборчі дільниці;

- порушення при голосуванні за відкріпними посвідченнями і т. д.

Знання методів фальсифікації і підтасовки під час голосування й підрахунку результатів переважно приводить до знаходження “контраргументів” в іншій стороні. При цьому в кожному регіоні знаходяться власні способи протидії таким хитрощам і фальсифікаціям.

Боротьба з фальсифікаціями в день голосування.

Є багато напрямків діяльності, які необхідно здійснювати для протидії фальсифікаціям у день голосування, проте основними є:

1. Юридичний супровід ходу кампанії.

2. Суспільний контроль за ходом голосування.

3. Суспільний контроль за підрахунком голосів.

4. Забезпечення контролю зі сторони ЗМІ.

1. Юридичний супровід ходу кампанії.

Новий закон про вибори істотно обмежує та регламентує діяльність і методи агітації під час виборчої кампанії. Саме тому юридичні технології посідають одне з головних місць на виборах. Такі технології передбачають постійний моніторинг ходу кампанії суперників, виявлення допущених ними порушень, своєчасну

їх фіксацію і доведення цих порушень до виборчих комісій і судів для прийняття відповідних заходів. Через те, що кількість можливих порушень і санкцій за них дуже велика, то відповідно й роботи для юристів дуже багато.

Можна рекомендувати створення спеціальних мобільних юридичних груп для виявлення і фіксації порушень. У день голосування можна сформувати пересувні бригади в складі юриста, представника МВС, виконавчої влади для оперативного реагування на факти порушення законодавства про вибори. При виявленні таких фактів винні затримуються, а після прибуття оперативної групи складається акт про порушення. Пізніше, за необхідності, на основі таких актів можуть бути оскаржені результати голосування на даній дільниці в судовому порядку [5, с.283].

2. Суспільний контроль за ходом голосування.

Другим напрямком діяльності, який необхідно здійснювати, є суспільний контроль.

Основною метою суспільного контролю є недопущення маніпуляцій і порушень зі сторони команд суперників і виборчої комісії під час голосування. Контроль здійснюється як на виборчій дільниці, так і поза її межами. Для нормального здійснення такого контролю потрібно заздалегідь підготуватися до направлення на всі виборчі дільниці спостерігачів, для чого необхідно своєчасно надати списки у виборчі комісії, провести навчання чи інструктаж спостерігачів. Кількість спостерігачів повинна бути не менше двох на дільниці. Потрібно організувати роботу так, щоб на самій дільниці і при голосуванні у виносні урни завжди були присутні спостерігачі.

Контроль за ходом голосування поза межами дільниці включає в себе:

1) виявлення фактів агітації за кандидатів у день виборів;

2) виявлення намагань впливу на виборців, передусім перестарілих;

3) розкриття фактів з’явлення “пам’ятних записок”, за кого голосувати;

4) виявлення розповсюдження агітаційних матеріалів навколо дільниці й на самій дільниці і т. ін.

Досвід минулих виборів показав наявність великої кількості таких порушень.

3. Суспільний контроль за підрахунком голосів.

Для ефективності такого підрахунку необхідно заздалегідь отримати інформацію від

голови комісії про технологію такого підрахунку й можливі способи контролю.

Після цього необхідно домовитися зі спостерігачами від інших партій про розподіл обов'язків за контролем таким чином, щоб жоден етап підрахунку не залишився без контролю. У разі сумнівів необхідно вимагати перерахунку й складення акта. Те ж саме правило діє при прийнятті рішення про визнання бюлетенів недійсними й складанні підсумкового акта. Необхідно зазначити, що контроль за підрахунком голосів – найважливіша частина роботи в день виборів. Відомі випадки, коли кандидати, які лідирували, програвали лише тому, що на декількох дільницях не поставили своїх спостерігачів [5, с.284].

4. Забезпечення контролю зі сторони ЗМІ.

Залучення ЗМІ до контролю за правильністю виборів може відіграти істотну роль у недопущенні фальсифікацій і порушень, особливо якщо спеціально направити представників ЗМІ в найбільш проблемні дільниці.

У цілому ж знання методів фальсифікацій і активна робота можуть істотно підвищити рівень проведення виборчих кампаній із точки зору закону.

Для того, щоб домогтися ефективності, необхідно розробити програму з контролю за дотриманням законності на виборчих дільницях з урахуванням діючих законів про вибори й прийнятих процедур [5, с.284]. Стосовно відповідальності, то необхідно зазначити, що за порушення виборчих прав настає адміністративна й кримінальна відповідальність. Кримінальна відповідальність передбачена розділом 5 Особливої частини ККУ, який називається “Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина”. Відповідно до ст.157 кримінальна відповідальність настає за перешкоджання здійсненню виборчого права [3, с.345]. Ст.158 передбачає відповідальність за неправомірне використання виборчих бюлетенів, підлог виборчих документів або

неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів виборів [3, с.349]. Ст.159 – порушення таємниці голосування [3, с.354]. Ст.160 – порушення законодавства про референдум [3, с.355].

При проведенні попередніх виборів державна влада не забезпечила належного захисту конституційних виборчих прав громадян України та цілком не створила належні умови для вільного волевиявлення цих прав. Суттєві недоліки в чинному виборчому законодавстві створюють умови для порушень.

Виборче законодавство має виключати суб'єктивні оцінки наслідків майбутніх виборів, а його правові норми повинні слугувати забезпеченню прав громадян і встановленню справедливості, а не перетворюватись на знаряддя політичної боротьби [4, с.247].

Необхідні зусилля всіх гілок влади для встановлення чіткої відповідальності за порушення і фальсифікацію під час виборів.

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997.
2. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 7 липня 2005 р. № 777-IV.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-тє вид., переробл. та доп. / За ред. М.І.Мельника, М.І.Хавронюка. – К.: Атака, 2005. – 1064 с.
4. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Вид. друге. – Харків: Консум, 2001. – 464 с.
5. Кудинов О.П. Основы организации и проведения избирательных кампаний в регионах России. – Калининград: Янтарный сказ. – 469 с.
6. Міщенко І., Слободчук С. Механізми фальсифікації виборів і способи протидії // Дзеркало тижня. – №2(496). – Субота. – 29 травня. – 2004.
7. Український незалежний центр політичних досліджень. Українські президентські вибори-2004: регіональні особливості голосування і загальні підсумки виборчої кампанії / <http://intellect.org.ua>.

T.STRUTYNSKA

STRUGGLE AGAINST INFRINGEMENTS AND FALSIFICATIONS WHICH TOOK PLACE DURING ELECTION IN UKRAINE

In this article the known facts of the falsifications of the elect law are analyzed. The ways of the activity that should be taken up to stop the falsifications and to overcome the during the election.

Key words: election, falsification, infringement, bailots, electoral precincts.

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

УДК 329

ББК 66.69(4УКР)

Наталія Ротар

РОЛЬ ПАРТІЙНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У ФОРМУВАННІ МОДЕЛЕЙ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті з'ясовано суть і поняття партійних ідентичностей, досліджено їхні місця й роль у політичній системі, проаналізовано формування моделей політичної участі громадян України.

Ключові слова: партійна ідентичність, політична участь, парламентські електоральні цикли.

Однією з найважливіших проблем сучасного політичного процесу в Україні є проблема формування партійних ідентичностей її громадян, яка загострюється тим, що сучасні політичні партії України за характером і принципами діяльності одразу формувалися як картельні, які фактично є механізмом розподілу державних посад між професійними групами політиків [детальніше див. 17].

В Україні цей процес відбувався: по-перше, завдяки формуванню безпосереднього зв'язку партійного лідера та виборця поза посередництвом партійної організації; по-друге, через скорочення дистанції між лідером та виборцем завдяки ЗМІ; по-третє, завдяки державній підтримці діяльності партії, зважаючи на постать лідера. Така ситуація призвела до посилення самостійності партійних лідерів стосовно партій як таких і посилення впливу переконань партійної еліти на політичні вподобання громадян, а не навпаки. Суть картельних партій, принципово не стаючи на перешкоді функціонуванню стабільної демократії, водночас не сприяє процесам демократизації в транзитних суспільствах. Це пояснюється викривленням змісту демократії, який починає зводитися до здатності виборців обирати з фіксованої кількості картельних партій, які діють на зразок груп лідерів, конкуруючи за державні посади: “демократія стає публічним заграванням еліт, а не включенням населення до вироблення політичної стратегії” [21, с.22]. Формування картельних партій унеможливорює чітке розмежування правлячих та опозиційних партій, оскільки жодна з них не може визначитися поза владою.

Оцінюючи роль, функції та специфіку політичних партій України в контексті проблеми участі громадян у політичних процесах трансформаційного періоду, майже завжди виходять

із класичних параметрів цього інституту, типових для країн стабільної демократії. Проте політичні партії в Україні, її партійна система формувалися не тільки в інших соціально-економічних, історичних та культурних умовах, а й у ситуації іншого, за європейський чи американський, політичного попиту. Політичні процеси в Україні кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. не передбачали еволюційного шляху формування та розвитку електоральних/масових партій; у нашій державі фактично не існувало двох основних інститутів – церкви та власності, навколо яких генерували західноєвропейські партії; новонароджена багатопартійність спричинила доволі складний процес самоідентифікації самих партій та громадян України в системі ціннісного плюралізму.

Дослідженню проблем інституційного становлення політичних партій в Україні [9, 10, 14–16, 19] та формування відповідного віяла ідентичностей у громадян нашої держави [2, 4, 13, 18] присвячено чимало наукових розвідок, проте проблема взаємозв'язку партійних ідентичностей та політичної участі досліджена недостатньо глибоко. Метою даної статті є концептуалізація перспектив формування стабільних партійних ідентичностей громадян України в контексті характеру їх політичної участі в парламентських електоральних циклах.

В Україні перші, умовно демократичні, парламентські вибори (1990) хоча й відбувалися за обставин піднесення національно-демократичного руху, проте не набули ознак установчих, оскільки на той момент відновлення української державності ще не було здійснено. На інституційному рівні вибори до ВР УРСР відбувалися в умовах, коли організаційні форми політичної активності інтелігенції не переросли народних фронтів та роз'єднаних об'єднань виборців, не

завершилася консолідація демократичних сил в одному інституційному центрі. Визначальними особливостями формування партійних ідентичностей населення України на той час було, по-перше, те, що на відміну від більшості посткомуністичних країн ЦСЄ на території УРСР, а з 1991 р. – України, не було створено партій із ретроспективною ідеологією, зокрема таких, що оголосили себе нащадками партій періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. По-друге, в умовах кризового перебігу політичного процесу, інтенсивної руйнації звичної системи соціально-економічних відносин політична ідентифікація відбувалася від противного, коли громадяни швидше усвідомлювали, з ким вони себе категорично не ідентифікують, ніж відчували позитивну партійну ідентичність. Зокрема в 1986 р. своє членство в КП УРСР припинило 234 особи, 1987 р. – 380, 1988 р. – 1862, 1990 р. – 250 951 особа. До того ж значна частка членів партії поривала з нею без написання заяви. Наприклад, станом на жовтень 1990 р. шляхом несплати партійних внесків із партії вийшло 248,3 тис. комуністів [11, с.39–40]. Як правило, ці громадяни чітко усвідомлювали власні негативні партійні ідентичності, проте не могли чітко визначитися з партійною силою, яку мають наміри підтримувати. По-третє, політична криза сприяла появі актуальної (ситуативної) ідентичності, яка формувалася безпосередньо в процесі політичних дій та ґрунтувалася на особистості політичного лідера. Наслідком окреслених вище особливостей стала підміна партійних ідентичностей громадян України ідеологічними. Трансляції цієї підміни від одного електорального циклу до іншого на інституційному рівні, поруч із риторикою українського політичного істеблшменту сприяло й те, що основне питання політичного розвитку України впродовж 1991–1994 рр. розв'язувалося в ідеологічній площині *комунізм* (минуле) – *антикомунізм* (державницьке майбутнє).

• На початковому етапі посткомуністичних перетворень прихильників лівої ідеології в Україні було тільки близько 8% (комуністичної – 3%, соціалістичної – 5%), що пояснюється заборонною діяльністю компартії та сподіваннями на швидкі позитивні перетворення як у політичній, так і в економічній сфері, які здійснюватимуться на новому ідеологічному підґрунті. Проте, уже в 1994 р. кількість прихильників лівих ідеологем зростає до 22% (10% припадає на долю комуні-

стичної ідеології, 11% – соціалістичної). Водночас, якщо в 1992 р. тільки 33% громадян України не могли визначити власних ідеологічних ідентичностей, то в 1994 р., у рік чергових парламентських та позачергових президентських виборів, цей показник зростає до 45,5%. Його структура позначена двома вимірами – “ще остаточно не визначив своєї позиції” (17,9%) та “я не розуміюся на цих течіях” (27,6%) [12, с.26]. Паралельно фіксується суттєва деформація ідеологічних ідентичностей, коли “більша частина населення визначає себе прихильниками “лівих” ідеологій – комуністичної або соціалістичної і не ототожнює себе з різновидами центристської або правої” [3, с.204]. Отже, початок перебігу процесу формування партійних ідентичностей громадян України підтвердив, що партійна/ідеологічна ідентичність є феноменом, який формується впродовж тривалого часу, тому говорити про стійкий характер партійних переваг у першому парламентському електоральному циклі не варто.

Згодом, коли ідеологічний варіант сприйняття політичного процесу набув більш поміркованих форм (парламентський електоральний цикл 1994–1998 рр.), перед партіями постала проблема визначення власних політичних інтересів, які й до сьогодні, на жаль, залишаються неоформленими, неартикульованими й суперечливими. Основними гальмуючими чинниками формування партійних ідентичностей на цьому етапі трансформаційних перетворень стала відсутність спеціального партійного законодавства та збереження змішаної виборчої системи, що робило політичні партії фактично “зайвим” інститутом політичної системи. У міжвиборчий період про функціонування політичних партій в Україні можна було довідатися тільки з інформації про перебіг засідань Верховної Ради України (див. дані таблиці 1).

Аналіз наведених вище даних засвідчує, що впродовж перших двох парламентських електоральних циклів політичні партії не виконували своїх основних функцій як зв'язуючий елемент між громадянським суспільством та партійною системою. Відповідно вони не актуалізували в громадян потребу до використання всього спектра форм політичної участі, типового для внутрішньопартійних та загальнонаціональних дискусій.

Упродовж парламентських електоральних циклів 1998–2002 рр. та 2002–2006 рр. на

Рівень довіри до політичних партій України у двох перших електоральних циклах (1994–2002 рр.)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Який рівень Вашої довіри політичним партіям?									
Зовсім не довіряю		42,3	41,3	42,0	34,8	35,2	36,1	33,4	34,1
Переважно не довіряю		24,8	22,2	23,0	27,1	26,0	27,0	29,9	27,6
Важко сказати довіряю чи ні		28,8	38,8	31,4	34,0	34,8	32,7	32,9	30,6
Переважно довіряю		2,0	2,2	2,4	2,4	2,5	3,1	2,4	6,2
Цілком довіряю		0,8	1,1	0,5	0,8	0,8	0,7	0,3	1,1
Чи є в Україні серед наявних на сьогодні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?									
Ні	29,8	30,3	30,2	34,0	26,6	30,4	31,2	33,1	27,5
Важко сказати	33,7	60,6	57,6	54,7	49,5	50,1	51,8	49,3	39,8
Так	36,1	8,7	12,2	11,3	23,4	19,3	16,7	17,4	32,4

Джерело: Складено за [12, с.53, 28]

перешкоді формуванню стабільних партійних ідентичностей стала партія влади – “характерний для еліт новітнього часу спосіб реагування на ситуацію “перехідного періоду” [6, с.214]. Однак природою цього явища є не владна, а партійна складова політики. “За єдину Україну” на виборах 2002 р. не приховувала своєї істинної природи, того, що вона і за формою, і за змістом є партією влади, а її ідеологія – влада. Вона претендувала не стільки на трансляцію інтересів громадян, скільки на здійснення управління системою представництва їх інтересів, намагаючись регулювати міжпартійні відносини та визначально впливати на діяльність інших партій.

Паралельно тривав процес відтворення інертного характеру партійних ідентичностей. Навіть серед тих громадян, які визначилися з ідеологічними переконаннями, мобілізація підтримки відповідних політичних партій залишалася доволі низькою, що свідчить про неможливість формування ними відповідних моделей електоральної участі. Серед усіх політичних партій, що йшли на вибори у 2002 р., тільки КПУ сформувала в більшості своїх прихильників модель електоральної підтримки (67%). Інші значно відстали від неї: СПУ подібну модель політичної участі сформувала у 24%, ПСПУ – у 5%, СДПУ(о) – у 20%, НРУ – у 12%, УНР – у 7%, “Реформи і порядок” – у 5% [2, с.207–208].

На прискорення процесу партійної ідентифікації та поглиблене сприйняття власних ідеологічних ідентичностей громадянами нашої держави суттєво вплинула політична боротьба, що розгорталася напередодні та під час президентських виборчих кампаній. Зокрема вже з 2000 р., позначеного касетним скандалом, використанням владою адміністративних мобілізаційних практик під час проведення всеукраїн-

ського референдуму тощо, починає окреслюватися структура партійних ідентичностей громадян України. Умовно вона набуває такого вигляду.

– громадяни з *поляризованою ідентичністю* демонструють виключну орієнтацію на одну політичну партію поруч із жорстким, непримиренним дистанціюванням від усіх інших. Цей тип ідентичності насамперед характеризує прихильників радикальних політичних партій та межових сегментів партійного спектра в системі *ліві – праві*;

– громадяни з *лояльною ідентичністю* позначені сильною прив'язкою до ідей власної партії та поміркованим запереченням програмних установок інших партій;

– громадяни з *негативною ідентичністю* характеризуються недостатньо стійкими орієнтаціями на програмні гасла будь-якої однієї партії та різким запереченням можливості підтримки конкретної партії;

– громадяни з *апатичною ідентичністю* визначаються відсутністю чітко оформлених та усвідомлених установок на підтримку або заперечення ідеології будь-якої партії.

Дві останні категорії є найбільшими за кількістю, що свідчить про відсутність тенденції до формування принаймні середнього рівня довіри до політичних партій серед громадян України. Зазначимо, що і в розвинених західних демократіях партії за рівнем довіри до них посідають одне з останніх місць серед політичних та соціальних інститутів. Навіть у Швейцарії, де достатньо ефективно функціонують механізми прямої демократії та сформовані відповідні моделі політичної участі громадян, партіям довіряє тільки 12% [8, с.28]. В Україні основними причинами цього є, по-перше, максималь-

на професіоналізація партійної еліти, що робить нездоланною для рядових членів партії дистанцію між ними й партійними лідерами та перетворює партії на “напівдержавні агенції” [21, с.16]. По-друге, українські політичні партії здебільшого функціонують за електорально-професійним принципом, приділяючи більшу увагу організаційно-технічним аспектам виборчих кампаній, ніж агрегації та артикуляції інтересів громадян/членів партії. Наслідком такої партійної політики стає формування в громадян, шляхом електорального маніпулювання, потреб, що відповідають інтересам партійної еліти, які в середньостроковій перспективі сприяють блокуванню каналів зворотного зв'язку. По-третє, відсутність значної кількості громадян, які є фіксованими членами політичних партій, створює умови для переорієнтації партійних лідерів із пропаганди ідеології партії на передбачення настроїв виборців в електоральних ситуаціях. Відповідно формуються ситуативні партійні гасла та відхід від потреби створення чіткої партійної програми, яка сприяє формуванню стійких партійних ідентичностей. По-четверте, незначний рівень інституціалізації партій породжує їх лабільність, низьку вкоріненість у суспільстві, нестабільність партійних преференцій та слабкість партійних ресурсів у політичному змаганні за владу. Громадяни, оцінюючи інституційну недовіршеність партій, не вважають їх тим інститутом, який може бути для них ефективною структурою входу в політичну систему. По-п'яте, досвід короткотермінової мобілізації початку 90-х рр. ХХ ст. сприяв створенню в громадян негативної стереотипної уяви про те, що партії захищають виключно власні політичні інтереси.

Зазначимо, що останнім часом у країнах стабільної демократії також знижується роль політичних партій як головного каналу політичної участі громадян в електоральних циклічних політичних процесах, оскільки вони все меншою мірою формують політико-ідеологічні ідентичності, звертаючись до цього інституту політичної системи. На відміну від політичних партій, громадсько-політичні об'єднання формуються для розв'язання конкретної проблеми шляхом тиску на владу, однак самої влади не виборюють. В Україні переорієнтація громадян на політичну участь через інститути громадянського суспільства згодом може зумовлюватися тим, що політичні партії в нашій державі не мають традиційної для західних демократій

дворівневої структури, коли в межах низового рівня синтезуються імпульси, генеровані в надрах громадянського суспільства, та шляхом участі партій у виборчих кампаніях ці імпульси потрапляють до центрів ухвалення політичних рішень. Обмін інтересами політичних партій із громадянським суспільством по організаційному та комунікативному каналах не має зворотного зв'язку, тому єдиною його формою залишаються вибори й відповідно електоральні форми політичної участі. Подібно до інших країн ЦСЄ в Україні “діяльність партій набула кланового характеру” [7, с.87], що гальмує створення дієвих структур громадянського суспільства. Громадяни України відчужені від конкретної роботи в партіях, для них перебіг кожного електорального циклу відбувається у віртуальному телевізійному світі, який не пов'язаний із повсякденним життям.

Традиційно в рік парламентських виборів інститут політичних партій підвищує рейтинги підтримки з боку громадян України. Однак загалом серед життєвих цінностей громадян України “участь у новостворених суспільно-політичних об'єднаннях, партіях і організаціях” стабільно посідає останнє місце: якщо в 1991 р. така форма політичної участі перебувала на *периферії цінностей*, то у 2000 р. вона перемістилася в *зону нульової важливості* [1, с.9–10], що свідчить про глибоку кризу не тільки партійних, а й політичних ідентичностей загалом. Характеризуючи наслідки кризи політичної ідентичності на рівні участі громадян у політичних процесах, відомий дослідник цього явища Л.Бизов наголошує, що її основною небезпекою є “біологізація” поведінки, спрощення мотивації, з одного боку, її ускладнення у зв'язку з частковою переорієнтацією на нетрадиційні цілі та цінності – з іншого. Відсутність “цілісної ідентичності” в сучасній масовій свідомості відображається в її груповій “анклавності”. Як наслідок – відсутність загальнонаціональних цілей, глибоке відчуження суспільства від влади, відчуття розпаду” [5, с.76].

Отже, на динаміку формування партійних ідентичностей громадян України насамперед впливають інституційні модернізаційні чинники. Політичні партії у двох перших парламентських електоральних циклах (1994–1998 та 1998–2002 рр.) чітко розмежувалися за своїм ставленням до ідеології постсоціалістичних трансформацій, фокусуючи увагу на інституційних

проблемах змін. Тому партійні ідентичності визначалися очікуваннями виборців стосовно цих інституційних структур. Чимало значення в процесі формування партійних ідентичностей набуває інституційний дизайн політичної системи у вигляді особливостей розподілу влади та виборчої системи. Зокрема до сьогодні, за фактичного функціонування президентсько-парламентської форми правління, парламентські вибори сприймаються українським суспільством як другорядні, тому виборці не зацікавлені в ідентифікації з будь-якою політичною партією, вважаючи, що останні не впливають на склад виконавчої влади та її політичний курс.

Водночас зі збільшенням частки політично активних громадян, зорієнтованих на раціональну, до міри автономну політичну участь, кількість готових сприймати “відносно пасивну роль, призначену для них моделлю партійної держави, або погодитися з обмеженнями їх прямого залучення, яке хотіли б нав'язати їм партійні лідери” [22, с.24], знижуватиметься. Подібно до країн стабільної демократії перевага надаватиметься іншим каналам політичної активності, у тому числі позапартійного характеру, що задовольнятимуть потреби громадян у прямій політичній участі.

Окреслена специфіка формування нестійких партійних ідентичностей громадян України дозволяє говорити про багатовимірність електорального процесу в нашій державі, на тлі якого формуються специфічні моделі політичної участі, мінімально залежні від пропагованих політичними партіями. Підтримка партій громадянами, становлення стабільних партійних ідентичностей визначатиметься насамперед партійною політикою та закріпленням стабільної системи вертикальних зв'язків між партійною елітою та членами партій.

1. Балакірева О. Динаміка електоральних орієнтацій населення України // Політичний портрет України. – 2001. – №23. – С.9–16.
2. Бекешкіна І. Партійні ідентифікації та партійні преференції як характеристики політичної свідомості // Соціальні виміри суспільства. – К., 2002. – Вип.5. – С.41–55.
3. Бекешкіна І.Е. Партії і партійне будівництво у соціологічному вимірі // Українське суспільство: десять років незалежності (Соціологічний моніторинг науковців) / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – С.201–215.
4. Бекешкіна І.Е. Чи є “антипартійність” громадської свідомості показником “антидемократичності” //

Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К., 2002. – С.231–244.

5. Бызов Л.Г. Кризис идентичности современного российского общества и мотивация социально-политического выбора // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1999. – №4. – С.76–87.
6. Глебова И.И. Безпартийная власть и её партийная организация // Политическая наука в современной России: время поиска и контуры эволюции: Ежегодник 2004. – М.: РОССПЭН, 2004. – С.213–229.
7. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы / Ин-т международных экономических и политических исследований РАН. – М.: Наука, 2005.
8. Доган М. Падение традиционных ценностей в Западной Европе: религия, государство-нация, власть // МэиМО. – 1999. – №12.
9. Журавський В.С. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. – К.: Парламентське видавництво, 2002. – 107 с.
10. Здіорук С.І., Бичек В.В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. – К.: НІСД, 2001. – 142 с.
11. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 2001. – 560 с.
12. Паніна Н.В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. – К.: ТОВ “Видавництво Софія”, 2005. – 160 с.
13. Погунтке Т. Партии без устойчивой социальной опоры? Партийная организационная взаимосвязь // Партии и выборы: Хрестоматия / Отв. ред. и сост. Н.В.Анохина, Е.Ю.Мелешкина: В 2-х частях. – М.: ИНИОН, 2004. – Ч.2. – С.53–60.
14. Політичні партії України / Уклад. Ю.Шайгородський: В 3 т. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – 876 с.; Т.2. – 900 с.; Т.3. – 872 с.
15. Примуш М.В. Історія і теорія політичних партій. – Донецьк: КИТІС, 2000. – 258 с.
16. Примуш М.В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. – Донецьк, 2001. – 338 с.
17. Ротар Н.Ю. Можливості партійної еліти у формуванні політичних орієнтацій населення України // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Регіональні та національні еліти: Хто формує політику?” (Чернівці, 6–7 грудня 2001 р.). – Чернівці: Букрек, 2002. – С.233–237.
18. Фесенко В. Партійна система України: чинники формування і трансформації // Політичний портрет України. – 2003. – №26. – С.3–26.
19. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем. – Л.: Тріада плюс, 2004. – 528 с.
20. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. – 1996. – №5. – С.16–27.

21. Katz R., Mair P. Changing models of party organization and democracy. The emergence of the cartel party // Party politics. – 1995. – №1. – P.5–28.

22. Katz R.S. Party Governments: European and American Experiences. – Berlin, NY, 1987.

N.ROTAR

THE IMPORTANCE OF PARTY IDENTITIES IN SHAPING OF POLITICAL PARTICIPATION MODELS OF THE CITIZENS OF UKRAINE: CONCEPTUALIZATION OF PROBLEM

The author determines the perspectives of stable party identities shaping of the citizens of Ukraine in the context of the variety of their political participation in the parliamentary electoral cycles. It is proved that the ardent support of parties by citizens and stable party identities establishing will be defined by party policy and shaping of the system of party vertical relations system between party elite and party members.

Key words: party identity, political participation, parliamentary electoral cycles.

УДК 329
ББК 63.3

Ірина Цікул

ПАРТІЙНЕ ЛІДЕРСТВО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД

У статті досліджено феномен партійного лідерства через призму гендерного підходу. З'ясовано суть та засоби гендерного підходу до вивчення проблеми. Визначено, що без вивчення місця й ролі жіночого партійного керівництва аналіз політичної системи країни є обмеженим і неповним.

Ключові слова: партійне лідерство, жіноче партійне керівництво, гендерні стереотипи лідерства.

Пошук ефективних шляхів подальшого соціально-політичного розвитку України, яка перебуває в стані сутнісної трансформації, сприяв виникненню інтересу до проблеми політичного лідерства, зокрема до дослідження його гендерних характеристик, визначення тих переваг, які можуть виникнути внаслідок диференціації та інтеграції жіночого та чоловічого лідерських начал. Адже демократизація всіх сфер життєдіяльності сучасного суспільства є неможливою без паритетного представництва жінок нарівні з чоловіками в структурах політичної влади, їх активної участі в процесах прийняття політичних рішень.

Найвизначніші мислителі всіх часів і народів із давніх-давен замислювались над явищем, яке в сучасній політології прийнято позначати терміном “політичне лідерство” (від англ. *leader* – ведучий, керівник). Проблема лідера та лідерства відіграє особливу роль перш за все тому, що природа людських відносин формувалась в умовах, коли існування лідера було важливим фактором розвитку суспільної структури та людства в цілому. Історія людства являє собою опис дій царів, королів, полководців, релігійних та політичних лідерів.

Одним із найцікавіших феноменів новітньої політичної історії людства стала поява жіночого політичного лідерства, що сприяло розвитку світових політичних процесів. У політичній історії людства було чимало видатних жінок, які з волі обставин або через родинні зв'язки і знатне походження зробили великий вплив на розвиток політичних подій в своїх країнах. Політична зірка багатьох цих жінок загорілася після трагічної загибелі їхніх чоловіків або родичів, колишніх політичних діячів (Індіра Ганді, Карасон Акіно, Беназір Бхутто та ін.). Крім того, історія ілюстрована прикладами, коли під кінець політичної кар'єри чоловіків-політиків їх дружини ставали більш ефективними й визнаними лідерами політичних партій і рухів (наприклад, у світі 11% лідерів партій є жінками) [2]. Хоча політологи та історики, розглядаючи роль видатних жінок у політиці, приділяють більше уваги таким їх особистісним якостям, як розум, воля, уміння завойовувати союзників і здобувати популярність у народі, проте зазвичай підкреслюється особлива роль, яку відіграли в їх політичній кар'єрі “випадок” або “походження”. Усі ці жінки зазвичай грали за традиційними (тобто чоловічими) правилами.

Висвітленню проблеми лідерства присвячено багато праць як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Слід зазначити, що в зарубіжній політичній науці до цієї проблематики стали звертатись набагато раніше, ніж у вітчизняній. Серед зарубіжних теоретиків лідерства варто відмітити М.Вебера, Ж.Блонделя, Й.Тервінга, В.Гофмайстера та ін. На пострадянському просторі до проблематики лідерства звертались О.Іваненко, Е.Кудряшова, Б.Кухта, Є.Єгорова-Гантман, А.Пахарев, Н.Пішулін, О.Скнар, М.Теплоухова та ін.

Метою даного дослідження є аналіз проблеми партійного лідерства в Україні з точки зору гендерного підходу, а саме визначення тих факторів, що дозволяють і перешкоджають людині ствердитись у системі влади й політичної субординації відповідно до її статевої приналежності.

Традиційно лідерство як соціально-психологічний феномен вивчалось майже без урахування статі, тому що лідерська роль апріорно вважалась маскуліною. Система розподілу праці, що історично склалася в нашому суспільстві, визначила переважно чоловічий характер лідерства, влада жінок концентрувалась переважно в межах сімейного життя. На керівних державних посадах, а також у масових громадсько-політичних організаціях, партіях перебувають в основному чоловіки, які й формують політику держави в її власне “чоловічому вбранні”. Проте логічно припустити, що жінка-політик зможе більш компетентно оцінити проблеми жінок, що вона буде більш розумно, більш чутливо, більш адекватно представляти жіночу частину населення. Так само політикові чоловічої статі простіше й зрозуміліше репрезентувати інтереси чоловіків як природно близької йому біологічно-соціальної групи.

Інститут лідерства та діяльність лідерів як активних, енергійних, цілеспрямованих, відповідальних та амбіційних особистостей відіграють важливу роль у розвитку суспільних відносин та історії людства. Але слід констатувати, що на сьогоднішній день політичний пантеон представлений в основному чоловіками, добре захищений за допомогою концентрації різноманітних форм соціальної влади, зміцнений системою міфів та стереотипів.

Чи дійсно лідерство – виключно чоловіча перевага й лідерські риси притаманні тільки чоловікам? По-перше, лідерство визначається як набір певних рис, моделей поведінки, впли-

вовості, авторитету, здатності до керівництва тощо. По-друге, лідерство не ототожнюється з позицією, яку займає та чи інша особа. Не обов'язково людина стає лідером, коли отримує чи обирається на високу посаду.

Однією з найбільш поширених форм лідерства в політичній сфері є партійне лідерство. Аналізуючи проблему партійного лідерства, доречним буде визначити, хто може вважатися лідером політичної партії. На думку В.В.Мейтуса та В.Ю.Мейтуса, лідером політичної партії є індивід, який керує процесом постановки та виконання партією своїх стратегічних планів, спрямованих на досягнення поставленої мети [6, с.360].

Як же нам означити різницю між лідерами жінками та чоловіками? Адже існує припущення, що жінок менше серед лідерів по причині нестачі нахилів, здатностей, мотивації. Жіночі риси емоційності, чутливості, залежності вважаються несумісними з лідерством. Жінки частіше визначають свою модель поведінки.

Проаналізувавши поведінку політичних лідерів, психологи дійшли висновку, що вона визначається рядом факторів, серед яких найголовнішими є:

- потреба у владі;
- потреба в контролі над людьми та подіями, що тісно пов'язана з потребою у владі;
- потреба в досягненнях;
- потреба в афіліації, тобто в належності до якоїсь групи й схваленні цією групою.

Варто зазначити, що і чоловік і жінка може в соціальній ролі політичного лідера стверджуватись як людина взагалі. Але слід наголосити на тому, що вони можуть проявити себе ще й у гендерній ролі чоловіка й жінки. Тобто кожний політичний лідер кожним своїм суб'єктивним учинком актуалізує не тільки притаманну йому загальнолюдську сутність, а й сутність статево-рольову, стверджується як політик-чоловік або як політик-жінка, керуючись при цьому не тільки загальними, але й специфічно чоловічими чи специфічно жіночими почуттями, ціннісними орієнтаціями, мотивами, використовуючи не тільки універсальні, а й специфічні, притаманні їхній статі, способи діяльності. Саме за таких умов вони отримують можливість максимального самоствердження й самовиявлення, а отже будуть спроможні більш ефективно виконувати свої соціальні функції. Таким чином, можна сказати, що ген-

дерний аспект проблеми політичного лідерства повинен орієнтуватися на два принципи: ідентичності та додатковості. Так, політик-чоловік повинен бути здатний у кожній проблемі, яку він розв'язує, розрізнити, крім усього іншого, власне свій – чоловічий і власне жіночий інтерес, а також знайти відповідні форми його задоволення. Те саме стосується й жінки-політика [11]. Оскільки кожний конкретний політичний лідер не може рівною мірою враховувати і “свої” і “не свої” гендерні інтереси, набуває актуальності проблема пропорційного представництва в політиці лідерів як чоловічої, так і жіночої статі.

Пропорційне представництво в політичній діяльності лідерів від жінок і чоловіків суттєво збагачує та стимулює суспільство, оптимізує процес прийняття рішень. На жаль, сьогодні існує тільки своєрідна мрія про соціальне партнерство чоловіків і жінок, про той час, коли чоловіче й жіноче не будуть нівелюватися і як єдність протилежностей будуть сприяти розвитку нашого суспільства. Гендерний баланс, як і будь-який політичний і соціальний баланс у суспільстві, полягає в узгодженому дотриманні інтересів усіх груп суспільства. І представляти ці інтереси зовсім не обов'язково повинні тільки члени цих груп. Зрозуміло, що саме по собі представництво не може являтися інтересом групи, оскільки формальна приналежність до неї не є гарантією (або здатністю) захисту інтересів самої групи.

Існування різноманітних концепцій лідерства зумовило необхідність виділення якісних рис політичного лідера, серед яких основними є:

- гострий розум, ерудиція, інтелектуальна незвичайність;
- цілеспрямованість і сила волі;
- енергійність;
- організаційні здібності;
- компетентність, усебічна інформованість;
- готовність брати на себе відповідальність за прийняті рішення;
- здатність викликати довіру у співгромадян;
- зовнішня привабливість та фотогенічність [7, с.70–71].

Слід відзначити, що вище перераховані тільки позитивні якості індивіда, якими було бажано, щоб володів лідер. У той же час існує безліч негативних рис, таких як жорстокість, безпринциповість, підозрілість, здатність пору-

шувати дані обіцянки, готовність іти на все для досягнення мети, які досить часто присутні в характеристиці лідера. Як бачимо, перераховані вище риси (позитивні та негативні) можуть бути притаманні однаково як чоловікам так і жінкам. Важливу роль у цьому відіграють жорсткі умови виживання в нашій політичній реальності. Думаю, жінки зрозуміли, що в українській політиці можна перемогти тільки чоловічими методами.

Суспільна, політична активність жінок дає найбільший ефект, коли жіноче лідерство поєднується з постійним тиском на владні структури і впливом на суспільну свідомість. Гасло, яке приймає більшість виборців, про те, що “інтереси жінок можуть і повинні представляти та захищати тільки жінки” [12], тільки на перший погляд здається розумним. Проте твердження такого роду формують відношення до гендерної проблеми, яке негативно впливає на її вирішення. Жіноче лідерство повинно стати політичною метою, особливо тоді, коли мова йде про участь у владних відносинах. Але і тут важливим є залучення в процес усього суспільства, а не тільки жіночої його частини.

Застосування гендерного підходу до аналізу проблем лідерства насамперед дає змогу визначити те, що дозволяє і заперечує суспільство людині в системі влади й політичної субординації у відповідності до її статевої приналежності. Беручи до уваги варіативність поняття гендер, слід зауважити, що сам підхід охоплює декілька напрямків, які визначають теоретичний ракурс проблеми гендерних аспектів політичної діяльності:

- *гендерно-чуттєвий напрям* зосереджує увагу науковців на дослідженні індивідуальної різниці та різниці в системі поглядів чоловіків і жінок за умови, що їхні статусні статевої ознаки визначаються як рівні [11, с.32–36; 4];
- *гендерно-нейтральний підхід* визнає статево рівність тільки в ситуації відсутності або мінімальної ваги гендерної різниці й відповідних ціннісних орієнтацій [10, с.52–59; 4];
- *гендерно-стереотипний напрям* повністю визнає гендерні відмінності й ними пояснює нерівність статей та їх можливостей у політичному процесі [1, с.176–180; 4].

Інтерпретація власної політичної участі відображає два можливі підходи до жіночого політичного лідерства й оцінки його ефективності. Перший, умовно названий “професій-

ний”, або гендерно-нейтральний, підхід, ідеологічно пов'язаний із ліберальним напрямком у світовому жіночому русі, заснований на визнанні принципів гендерної рівності та відсутності гендерних відмінностей у політичній сфері. Подолання структурних і ситуативних бар'єрів призводить, на думку його прихильників, до подолання маргіналізації жінок у політиці й дозволяє їм повноправно, тобто однаково з чоловіками, брати участь у політиці. Тому орієнтиром у їхній політичній діяльності повинен стати виключно професіоналізм і пошук партійно-політичних союзників. Другий, “материнський”, або гендерно-чуттєвий, підхід, акцентує увагу на гендерних відмінностях у перевагах, цінностях, пріоритетах і стратегіях жінок-політиків і особливу роль та призначення жінок у владі [8].

На думку прихильників гендерно-нейтрального підходу, у політиці не може й не повинно бути ні особливих жіночих інтересів, ні жіночого типу лідерства (і відповідно ніякої специфічної ролі жінки в політиці). Заперечення необхідності проводити спеціальну політику з урахуванням гендерних розбіжностей здебільшого артикулюється як небажання понизити планку своїх політичних амбіцій. Оскільки “особливі” жіночі інтереси асоціюються в суспільній свідомості або з досвідом радянського патерналізму, або з виключно жіночою відповідальністю за “неосяжну” соціальну сферу, то політика з “жіночим обличчям” виявляється, в їхніх очах, тотальною слабкістю, деякій збитковістю, неповноцінності та другорядності.

Політики-“професіонали” заперечують наявність дискримінації і гендерної напруги в політичних інститутах. На їх думку, згадування дискримінації має зв'язок із радянським емансипованим минулим, коли практика партійно-номенклатурного висунення й квотування дискредитувала ідею жіночого лідерства. Цей тип відтворював образ слухняного, залежного політика.

Для прихильників першого підходу політична участь жінок як проблема не видається актуальною. Збільшення кількості представництва жінок, на їх думку, не змінить характер влади, оскільки самі по собі жінки не вносять специфічно позитивного бачення проблем і не сприяють прийняттю соціально значущих рішень.

Прихильники другого підходу, на противагу першому, наполягають на тому, що жінки мають особливі інтереси і з огляду на свою природу покликані змінити характер усієї політичної

влади в країні [8]. Гендерно-чуттєва інтерпретація жіночого політичного лідерства базується в даному разі на есенціалістській концепції особливої, біологічно детермінованої жіночої сутності. Їхні політичні стратегії базуються на ідеології “жінка-мати” й “жінка-господиня дому”. Відповідно під особливою “місією” жінок у політиці розуміється традиційна сфера жіночої компетентності – соціальна й сімейна політика. Закріплюючи одноосібну відповідальність за неблагополуччя в цій сфері за жінками, “жінки-господині” оголосили чоловіків нездатними вирішувати питання через свою природу.

Відмінною рисою публічної риторики “жінок-господинь” стало визнання “другорядності” як сфери свого впливу, так і власної ролі. Поділяючи тезу про те, що соціальна орієнтованість жіночої політики доводиться світовим досвідом жіночого представництва, прихильники даного підходу прагнуть відповідати традиційним очікуванням і навіть наполягають на підтримці встановлених відносин субординації, не претендуючи на владу, більшу, ніж їм відведено гендерною системою. Вони вважають, що жінкам потрібно йти в політику не для того, щоб боротися з чоловіками, а для того, щоб допомогти останнім подивитися на проблему очима жінки. Публічне підкреслення своєї залежності, на їх думку, повинно сприяти успішності передвиборчої стратегії в умовах традиційної гендерної культури України.

Цікаво, що характерною рисою їх риторики стало “визнання нетиповості” професійної кар'єри політика для жінки. Визнаючи особливий образ і роль “політика з жіночим обличчям”, вони вважають за необхідне підтвердити стійкість стереотипних гендерних норм для решти жінок [8]. Оскільки жіноча політична участь – найімовірніше виняток із загального правила, то таку модель життєвої самореалізації навряд чи можна пропонувати іншим жінкам.

Жінки-політики першої “професійної” групи, які заперечують гендерну специфіку власної політичної участі, зрештою в кінцевому результаті виступають за зміну існуючої гендерної системи, відкидаючи при цьому традиційно приписані моделі життєвих стратегій для жінок. Ефективна стратегія політичної участі, на їх думку, виключає підкреслення статевої різниці та виділення специфічно жіночих проблем. “Жіночі” політики другої групи виходять із біологічно детермінованої “натуралізованої” ген-

дерної ролі. Лідерство, що визнається як суто маскулінна якість, повинно або маскуватись у публічній сфері, або від нього слід відмовитись, віддаючи себе під захист і опіку “справжніх” сильних політиків.

Проаналізувавши проблему партійного лідерства в гендерному вимірі, можна констатувати, що на сьогоднішній день у сфері підготовки жінок-лідерів існує ряд проблем:

- у минулому можливим було проходження сходинок лідерства в школі (комсомол і т. д.), у вузі, на виробництві (партія, профспілки);
- просування жінок службовою драбиною та їх політична кар’єра забезпечувалися спеціальною політикою партії і держави;
- у наш час не існує підтримки жінок-лідерів на державному рівні;
- програми, що існують, обмежені та невідомі більшості жінок, а тому не здійснюють помітного впливу на ситуацію;
- позаурядові організації надають значну можливість для виявлення й формування лідерських якостей у жінок, але їх вплив є обмеженим;
- існуючі партії не виявляють особливого інтересу до проблеми жіночого лідерства, уважаючи його безперспективним.

Узгодження інтересів і прав різних соціальних груп на рівні прийняття рішень є умовою стабільності демократії. У соціокультурному контексті пострадянської України найбільш важливою постає проблема актуалізації особистісного, індивідуального потенціалу жінок, репрезентація їх незалежної політичної поведінки. Наступним завданням стане побудова на цій основі колективних політичних стратегій дій і участі у відносинах влади. Поступове звільнення від синдрому повної залежності від держави повинно супроводжуватись формуванням самостійної, активної, свідомої особистості. Власне бачення загальних проблем політики, економіки й культури, а також запропоновані нові рішення зможуть забезпечити реальне залучення жінок у перебудову гендерної системи та демократичне реформування суспільства.

I.TSIKUL

PARTY LEADERSHIP IN CONTEMPORARY UKRAINE: GENDER APPROACH

The body of the article goes on to discuss the issues of party leadership from gender approach, determination of the factors allowing or preventing a man to assert himself in the system of power and political subordination in accordance with sex differentiation, in particular.

Key words: party leadership, woman's party leadership, gender leadership stereotypes.

За таких обставин необхідною є підготовка жінок-лідерів, які зможуть сприяти становленню паритетної демократії в Україні. У нових умовах проявити якості лідера для жінки частіш за все стало можливим у забезпеченні сім’ї. Вона проявляє велику витримку перед обличчям життєвих негараздів, стає фактично головою і годувальником сім’ї. Усе це повільно, але вірно підготовлює визнання ролі жінки-лідера не тільки в сім’ї, а й у цілому суспільстві і в державі. Проте подібний процес не спостерігається у владних структурах, де доля й роль жінок різко втратили значення.

1. Брандт Г.А. Природа женщины как проблема (концепции феминизма) // Общественные науки и современность. – 1998. – №2. – С.167–180.
2. Женщины в политике // <http://pravopravda.cc/index.php?aid=121>.
3. Здравосмыслова Е.А., Темкина А.А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии // Социс. – 2000. – №1. – С.15–24.
4. Иващенко О. Жіноче лідерство: політичні та соціальні виміри // <http://ozis.kr.ua/ivaschenko.html>.
5. Мейтус В.Ю., Мейтус В.В. Политическая партия: стратегия и управление. – К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. – 404 с.
6. Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. – К., 2001.
7. Пишулин Н.П. Политическое лидерство и электро-ральный процесс // Полис. – 1998. – №5. – С.148–149.
8. Попкова Л. Политическое участие женщин: “профессионалы” и “матери-хозяйки” // www.owl.ru/win/womplus/2002/02_09.html.
9. Роуз Х. Исследования женских проблем в Великобритании // Социс. – 1992. – №5. – С.52–59.
10. Силласте Г.Г. Гендерная социология как частная социологическая теория // Социс. – 2000. – №11. – С.5–15.
11. Скар О. Політичне лідерство: гендерний аспект // http://politicon.iatp.org.ua/tpgs/scnar_1.htm.
12. Табышалиева А. Женщины и лидерство: доступ к политической власти // http://rus.geteway.kg/gender_lead.
13. Шестопал Е.Б. Психологический профиль российской политики 1990-х. Теоретические и прикладные проблемы политической психологии. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. – 431 с.

УДК 329+336.532

ББК 66.024.26

Валерій Штерн

ДЕРЖАВНЕ ФІНАНСУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (ДОСВІД КРАЇН РОЗВИНУТОЇ ДЕМОКРАТІЇ)

У статті проаналізовано зміст і методи державного фінансування політичних партій сучасних країн розвинутої демократії, з’ясовано продуктивний досвід політичних процесів та ризиків у забезпеченні фінансування політичних партій урядом.

Ключові слова: політичні партії, державне фінансування, виборчий процес, субсидії, податкові пільги.

Важливими політичними інститутами суспільства є політичні партії. Вони покликані виражати інтереси соціальних спільностей і виступають головною ланкою, яка пов’язує громадянське суспільство з державою. У ліберально-демократичних країнах політичні партії надихають демократію життям. Вони організують виборчий процес, дозволяють громадянам вибирати альтернативні платформи, забезпечують засоби, через які громадяни можуть долучитися до політики та рекрутують політичних лідерів. Якщо політичні партії діють демократично й справляють значний вплив на політику, то вони відкривають громадянинові канал до участі в демократичному житті.

У зв’язку з цим актуальною є проблема державного фінансування політичних партій, виходячи з політичного досвіду країн розвинутої демократії. Адже доступ до фінансових ресурсів є вирішальним у виборчих змаганнях, які здійснюють політичні партії, особливо якщо взяти до уваги важливу роль електронних засобів інформації в сучасних виборах. Однак слід зазначити, що питання політичного фінансування в ліберально-демократичних суспільствах іще недостатньо досліджено в західній політологічній науці. Незважаючи на те, що проблеми діяльності політичних партій займали та займають значне місце в працях таких відомих політологів і соціологів, як Р.Міхельс, Д.Брайнс, К.Фрідріхсон, М.Дюверже, Дж.Сарторі, підтримка діяльності політичних партій шляхом їх державного фінансування не знайшли ще належного аналізу в сучасній політології.

Метою статті є вивчення та порівняльний аналіз суті, методів державного фінансування політичних партій країн розвинутої демократії, досвіду позитивних процесів та політичних ризиків надання фінансування з боку держави політичним партіям.

Питання про відповідність відносин між державою та політичними партіями є досить

важливим і в той же час суперечливим. Політичні партії можуть підсилювати демократію, якщо тільки між державою та партією проведена чітка межа. Якщо ж ця лінія стає розпливчастою, виникає примара авторитарної держави. Багато вчених доводять, що властива державі важлива роль у посиленні потенціалу партійних організацій (наприклад, через державне фінансування та її участь у регулюванні внутрішніх справ партій (наприклад, висунення кандидатів та змагання за лідерство) сприяють демократичній поведінці партій та їх відкритості для громадян. Держава також зацікавлена у врегулюванні справ політичних партій, оскільки, хоча партії є приватними об’єднаннями, вони виконують важливі громадські функції в діяльності демократичного уряду, а також тому, що їх поведінка впливає на віру громадян у непідкупність політичної системи взагалі.

Причетність держави до підтримки та регулювання політичних партій є відносно новим явищем. Історично в більшості країн політичні партії були побудовані на широкому використанні патронажу. Сучасне політичне життя супроводжується прямою державною підтримкою політичних партій. Коли в 60–70-х рр. ХХ ст. багато ліберальних демократій переглянуло свої підходи до регулювання політичних партій, однією з найбільш істотних змін було запровадження державного фінансування партій і кандидатів. Державне фінансування здійснюється для досягнення двох завдань: зміцнення політичних партій та заохочування громадянина до участі в політичному житті.

Державне фінансування партій і кандидатів – питання, остаточно не з’ясоване. Одні політологи доводять, що принципи ліберальної демократії вимагають, щоб політичні партії залишалися приватними організаціями, а державне фінансування перетворює партії з приватних на напівдержавні організації. Інші вчені стверджують, що на визнання та підтримку

ку важливої суспільної ролі, яку відіграють політичні партії, вони повинні одержувати фінансову допомогу від держави. Учені також не погоджуються щодо наслідків державного фінансування: одні стверджують, що воно підсилює демократичний потенціал партій та зменшує шанси надмірного впливу різноманітних спонсорів, тоді як інші вважають, що державне фінансування віддаляє партії від громадян і в такий спосіб завдає шкоди якості демократії.

Аргументи “за” та “проти” державного фінансування.

За:

1. Державне фінансування політичних партій і кандидатів може обмежувати ймовірність великих вкладників суттєво впливати на партії та кандидатів, які залежать від їхніх внесків, тобто надання державної допомоги політичним партіям робить набагато чистішим політичний процес.

2. Державне фінансування вирівнює поле гри для політичного змагання. Велика різниця в сумах, які партії можуть зібрати від своїх прихильників, робить нерівними умови для учасників виборчих змагань. А ймовірність цього підвищується за умов збільшення витрат на утримання самої партії та проведення ефективної виборчої кампанії, що потребує від партій опитування громадської думки, вироблення телевізійної реклами та використання інших складних комунікаційних технологій, щоб впливати на виборців. За системи державного фінансування цей вид дисбалансу може бути зменшений.

Проти:

1. Супротивники державного фінансування доводять, що політичні партії в ліберальних демократіях повинні бути насамперед приватними організаціями, відмінними від держави. А практика фінансування, як стверджують політологи Р.Кац та П.Майр, призводить до створення “картельних партій”, які стають частиною держави [1].

2. Державне фінансування може зменшувати розумне змагання серед партій, оскільки винагороджуються, як правило, усталені партії і недостатню допомогу отримують нові чи такі, що мають малу кількість членів партії.

Методи надання державного фінансування:

1. **Гроші або натура:** держава може субсидювати партії або кандидатів через перера-

хування коштів або надаючи послуги. У багатьох країнах, щоб донести свої ідеї до електорату, партії можуть безкоштовно використовувати рекламний або програмний ефірний час на державних або контрольованих державою теле- та радіостанціях (це форма субсидії). До інших натуральних субсидій відносять безкоштовну розсилку поштою матеріалів кампанії та надання приміщень для проведення масових заходів у громадських місцях.

2. Регулярні субсидії держави партіям на покриття видатків їх діяльності в період між виборами, щоб партії постійно та послідовно спілкувалися з виборцями.

3. Коли державні фонди надаються партіям на постійній основі, законодавство може дозволити партіям використовувати ці фонди на власний розсуд або надавати їх для конкретних цілей.

4. **Високий чи низький поріг оцінки.** Законодавство, що встановлює державне фінансування, висуває вимоги або стандарт, яким повинні відповідати партії чи кандидати, щоб отримати державне фінансування. Це потрібно, щоб відсіяти легкодумних кандидатів чи партії, які бажали б узяти участь у змаганні просто заради можливості отримати державне фінансування. Якщо встановлений поріг оцінки дуже низький, може виникнути ситуація, коли держава фінансуватиме партії або кандидатів, які мають дуже невелику громадську підтримку. Якщо ж поріг оцінки надто високий, тоді держава підтримуватиме усталені та великі партії за рахунок менших, сприяючи в такий спосіб скам’янінню партійної системи (треба встановлювати середній поріг оцінки в кожній конкретній країні).

5. **Надання податкових пільг, а також премії-гранти.** Там, де використовують податкові пільги, особи, які роблять внески на рахунок партії чи кандидатів, отримують податкові знижки, що дорівнюють частці суми, пожертвованої на партію. Вони можуть тоді використати цю податкову знижку для зменшення податку, який платять уряду. Система податкових пільг зменшує залежність партій від великих внесків і збільшує їхню залежність від дрібних внесків окремих виборців. Прямі гранти мають ті переваги, що дозволяють уникнути труднощів податкової системи, та надають кошти безпосередньо партіям на постійній основі.

6. **Різні формули розподілу державних коштів** на основі виграних голосів, виграних

місць, витрачених грошей або залучених грошей. Мова йде про те, що при розробці системи державного фінансування важливо вибрати формулу, за якою здійснюється розподіл та розміщення державного фінансування. Вона визначить, які партії найімовірніше одержать вигоду від системи державного фінансування, а також можливі наслідки державного фінансування для партійної системи:

а) формула пропорційної залежності державної підтримки від кількості голосів, які одержала партія чи кандидат, просто винагороджують їх пропорційно до успіху на виборах. За такої формули, якщо партія здобуде 40% голосів виборців, їй буде передано 40% усіх коштів, призначених для державного фінансування;

б) формули державного фінансування, засновані на кількості одержаних місць, також винагороджують популярністю на виборах. Ця формула істотно не відрізняється від формули, заснованої на кількості виграних голосів;

в) державне фінансування надається лише як компенсація виборчих витрат, тут формула відшкодування залежить від суми витрачених грошей. Наприклад, усі кандидати, які набрали визначений відсоток голосів, можуть мати право на відшкодування 50% своїх виборчих витрат

(ці платежі, звичайно, мають максимальну межу). Ця формула винагороджує ті партії чи кандидати, які витратили більше, і не робить жодної різниці між партіями чи кандидатами з більшою виборчою підтримкою й тими, що мають меншу підтримку;

г) залежність державної підтримки від коштів, які партія чи кандидат можуть залучити з приватних джерел. При тому підході, який називається “відповідним” фінансуванням, держава робить внесок, пропорційний до сум, залучених партією, тобто на кожну грошову одиницю, залучену партією, держава буде надавати визначену відповідну одиницю фінансування. Такі формули мають ту перевагу, що створюють стимул для партії залучити й надалі гроші з приватних джерел. Це запобігає залежності партії від держави як основного джерела прибутку, але такі підходи надають перевагу партіям із більшим доступом до багатьох спонсорів, істотно зміцнюючи їхню позицію.

Приклади державного фінансування.

У різних країнах певна форма державного фінансування використовується по-різному. У США й Великобританії вона не така велика, як у Канаді та Німеччині.

Таблиця державного фінансування партій та кандидатів

	США (президентські вибори)	Велико-британія	Канада	Німеччина
Гроші або натура	Гроші	Натура (поштові відправлення та приміщення зібрань)	Гроші	Гроші
Пов’язані з виборами чи регулярні	Пов’язані з виборами	Пов’язані з виборами	Пов’язані з виборами та регулярні (податкові пільги)	Регулярні
Загальні чи цільові	Загальні	Цільово-комунікаційні видатки	Загальні	Обидві форми
Пряма оплата чи податкові субсидії	Кошти зі спеціального фонду податкового відрахування	Прямі натуральні субсидії	Обидві форми	Обидві форми
Формула	Засновані на попередній діяльності: головні партії одержують рівну плату	Доступні всім кандидатам	Відшкодування залежно від витрачених сум; податкові пільги залежно від внесених сум	Набрані голоси + одержані внески та пожертвування; податкові пільги залежно від внесених сум

США

У США кандидати та партії, які беруть участь у виборах до конгресу, не отримують жодного державного фінансування. Кандидати повинні самі зібрати необхідні кошти. На президентських виборах кандидати можуть брати участь у добровільній системі, за якою вони погоджуються обмежити свої витрати, і отримують право на державне фінансування. Кошти на фінансування кампаній під час виборів президента надходять від спеціального фонду податкового відрахування. Кандидати від головних партій (тих, чий кандидат у президенти набрав принаймні 25% голосів на останніх президентських виборах, що насправді означає тільки республіканців та демократів) одержують рівну державну підтримку (61,8 млн. дол. кожний – у 1996 р.). Кандидати від дрібних партій (тих, які набрали від 5 до 25% голосів на останніх виборах) одержують субсидії пропорційно підтримці, яку вони одержали на попередніх виборах [2, с.73]. Нові кандидати партій одержують субсидії пропорційно їх виборчій підтримці на поточних виборах, але на відміну від інших одержують її після виборів. Система чітко спрямована на захист 2-х провідних партій та на перешкоду новим учасникам виборчого марафону. \

Великобританія

Державне фінансування партій і кандидатів у Великобританії дуже обмежене. На парламентських виборах кожен кандидат має право безплатної розсилки одного повідомлення кожному виборцю в межах виборчого округу. Вартість забезпечення цієї натуральної субсидії на загальних виборах 1997 р. становила 20,5 млн. фунтів стерлінгів [2, с.74]. Партії, представлені в Палаті громад, також мають право на державні фонди, пов'язані з їх парламентською роботою.

Канада

У Канаді державне фінансування політичних партій та кандидатів надається двома способами: через відшкодування виборчих витрат та через податкові пільги. Зареєстрованим політичним партіям відшкодовується 22,5% від повної суми їхніх витрат під час виборів, якщо вони відповідають вимогам на одержання компенсації. Порогом компенсації для партії є здобуття принаймні 2% від повної кількості голосів чи принаймні 5% від голосів виборів у виборчих округах де партія висунула кандидатів. У кожному виборчому окрузі кожен кандидат, який

набирає принаймні 15% голосів виборів, має право на відшкодування 50% від повної суми своїх витрат на вибори. Повна вартість цих відшкодувань після виборів 1997 р. становила 7,5 млн. дол. для партій і 16,5 млн. дол. для кандидатів [2, с.74].

Як стверджує кандидатський політолог Білл Стенбері, запровадження податкових пільг: а) створює стимул для окремих осіб робити внесок до партії (вкладники, які дають партіям 100 дол., одержують податковий кредит розміром 75 дол. і в такий спосіб зменшуючи фактичну вартість внеску для донора до 25 дол.); б) зменшує залежність партій від великих корпоративних внесків; в) стає внеском у партійне будівництво, істотно збільшує ступінь інституціоналізації партії [3, с.213].

Нарешті, хоча державні кошти, фонди є істотним фактором у політичному житті Канади, вони не є першорядними джерелами фінансування партій і кандидатів. Дослідження виборчих циклів свідчать, що державне фінансування складає трохи більше 34% від повної вартості витрат партій і кандидатів [4, с.339].

Німеччина

У Німеччині політичні партії одержують значне державне фінансування через прямі субсидії, а також через податкові відрахування та кредити. Це зумовлено тим, що Основний закон Німеччини визнає політичні партії як “конституційно необхідну частину вільного демократичного основного порядку” й відзначає їхню важливість у формуванні волі людей [5, с.104].

Практика надання державного фінансування німецьким партіям почалася в 1959 р. із виплат партіям на політичну освіту. У подальшому німецьке законодавство неодноразово змінювало фінансування партій. За законом про партії 1967 р. партіям виплачувалось 2,5 марки за кожен голос, одержаний у виборах як компенсація витрат під час виборчої кампанії. У 1983 р. було прийнято нове законодавство, яке подвоїло відшкодування на кожного виборця з правом голосу до 5 марок і створило нову вирівнювальну оплату з метою надати компенсацію партіям, що одержали менше пожертвувань із приватних джерел; окремі особи могли відраховувати до 5% від свого оподаткованого доходу на пожертвування партіям, крім того законодавство встановило податкову знижку в 50% на внески до 1200 марок. У 1992 р. Конституційний суд поста-

новив, що деякі положення Закону про партії були неконституційними. Суд вирішив, що конституція вимагає значної незалежності політичних партій від держави, а це означає, що державне фінансування політичних партій не може перевищувати суми, які партії одержують із приватних джерел.

Нове законодавство, яке врахувало рішення Конституційного суду 1992 р., від 1994 р. передбачило пряме державне фінансування партій, засноване на:

- кількості голосів, одержаних на виборах. Партії одержують 1,3 марки за кожен із перших 5 млн. отриманих голосів та по 1 марці за кожний наступний голос;

- внесках членів партій. Партії одержують 0,50 марки за кожен марку, отриману як партійний внесок;

- пожертвуваннях від прибічників партій. Партії одержують 0,50 марки за кожен марку, отриману як внесок, до 6 тис. марок на особу.

Щоб задовольняти вимоги цих щорічних виплат, партії повинні одержати 0,5% загальної кількості голосів [2, с.76].

У Німеччині щедро фінансуються партійні фундації, які є організаціями, пов'язаними з партіями та спеціалізуються на політичному розвитку. У цілому за оцінками від 60 до 80% усього доходу центрального апарату партій у 80-х роках ХХ ст. походило від державних дотацій [6, с.193].

Таким чином, аналіз досвіду державного фінансування політичних партій країн розвинутої демократії дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, державне фінансування політичних партій

має позитивними наслідками зменшення попиту партій і кандидатів на приватне фінансування й значить зменшення ймовірності, що вони будуть шукати чи приймати внески з відповідними обов'язками; по-друге, державне фінансування може вирівнювати поле гри серед політичних конкурентів. Партії чи кандидати з менш можливими прибічниками в системах із державним фінансуванням не потрапляють у настільки несприятливі умови, як у системах без нього. З іншого боку, широке державне фінансування може, за деяких обставин, зміцнювати існуючі партії коштом нових учасників. У цьому випадку звужується набір альтернатив, доступних громадянам, а демократичне правління стає менш чутливим до волі електорату.

1. Katz R., Mair P. Changing models of party organization and democracy. The emergence of the cartel party // Party Politics. – 1995. – №1.
2. Янг Л. Регуляція політичного фінансування у ліберально-демократичних суспільствах. – К., 2002. – 96 с.
3. Stanbury W.T. Money in Politics. – Toronto: Dundur, 1991.
4. Yong L. Party, state and political competition in Canada: the cartel model reconsidered // Canadian Journal of Political Science. – 1998. – XXXI:2. – June.
5. Gunlicks Arthur B. The New German Party Finance Law // German Politics. – 1995. – 4:1. – April.
6. Poguntke T. Parties in a legalistic culture: the case of Germany // Katz R.S., Mair P. (eds). How parties organize: change and adaptation in party organizations in western democracies. – London: SAGE, 1994.

V.SHTERN**STATE FINANCE OF POLITICAL PARTIES
(EXPERIENCE OF THE STATES WITH DEVELOPED DEMOCRACY)**

In the article there have being analysed the content and methods of government financing the political parties of the countries with developed democracy, productive processes' experience and political risks in providing financing political parties by the government.

Key words: *political parties, state finance, electoral process, subsidies, tax privileges.*

УДК 329.055.4
ББК 66.62

Віра Бурдяк

РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЇ В ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядається боротьба соціалістичних та соціал-демократичних партій Болгарії за створення соціальної і правової держави та демократичної політичної системи суспільства в перше постсоціалістичне десятиліття. Доведено, що в Болгарії на зламі століть визначилася лінія на загальноцивілізаційну маятникподібність демократичного політичного процесу. Дві основні політичні сили країни вели боротьбу за прискорення демократичних перетворень і легітимне одержання влади.

Ключові слова: Республіка Болгарія, Болгарська соціалістична партія, Болгарська соціал-демократична партія, партійна система, Союз демократичних сил, парламент, президент.

Історична генеза демократії довготривала, різноманітна й суперечлива. Вона продовжується і в сучасний період. Ні одна політична система у світі поки що не втілила повністю ідеали демократії, а, як пише німецький політолог Б.Гуггенбергер, представляє лише результат “багатоступеневого історичного процесу, що продовжується”, і до теперішнього часу “вчені не виробили загальноприйнятих уявлень, на базі яких можна було б сформулювати єдине визначення демократії” [5, с.137].

Починаючи з пореволюційного періоду, коли в колишніх країнах соціалізму відбулися трансформаційні зміни й багатопартійність стала реальністю, до дослідження цих проблем звертає свої погляди багато вчених. Упродовж останніх років аналіз ролі партій у політичних системах постсоціалістичних країн став предметом дослідження зарубіжних і вітчизняних учених. В Україні ці проблеми успішно розробляють такі провідні вчені, як В.Бєбик [1], Л.Дунаєва [7], М.Кармазіна [11], І.Кресіна, Є.Перевода [14], А.Пахарєв [19; 20], М.Примуш [23], А.Романюк, Ю.Шведа [25], Ф.Рудич [26] та інші. Аналогічні процеси в болгарському суспільстві досліджують у своїх працях російський учений Ю.Зудінов [9], українські дослідники В.Бурдяк (автор даної статті) [3], І.Осада [18], Л.Прокопець [22] та ін. Зазначимо, що питання демократизації суспільства активно досліджують також болгарські вчені, що активно вивчають проблеми, пов’язані з розвитком політичних партій у державі. Серед них варто насамперед відзначити дослідження Г.Карасимеонова і І.Кристева [15], Д.Канєва [10], Л.Светлорусової [27], Р.Димитрова [6], С.Малинова [16], М.Пиргової [21]. Проте, як показує час, складність проблем діяль-

ності політичних партій у державі в період демократизації залишається актуальною для молодих демократій і в Україні, і в Болгарії. Відкрита боротьба між ними в політичному просторі, особливо в період виборчих кампаній, далі – у парламенті і за його межами, зумовлює потребу подальшого поглиблення досліджень цього політичного феномена з метою вироблення теоретичних і практичних підходів до її розуміння, збагачення досвідом інших країн.

З початку 90-х рр. ХХ ст. у Республіці Болгарії (РБ), де соціал-демократичні традиції мають понад столітню історію, більше десяти політичних організацій заявили про себе як про соціал-демократичні або близькі до них [17, с.35]. На першість претендувала з найбільшими підставами аутентична Болгарська соціал-демократична партія (БСДП), створена ще в 1891 р. [2, с.265–266]. 26 листопада 1989 р. БСДП відновила свою діяльність, а в травні 1990 р. одержала право повного членства в Соціалістичному Інтернаціоналі. Близькість до соціал-демократичної ідеї декларувала й колишня комуністична партія, яка змінила назву у квітні 1990 р. на Болгарську соціалістичну партію (БСП), а в березні 1990 р. заявила про прагнення вступити в ряди Соціалістичного Інтернаціоналу. Колізії між двома партіями визначали характер соціал-демократичної перспективи в Республіці Болгарії початку 90-х рр., а в кінці ХХ ст. набули інших форм.

У грудні 1989 р., напередодні парламентських виборів (1990), ряд нових і відновлених старих партій та рухів об’єднався в опозиційний до БСП коаліційний блок – Союз демократичних сил (СДС), куди ввійшла й БСДП. СДС оприлюднив платформу, в якій жорстко критикував

політичну програму демократичного соціалізму БСП, що, на думку опонентів, захищала інтереси лише політичної олігархії і номенклатури, прагнула утримати у своїх руках владу, а також економічну програму за її повільність і поступовість у здійсненні реформ. СДС виступав за проведення шокової терапії, швидких реформ у дусі Бальцеровича [4, с.21–22]. У червні 1990 р. на перших демократичних виборах до Великих Народних Зборів (ВНЗ – спеціальне скликання парламенту країни, основним завданням якого є прийняття нової Конституції. ВНЗ приймають Конституцію і призначають вибори до Звичайних Народних зборів, після проведення яких припиняють свою діяльність) брало участь 40 політичних партій, об’єднань і рухів, з них у єдиному блоці СДС – 16. На 400 місць претендувало 3090 кандидатів. Місця у ВНЗ розподілилися так: БСП – 211, СДС – 144, Рух за права і свободи – 23, Болгарська землеробська народна спілка – 16, по два мандати одержали Вітчизняний фронт і незалежні кандидати, по одному – Вітчизняна партія праці та СДП (немарксистів) [29, с.51]. БСП не набрала кваліфікованої більшості (267 депутатів), необхідної для проведення своїх рішень із принципних питань. Вибори показали поширення серед населення лівих, соціалістичних ідей, але засвідчили певний розкол електорату на міських і сільських – село забезпечило успіх БСП, а у великих містах вона прогнала опозиції [9, с.33].

Ставши партією парламентської опозиції, СДС запропонував на посаду президента лідера БСДП П.Дертлієва. Проте БСП виступила проти цієї кандидатури. Вона прагнула залишатися монополістом, побоюючись зростання ролі й значення БСДП, яка могла перехопити в неї ідею демократичного соціалізму. Після цього СДС висунув на посаду президента кандидатуру лідера свого об’єднання Ж.Желева [9, с.35–36]. Його обрали президентом у серпні 1990 р. за підтримки депутатів БСП. Це був симптоматичний акт, який указав на функції президента як фігури, що здатна консолідувати суспільство й вирішувати конфлікти. Через 6 років цю місію взяв на себе П.Стоянов, що значно посприяло змицненню конфлікту в Болгарії на початку 1997 р. у цивілізоване русло [30, с.1].

Вибори президента Болгарії, що проходили (27.X і 3.XI.1996) у два тури, різко змінили розклад політичних сил у країні. Передбачалося, що у I турі візьме участь 5 млн. виборців, але

майже третина з них вирішила бойкотувати вибори, очевидно тому, що розчарувалася в діяльності соціалістів і не сподівалася на зміни до кращого від їх опонентів. Бурхливі протести цілком відображали настрої, переваги й думки народу, але навіть на цій хвилі кандидат Об’єднання демократичних сил (ОДС), 44-річний адвокат із Пловдива Петр Стоянов, міг розраховувати на перемогу над БСП.

Більше того, саме в цей час у кандидата від БСП виникли значні труднощі. Виборча кампанія була вже в розпалі, коли Центрвиборчком і Верховний суд відсторонили голову МЗС Г.Пиринського від участі у виборах. У результаті на президентських виборах 1996 р. соціалістам довелося висувати іншу кандидатуру. Місце кандидата №1 зайняв професор археології І.Маразов. Річ була в тому, що Г.Пиринський народився в Нью-Йорку в сім’ї болгарських емігрантів і повернувся в Республіку Болгарію та розпочав свою політичну кар’єру вже в період демократичної трансформації суспільства, а згідно з Конституцією РБ посаду президента країни може займати лише той, хто одержав громадянство за правом народження [13, с.22]. Тому БСП стала жертвою власної пропаганди, коли запевняла електорат, що більш гідного кандидата в президенти ніж Г.Пиринський немає ні в неї, ні в опозиції. Згодом рейтинг І.Маразова дещо зріс, але не настільки, щоб повністю подолати наслідки попереднього провалу.

Водночас означені тактичні труднощі були підсумком стратегічних поразок, коли в керівництві БСП не справилися зі своїми обов’язками колишні номенклатурники: вони завалили реформи, вичерпали валютний запас, залізли в борги, підірвали сільське господарство й вийшли на межу політичного банкрутства. МВФ і Світовий банк, проводячи політику відриву Болгарії від Росії і зближення її із Заходом, поглиблювали кризову ситуацію тим, що розчищали ринковий простір для себе, зовсім не враховуючи пріоритети національного господарства країни, особливостей і політичних переваг її населення. Соціалісти мимоволі залишалися проросійськими або навіть просхідними лобі, а їх політика – неперспективною через слабкість економіки Росії та її демонстративного антисоціалізму.

У цій складній ситуації фракція БСП, куди ввійшли Об’єднання за соціал-демократію, міністр внутрішніх справ Н.Добрев, кандидат у

президенти І.Маразов та кандидат у віце-президенти, перший заступник голови МЗС І.Боккова, утворили опозицію до уряду, проте не зуміли досягти перемоги на виборах. За Конституцією президентська влада у Республіці Болгарії має обмежений характер в умовах парламентської форми правління, але це якраз і дає президентові широкі повноваження, якщо він не представляє правлячу партію. Таку ситуацію передбачали лідери БСП, а тому в II турі виборів політична боротьба різко загострилася. 3 листопада 1996 р. при 60% участі виборців кандидат від опозиції ОДС П.Стоянов виграв II тур, одержавши голоси майже 3/5 виборців від усіх дійсних бюлетенів. За І.Маразова голосувало біля 40% виборців. Більше 2 млн. болгар утрималися від участі у виборах [24, 1996.4.XI.СЕ-1]. П.Стоянов, колишній заступник міністра юстиції в уряді Ф.Димитрова, змінив на посаді філософа Ж.Желева – *символ демократії* Болгарії [8]. Ідеолога змінив прагматик, об'єднавши понад 20 партій в опозицію, під лозунгом “Бути як усі”, але з явною орієнтацією на Захід.

Поразка змусила БСП консолідувати свої сили і її лідер Ж.Виденов заявив про необхідність скликання позачергового з'їзду партії. Але для виконання головного завдання, економічних змін, партія так і не знайшла потрібних засобів, не змогла подолати ситуацію, яка привела до зuboжіння населення. Уже в середині грудня 1996 р. опозиція поставила питання про відставку кабінету Ж.Виденова. Основні політичні сили не знайшли шляхів конструктивного діалогу для вирішення соціальних проблем. МВФ, висунувши пропозицію про створення Валютної ради в країні, звертався лише до ОДС і лідера І.Костова, який заявив, що “в разі, якщо БСП відмовиться обговорювати нашу пропозицію, ми, очевидно, зробимо висновок, що всі засоби ведення діалогу вичерпані. З цього моменту ми шукаємо будь-які можливості для зміни уряду, чого бажає і велика частина болгар” [24, 1996.16.XII.СЕ-12]. З'їзд БСП (21–22.XII.1996) обрав новим лідером Г.Пирванова, а Ж.Виденов сам 21 грудня заявив про відставку з обох посад – прем'єр-міністра та голови Вищої партійної ради БСП [24, 1996.25.XII.СЕ-4].

У січні 1997 р. Парламентська група демократичних лівих сил (ПГДЛС), куди ввійшли БСП і її союзники, погодилася з ідеєю дострокових парламентських виборів, висунувши свою 500-денну антикризову програму. ОДС у цих

умовах зайняло жорстку позицію, заклинавши до загальнонаціонального страйку з метою зміни уряду. Цю ідею опосередковано підтримав президент країни. 28 січня 1997 р. П.Стоянов вручив мандат на формування уряду Н.Добреву (БСП), заявивши, що буде керуватися не вузькопартійними інтересами, а залучить до нового уряду експертів, що користуються довірою суспільства, “подасть руку співробітництва всім політичним силам”. Н.Добрев висловив розуміння “справедливих протестів і незадоволення”, що викликані дворічним правлінням БСП, але закликав опонентів “припинити гру в політику, страйки і демонстрації” [24, 1997.27.I.СЕ-6]. Водночас навіть 125 із 240 місць у Народних зборах (НЗ – постійно діючий парламент, до якого обирають на всенародних виборах 240 народних представників – депутатів) виявилось недостатньо на фоні масового невдоволення, надмірного тиску опозиції і закликів трьох об'єднань профспілок розпочати загальнонаціональний страйк. Лідер опозиції заявив, що коаліція лівих сил візьме на себе величезний ризик дестабілізувати обстановку й підштовхнути Республіку Болгарію до поглиблення політичної кризи в тому разі, якщо реалізує своє право на формування другого уряду [24, 1997.27.I.СЕ-7].

Соціальна напруга, що нагніталася з кінця року, досягла піка в лютому 1997 р., коли з'явилися заклики до *соціальної відсічі* БСП. Її ідею коаліційного уряду відкинули, а збереження дієвого парламенту поставили під сумнів. Конфронтація досягла апогею 4 лютого, коли Н.Добрев відмовився від права сформувати другий за останні два роки уряд коаліції лівих сил. Зрештою домовилися про те, що формальну відмову від управлінського мандата президентові послідовно віддадуть усі парламентські партії, а це відкриє можливість розпуску парламенту згідно з чинною Конституцією і проведення у квітні 1997 р. дострокових парламентських виборів. Президент призначить *службовий уряд*, що діятиме до того часу, поки партія, яка перемогла на виборах, не сформує свій кабінет. Опозиція повернеться до парламенту, щоб спільно з депутатами БСП розробити короткотермінову програму подолання наслідків політичної кризи. Соціалісти, у кращому разі, збережуть половину депутатських місць, але будуть відсторонені від виконавчої влади [24, 1997.5.II.СЕ-11]. Від висловлених пропозицій віяло надмірною добродушністю, хоча відомо

з історії, що боротьба за владу в усіх балканських країнах не відрізнялася схильністю до компромісів, більше того, це стосувалося Болгарії, де падіння і рівня життя, і темпів економічного розвитку виявилось перманентним – незалежно від партійної належності уряду.

На виборах 19 квітня 1997 р. більшість голосів виборців – 52%, як і очікувалося, одержав блок ОДС, куди входили СДС, БЗНС і Демократична партія. Другою була БСП у коаліції з політичним клубом “Екогласність”, яка одержала 22% голосів виборців. Далі йшли – Об'єднання за національний порятунок – 7,9%, партії “Євролівиця” – 5,8% і Болгарський бізнес-блок – 5% голосів [28, с.53]. Решта партій і рухів (30) не пододала 4% бар'єр і не пройшла в Народні збори 38-го скликання. 21 травня 1997 р. відкритим поіменним голосуванням при 179 “за” і 54 “проти” НЗ затвердили лідера СДС І.Костова на посаді голови нового уряду. Наміри підтримати уряд І.Костова висловили всі парламентські партії, крім БСП. Через 100 днів соціалісти заявили, що уряд не виконав зобов'язань перед іншими партіями, використавши підписану в лютому декларацію про національний порятунок як “привід для узаконеної узурпації влади” [24, 1997.1.IX.СЕ-8-9]. Вони звинуватили владу в тому, що фінансові й економічні реформи пробуксовують, темпи приватизації залишаються низькими, а *прив'язка* національної валюти, лева, до німецької марки не зупинила інфляційну спіраль. На думку БСП, кабінет І.Костова зазнав поразки і в соціальній політиці, особливо у сфері охорони здоров'я та освіти.

Соціалісти зуміли зберегти статус не лише парламентської партії, але й другої політичної сили в країні, що, звичайно, було досить суттєво, зважаючи на непопулярність серед електорату попереднього урядового кабінету Ж.Виденова. Лідер БСП Г.Пирванов на прес-конференції після виборів заявив, що через 2–3 роки БСП знову прийде до влади й наступне століття країна зустрине із сильним лівоцентристським урядом [12, с.27]. Його прогнози збулися, але не на початку століття, а під час других у XXI столітті парламентських виборів – у червні 2005 р., коли БСП отримала майже половину голосів виборців, що дало їй можливість сформувати, створивши коаліційну більшість, діючий сучасний уряд на чолі з лідером БСП С.Станишевим. Тож у Республіці Болгарії нині провідні позиції займає Болгарська соціалістична партія. Нинішні прези-

дент Г.Пирванов і міністр-голова (прем'єр-міністр) С.Станишев – представники соціалістичної партії.

У березні 1999 р. на спільному засіданні керівництва БСП та ПГДЛС було прийняте рішення боротися за відставку кабінету уряду СДС, оскільки, за словами лівих, політика І.Костова зазнала повного провалу. За даними опозиції, у 1998 р. спад ВВП склав 7,8%, об'єм експорту знизився на 13%, а торговий баланс зведений із від'ємним сальдо в 330 млн. дол. [24, 1999.1.IV.СЕ-9]. Проте спроби відставки уряду закінчилися поразкою. 139 депутатів Народних зборів проголосували за продовження діяльності уряду, а 87 – проголосували проти. Тож вотум недовіри урядовому кабінету був відкинтий.

Водночас важливою заявкою на успіх БСП стали результати місцевих виборів, що пройшли в жовтні 1999 р. На них СДС одержав місця кметів (голів адміністрації) в 11 з 27 областей Республіки Болгарії, а БСП – у 14 великих містах. СДС і його коаліційні партнери зайняли 1595 місць в радах міських і сільських общин, а БСП і її партнери з ПГДЛС – 1592 місця [24, 1999.18.XI.СЕ-11]. За проведеним у листопаді 1999 р. опитуванням, 47% респондентів заявили, що вважають перемогу об'єднаної опозиції на парламентських виборах у 2001 р. можливою, проти такої думки було майже стільки ж опитаних – 46% [24, 1999.18.XI.СЕ-11].

Отже, у Болгарії на зламі століть визначилася лінія на загальноцивілізаційну *маятниковоподібність* демократичного політичного процесу. Дві основні політичні сили країни вели боротьбу за прискорення демократичних перетворень і легітимне одержання влади. Більше того, загальне прагнення вступу до НАТО та ЄС правлячої і опозиційної партій виступало певним фактором, який пом'якшував конфлікти між ними.

1. Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. – К., 2001. – С.202.
2. Болгария в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред. Е.Л.Валева; Институт славяноведения. – М.: Наука, 2003. – 463 с.
3. Бурдяк В. Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства: Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 520 с.
4. Валева Е.Л. Союз демократических сил: путь болгарской оппозиции к власти // Политические партии и движения Восточной Европы. Проблемы адаптации к современным условиям. – М., 1993. – С.38–52.

5. Гуггенбергер Б. Теория демократии // Политические исследования. – 1991. – №4. – С.137–138.
6. Димитров Р. Формирането на българската опозиция 1989–1991 // Bulgarian quart. – София, 1991. – Кн.1. – Гл.1. – С.11–59.
7. Дунаева Л. Тенденції та перспективи модернізації партійно-політичної сфери і утвердження партійної системи в Україні // Людина і політика. – 2001. – №5(7). – С.148–157.
8. Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство / Пер. с болг. – М.: Новости, 1991. – 336 с.
9. Зудинов Ю.Ф. Болгария: политические метаморфозы первого посттоталитарного пятилетия / Политический ландшафт стран Восточной Европы 90-х годов / Ред. Ю.Ф.Зудинов. – М.: ИСИБ РАН, 1997. – С.12–53.
10. Канев Д. Лявото политическо пространство в България – проблеми и перспективи // Политическите партии в България и Австрия пред нови предизвикателства / Науч. ред. проф. д-р Г.Карасимеонов. – София: ГорексПрес, 2001. – С.10–33.
11. Кармазіна М. Партогенез в Україні: бажання демократизації? // Людина і політика. – 2001. – №4(16). – С.29–36.
12. КОМПАС. – 1997. – №19. – С.27–28.
13. Конституция на Република България. Приета от Великото народно събрание 12 юли 1991 г. – София: Нова звезда, 2002. – 40 с.
14. Кресіна І.О., Перегуда Є.В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького, 2003. – 368 с.
15. Кръстев И.Й. Полупарламентарният режим / Преходът в България през погледа на социалните науки. – София: АИ “Проф. М.Дринов”, 1997. – С.12–18.
16. Малинов С. Парламентарни избори 2001 и бъдещето на българската десница // Политическите партии в България и Австрия пред нови предизвикателства / Науч. ред. проф. д-р Г.Карасимеонов. – София: ГорексПрес, 2001. – С.34–56.
17. Ново време. – 1995. – №3. – С.31–36.
18. Осадца І.С. Особливості фінансування політичних партій Болгарії // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2005. – Вип.30. – С.724–731.
19. Пахарев А. Перспективи української багатопартійності у контексті можливих змін в організації влади // Політичний менеджмент. – 2003. – №2. – С.57–64.
20. Пахарев А. Політичні ідеології та багатопартійність в Україні. Знайомі незнайомці // Віче. – 2002. – №10. – С.24–28.
21. Пиргова М. Парламентарната система в България. Институционални проблеми на прехода. – София: ИПК Раціо-90, 1998. – 224 с.
22. Прокопєць Л.С. Діяльність Руху за права і свободи у Народних зборах Республіки Болгарія // Політологічні та соціологічні студії: Збірник наукових праць. – Чернівці: Рута, 2005. – Т.III. – С.308–317.
23. Примуш М.В. Партійна система у дзеркалі концепції соціально-політичних розмежувань // Політика і час. – 2005. – №9–10. – С.82–86.
24. Пульс планети. – 1997–1999.
25. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. – Львів: ЦПД “Астролябія”, 2005. – 366 с.
26. Рудич Ф.М. Політичні партії в Україні: політологічний контекст // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2001. – С.52–61.
27. Светлорусова Л. Болгарские социал-демократы как часть политической оппозиции // Восточноевропейские страны: 90-е годы / Реф. сборник под ред. Е.Ю.Гуськовой. – М., 1993. – Вып.3. – С.7–23.
28. Шабунина В. Болгария: попытки и уроки сдвигов влево // Левый поворот и левые партии в странах Центральной и Восточной Европы. – М., 1998.
29. Moser Ch. A. Theory and History of the Bulgarian Transition. – Sofia, 1994.
30. Statistical figures of Bulgarian economy and society 1996–2000 // <http://www.bulgaria-embassy.org/About%20Bulgaria/Statistic%20about%20Bulgaria.htm/>.

V.BURDYAK

THE IMPORTANCE OF POLITICAL PARTIES OF REPUBLIC OF BULGARIA IN THE PROCESS OF SOCIETY DEMOCRATIZATION

The article deals with the importance of political parties of the republic of Bulgaria in the process of the society democratic transformation. The object of the research is the struggle of socialist and social-democratic parties for the establishing of the social and legal state in Bulgaria during the first post-socialist decade.

Key words: Republic of Bulgaria, Bulgarian Social party, Bulgarian Social Democratic party, party system, parliament, president.

УДК 329(430)

ББК 66.2(4/8)

Анатолій Ключкович

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙ У НІМЕЧЧИНІ ТА УКРАЇНІ (СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ)

У статті розглядаються політико-правові основи діяльності партій в сучасній Німеччині та Україні. Порівнюються положення німецького та українського партійного законодавства щодо створення й заборони діяльності партій, внутрішньопартійних відносин, фінансування партій та ін. Підкреслюється важливість досвіду німецької партійної демократії для побудови дієздатної партійної системи в Україні.

Ключові слова: Німеччина, Україна, політичні партії, партійна система, політично-правове регулювання.

Партії є важливим політичним інститутом, за допомогою якого громадянське суспільство інтегрується в державу, а держава набуває легітимності в очах суспільства. Незважаючи на послаблення електоральних функцій партій у сучасних західних демократіях, що викликало песимістичні прогнози про поступовий занепад ролі партій у політиці, законодавство багатьох країн світу орієнтується саме на партійний механізм у забезпеченні взаємодії суспільства та держави.

Федеративна Республіка Німеччина належить до країн із найбільш детально розробленим комплексом правових норм, що регламентує всі сторони діяльності партій. Незважаючи на те, що в об'єднаній Німеччині окремі положення “Закону про політичні партії” змінювалися та доповнювалися тричі – у 1994, 1999, 2002 рр., науковці знову й знову підкреслюють необхідність подальших пошуків з удосконалення партійного права.

Для України проблема вдосконалення партійного законодавства є важливою, зважаючи на гостру необхідність побудови на основі гіпертрофованої багатопартійності дієздатної партійної системи. Тому дослідження особливостей правової регламентації, виявлення схожих та відмінних моментів у партійному законодавстві Німеччини та України є важливим поступом в осмисленні та узагальненні вітчизняного та зарубіжного досвіду партійного будівництва.

У рамках даної статті автор зосередив свою увагу на порівняльному аналізі положень основних правових документів про партійну діяльність: Конституції України [3] та Основного закону ФРН [5], а також “Закону про політичні партії” Німеччини [4] та Закону України “Про політичні партії в Україні” [2].

Місце та роль політичних партій у житті країни конституційно закріплено як у ФРН, так і в Україні. “Партії беруть участь у формуванні політичної волі народу”, – проголошує стаття 21 Основного закону Німеччини [5, с.22]. Це коротке за змістом положення є вихідною основою для формування широкого комплексу правових норм, що регулюють усі сторони партійної діяльності. Більш детально розвиває положення про основи діяльності партій Німеччини “Закон про політичні партії”. У §2 “Закону про політичні партії” поняття “політична партія” включає кілька важливих вимог: “Партії є об'єднанням громадян, які постійно чи тривалий час здійснюють вплив на формування політичної волі в рамках федерації або однієї із земель, і бажають брати участь у представництві народу в Бундестазі або у одному з ландтагів...” [4, с.150]. У “Законі про політичні партії” зазначається, що партія повинна брати участь у виборах до Федерального парламенту (Бундестагу) чи парламентів земель (ландтагів) щонайменше раз на шість років; участь лише в комунальних виборах чи виборах до Європарламенту не є достатньою для надання політичній силі статусу партії.

В Україні визначення статусу партій закріплено в ст.36 Конституції, яка проголошує: “Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах”. За Законом “Про політичні партії в Україні” (ст.2): “Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах”.

Визначення “політична партія” є широким понятійно і за українським, і за німецьким законодавством. Обширність визначення дозволяє об’єднати під поняттям “партія” значну кількість політичних об’єднань, чисельно збільшуючи участь у формуванні політичної волі народу. І в Україні, і в Німеччині зареєстровано більше сотні партій. Але, з іншого боку, відкритість поняття є в значній мірі відсутністю правової безпеки, особливо для малих партій, оскільки розкривається простір для інтерпретації положень закону в політичній практиці, а значить і розширюються можливості для впливу владних структур, судових органів.

І в Україні, і у ФРН участь у виборах до представницьких структур є кваліфікаційною ознакою партій, що відмежовує їх від інших політичних об’єднань громадян. Причому німецьке законодавство вимагає від партій постійної участі у виборах задля впливу на прийняття рішень у державі, тоді як визначення “політична партія” запропоноване в Законі України “Про політичні партії” не відображає впливу партій на вироблення державної політики. Тому більш досконалим ми вважаємо поняття “політична партія”, подане в статті 2 Закону України “Про об’єднання громадян”, де формулюється основне завдання партій – участь у формуванні органів державної влади і вплив на їх діяльність [1].

Відповідно до провідної ролі, яка відводиться партіям у формуванні політичної волі народу, у Німеччині об’єктом правового регулювання є весь комплекс відносин, які складають основи організаційної побудови політичних партій. Держава зацікавлена в дотриманні демократичних принципів у внутрішньопартійному житті, як передумови до легітимного й найбільш ефективного здійснення партіями тих функцій, які пов’язані з організацією та здійсненням державної влади. “Державний процес прийняття управлінських рішень є уповноважений тільки тоді демократичним шляхом, коли інституція, яка суттєво причетна до співучасті, також задовільняє ці вимоги”, – підтверджує німецький дослідник Д. Тасос [7, с. 114].

Розділ II–III “Закону про політичні партії” ФРН детально регламентує структуру, склад і повноваження керівних партійних органів, процедуру прийняття рішень, механізм партійного судочинства, права членів і дисциплінарні заходи відносно членів партій та нижчестоящих партійних організацій, вимоги до змісту установчих

документів партій, порядок висування кандидатів на виборні державні посади та інше.

В Україні масштаби правової регламентації внутріпартійних відносин значно менші. Партійне законодавство обмежується встановленням низки вимог загального характеру, а також деяких організаційних питань (зміст статуту, умови членства, назва й символіка партії). Закон не установлює порядок вступу до партії, структуру її органів, проведення зборів і т. д., указуючи, що все це повинно визначатися статутом партій (ст.6 Закону України “Про політичні партії в Україні”).

Українське та німецьке законодавство порушує питання, пов’язані з набуттям, припиненням членства в політичних партіях, регламентує права та обов’язки членів. У партійних законах закріплюється низка загальних принципів: принцип індивідуального членства, принцип вільного та добровільного членства, принцип рівноправності членів партії.

У системі німецького законодавства не передбачені норми про визначення категорії осіб, чия професійна діяльність у державних органах узагалі не сумісна з членством у партіях. У §2 “Закону про державних службовців” зазначається лише, що чиновники повинні служити всьому народу, а не окремим партіям. Але в правовій регламентації організаційних засад німецьких партій передбачені окремі заходи з обмеження свободи членства з метою запобігання втручання партій у діяльність найважливіших державних органів. Зокрема в §11 “Закону про політичні партії” проголошується, що до керівних органів партій можуть входити особи, які отримали державну посаду внаслідок виборів. Але їх кількість не повинна перевищувати п’ятої частини всіх членів правління.

За українським законодавством окремим категоріям громадян заборонено бути членами політичних партій. Статтею 6 Закону України “Про політичні партії в Україні” визначено, що до цього кола осіб належать судді, працівники прокуратури, органів внутрішніх справ, співробітники СБУ, військовослужбовці. Ці обмеження викликають у нас ряд питань. По-перше, наскільки виправданими є такі обмеження політичних прав громадян, чи обґрунтований такий розрив взаємозв’язків між державою та партіями. Адже на сучасному етапі партії в Україні не впливають на функціонування державно-владного механізму в такій мірі, як в

ФРН. По-друге, в якій мірі обмеження щодо членства в партіях установлені в ст.6 Закону України “Про політичні партії в Україні” співвідносяться з положеннями ст.36 Конституції України, зокрема з правом громадян України на свободу об’єднання в політичні партії. Чи є таке обмеження політичних прав окремих категорій громадян в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров’я населення або захисту прав і свобод інших людей, що також проголошує ст.36 Конституції України.

Крім того стаття 6 Закону України “Про політичні партії в Україні” чітко визначає, що членами партії можуть бути лише громадяни України, у Німеччині таких обмежень не існує. Установлюється те, щоправда, що політичні об’єднання не є партіями, якщо більшість їх членів або членів керівних органів партії є іноземцями.

У порівнянні з німецьким законодавством в Україні існує значна кількість бюрократичних перешкод при створенні та реєстрації партії. Стаття 21 Основного закону ФРН гарантує базову цінність партійної демократії і головну передумову багатопартійності – вільне створення політичних партій. Це означає, що створення партії не може залежати від попередньої згоди будь-якого державного органу. Про створення партії як зареєстрованого об’єднання слід ставити до відома громадськість. В Україні процес створення та легалізації партії вимагає проведення відповідних підготовчих заходів (збір підписів громадян, прийняття установчих документів та ін.), використання значних матеріальних ресурсів (оплата праці збирачів підписів, транспортні витрати тощо). Установлений Законом України “Про політичні партії в Україні” порядок реєстрації політичних партій вимагає особливої уваги з огляду на зміст ст. 11, де зазначається, що в реєстрації політичної партії може бути відмовлено, якщо документи, подані для реєстрації політичної партії, не відповідають Конституції та законам України. Це положення уможливує досить вільне тлумачення правових норм реєструючими органами на практиці, а значить, створюються можливості для відмови в реєстрації тієї чи іншої партії без достатніх на те підстав. Саме тому перелік підстав для відмови в реєстрації повинен бути чітко конкретизований у законі.

Надзвичайно важливе практичне значення має питання про регламентацію порядку припи-

нення діяльності партій шляхом їх розпуску. Інститут заборони політичних партій переслідує подвійну мету: по-перше, захистити демократичну державу від протиправних дій недемократичних партій, по-друге, гарантувати відсутність зловживань із боку держави або окремих посадових осіб щодо окремих політичних партій.

У разі невідповідності партійної діяльності вимогам демократичного ладу в німецькому законодавстві передбачена можливість заборони партій. У статті 21 Основного закону чітко простежується превентивний характер заборони партій. Основний закон передбачає можливість заборонити партії, які переслідують антиконституційні цілі (ст.21. абз.2), а саме: “намагаються створити загрозу основам вільного демократичного устрою або ліквідувати його, чи загрожують існуванню Федеративної Республіки Німеччина” [5, с.22].

Однак при забороні партій існують значні правові перепони, Основний закон ФРН регулює заборону партій детальніше, ніж заборону інших об’єднань. Мінімізується втручання законодавчої та виконавчої влади в справу партії. Право ухвалення рішення про антиконституційність партії належить Федеральному конституційному суду (ст.21 п.2 Основного закону). Таким чином досягається зовнішня гарантія партійної діяльності від посягань із боку державної влади. Федеральний уряд, Федеральна Рада, Бундестаг та уряди федеральних земель (якщо сфера дій партії обмежується певною землею) можуть вносити лише подання про заборону. Доки відповідне рішення конституційного суду не ухвалено, держава не може застосовувати проти партії заходів, передбачених у §32–33 “Закону про політичні партії”. Водночас партії як об’єднання громадян мають право звернутися до Федерального конституційного суду, у разі якщо влада порушила їх права (ст.93 п.4а Основного закону ФРН).

За всю історію існування ФРН Федеральний конституційний суд двічі забороняв політичні партії, які виступали проти антиконституційного устрою країни: у 1952 р. – неонацистську Соціально-імперську партію, у 1956 р. – після чотирічного слідства – Комуністичну партію Німеччини. В об’єднаній Німеччині суд відходить від практики заборони партій, незважаючи на збільшення екстремістських угруповань і докази їх антидемократичної діяльності. Так, у 2003 р., після трирічного судового процесу, Федеральний

конституційний суд відхилив подання представників Федерального уряду, Бундестагу та Бундесрату про заборону Націонал-демократичної партії Німеччини.

Питання заборони партій в Україні може виникнути в разі порушення ними Конституції та інших законів України (ст.19 Закону України “Про політичні партії в Україні”). Політична партія може бути заборонена за поданням Міністерства юстиції України чи Генерального прокурора України в судовому порядку при порушенні вимог щодо створення й діяльності політичних партій, установлених Конституцією України, законами України (ст.21 Закону України “Про політичні партії в Україні”). Зокрема ст.5 Закону України “Про політичні партії в Україні” забороняє діяльність партій, спрямовану на ліквідацію незалежності України, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства тощо.

Однак положення українського й німецького законодавства містять досить нечіткі формулювання підстав для заборони партій, що криє в собі небезпеку порушення прав партій із боку державних органів. Якщо у ФРН недемократичність є підставою для заборони партії, то в Україні питання про заборону партії може виникнути й на основі значно менших порушень закону (наприклад, порушення фінансового законодавства). Тому конкретизація в законодавстві підстав для заборони партій є дуже важливою для демократичного розвитку країни.

Зі зростанням ролі партій у політичній системі України необхідний більш жорсткий механізм заборони партій. Так, ухвалення рішення про заборону партії повинно належати виключно конституційному суду, як це має місце у ФРН, а не судам загальної юрисдикції.

Заборона партії – це виключний крок, який може захистити демократичний лад, але не здатний ні зберегти, ні укріпити законність устрою держави. Тому навіть попри збільшення кількості екстремістських партій після 1990 р. німецька влада не йде на їх заборону, намагається весь час тримати ці політичні сили під посиленним контролем у легальному полі дій, водночас покладаючись на демократичну свідомість виборців. Зокрема постійний нагляд за партіями, які не заборонені Федеральним конституційним судом, але демократичність діяльності яких викликає сумнів, здійснює Відомство з охорони конституції.

В Україні партії перебувають під контролем значної кількості державних органів: Міністерства юстиції, Центральної виборчої комісії та окружних виборчих комісій, СБУ, Рахункової палати, Головного контрольно-ревізійного управління України. Така кількість органів, що здійснюють контроль за діяльністю партій, вимагає чіткого визначення їх прав та обов’язків із метою запобігання порушенню прав партій та надмірного державного втручання в їхню діяльність.

Однією з важливих сфер партійного законодавства є правове регулювання фінансової діяльності політичних партій. Як в українському, так і в німецькому законодавстві основними об’єктами регулювання є: джерела, з яких формуються бюджет партій, фінансова діяльність партій, що пов’язана з їх участю в політичному процесі та механізм державного контролю за всією фінансовою діяльністю партій.

Кардинальним чином відрізняються підходи німецького та українського законодавця до державного фінансування партій. Так, в ст.15 п.1–2 Закону України “Про політичні партії в Україні” заборонено фінансування партій органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також державними та комунальними підприємствами, установами та організаціями. Хоча, на нашу думку, доцільно було б у законі передбачити можливість постійної фінансової підтримки тих партій, які за результатами виборів є представленими у Верховній Раді. Така практика існує в Німеччині, де в “Законі про політичні партії” проголошується необхідність державного фінансування [4, с.153]. Фінансова допомога з боку держави надається політичним партіям щороку на регулярній основі для підтримки повсякденної діяльності партій незалежно від того, коли будуть відбуватися вибори.

Обсяг отримуваних коштів залежить від підтримки партії в німецькому суспільстві. Громадська підтримка партії вимірюється, з одного боку, за результатами виборів до Європарламенту, до Бундестагу, до ландтагів, а з іншого, за сумою залучених партією коштів – членських внесків і пожертвувань (§18, абз.1 “Закону про політичні партії”).

Згідно з положеннями “Закону про політичні партії” в редакції 2002 р. формула розподілу між партіями державних коштів виглядає так (§18 абз.2–5): за голос кожного виборця з

перших 4 млн. громадян, які проголосували за левну партію, ця партія отримує щорічно 0,85 євро; а за кожен голос понад 4 млн. – 0,7 євро; за кожне євро, отримане як членські внески, внески носіїв мандата та легальні пожертви партія отримує 0,38 євро, але при цьому розглядаються лише внески до 3300 євро на фізичну особу.

Водночас закон установлює максимально допустимі суми видатків держави (§18 п.2, 5 “Закону про політичні партії”). У цілому прямі державні субсидії для партій не повинні перевищувати т. зв. “абсолютний максимум” (absolute Obergrenze), що становить із 2002 р. 133 млн. євро. Ці виплати уряд здійснює траншами кожен квартал року. Сума прямих видатків держави на окрему партію не повинна перевищувати доходи партії протягом року, так званий “відносний максимум” (relative Obergrenze).

Показником для отримання державних субсидій служить певний процент голосів на виборах (кваліфікаційний бар’єр). В об’єднаній Німеччині він становить 0,5% голосів при виборах до Бундестагу та Європарламенту, 1% – при виборах до ландтагів (§18 абз.4 “Закону про політичні партії”), тоді як для отримання місця в Бундестазі та ландтагах діє межа в 5% від усіх голосів за партійними списками. Тобто незалежно від того, чи пододала партія виборчий бар’єр, вона отримує державну підтримку, якщо набрала хоча б 0,5% голосів виборців. Таким чином, законодавство гарантує дієздатність уряду та парламенту й водночас створює умови для оновлення партійного ландшафту. Кваліфікаційний бар’єр суттєво відрізняється від виборчого, аби певною мірою сприяти малим і новим партіям, фінансові можливості яких відчутно відрізняються від великих партій.

Німецьким та українським партійним законодавством передбачена система приватних пожертвувань на користь партій як можливість для громадян фінансово підтримати виразника своїх політичних інтересів. Установлюється перелік суб’єктів, від яких заборонено приймати пожертви. Однак українським законодавством не врегульовано й цілу низку інших питань, пов’язаних із формуванням фінансової бази партій (у тому числі порядок здійснення пожертвувань фізичними та юридичними особами, розміри таких пожертвувань тощо), оподаткуванням надходжень на користь партій.

У ФРН питання, пов’язані з приватними пожертвами на користь партій детально регла-

ментуються. “Закон про політичні партії” тримає курс на регулювання пожертв для партій, які надходять як від фізичних, так і від юридичних осіб. Хоча в науковців усе частіше виникає питання, яким чином співвідносяться пожертви від юридичних осіб із конституційною вимогою рівності, адже партії, у результаті таких внесків, розпоряджаються не тільки їх індивідуальним майном, але й коштами певних організацій [6, с.434]. А в демократичній державі вплив на політику, за виборчим законодавством, закріплено лише за громадянами і правовий статус партій визначає їх як об’єднання громадян, а не організацій (§2 “Закону про політичні партії”).

Таким чином, сучасне партійне законодавство України та ФРН охоплює широкий спектр питань від регламентації основ організаційної побудови партій до заборони їх діяльності. Ступінь регламентації тієї чи іншої сфери партійної діяльності має в кожній країні свої особливості, в яких відбиваються політичні реалії, специфіка діючих політичних та виборчих систем, установлені політичні традиції. Незважаючи на півстолітню історію свого розвитку, система партійного законодавства у ФРН постійно оновлюється та вдосконалюється. Саме ефективний механізм регулювання партійної діяльності забезпечує стабільність німецької партійної демократії. На особливу увагу заслуговує досвід Німеччини в таких сферах, як державне фінансування партійної діяльності, регулювання пожертв на користь партій, заборона партій. Зі зростанням ролі партій у політичному житті нашої держави потреба розвитку положень партійного законодавства зростатиме й в Україні.

1. Закон України “Про об’єднання громадян” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №34. – С.504.
2. Закон України “Про політичні партії в Україні” // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №23. – С.118.
3. Конституція України, прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Українська правнича фундація, 1996. – 50 с.
4. Gesetz über die politischen Parteien // Bundesgesetzblatt. – 1994. – Teil I. – а5. – S.150–159.
5. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. – Ulm: Ebner & Spiegel GmbH, 2003. – 95 S.
6. Morlok M. Was kümmern den Staat die Parteifinzen? Leitlinien einer Verfassungstheorie der Parteienfinanzierung // Jahrbuch der Heinrich-Heine-Universität Düsseldorf. – 2002. – S.427–437.

7. Tsatsos D. Die politischen Parteien in der Grundgesetzordnung // Parteiendemokratie in Deutschland. – Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 1997. – S.133–156.

A.KLYUCHKOVYCH

**POLITICAL-LEGAL CONTROL OF THE ACTIVITY OF PARTIES
IN GERMANY AND UKRAINE (AN ATTEMPT OF COMPARATIVE ANALYSIS)**

The article deals with the political and legal basis of the activity of parties in modern Germany and Ukraine. The comparison of some principles of German and Ukrainian party legislation in connection with their founding and banning of their activity, inter-party relationships, the financing of parties, etc. is given. Special attention is paid to the experience of the German party democracy for the founding of a competent party system in Ukraine.

Key words: Germany, Ukraine, political parties, party system, political-legal control.

УДК 329.14

ББК 66.62

Михайло Москалюк

**УКРАЇНСЬКІ КЛЕРИКАЛЬНІ ПАРТІЇ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ
МІЖВОЄННОЇ ГАЛИЧИНИ**

У статті висвітлюється участь українських клерикальних партій у суспільно-політичних процесах міжвоєнної Галичини, їх вплив на розвиток вітчизняної політичної думки. Автор детально зупинився на програмних засадах, діяльності Української християнсько-суспільної партії, Української католицької народної партії (з травня 1923 р. – Українська народна обнова – УКНП (УНО)).

Ключові слова: Галичина, український християнсько-суспільний рух, клерикальні партії, партійно-політична система, окциденталізм, орієнталізм.

Розбудова незалежної української держави та становлення реальної багатопартійності актуалізували історико-політологічні дослідження суспільно-політичних процесів минулого, особливості їх протікання в окремих регіонах країни, сприяли об'єктивному вивченню досвіду українських партій.

Актуальність проблеми зумовлена, поперше, існуванням у сучасній політичній системі України партій християнського спрямування, які могли б використати досвід клерикальних політичних організацій міжвоєнної Галичини; по-друге, певною суспільно-політичною значущістю українських клерикальних партій 20–30 рр. ХХ ст., їхньою роллю у формуванні ідеології національного руху; по-третє, низьким станом дослідження у вітчизняній політичній науці. Тому історико-політологічний аналіз даної проблеми має сьогодні важливу наукову цінність, пізнавальне й практичне значення.

З початком міжвоєнного періоду та окупацією Галичини Польщею клерикально-консервативний табір українського політикуму був представлений Християнсько-суспільною партією (ХСП), очолюваною О.Барвінським. Вона

виникла в 1911р., у політичній діяльності, зокрема парламентській, виступала з консервативних позицій свого ідеологічного попередника – Католицького русько-народного союзу (1896–1907 рр.), але, на відміну від нього, повністю відмовилася від капітулянтського угодництва з владою. Однак еволюція програмних гасел християнських суспільників не вплинула суттєво на імідж партії, вона не зуміла стати авторитетною політичною силою краю. На такий стан ХСП заважили її низький організаційний рівень та відсутність реального впливу на маси. Навіть духовенство, основна соціальна опора партії, у своїй більшості підтримувало Українську національно-демократичну партію (УНДП).

Діяльність ХСП активізувалася в період діяльності ЗУНР. П'ять представників від християнських суспільників на чолі з О.Барвінським увійшли до складу Української національної ради. О.Барвінський, як лідер партії, увійшов у склад першого уряду ЗУНР – Державного Секретаріату, очоливши міністерство освіти і віросповідання [35, с.75].

Разом із тим, слабка організаційно та чисельно ХСП повністю підпорядкувала свою

діяльність тісній співпраці з найбільш впливовою в краї Українською національно-демократичною партією – УНДП (з березня 1919 р. – Українська народна трудова партія – УНТП). Найбільш яскраво ця співпраця проявилася в рамках Міжпартійної Ради, створеної у Львові в 1919 р. із метою координації і активізації легальних методів боротьби проти польської окупації. Крім УНТП та ХСП в її склад входили Українська радикальна партія (УРП), Українська соціал-демократична партія (УСДП) [19, с.1573].

Позбавлена місцевих осередків та точно визначеного реєстру маловпливова ХСП дедалі більше втрачала підтримку з боку української громадськості Галичини. У зв'язку з цим посилювалися прагнення створити нову міцну католицьку структуру. Клерикальний журнал “Нива” в січні 1921р. писав: “З певністю всі розуміємо, що нам потреба сильної, тісної організації... Для її переведення потрібна: 1) могутча спільна ідея; 2) переняття тою ідеєю; 3) втілення сеї ідеї через централізовання уряду” [27, с.1].

Майбутній католицькій організації, на відміну від ХСП, передбачалося надати масового характеру, об'єднавши навколо неї широкі верстви української громадськості. У зв'язку з цим у клерикально-консервативних колах був підготовлений проект створення католицького товариства під назвою “Український християнський союз” (УХС). Але засідання Підготовчого комітету УХС (19 та 21 травня і 1 червня 1921р.) перетворилися на арену гострого протистояння між прихильниками створення на базі УХС політичної партії (Л.Куницький, О.Барвінський) чи аполітичної клерикальної організації (В.Охрیمович, Т.Галушинський) [1, арк.2].

За таких обставин провід ХСП обмежив свою діяльність беззастережним виконанням через Міжпартійну Раду вказівок уряду Є.Петрушевича. У цьому контексті лідер християнських суспільників О.Барвінський підтримав ідею злиття всіх українських політичних партій у єдиний національний фронт боротьби проти польської окупації. У поєднанні з дипломатичними заходами таким способом передбачалося вплинути на уряди Антанти визнати державну незалежність Галицької Республіки [24, с.277]. Однак комуністи та соціал-демократи виступили за утворення “єдиного пролетарського фронту” в боротьбі за возз'єднання з радянською Україною. Християнські суспільники, ідучи у фарватері політики трудовиків, гостро засудили такі

дії на першому міжпартійному з'їзді, що відбувся у Львові 3–4 червня 1921 р. ХСП підтримала резолюції з'їзду з економічних та культурно-освітніх проблем краю [7, арк.14–16]. На другому міжпартійному з'їзді 3 вересня 1921 р. О.Барвінський виголосив реферат про стан освіти в Галичині, закликав бойкотувати польський університет у Львові [7, арк.25].

ХСП солідаризувалася з УНТП та УРП у справі бойкоту перепису населення, який запропонувала провести польська окупаційна влада в краї наприкінці вересня – на початку жовтня 1921р. та сфальсифікованими його результатами офіційно ствердити польську етнічну більшість [11, арк.66]. Національно-патріотичну позицію зайняли християнські суспільники в союзі з радикалами та трудовиками на третьому міжпартійному з'їзді (28 січня 1922 р.). У прийнятих з'їздом політичних резолюціях засуджувався “варварський режим польської окупаційної влади” та підтримка його Антантою, підкреслювалося, що “єдиною легальною владою Східної Галичини є уряд ЗУНР з Президентом Української Національної Ради доктором Петрушевичем на чолі...” [3, арк.184].

У руслі солідаризаційного курсу ХСП спільно з трудовиками, радикалами та соціал-демократами виступила за бойкот виборів до сейму й сенату, призначених на 5 і 12 листопада 1922 р. [12, арк.73–74].

Неможливість національно-державницького табору реалізувати ідею незалежності Галичини та зволікання Антанти в справедливому вирішенні “української проблеми” викликали нове зростання суперечливих тенденцій у суспільно-політичному житті краю. На рубежі 1922–1923 рр. склалися напружені стосунки між закордонним урядом ЗУНР на чолі з Є.Петрушевичем, який, зневірившись у реальності справедливого вирішення долі Східної Галичини державами Антанти, дедалі сильніше проявляв прорадянські симпатії, та головою Міжпартійної Ради і Народного Комітету УНТП В.Бачинським – прихильником ідеї автономії краю в складі Польщі. У січні 1923 р. конфлікт досяг свого апогею, коли Є.Петрушевич заявив про розрив стосунків із Міжпартійною Радою, доки її очолюватиме В.Бачинський.

Провід ХСП рішуче осудив прихильників автономістичної концепції. На знак солідарності з урядом Є.Петрушевича керівництво партії прийняло рішення не брати участі в засіданні

Міжпартійної Ради, вимагаючи відставки В.Бачинського [13, арк.12–13].

Становище ускладнювалося глибокою кризою українського суспільно-політичного руху, спричиненого рішенням Ради послів держав Антанти від 14 березня 1923 р. приєднати Галичину до Польщі. Міжпартійна Рада розпадалася. В УНТП чітко окреслилися три напрями: угодовців-автономістів, радянофільської Незалежної групи і провісників націоналістичного руху в Галичині. Угодовське крило трудовиків спочатку мало перевагу, його лідера В.Охримовича на першому повоєнному з'їзді УНТП обрано головою партії. Однак відверта антиукраїнська політика польських властей знизила до мінімуму рейтинг угодовців. Народний з'їзд УНТП 21 квітня 1924 р. остаточно відкинув автономістичну платформу, підтримав прорадянську орієнтацію Є.Петрушевича [30, арк.12–13].

У зв'язку з цим у таборі галицьких клерикалів поглибилася поляризація сил. Група, очолювана Г.Хомишиним та Т.Войнаровським, орієнтувалася на трудовиків-автономістів. Натомість прихильники О.Барвінського виступили на боці Є.Петрушевича, тому підтримали ідею незалежності українських земель. Під час засідання Української Національної Ради 21 березня 1923 р. О.Барвінський заявив: "... нам рішучо не вільно зрікатися прав державности" [9, арк.7].

На ґрунті заперечення автономістичного курсу 6 липня 1924 р. відбулися наради керівництва УНТП, ХСП, УРП, Українського селянського об'єднання "Селянський Союз", Української партії соціалістів-революціонерів, Української партії національної роботи. Християнських суспільників представляли Олександр та Богдан Барвінські. У прийнятій заяві учасники наради засудили насильницьке приєднання західноукраїнських земель до Польщі [8, арк.6–7].

Однак криза українського суспільно-політичного руху та, у зв'язку з цим, розмежування в клерикально-консервативних колах негативно позначилося на становищі ХСП. Фактично в другій половині 1923 р. та на початку 1924 р. християнські суспільники не проводили жодної діяльності на терені Галичини. Маловпливові, роз'єднані та дезорієнтовані перегрупуванням національно-державницького табору, вони зійшли з політичної арени.

У середині та другій половині 20-х рр. ХХ ст. в українській партійно-політичній системі Галичини були відсутні клерикальні партії. При-

хильники консервативної католицької ідеології поляризувалися в рамках орієнтальної (візантійської) та окцидентальної (латинської) течій. Представники першої, очолювані священником Г.Костельником та підтримані митрополитом А.Шептицьким, виступали за збереження релігійних традицій галицьких українців, зокрема інституту одруженого духовенства. Їх політична платформа, позбавлена угодовства, базувалася на ідеях побудови соборної самостійної України. Не витворивши власної політичної організації, орієнталісти виступили союзниками найбільш впливової в краї партії – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Клерикали-окциденталісти (неформальний лідер Г.Хомишин) утворили 4 серпня 1925 р. Українську Християнську Організацію (УХО), пропагували латинізацію церкви шляхом запровадження григоріанського календаря та celibату духовенства. Не відкидаючи існування в майбутньому незалежної соборної української держави, вони з позицій політичного прагматизму пропагували ідею автономної Галичини взамін за лояльний до Польщі курс, що отримав назву "реальна політика" [25].

Клерикально-консервативний табір українського політикуму активізував свою діяльність на початку 30-х рр. ХХ ст. Вона була викликана об'єктивними причинами, а саме – перегрупуванням суспільних сил і поправлінням суспільних настроїв на тлі польського пацифікаційного наступу в Галичині та радянської політики винищення українства на Наддніпрянщині. Через згадані обставини прихильники Г.Хомишина, що були незадоволені ігноруванням як польською так і українською сторонами автономізаційного курсу "реальної політики" та остерігалися виборчого компромісу між УНДО, Української соціалістичної радикальної партії (УСРП) і УСДП, з метою посилення власної політичної ролі 24 вересня 1930 р. утворили Українську католицьку народну партію (УКНП). Установча нарада новоутвореної партії відбулася 24 вересня 1930 р. у Львові за участю представників світської інтелігенції – О.Назарука, А.Говиковича, О.Саяка, а також священників Й.Раковського, П.Голинського, О.Мельниковича та ін. [17]. Головою УКНП обрано О.Саяка, але реально провід католицької партії очолювали Г.Хомишин, О.Назарук, С.Томашівський. Програма УКНП базувалася на ідеях окцидентального клерикалізму, захисту україн-

ської нації, гострої критики комуністичної ідеології, пропаганді об'єднання всіх українських земель у складі Польщі в статусі національно-територіальної автономії [22].

Орієнтальне крило галицьких клерикалів за ініціативою А.Шептицького 1 січня 1931 р. заснувало у Львові Український католицький союз (УКС) на чолі з В.Децикевичем. Ця католицька організація розглядала себе як надпартійну структуру, покликану ослабити суперечності в суспільно-політичному житті Галичини, виступала за консолідацію всіх верств українського суспільства на національно-християнських (не тільки греко-католицьких) засадах, на противагу схильної до угоди УКНП обстоювала політику поміркованої опозиції щодо Польщі [29]. У суспільно-політичних процесах Галичини УКС виступав надійним союзником УНДО. Згадані політичні та релігійні розбіжності між УКНП та УКС зумовили масовість та підтримку з боку української громадськості краю саме католицької організації В.Децикевича, а не клерикальної партії (для порівняння, на 1932 р. УКНП мала крім проводу, що складався з Львівської та Станіславської групи, лише один повітовий осередок, у той час як УКС – 80 [18, с.331]).

Автономізаційна та латинізаційна пропаганда УКНП, інспірована пастирськими листами Г.Хомишина [33] та його працями [34], а також станіславські переговори з польськими угодовцями С.Лосем та М.Бобжинським 20 лютого 1932 р. викликали протистояння між католицькою партією та УКС. Боротьба як правих так і лівих сил за молодь, що актуалізувалася в цей час, посирила напругу. Релігійне свято Українська молодь Христові (УМХ), організоване церквою 7 травня 1933 р. із метою відтягнути молодь від націоналістичних та комуністичних впливів, підтримав тільки УКС у союзі з УНДО. Натомість УКНП, ігноруючи співробітництво з УНДО, позбавляла своєї підтримки УКС, бойкотувала УМХ, організувала замість "Просвіти" власні католицькі читальні "Скала" [15, арк.1].

Крім того, ставлення до ОУН, попри спільне неприйняття радикалізму в її ідеології та практиці, показало відмінність курсу обох клерикальних структур – беззастережну ворожість УКНП та певну толерантність УКС, який, відкидаючи екстремізм ОУН, був відкритий для співпраці, сприймав християнський націоналізм важливим консолідаційним чинником [21, с.67]. На тлі цієї контрверзи відбулися організаційні

зміни в клерикальному таборі. УКНП змінила в травні 1932 р. свою назву на "Українська народна обнова" (УНО). 3 листопада 1933 р. новим головою партії став станіславський адвокат І.Волянський [32]. В УКС замість проводу, що складався виключно з львівської групи, у травні 1932 р. сформовано новий (загальногалицький) склад керівництва на чолі з юристом З.Лукавечким [31].

Консолідаційний рух в українському таборі, викликаний політикою геноциду на Наддніпрянщині, у черговий раз нормалізував взаємини роз'єднаних християнських суспільників. За згодою католицької партії УКС разом з іншими 47 громадськими організаціями 25 липня 1933 р. увійшов до складу Громадського комітету рятунку України [17]. Натомість УНО за підтримкою УКС солідаризувалася з УНДО, УСРП та УСДП, узяла участь в організації скликання Всеукраїнського національного конгресу (ВНК), покликаною пропагувати ідею становлення соборної самостійної Української держави [5, арк.15].

Разом із тим, під час підготовки ВНК проявилися концептуальні відмінності різних течій українського політичного спектра щодо стратегічних та тактичних перспектив побудови української держави. Що стосується УНО, то вона, по-перше, не відкидаючи в принципі ідею соборності та незалежності України, надалі пропагувала доцільність боротьби за національно-територіальну автономію як важливий і першочерговий крок у її реалізації [6, арк.6]. По-друге, католицька партія не могла прийняти як єдине ціле обов'язковий принцип демократизму та республіканської форми правління в майбутній соборній Українській державі. На прикладі Англії О.Назарук доказував вірогідність поєднання монархії та демократії [6, арк.6]. По-третє, намагаючись розширити праве крило ВНК, УНО виступила ініціатором запросити в його склад представників іще одного консервативного угруповання – гетьманців-монархістів, а саме Український союз хліборобів-державників [4, арк.100]. По-четверте, УНО намагалася використати ВНК для пропаганди переходу на григоріанський календар [5, арк.16].

Окремішня позиція УНО зумовила критичне ставлення до неї українського політикуму. Разом із тим, передконгресові наради політичних партій позитивно вплинули на імідж УНО. Підтвердженням цьому стало запрошення голови

УНО І.Волянського взяти участь у міжпартійній нараді з приводу чергового наступу влади на українську кооперацію [36, с.613].

Поширення антидемократичних тенденцій у Польщі, що знайшло своє відображення в новому виборчому законодавстві й Конституції 1935 р. та унеможливило українцям мати власне численне парламентське представництво, спричинило черговий перелом у суспільно-політичному русі Галичини. УНДО започаткувала нову спробу польсько-українського порозуміння навколо ідеї національно-територіальної автономії західноукраїнських земель у складі Польщі. Нормалізаційна політика керівництва націонал-демократів викликала гостре заперечення українських партій, а також опозицію в самому УНДО. Консолідаційний процес в рамках ВНК призупинився.

Разом із тим, УНО підтримала такий курс, тому разом із частиною націонал-демократів взяла участь у виборах 8 і 15 вересня 1935 р. до польського сейму й сенату. У новому парламенті Польщі УНО представляли посол І.Волянський та сенатор Р.Лободич. Вони утворили спільно з націонал-демократами (13 послів і 4 сенатори) Українську Парламентарну Репрезентацію (УПР) [5, арк.40]. Парламентська діяльність для УНО була першою і останньою спробою її участі у “великій політиці”.

Швидкий провал політики нормалізації, перш за все з вини властей, і так звана “волинська справа”, у результаті якої остаточно зіпсувалися стосунки між УНО й УНДО через небажання націонал-демократів об’єднати в УПР представників від усіх західноукраїнських земель, унеможливили участь галицьких клерикалів у польському парламенті, внесли напругу у взаємини клерикальних парламентарів, які підтримали УНДО та реальних лідерів УНО [20]. Підсумком ліквідації кризи стала станіславська нарада 1 квітня 1936 р., на якій ліквідовано посаду голови партії. Загальне керівництво УНО здійснювала Головна Управа, а в ній, поряд із Г.Хомишином, зросла роль О.Назарука [23].

Вийшовши з УПР, провід УНО демонстрував своє розчарування політикою нормалізації. Тим самим створювалися передумови для співпраці клерикалів окциденталістів із широкими колами української громадськості. Але ідеологічні засади УНО негативно позначилися на її подальших консолідаційних перспективах. Католицька партія разом із представниками

УСРП, Фронту національної єдності, опозиційної групи УНДО та УСДП у грудні 1937 р. увійшла в склад Українського Контактного Комітету (УКК). Комітет виступав за створення анти-угодового блоку партій і груп. Разом із тим, УНО, через відверте небажання Г.Хомишина співпрацювати з радикальними часописами, останньою приєдналася до так званого “пресового порозуміння” [14, арк.4]. Аналогічні причини унеможливили участь УНО у своєрідному “загальноукраїнському парламенті” – Всеукраїнській Національній Раді [2, арк.36]. Натомість УКС, із самого початку відмежувавшись від збанкрутілого нормалізаційного курсу, брав активну участь у всіх консолідаційних заходах в українському суспільно-політичному житті Галичини [28].

Отже, у міжвоєнний період українські клерикальні партії Галичини репрезентували праве крило політичного спектра. Ідейна та організаційно-політична криза клерикально-консервативного табору (на прикладі діяльності ХСП), зумовлена поразкою національно-визвольних змагань, унеможливила його консолідацію, спричинила оформлення на середину 20-х рр. ХХ ст. окцидентальної та орієнтальної течій. Окциденталісти, репрезентовані УХО та УКНП (УНО), розглядаючи соборність як перспективу на ґрунті “реальної політики”, виступали з ідеєю польсько-української угоди на засадах автономії Галичини. Їх політична впливовість зумовлювалася рівнем угодовських тенденцій в українському таборі, що знайшов свій найбільший вплив у нормалізаційній політиці.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУЛ), ф.309, оп.1, спр.2572.
2. ЦДАУЛ, ф.359, оп.1, спр.209.
3. ЦДАУЛ, ф.359, оп.1, спр.370.
4. ЦДАУЛ, ф.359, оп.1, спр.373.
5. ЦДАУЛ, ф.359, оп.1, спр.380.
6. ЦДАУЛ, ф.359, оп.1, спр.381.
7. ЦДАУЛ, ф.462, оп.1, спр.223.
8. ЦДАУЛ, ф.581, оп.1, спр.107.
9. ЦДАУЛ, ф.581, оп.1, спр.112.
10. Державний архів Івано-Франківської області (далі –ДАІФО), ф.2, оп.1, спр.29.
11. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.41.
12. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.66.
13. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.139.
14. ДАІФО, ф.69, оп.1, спр.859.
15. ДАІФО, ф.69, оп.1, спр.983.
16. Державний архів Львівської області (далі –ДАЛО), ф.271, оп.1, спр.271.

17. Діло. – 1933. – Ч.195. – 28 лютого.
18. Дрохобицький М. Украинский католический союз / Политические партии в Польше, Западной Белорусии и Западной Украине. – Минск, 1935.
19. Енциклопедія Українознавства в 10 т. – Париж–Нью-Йорк, 1962. – Т.4.
20. Заява Преосвященного Г.Хомишина, єпископа Станіславського // Нова Зоря. – 1936. – Ч.20. – 15 березня.
21. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. – Дрогобич, 1990.
22. Католицька народна партія. Програмова заява. – Львів, 1930.
23. Ліквідація кризи в УНО // Діло. – 1936. – Ч.73. – 1 квітня.
24. Макух С. На народній службі. – Дітройт, 1958.
25. Найважливіша політична задача сучасного покоління // Нова Зоря. – 1928. – Ч.24. – 1 квітня.
26. Нова українська партія // Діло. – 1930. – Ч.216. – 30 вересня.

27. Нива. – 1921. – Ч.1. – С.1.
28. Осташевський Й. УКС і консолідація українців-католиків // Мета. – 1937. – Ч.28. – 28 липня.
29. Статут Українського католицького союзу // Мета. – 1931. – Ч.1. – 15 березня.
30. Соляр І. Українське національно-демократичне об’єднання: перший період діяльності (1925–1928). – Львів, 1935.
31. УКС. Його звичайні загальні збори // Мета. – 1932. – Ч.41. – 5 червня.
32. УНО. Історичний нарис з приводу виборів // Нова Зоря. – 1935. – Ч.60. – 11 серпня.
33. Хомишин Г. Пастирський лист про політичне положення українського народу в Польській державі. – Львів, 1931.
34. Хомишин Г. Українська проблема. – Станіслав, 1933.
35. Łukomski G., Partacz Cz., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. – Koszalin – Warszawa, 1994.
36. Sprawy Narodowościowe. – 1934. – 5–6. Październik–grudzień.

M.MOSKALYUK UKRAINIAN CLERICAL PARTIES IN THE POLITICAL PROCESSES IN GALICIA BETWEEN THE WORLD WARS

In the article the participation of the Ukrainian clerical parties in the political process in Galicia between two world wars, their influence on the development of the Ukrainian political thought are revealed. The author discusses in detail the program and activity of the Ukrainian Christian-Social Party, Ukrainian Catholic National Party (since May, 1923 – the Ukrainian National Obnova (UCNP (UNO))).

Key words: Galicia, Ukrainian Christian-social movement, clerical parties, party-political system, occidentalism, orientalism.

УДК 329.14
ББК 66.62

Мар’яна Мішук

ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНО-РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ (1927 – 1939 рр.)

Стаття присвячується дослідженню внутрішньопартійної організації Української соціалістично-радикальної партії в період національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність 1926–1939 рр. Установлено, що радикальні сили робили політичне життя в регіоні більш активним, захищаючи основну національну мету – створення незалежної української держави.

Ключові слова: організаційна структура, політичне життя, політичні сили, суверенітет, незалежність.

Політична партія є організованою частиною суспільства, а тому її функціонування в політичній системі значною мірою залежить від рівня внутрішньопартійної організації. Це усвідомлювали й діячі Української соціалістично-радикальної партії (далі – УСРП), однієї з найвпливовіших західноукраїнських політичних партій

міжвоєнного періоду. Для посилення своєї реальної ваги в суспільно-політичному житті соціалісти-радикали вважали за необхідне здійснити організацію основної маси населення краю для боротьби за національно-політичне й соціально-економічне визволення. У зв’язку з цим своє першочергове завдання провід соціалістів-

радикалів вбачав в організаційній розбудові УСРП.

УСРП утворилася 14 лютого 1926 р. у результаті об'єднання Української радикальної партії з волинською групою Української партії соціалістів-революціонерів, поширивши український радикальний рух за так званий “сокальський кордон”, який згідно з намірами польської влади мав слугувати розмежуванню українців Галичини та Волині.

Станом на травень 1927 р. можна було спостерігати помітне посилення впливів УСРП у повітах Городенківському, Коломийському, Косівському, Надвірнянському, Печеніжинському, Рогатинському, Станіславському, Тлумачському [28, с.79]. Активно діяли члени партії і на терені Стрийського повіту [2, арк.2]. Зміцнення позицій УСРП вимушені були констатувати 27 лютого 1928 р. учасники наради Комуністичної партії Західної України у Львові [15, арк.3]. Що стосується північно-західних українських земель, то 1927 рік не приніс значного розвитку партійної організації соціалістів-радикалів на цьому терені, однак, ситуація істотно змінилася в 1928 р.: активна виборча кампанія зумовила надзвичайне зростання партійних впливів на території повітів здолбунівського, рівненського та луцького [65, с.102].

Значні деструктивні процеси спостерігалися і в середовищі УСРП, де діяла радянсько-фільська група доктора К.Трильовського. Під його безпосереднім впливом на початку 1928 р. на терені коломийського повіту було започатковано акцію зі створення нової партії УСРП-Лівиці. 1 січня 1928 р. у Львові відбулося засідання її організаційного комітету, учасники якого виступили з різкою критикою рішень з'їзду УСРП від 26 грудня 1926 р., закликали до об'єднання з радянською Україною та засудили зближення голови соціалістично-радикальної партії Л.Бачинського з УНДО [3, арк.9, 10; 63, с.40].

3 січня 1928 р. К.Трильовський провів нараду в Коломиї, а вже 9 січня в Станіславі І.Голубом була скликана таємна партійна конференція УСРП-Лівиці станіславського повіту за участю 20 осіб, на якій було обрано Центральний Комітет партії в такому складі: доктор К.Трильовський – голова, інженер І.Курах (Львів) – заступник голови, І.Голуб (Станіславів), І.Романчук (Тисмениця) та І.Кременчук (Тисмениця) [4, арк.7, 20, 20 зв.]. Організаційне зібрання УСРП-Лівиці цього ж таки дня відбувалося у

Львові за участю 28 осіб. Програма партії базувалася на засадах наукового соціалізму, висуваючи лише вимогу господарського та культурного визволення українського народу [17, арк.6]. Саме тому група Голуба-Трильовського, діючи під контролем КПЗУ та радянського посольства у Варшаві, проявляла дуже малу активність, що не могло істотно позначитись на організаційно-політичній діяльності УСРП, яка і надалі у своїй діяльності обстоювала постулати самостійницької платформи [21, с.97].

Результати проведеної організаційної роботи УСРП стали предметом обговорення учасників ХХХІ партійного конгресу, який проходив у Львові 2–3 лютого 1929 р. 211 делегатів з'їзду представляли 26 повітів краю. За соціальним складом близько 90% учасників становили селяни та робітники [60, с.2; 61, с.2]. Представник Волині А.Нивинський визначив, що метою УСРП на терені воєводства волинського стане “поширення досвіду галицького на ниві освітній, суспільно-господарській і політичній. Сама Волинь не дасть собі ради” [65, с.102].

Члени Головного Секретаріату та переважна більшість членів Головної Управи були переконані в тому, що в складній суспільно-політичній ситуації одним із вирішальних чинників успішного функціонування партії має стати міцна організація, для якої притаманна висока ідейність членів та їх глибоке почуття обов'язку. На своєму засіданні 19 травня 1929 р. Головна Управа партії прийняла одностайно постанову позбавити К.Стефаніва посольського мандата та виключити його з партійних лав через недотримання засад соціалістично-радикальної ідеології та програми. У той же час члени Головної Управи займалися й дисциплінарними справами послів М.Рогуцького та П.Шекерика-Дониківа, яким було оголошено сувору догану. Актуальною стала й справа складання посольського мандата послом О.Когутом [67, с.481].

Такі конференції відбувалися за участю провідних партійних діячів: 6 жовтня 1929 р. проходила повітова конференція УСРП у Товмачі (про політичне становище та організаційні завдання реферував М.Стахів, а про практичну роботу в повіті – І.Макух), 29 вересня 1929 р. – у Збаражі, 20 листопада 1929 р. – у Рогатині, 24 листопада 1929 р. – у Самборі, 16 грудня – у Рівному [50, с.3; 52, с.6; 53, с.1].

Віча відбувалися тільки винятково, як масові маніфестації та справоздавчі зібрання

послів. Повіти було розподілено між послами, які проводили масові політичні конференції та дбали про організаційно-політичне життя партії у даній місцевості: посол К.Стефанів відповідав за організаційну діяльність у Коломийському та Рогатинському повітах, послы М.Рогуцький, Д.Ладика – у Рогатинському повіті, посол О.Когут – у Богородчанському повіті, посол П.Шекерик-Доників – у Городенківському та Косівському повітах [5, арк.16, 42, 66, 121, 122, 149, 150 зв.].

Значним явищем організаційної роботи соціалістів-радикалів стало проведення регіональних з'їздів, на яких обговорювались питання налагодження та вдосконалення партійної організації. У Коломиї 20 жовтня 1929 р. проходив з'їзд радикалів Покуття, делегати якого (142 особи) репрезентували такі повіти: Делятин, Городенка, Коломия, Косів, Надвірна та Снятин. 27 жовтня 1929 р. у Тернополі було проведено з'їзд Поділля за участю 126 делегатів місцевих гуртків УСРП із повітів: Збараж, Нове Село, Підволочиськ, Скалат, Тербовля та Тернопіль [26, с.3]. У 1930 р. організаційна робота членів соціалістично-радикальної партії на місцевому рівні проходила у формі організації віч, проведення яких набуло масового характеру. Віча відбувалися на Станіславщині (Забережжя, Карлів, Косів, Коломия, Надвірна, Снятин), Самбірщині (Берестяни), Сокальщині (Сільце, Сокаль, Угринів) та інших місцевостях західноукраїнських земель [20, с.4; 54, с.5; 55, с.7; 56, с.1; 57, с.7].

Певна організаційна робота виконувалась і на повітовому рівні: 2 лютого 1930 р. відбувся повітовий з'їзд УСРП у Кременці, учасники якого (161 особа) у прийнятих резолюціях закликали до приєднання нових членів, організації професійних союзів, кооперативних, культурно-освітніх установ, а також – до активної праці вже існуючих. Аналогічні завдання у своєму організаційному рефераті висловив і посол С.Жук на черговій конференції членів УСРП у Здолбуніві [55, с.7]. У цей час члени партії також розгорнули активну роботу на терені повітів дубенського, костопільського, луцького, рівненського [13, арк.55 зв.; 16, арк.10 зв., 11, 36, 36 зв., 37]. Крім того, значне посилення впливів соціалістів-радикалів продемонстрували додаткові вибори на Волині навесні 1930 р., які відзначили першість УСРП у середовищі українського політикуму [19, 40 зв.]. У 1930 р. соціалістично-радикальна партія об'єднувала у своїх лавах приблизно 13000 членів [62, с.86].

У ході передвиборної кампанії до сейму та сенату восени 1930 р. у результаті переслідувань із боку польської влади загинуло два радикали (Підгірний Дмитро та Тютюк Михайло), а в ув'язненні опинилось шестеро відомих діячів радикальної партії (А.Гривнак, С.Жук, О.Коберський, Д.Ладика, А.Нивинський, М.Рогуцький) [19, арк.40 зв.; 29, с.2]. Арешти торкнулись і членів місцевих організацій УСРП: 20 жовтня заарештовано в Коломиї голову Повітової Управи УСРП Косівщини І.Прокопова, у Кременеччині – членів Повітової Управи УСРП І.Романюка та О.Волошина. У Тернополі арештовано В.Лисого, О.Олійника, Л.Онуферка, І.Якимчука. 17 січня 1931 р. окружний суд із Рівного на розправі в Кременці засудив посла УСРП С.Жука, заступника голови партії, на два роки в'язниці за нібито “підбурюючі проти Польщі промови на публічних зборах” [12, арк.25, 25 зв.].

Протягом весни – осені 1931 р. члени УСРП провели також і цілий ряд повітових конференцій: у Снятині (1 березня), Коломиї (20 березня), Городенці (29 березня), Самборі (30 березня), Тернополі (5 квітня), Сокалі (19 квітня), Збаражі (26 квітня), Станіславі (3 травня), Косові (6 травня), Товмачі (10 травня), Самборі (1 червня), Калуші (21 червня), Станіславі (28 червня), Львові (7 вересня), Станіславі (4 жовтня) [32, с.3; 33, с.2; 34, с.2; 35, с.2; 36, с.2; 37, с.2; 38, с.3; 39, с.2]. Навіть на терені північно-західних українських земель, незважаючи на складну ситуацію, зумовлену, значною мірою, браком матеріальних фондів, соціалістично-радикальна партія в цей час демонструвала істотне пожвавлення своєї організаційної роботи в здолбунівському повіті, у першу чергу завдяки роботі А.Нивинського.

Незважаючи на певні досягнення, на початку 30-х рр. ХХ ст. у середовищі УСРП намітилися внутрішні суперечки, в основному між членами Головного Секретаріату у Львові та діячами низових організацій Станіславщини.

Так, на окружному партійному з'їзді в Станіславі було піддано гострій критиці керівництво соціалістично-радикальної партії за фінансові махінації та за блок з ундістами під час виборів [49, с.21]. Повітова управа УСРП у Рогатині постановила скликати окрему конференцію для перегляду організаційних справ, тактики та плану праці. Така повітова конференція відбулася 11 грудня 1932 р. Реферати про організаційні завдання та тактику партії виголосили М.Стахів та А.Гривнак [40, с.14].

Повітові управи досить часто скликали районів конференції, учасники яких заслуховували реферати делегатів Головної та повітової управ, звіти делегатів місцевих громад, затверджували план подальшої роботи та обирали нову районну управу. Зокрема, така конференція УСРП відбулася 26 лютого 1933 р. у Галичі (Станіславщина) за участю 70 осіб, які репрезентували такі місцеві партійні осередки: Підгороддя, Вікторів, Сапогів, Комарів, Темерівці, Залуква. Новообрана районна управа в складі Ф.Мельничука, Д.Олійника, Ф.Любецького, П.Павлуся, М.Ільчука, І.Бойчука, О.Деркевича та І.Маланія одразу ж приступила до активної організаційної діяльності [43, с. 7]. Такі районні конференції відбувалися на Рівненщині: 12 березня в Гощі, 13 березня в Межиріччі, 14 березня в Тучині, 7 квітня в Томахові, 8 квітня в Олександрії, 9 квітня в Дятковичах, 30 липня в Мнишині; на Кременеччині: 30 липня у Вишгородку [44, с. 5; 45, с. 7; 46, с. 7; 47, с. 5].

Проблеми організаційно-політичної діяльності соціалістично-радикальної партії знайшли своє відображення на Крайовій конференції УСРП, яка проходила за участю 71 делегата з 23 повітових організацій Галичини та Волині у Львові 26 серпня 1934 р. Подаючи звіт із дотеперішньої діяльності, М.Стахів відзначив зростання впливів партії на території Станіславщини (особливо в Коломиї та Снятині), Волині та деякий занепад партійних організацій Тернопільщини. Розбудову соціалістично-радикальної партії на нових теренах промовець уважав за недоцільну (адже це, на його думку, розпорошувало б сили партії), натомість він підкреслював необхідність посилення праці існуючих партійних осередків [10, арк. 1].

У січні 1935 р. партія фактично розпалася на дві течії: УСРП – правницю і УСРП – опозицію на чолі з І.Голубом, організовану довкола пресового органу “Голос Покуття” [58, с. 7; 27, с. 11]. Переважна більшість членів УСРП-опозиції була прихильниками комуністичної партії Радянського Союзу, а тому, цілком закономірно, що розкольницьку акцію І.Голуба, соціалісти-радикали ототожнювали з диверсійною акцією комуністів та “провокаційною метою комуністичної тактики московського центру” [8, арк. 107]. Лави партії залишив доктор К.Трильовський, мотивуючи свій вихід з УСРП рішенням соціалістів-радикалів бойкотувати вибори 1935 р. [9, арк. 8 зв.].

12 січня 1936 р. у Львові відбулося чергове повне засідання Головного Секретаріату УСРП, на якому було вирішено скликати нараду всіх членів Головної Управи та делегатів повітових управ для вирішення важливих питань суспільно-політичного розвитку західноукраїнських земель [24, с. 9]. І вже 15 лютого 25 осіб, які репрезентували 14 повітів (Богородчани, Делятин, Дубно, Коломия, Львів, Рівне, Рогатин, Самбір, Снятин, Сокаль, Станіслав, Тернопіль, Тлумач та Яворів) прибули на таку нараду [25, с. 8].

Організаційних справ соціалісти-радикали торкнулися й 5 грудня 1938 р. на черговому засіданні Головної Управи УСРП. У результаті живої дискусії Лисого, Кантимира, Гривнака, Кузьмовича, Костюка, Ріпецького було одностайно прийнято таку резолюцію: “Головна Управа з особливим покликом звертається до всіх членів та симпатиків УСРП, щоб вони виявили в теперішню важливу хвилину як найбільше енергії в політичній праці в краю. Окрему підтримку мусять вони уділити своїй пресі шляхом масового приєднання нових передплатників” [22, с. 3].

Отже, УСРП мала чітко оформлену, точно визначену та добре розвинену організаційну структуру. Внутрішня партійна організація соціалістів-радикалів відзначалася демократизмом, що дало їм змогу відіграти важливу роль у політичному житті суспільства. У своїй діяльності члени партії завжди відзначалися прагненням до політичної демократії і боролися проти диктаторських, реакційних тенденцій, адже УСРП, як і будь-яка інша політична партія, яка прагнула до встановлення демократичного устрою в державі, добре усвідомлювала необхідність підтримки та захисту демократичних цінностей та прав людини насамперед у своїй організації.

1. Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 9, спр. 1827 (Списки членів УСРП. Циркуляри этой партии по организационным вопросам), 96 арк.
2. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 477 (Краткая характеристика политических партий, действовавших на территории Станиславского воеводства), 5 арк.
3. Там само, спр. 579 (Устав и программа УСРП. Сведения поветовых староств о деятельности УСРП во время выборов в Польский парламент), 32 арк.
4. Там само, спр. 607 (Еженедельные отчеты Станиславского воеводского управления о политической обстановке в Станиславском воеводстве за январь-октябрь месяцы 1928 года), 270 арк.

5. Там само, спр. 670 (Еженедельные отчеты Станиславского воеводского управления о политической обстановке в воеводстве), 163 арк.
6. Там само, спр. 723 (Переписка с поветовыми староствами о деятельности украинских националистических партий и их лидеров на территории Станиславского воеводства), 109 арк.
7. Там само, спр. 793 (Донесения поветовых староств о деятельности украинской крестьянской партии (УСРП) на территории воеводства), 54 арк.
8. Там само, спр. 1317 (Месячные отчеты поветовых староств о политической обстановке в поветах Станиславского воеводства за март 1935 г.), 237 арк.
9. Там само, спр. 1322 (Месячные отчеты поветовых староств о политической обстановке в поветах Станиславского воеводства за июль 1935 г.), 225 арк.
10. Там само, спр. 1333 (Информация Львовского воеводского управления о состоявшейся краевой конференции украинской социалистической радикальной партии в связи с выборами в польский сейм и сенат), 10 арк.
11. Там само, спр. 1386 (Информация Львовского воеводского управления о конференции главного правления Украинской контрреволюционной партии (УСРП)).
12. Державний архів Львівської області, ф. 1, оп. 51, спр. 38 (Отчеты Краковского, Тернопольского, Станиславского воеводских управлений о политическом положении на территории воеводств), 104 арк.
13. Там само, спр. 41 (Отчеты Любелского, Волынского воеводских управлений о политической ситуации на территории воеводств), 66 арк.
14. Там само, спр. 99 (Отчет Волынского воеводского управления о политической ситуации в воеводстве за апрель 1931 г.), 26 арк.
15. Там само, спр. 513 (Дело о подготовке краевой конференции Коммунистической партии Западной Украины), 6 арк.
16. Там само, оп. 52, спр. 1165 (Ситуационные отчеты Волынского воеводского управления об общественно-политическом положении), 86 арк.
17. Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 1, спр. 1057 (Проект устава и программа деятельности “УСРП”-Левницы и резолюции съезда этой партии), 13 арк.
18. Там само, спр. 1366 (Реферат об организационном положении УСРП на Волини), 14 арк.
19. Там само, спр. 2063 (Программа и организационный устав националистической УСРП, принятый на 32 конгрессе УСРП), 46 арк.
20. Віча і збори // Громадський Голос. – 1930. – 28 червня. – Ч. 25. – С. 4.
21. Вол Б., Малик Я. Ідея української державності в програмах і діяльності політичних партій Західної України у міжвоєнний період // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали Міжнародної

- наукової конференції (23–24 вересня 1999 р.). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І.Франка, 2001. – С. 96–101.
22. Головна Управа УСРП // Громадський Голос. – 1938. – 10 грудня. – Ч. 47. – С. 3.
  23. Засідання Головної Управи УСРП // Громадський Голос. – 1931. – 10 жовтня. – Ч. 39. – С. 2.
  24. З Головного Секретаріату УСРП // Громадський Голос. – 1936. – 25 січня. – Ч. 3. – С. 9.
  25. З Головної Управи УСРП // Громадський Голос. – 1936. – 22 лютого. – Ч. 7. – С. 8.
  26. З організаційного руху // Громадський Голос. – 1929. – 2 листопада. – Ч. 45. – С. 3.
  27. Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (1921–1985 рр.). Текст лекцій. – Львів ЛДУ, 1993. – 74 с.
  28. Книш З. Далекий прищил: Українська військова організація в 1927–1929 роках. – Торонто: Срібна Сурма, 1967 – 472 с
  29. Котра політика розумніша // Нова Зоря. – 1935. – 17 листопада. – Ч. 88(886). – С. 1–2.
  30. Краєвий Конгрес УСРП // Громадський Голос. – 1937. – 31 грудня. – Ч. 51. – С. 2–3.
  31. Макух І. На народній службі. – Детройт, 1960. – 565 с.
  32. Організаційний рух // Громадський Голос. – 1931. – 14 березня. – Ч. 10. – С. 3.
  33. Організаційний рух // Громадський Голос. – 1931. – 28 березня. – Ч. 12. – С. 2.
  34. Організаційний рух // Громадський Голос. – 1931. – 4 квітня. – Ч. 13. – С. 2.
  35. Організаційний рух // Громадський Голос. – 1931. – 11 квітня. – Ч. 14. – С. 2.
  36. Організаційний рух // Громадський Голос. – 1931. – 25 квітня. – Ч. 15. – С. 2.
  37. Організаційний рух // Громадський Голос. – 1931. – 6 червня. – Ч. 21. – С. 2.
  38. Організаційний рух // Громадський Голос. – 1931. – 27 червня. – Ч. 24. – С. 3.
  39. Організаційний рух // Громадський Голос. – 1931. – 4 листопада. – Ч. 25. – С. 2.
  40. Організаційні справи // Громадський Голос. – 1933. – 7 січня. – Ч. 1. – С. 14.
  41. Організаційні справи // Громадський Голос. – 1933. – 4 лютого. – Ч. 5. – С. 6.
  42. Організаційні справи // Громадський Голос. – 1933. – 18 лютого. – Ч. 7. – С. 7.
  43. Організаційні справи // Громадський Голос. – 1933. – 11 березня. – Ч. 10. – С. 7.
  44. Організаційні справи // Громадський Голос. – 1933. – 25 лютого. – Ч. 8. – С. 5.
  45. Організаційні справи // Громадський Голос. – 1933. – 8 квітня. – Ч. 14. – С. 7.
  46. Організаційні справи // Громадський Голос. – 1933. – 15 липня. – Ч. 27. – С. 7.
  47. Організаційні справи // Громадський Голос. – 1933. – 12 серпня. – Ч. 31. – С. 5.

48. Організаційні справи // Громадський Голос. – 1933. – 18 листопада. – Ч.45. – С.3, 4.
49. Парти́йний суд. Документи / Зібрав О.Когут. – Станіславів: Богородчанський ціп, 1932. – 27 с.
50. Повітова конференція УСРП на Рівненщині // Громадський Голос. – 1929. – 28 грудня. – Ч.53. – С.3.
51. Політичний і освідомлюючий рух // Громадський Голос. – 1929. – 9 лютого. – Ч.5. – С.7.
52. Політичний і освідомлюючий рух // Громадський Голос. – 1929. – 19 жовтня. – Ч.42–43. – С.6.
53. Політичний і освідомлюючий рух // Громадський Голос. – 1929. – 16 листопада. – Ч.47. – С.1.
54. Політичний і освідомлюючий рух // Громадський Голос. – 1930. – 1 лютого. – Ч.5. – С.5.
55. Політичний і освідомлюючий рух // Громадський Голос. – 1930. – 15 березня. – Ч.11. – С.7.
56. Політичний і освідомлюючий рух // Громадський Голос. – 1930. – 1 травня. – Ч.16. – С.1.
57. Політичний і освідомлюючий рух // Громадський Голос. – 1930. – 21 червня. – Ч.24. – С.7.
58. Політичні вісти // Нова Зоря. – 1935. – 28 лютого. – Ч.15. – С.7.
59. Постанови Головної Управи УСРП // Громадський Голос. – 1930. – Ч.1–2. – С.2.
60. XXXI Конгрес УСРП // Громадський Голос. – 1929. – 9 лютого. – Ч.6. – С.2.
61. XXXI Конгрес УСРП // Громадський Голос. – 1929. – 16 лютого. – Ч.7. – С.2–3.
62. Chojnowski A. Ukraina. – Warszawa: Wydawnictwo Trio Warszawa, 1997. – 236 s.
63. Feliński M. Program Ukraińskiej Socjalistycznej Radykalnej Partji // Sprawy Narodowościowe. – 1928. – Styczeń, luty i marzec. – S.32–40.
64. Kongres USRP // Sprawy Narodowościowe. – 1929. – Styczeń i luty. – S.83–84.
65. Mędrzecki Włodzimierz. Województwo Wołyńskie 1921–1939. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, b.r. – 204 s.
66. Mniejszości narodowe w Polsce // Sprawy Narodowościowe. – 1929. – Marzec i kwiecień. – S.269–270.
67. Mniejszości narodowe w Polsce // Sprawy Narodowościowe. – 1929. – Czerwiec, lipiec, sierpień. – S.481.
68. Ukraińcy. Życie polityczne // Sprawy Narodowościowe. – 1929. – Wrzesień i październik. – S.644.

M.MISHCHUK

WITHIN THE PARTY'S ORGANIZATION STRUCTURE OF THE UKRAINIAN SOCIAL-RADICAL PARTY (1927–1939)

The article is devoted to the research the organization structure of the Ukraine Social-Radical Party in the 1926-1939 year. It is shown, that radical forces made a political life in the region more active and that all this time they defend the main aim of the nation which was the creation of the Ukrainian sovereign state.

Key words: *the organization structure, the political life, the political forces, sovereignty, independence.*

УДК 323.21
ББК 66.4

РОЛЬ ПОЛЬСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ОПОЗИЦІЙНИХ ПАРТІЙ У ПРОЦЕСІ МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО ПРИМИРЕННЯ

Гельсінський процес сприяв появі опозиційних антитоталітарних організацій у країнах Центрально-Східної Європи. Боротьба проти радянського поневолення та демократизація суспільств розглядалися в контексті підтримки української незалежності, непорушності кордонів та толерантної національної політики. Прихильниками такого курсу були Польське незалежницьке порозуміння, Конфедерація незалежної Польщі, Ліберально-демократична партія “Незалежність” та ін. Налагодження взаємовідносин між польськими й українськими опозиційними партіями було одним з етапів інституціоналізації міжнаціонального примирення.

Ключові слова: *Центрально-Східна Європа, польсько-українські відносини, міжнаціональне примирення, опозиційні партії.*

Геополітичні зміни в Центрально-Східній Європі наприкінці ХХ ст., які сприяли подоланню тоталітаризму та визволенню з-під радянського

поневолення, стали можливими завдяки досягненню примирення двох найчисленніших народів регіону – українського й польського. На відміну

від німецько-французького порозуміння після Другої світової війни міжнаціональне примирення народів Центрально-Східної Європи здійснювалося переважно методом народної дипломатії із залученням еміграційних політичних інститутів, громадських організацій і окремих суспільних діячів. Важливу роль у процесі двостороннього примирення займали опозиційні партії, які становили етап на шляху легітимізації та інституціоналізації діалогу та опрацювання нового формату міжнаціональних відносин.

Проблема взаємовідносин польського й українського опозиційних рухів стала предметом досліджень порівняно недавно. Цій тематиці присвячено монографії і статті Ю.Зайцева [1], С.Стоєцького [2], В.Гілла, Н.Гілла [3], Г.Вуйця [5], А.Русначенка [6]. Загалом доводиться констатувати відсутність комплексного висвітлення проблеми в українській чи польській фаховій літературі. Тому метою цієї публікації є розкриття становища антитоталітарної опозиції в Польщі та Україні стосовно проблем двостороннього порозуміння. Публікація здійснена завдяки сприянню Каси ім. Ю.Мяновського.

Підписання Підсумкового акта Народи з безпеки і співробітництва у Європі, зафіксувавши непорушність кордонів та створивши умови для ліберальної еволюції комуністичного режиму, послужило могутнім поштовхом для зародження антитоталітарної опозиції в СРСР і так званих країнах народної демократії. Протягом другої половини 1970-х – початку 1980-х років виникли Польське незалежницьке порозуміння (ПНП), Комітет оборони робітників (КОР), Об'єднання незалежних профспілок “Solidarność”, Конфедерація незалежної Польщі (КНП), Ліберально-демократична партія “Niepodległość” (ЛДПН), Українська Гельсінська спілка (УГС) та багато інших. З метою унеможливлення інспірації польсько-українського конфлікту та координації визвольних зусиль проблема двостороннього примирення складала одне з пріоритетних завдань їхньої діяльності.

Протягом кількох десятиліть проблема польсько-українського порозуміння складала одне з основних завдань діяльності “Kultury” та особисто її редактора Є.Гедройця. Їхніми заходами було досягнуто підписання “Декларації в українській справі” в травні 1977 р.

Особливо важливе значення під впливом діяльності колективу “Kultury” мали зародження й зміцнення концепції непорушності кордонів у

поглядах польської опозиції після Гельсінської конференції. Польський опозиційний рух, виходячи з необхідності координації антитоталітарної боротьби з іншими народами та визнаючи незворотні зміни національної структури населення спірних територій, пропонував застосування принципу *uti possidetis*, зокрема в травні 1976 р. програма Польського Незалежницького Порозуміння стверджувала, що східним сусідом Польщі є не Росія, а Україна, Білорусія і Литва. Виражаючи підтримку ідеї незалежності східних сусідів, ПНП відмовлялася від територіальних претензій на Львів і Вільно, незважаючи на те, що ця втрата була й залишиться болісною. Проблемі розмежування пропонувалося вирішувати в площині відкритості кордонів [7–10; 11, с.6].

Польський опозиційний рух із початку свого існування усвідомлював значення незалежницьких рухів народів СРСР. У першому номері підпільного часопису “Głos” у жовтні 1977 р. було вміщено статтю Яцка Куроня, Антоні Мацеревича і Адама Міхника “Sprawa polska – sprawa rosyjska”. Автори, зокрема, стверджували: “Гарантією суверенності Польщі є суверенність народів, відділяючих нас від Росії, і політика, спрямована проти суверенності цих народів, є антипольською. (...) Сьогодні, коли в Україні й Литві щораз посилюється боротьба за демократичні свободи, а російська демократія відважно з нею солідаризується – гасло “за вашу і нашу свободу” є більше ніж будь-коли досі єдиною реалістичною програмою суверенності Польщі” [12, к.427; 13, с.14].

Важливе значення мали резолюції І з'їзду “Солідарності” щодо національного питання в Польщі та його “Звернення до народів Східної Європи” [14]. Пізніше Є.Гедройць згадував, що “Звернення до народів Східної Європи” І з'їзду Солідарності було “випадковим, одразу атакованим всіма, самою опозицією. Це був вискік, який уважалося несерйозним і непередбачуваним” [15]. На думку проф. А.Фрішке, “Послання до народів Східної Європи”, яке оцінювалося як нерозважне в перспективі політичної гри з комуністами в 1981 р., виявилось добродійством у будівні іміжду Польщі в сусідніх країнах. “Військовий стан, розміри підпільного руху опору зміцнили цю симпатію. Була вона також додатково збуджувана завдяки активності тих середовищ, які власне тоді почали більш зрілі спроби пізнання сусідніх народів, їх проблем і приготувалися більш систематично

до діалогу з ними". Автор мав на увазі книгу тодішнього заступника головного редактора "Więzi" Б.Скарадзінського, вихід журналів "Obóz", "Nowa Koalicja", "ABC", "Spotkania", "Krytyka", "Znaku" і т. п. [16; 17].

Двосторонньому зближенню сприяла також підтримка українською еміграцією опозиційного руху в Польщі. Зокрема 19 серпня 1980 р. Український Демократичний Рух, до якого входили УРДП, ОУН(з) і УНДО, звернувся до польських страйкарів із висловами своєї солідарності з їхніми вимогами. У зверненні зазначалося, що "ідеї, за які боряться польські страйкуючі робітники, є близькі і дорогі також українським робітникам. Володимир Клебанов, робітник із українського Донбасу, започаткував кілька років тому боротьбу за вільні профспілки в Україні і цілому СССР та був за це заарештований разом із своїми співробітниками. (...) Хай живе солідарність українських і польських робітників у боротьбі за їх слушні права!". Це звернення було надіслано в Польщу, Україну, до редакції "Kultury" та "Континенту" [18].

На початку 1980-х років Польське Незалежницьке Порозуміння проголосило декларацію "Польща – Україна", яка мала величезне значення для формування проукраїнської орієнтації в середовищі польської опозиції. У декларації наголошувалося на необхідності польсько-українського примирення, якому повинні передувати взаєморозуміння, взаємоповага й праця над кращим майбутнім шляхом відповідного виховання молодого покоління. ПНП заявляло, що "без тісної співпраці обох держав – Польщі й України – на міжнародній арені появилися б знову можливості ближчої чи дальшої загрози їх незалежного існування" [19].

Прихильником федералістського вирішення проблеми польсько-українського кордону зарекомендувала себе заснована 1 вересня 1979 р. Конфедерація Незалежної Польщі. Уже в травні 1980 р. у своїй резолюції КНП виступила прихильником створення незалежної України, обіймаючої всі землі, заселені українцями. КНП уважала, що плин часу та трагічні події останніх 40 років визначили лінію польсько-українського розмежування, що повинно братися до уваги при формуванні майбутніх відносин. Проблему кордону пропонувалося розв'язати в площині концепції Міжмор'я, тобто створення федерації, яка знизить ста-

тус кордонів із міждержавних до адміністративних та лібералізує норми їх перетину [9; 11, с. 7].

Тоталітарний режим, закритість кордонів та відсутність політичного плюралізму в СРСР були серйозними перешкодами для контактів польської та української опозиції. Однак успіхи опозиційного руху в Польщі викликали захоплення українських дисидентів. В.Стус у своєму щоденнику занотував: Польща дає приклад Україні (...). Яка шкода, що Україна не хоче користуватися з науки польського вчителя. (...) Польща здійснює епохальний пролом в тоталітарному світі і готує його остаточне падіння. Але чи цей польський приклад стане також нашою участю? – це питання епохи. (...) У контексті цих польських подій іде більш, як раніше, проявляються вади серйозного, але одночасно боязливого гелсінського руху. Якщо б це був масовий рух, повний ініціативи, з широкою програмою політичних і суспільних вимог, коли б це був рух з концепцією майбутньої системи правління, тоді мав би якісь можливості на успіх. А так – гелсінський рух нагадує радше немовля, яке силкується говорити басом" [20].

Запровадження військового стану в ПНР вплинуло на радикалізацію опозиційного руху та активніше підняття проблем ліквідації радянської залежності, підтримки визвольних рухів східних сусідів, визнання непорушності східного кордону та зміни політики стосовно української меншини. 13 грудня 1983 р. "Solidarność Walcząca" видала програмну декларацію, в якій визнала східний кордон остаточним. Заснована 11 листопада 1984 р. Є.Таргальським (Юзефом Дарським) Ліберально-демократична партія "Незалежність" виступила за необхідність негайного й однозначного визнання теперішнього східного й південного кордону Польщі остаточним, залишення Вільна литовцям, а не Литовській РСР, Львова – українцям, а не УРСР, і білоруських територій – білорусам, а не БРСР. Під час дискусії над "Програмними засадами" партії висловлювалася думка, що в цій частині Європи немає справедливих кордонів і кожне конкретне розв'язання кривдить котрусь зі сторін [9; 11, с. 10–11].

Кілька разів польська опозиція проголосувала колективні звернення чи декларації, в яких висувалася ідея непорушності кордонів. Зокрема в 1985 р. у "Ялтинському зверненні", вимагаючи ревізії принципів Ялтинської системи, стверджувалося визнання існуючих кордонів

[21]. Значного розголосу набула спільна декларація шести опозиційних організацій, особливо активних у розгляді питань східних сусідів. 16 грудня 1984 р. у Варшаві організація "Свобода–Справедливість–Незалежність", політичний рух "Визволення", Ліберально-Демократична партія "Незалежність", видавництво "In Cogroge", політична група "Воля" та група часопису "Niepodległość" виступили з "Пропозицією спільної позиції щодо польсько-українського, польсько-білоруського та польсько-литовського кордону". У декларації стверджувалося, що територіальні конфлікти багаторазово ділили, сварили й грізно ослаблювали як поляків, так і українців, білорусів і литовців. Єдиним способом подолання таких конфліктів уважалося збереження теперішніх кордонів. "Це полягає у найбільш життєвому геополітичному інтересі наших народів, які борються за свободу. Будемо прагнути, щоб згаданий принцип був взаємно підтверджений національними представництвами" [22–24].

Згадані опозиційні політичні організації звернулися до Президії Конференції українських політичних партій і організацій (КУППО) із пропозицією припинення суперечок у справі кордонів та визнання існуючих кордонів. У відповіді КУППО в травні 1986 р. зазначалося, що "ми свідомі факту, що визначення теперішніх кордонів було результатом порозуміння учасників нещасливої Ялтинської Конференції і вони не є виразом волі наших народів. Визнаючи однак теперішній стан як реально існуючий факт, заявляємо наше принципове твердження, що ніхто в світі не має права вирішувати проблеми кордонів наших держав, крім наших народів і вибраних ними державних органів в наших вільних і суверенних державах" [25, 26].

Конференція середовища УГВР, яка відбулася 10–11 жовтня 1987 р. у Нью-Йорку, констатуючи появу сильного проукраїнського руху в польській опозиції, зазначила, що "теперішній кордон між Україною і Польщею не є результатом рішення вільних урядів обох народів, проте, цей кордон у ніякому разі не є і не може бути перешкодою для невідкладної і життєво-конечної для українців і поляків співпраці тепер і після здобуття ними незалежності" [29].

Активізація польсько-українського діалогу дала можливість досягнути в березні 1987 р. у Парижі домовленості між Конференцією українських політичних партій і організацій (КУППО), з одного боку, та Ліберально-Демократичною

партією "Незалежність" і організацією "Свобода–Справедливість–Незалежність", з другого боку. Згадані контрагенти у своїй заяві відзначали, що, не маючи можливості розв'язувати питання кордонів у правному аспекті, вони вважають, що існуючі кордони повинні бути збережені між майбутніми незалежними українською і польською державами. Всі історичні умови та міжнародні конвенції, які стосувалися польсько-українських відносин, повинні втратити силу. Визнання існуючих кордонів кваліфікувалося як необхідна умова польсько-української співпраці в боротьбі за незалежність. Домовленість підписали Є.Таргальський та В.Малинкович, уповноважений президентом М.Плав'юком [30–35].

Символічним жестом "Солідарності" в політиці щодо української меншини було вміщення д-ра В.Мокрого з Кракова у виборчому списку в Гожові. 4 червня 1989 р. завдяки підтримці голосів польських виборців він отримав мандат до сейму. Подібна підтримка була неможливою ні раніше, ні пізніше, у 1991 р. [12, к.428; 13, с.4]. Делегація польської опозиції взяла участь у роботі І з'їзду Народного Руху України. У своєму виступі А.Міхник висловлювався за відкритість кордонів [36] та проголосив гасло "хай живе вільна Україна". На пропозицію А.Міхника під час І з'їзду Народного Руху України було досягнуто домовленості про зустріч українських і польських парламентаріїв [37]. У результаті виборів 4 і 18 березня 1990 р. українська опозиція отримала представництво в парламенті, у Польщі кілька місяців керував уряд "Солідарності" на чолі з Т.Мазовецьким. У 70-ту річницю польсько-українського союзу Пилсудського й Петлюри 4–5 травня 1990 р. відбулася зустріч парламентаріїв обох країн у Яблонній біля Варшави.

До української делегації входили народні депутати: О.Влох, Б.Горинь, М.Горинь, І.Деркач, І.Драч, Д.Павличко, М.Попович, В.Чорновіл, М.Швайка, С.Лилик, Б.Осадчук та П.Потічний. Польська делегація була представлена Б.Геремеком, Є.Вуттке, З.Куратовською, Я.Куронем, З.Буяком, А.Міхником, В.Мокрим, А.Вельovejським, Я.Мусялом, Я.Онишкевичем, Р.Гановичем, Б.Бердиховською та З.Янасом. Польська сторона з розумінням поставилася до позиції українських парламентаріїв, які стверджували, що найбільшою перешкодою на шляху порозуміння є невирішеність комплексу питань,

пов'язаних із наслідками примусового переселення українців із їхніх споконвічних земель. Зустріч у Яблонній, незважаючи на декларативний характер результатів, була одним з етапів інституціоналізації польсько-українського діалогу [38]. Через кілька місяців після зустрічі в Яблонній Б.Осадчук із жалем констатував відсутність відчутних наслідків її для двосторонніх відносин. Зокрема, на його думку, закономірним результатом конференції парламентарів мало стати створення мішаної тимчасової комісії для політичної співпраці. “Та неформальна інституція в будучині подбала б про реалізацію бодай головних завдань, про котрі з великим піднесенням говорили сенатори та послы обидвох народів”. До таких завдань Б.Осадчук зарахував створення осередку польської культури в Києві та осередку української культури у Варшаві, піднесення рангу дипломатичних представництв Польщі у Києві та Львові, відкриття українського посольства у Варшаві, охорона національних пам'яток та формування мішаної комісії для ревізії підручників історії [39].

Особливого значення для оцінки акції “Вісла” та її наслідків для української меншини в Польщі та двосторонніх відносин загалом мала ухвала Сенату РП від 3 серпня 1990 р. У ній говорилося, що суспільно-політичні зміни, які проходять у Польщі та сусідніх країнах, ставлять нові виклики. Прагнучи примирення, слід правдиво відобразити важку історію. Зокрема це вимагає висвітлення болісних подій, які мали місце в повоєнний період – мається на увазі акція “Вісла”, яку згідно з ухвалою Президії Ради Міністрів від 24 квітня 1947 р. проведено у південній та центрально-східній частині Польщі. “Комуністичні власті, приступаючи до ліквідації підрозділів Української Повстанської Армії, здійснили примусове переселення переважно українського населення. Протягом трьох місяців виселено з родинних місць близько 150 тис. осіб, позбавляючи їх майна, житла й святинь. Багато років унеможливлено їм, а пізніше утруднено повернення”. В ухвалі говорилося, що Сенат РП засуджує акцію “Вісла”, в якій було застосовано характерний для тоталітарних систем принцип колективної відповідальності. Відповідно до цього Сенат прагнучиме направити, наскільки це можливо, кривди, заподіяні внаслідок цієї акції [40].

Адам Міхник у коментарі з нагоди ухвали Сенату РП у справі акції “Вісла” зазначав, що з

розпадом тоталітарної системи польсько-український діалог переходить до нової фази. Він виділив кілька проблем, які вимагають висвітлення з метою подолання стереотипів та двостороннього порозуміння. “Слід по-новому подивитися на трагізм української ситуації того часу. Розуміючи власне нещастя, варто вміти похилитися перед чужим нещастям”. Редактор “Gazety Wyborczej” позитивно оцінював рішення верхньої палати польського парламенту: “Ми зобов'язані [це зробити заради] жертв злочину, наших дітей, самих себе” [41].

Після 1989 р. польська опозиція отримала можливість впливу на формування державної політики. Г.Костшева, який представляв часопис “Nowa Koalicja”, виклав принципи курсу в справі кордонів: “Визнання територіального status quo, тобто взаємна відмова від територіальних претензій, у т. ч. посередніх вимог, наприклад вимог територіальної автономії (...). Повна повага прав національних меншин з обох боків кожного кордону. Прагнення до відкритості кордонів (...), вільний рух людей, інформації та ідей (...)” [42].

Українська еліта, усвідомлюючи напруженість українсько-російських відносин та вичкувальну позицію США, шукала противагу та наголошувала на значенні й ролі Польщі для української незалежності. “Наша дорога веде через Польщу”, – заявив лідер НРУ І.Драч в інтерв'ю “Tygodnikowi Powszechnemu”. Налагодження взаємовідносин між українською і польською опозицією дозволило координації їхніх зусиль в антитоталітарній боротьбі та імплементації досягнутих умов міжнародного порозуміння. Пізніший їхній прихід до влади сприяв налагодженню добросусідських відносин та піднесенню двосторонніх відносин до рівня стратегічного партнерства.

1. Зайцев Ю. Польська антитоталітарна опозиція і Рух Опору в Україні: від порозуміння до координації дій // Україна – Польща: історія і сучасність. Збірник наукових статей і спогадів пам'яті П.М.Калениченка. – К., 2003. – Ч.2. – С.17–33.

2. Стоєцький С. Незалежна Україна в історії польської політичної думки ХХ століття: ідейно-політичні передумови становлення двосторонніх відносин в сучасну добу // Україна – Польща: історія і сучасність. Збірник наукових статей і спогадів пам'яті П.М.Калениченка. – К., 2003. – Ч.2. – С.33–50.

3. Gill W., Gill N. Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989–1993. – Toruń: Adam Marszałek, 2002. – 123 s.

4. Polska i Ukraina w nowej Europie: Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej (Warszawa, 16–17 lis-

topada 1992 r.). – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 1993. – 133 s.

5. Wujec H. Polsko-ukraińskie stosunki w perspektywie polskiej // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 2002. – №13–14. – S.78–82.

6. Русначенко А.М. Розумом і серцем. – К., 1999. – 324 с.

7. Friszke A. Życie polityczne emigracji. – Warszawa, 1999. – S.413.

8. Polskie Porozumienie Niepodległościowe // Kultura. – Paryż, 1976. – №7–8. – S.108.

9. Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie.

10. Program Polskiego Porozumienia Niepodległościowego w Kraju // PPN. Polskie Porozumienie Niepodległościowe. – Paryż, 1978. – S.18–19.

11. Boruta M. Problemy etniczne i polityka. Wybrane zagadnienia w opiniach środowisk niezależnych // Ludzie – Partie – Czasopismo. – Kraków, 2000. – S.6.

12. AILP. – CP. – 1992. – Vol.3. – K.427, 428.

13. Romanowski A. Przeciw fatalizmowi. Polska i Ukraina: przeszłość i perspektywy // Tygodnik Powszechny. – №28. – 12.07.1992. – S.1, 4.

14. Solchanyk R. The “Solidarity” Congress on the National Question in Poland // Radio Free Europe – Radio Liberty. Radio Liberty Research. RL445/81. November 6, 1981. – P.4.

15. Nasza okładka. Jerzy Giedroyc i dorobek paryskiej “Kultury” // Nowe książki. – 1991. – №8. – Sierpień. – S.13.

16. Wywiad z B.Skaradzińskim // Podkova Leśna, 2006. – 15 VIII.

17. Friszke A. Spotkania, czyli “Zustriczi” // Więź. – 1991. – №11–12. – Listopad–grudzień. – S.262.

18. УДР до страйкуючих польських робітників // Українське Життя. – 1980. – 30 вересня.

19. Kozak S. Polska a Ukraina. Drogi i bezdroża porozumienia // Więź. – 1991. – №11–12. – Listopad–grudzień. – S.115.

20. Muchawiec J. Wciąż nie pogodzeni // Listy do Polski. – 1984. – 1.03. – S.4.

21. Apel Jaltanski // Niepodległość. Miesięcznik Polityczny Liberalno-Demokratycznej Partii “Niepodległość”. – 1985. – №37–38. – S.II.

22. Do Braci Ukraińców, Białorusinów i Litwinów! // Nowa Koalicja. – №2. – 1984.

23. Markowicz P. Granice // Zomorządność. – Kraków,

1988. – №157. – 4 marca. – S.4.

24. Spільна заява // Самостійник. – 1986. – Вип.4–5. – С.3.

25. Komunikat Konferencji Ukraińskich Partii i Organizacji Politycznych w kwestii stosunków polsko-ukraińskich // Obóz. – B.m.: Wydawnictwo CDN. – 1987. – №13. – S.97.

26. Становище КУППО до українсько-польських взаємин // Самостійник. – 1986. – Вип.4–5. – С.5.

27. Oświadczenie Ukraińskiej Główniej Rady Wyzwoleńczej UHWR // Obszar III. Pismo Konfederacji Polski Niepodległej. Obszar Łódź. – №2. – X.1986. – S.1–2.

28. До питання українсько-польських взаємин. Заява // Самостійник. – 1986. – Вип.4–5. – С.3–5.

29. Українська Головна Визвольна Рада. ЗП УГВР – ГС ЗС УГВР – Середовище УГВР (документи, інформації, словник імен). – Гадяч: Гадяч, 2001. – С.275.

30. Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Niepodległość. Pismo Liberalno-Demokratycznej Partii. – 1988. – №14. – Maj. – S.6.

31. Wspólne oświadczenie polsko-ukraińskie // ABC. – 1988. – №6. – S.128.

32. Archiwum prywatne P.Kazaneckiego w Warszawie.

33. Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1987. – №5–6. – S.2.

34. Archiwum prywatne J.Targalskiego w Warszawie.

35. Wywiad z J.Targalskim [J.Darskim]. Warszawa, 22 VIII 2006.

36. Прядко В. Час на актуальні українські теми. Інтерв'ю з Адамом Міхником // Наше Слово. – Варшава, 1996. – №20. – 19 травня. – С.1.

37. Wywiad z B.Berdychowską. Warszawa, 9.10.2003.

38. Потічний П. Зустріч українських і польських парламентаріїв // Сучасність. – 1990. – №9. – С.126.

39. Лисяк Б. Що нового у наших сусідів поляків? // Америка. – 1990. – №120. – 23.10.

40. Senat o akcji “Wisła”. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 sierpnia 1990 r. // Gazeta Wyborcza. – 1990. – 7.08.

41. Michnik A. Senat o akcji “Wisła” // Gazeta Wyborcza. – 1990. – 7.08.

42. Zanim bedziemy Europą. Z Grzegorzem Kostrzewą rozmawia Jerzy Stankiewicz // Tygodnik Polski. – Warszawa, 1989. – №35. – 27 sierpnia.

M.GENYK

THE ROLE OF UKRAINIAN AND POLISH OPPOSITION PARTIES IN THE PROCESS OF INTERNATIONAL MUTUAL UNDERSTANDING

Helsinki process was favourable to the appearance of antitotalitarian organizations in the countries of Central-Eastern Europe. The struggle against soviet enslavement and democratization of societies were considered in the context of support of Ukrainian independence, indestructibility of the borders and tolerant national politic. Supporters of that course were Polish independence mutual understanding, Confederation of independence of Poland, Liberal-democratic party ‘Independence’ and others. The arrangement of the relations between Polish and Ukrainian opposition parties was one of the stages of the institutionalization of the international conciliation.

Key words: East-Central Europe, Polish-Ukrainian relations, international mutual understanding, opposition parties.

УДК 332.32.001; 94(477.8)092
ББК 63.3(4УКР)

Віталій Перевезій

ПАРТІЇ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ: ПРИЧИНИ НЕВДАЧ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті досліджено низку причин невдач, визначено подальші перспективи участі політичних партій України християнської орієнтації в парламентських виборах. Обґрунтовано тезу про те, що поява християнських партій у сучасній Україні зумовлена не самою необхідністю політичного об'єднання християн для захисту власних інтересів, а прагненням певних політиків здобути популярність і владу в результаті вдалого маніпулювання християнською термінологією.

Ключові слова: політичні партії, парламентські вибори, християнська орієнтація, електоральна діяльність партій, Україна.

Дослідники Інституту стратегічних досліджень НАН України С.І.Здіорук і В.В.Бичек виділяють три періоди партійного будівництва в сучасній Україні: початковий (1989–1993 рр.), для якого були характерними антикомунізм, демократизм, романтизм та західництво; другий етап розпочався 1993 р. і тривав до 1998 р., характеризувався “зворотнім ходом політичного маятника”, зникненням національно-демократичної ейфорії та романтизму й своєрідним комуністичним реваншем; третій період розпочався після прийняття закону про мажоритарно-пропорційну систему виборів до Верховної Ради України в 1998 р., що стало поштовхом до інкорпорування політичних партій у політичну систему України [1]. Можна прогнозувати, що парламентські вибори та вибори до місцевих рад, що відбудуться у 2006 р. за пропорційною системою, відкриють новий період партійного будівництва в Україні.

У цій статті буде проаналізовано електоральну діяльність партій християнської орієнтації в останній, третій період партійного будівництва, на який припадають парламентські вибори 1998 та 2002 років і підготовчий етап виборів 2006 р. Для цього періоду, на думку С.І.Здіорука й В.В.Бичека, були характерні такі особливості: по-перше, Україна швидко відходить від класичної, європейської континентальної моделі партійної системи, яка базується на формуванні політичних партій на основі основних ідеологічних систем: консерватизму, лібералізму, християнської демократії, соціал-демократії, соціалізму, комунізму. Формуються українські особливості партійного будівництва, серед яких наявна відсутність чітко означеної ідеології в цілому ряду політичних партій; по-друге, під час третього періоду виразно позначилася прогно-

зована криза націонал-демократичних партій; по-третє, на відміну від попередніх періодів, коли різні політичні партії задовольнялися регіональним лідерством, починаючи з 1998 р. створюються партії, однаково представлені в більшості областей України. Автори монографії вважають успішною роботу над розбудовою партійних структур в усіх регіонах України, проведену “Батьківщиною”, Трудовою партією України, Демократичним Союзом, Партією регіонів України.

У цілому погоджуючись з оцінкою третього періоду партійного будівництва авторів цитованої праці, вважаємо, що недоречно говорити про партії, які згадані в третьому пункті, як про загальнонаціональні. Вибори 2002 р. підтвердили, що наявність партійних структур у більшості областей не гарантувала Демократичному Союзу успіху на виборах, а “Трудова Україна” та “Партія регіонів”, які разом з іншими політичними силами об'єдналися в блок “За Єдину Україну”, зуміли заручитися підтримкою виборців лише в окремих регіонах, тоді як в інших потерпіли поразку, незважаючи на сприяння адміністративного ресурсу.

На нашу думку, ще рано стверджувати про кризу націонал-демократичних ідей в Україні. Кризу переживають існуючі національно-демократичні партії, однак популярність ідеології об'єднаного націонал-демократичного руху підтвердила впевнена перемога блоку В.Ющенка “Наша Україна” на парламентських виборах 2002 р.

Крім того, на наше переконання, важливою особливістю цього періоду партійного будівництва є залучення до розбудови партійних структур безпрецедентних для України ресурсів. Засоби масової інформації неодноразово звертали увагу на витрати, які понесли політичні партії

і блоки під час парламентських виборів 2002 р. Зокрема серед лідерів у цій номінації значилися “Команда озимого покоління”, СДПУ(о), Всеукраїнське об'єднання християн, блок партій “За єдину Україну” та ін. За низкою політичних партій стояли потужні фінансово-політичні групи.

Ще однією особливістю даного періоду, яка не знайшла свого відображення в роботі С.І.Здіорука і В.В.Бичека, було, на наше переконання, посилення боротьби політичних партій за вплив на так званий “адміністративний ресурс”.

Відомо, що найкращим показником впливовості політичних партій є парламентські вибори. Протягом третього періоду партійного будівництва відбулися вибори 1998 та 2002 років. Необхідно відразу зазначити, що їх результати для партій християнського спрямування не були задовільними.

У виборах 1998 р. брало участь чотири християнські партії: УХДП, ХДПУ, ХНС і РХП, причому дві з них – УХДП і ХНС – утворили передвиборчий блок “Вперед, Україно!”. За результатами виборів жодна з названих партій не змогла подолати чотиривідсоткового бар'єру, а сума набраних ними голосів розподілилася таким чином: “Вперед, Україно!” – 461924 голоси, що склало 1,7384% від тих, хто голосував, ХДПУ – 344826 і 1,2977% та РХП – 143496 і 0,54% відповідно [2].

Отже, у результаті виборів до Верховної Ради 1998 р. жодна з християнських партій окремо і всі разом вони узяті не змогли здобути необхідних для проходження в парламент чотирьох процентів голосів виборців. Щоправда, без своїх представників у Верховній Раді християнські демократи не залишились. У мажоритарних округах перемогу здобуло 3 члени ХДПУ, 1 – УХДП, 1 – ХНС.

Дослідники християнського політичного руху в Україні І.Курас, М.Рибачук і М.Кирюшко та П.Фещенко виділяють комплекс причин, що призвели до невдачі християнських партій на цих виборах [3; с.123–134]

1. На переконання дослідників, християнські партії не знайшли свого місця на політичній карті України, не віднайшли своєї ніші в політичному житті українського народу, вони не стали ні незамінними політичними одиницями, ні навколорелігійними утвореннями. У своїй практичній роботі партії не змогли знайти органічного поєднання з християнством, залишаючись християнськими лише за назвою. Означені вчені

звертають також увагу на те, що між назвами партій християнської орієнтації та формами їх діяльності й організації існують невідповідності. Як приклад, вони цілком слушно приводять УХДП, для якої на перший план виступають не християнські, а націонал-демократичні ідеї. На переконання дослідників, християнським партіям так і не вдалося встановити зв'язок із християнством як світоглядною системою і церквою як соціальним інститутом. Із цим твердженням, вважаємо, повністю погодитися не можна. Аналіз програм партій дозволяє стверджувати, що на 1998 р. уже як мінімум ХНС і ХДПУ представили суспільству програми класичного християнсько-демократичного зразка, проголосивши себе прихильниками християнсько-демократичної ідеології, яка опирається на християнську філософію. РХП, утворена напередодні виборів, ішла на них без власної програми, однак у виборчих документах також наголошувала на своїй прихильності до християнських ідей. Крім того окремі партії мали досить тісні зв'язки з церквами як соціальними інститутами. На вибори 1998 р. християнські партії йшли з чітко визначеними симпатіями до тих чи інших конфесій: РХП, ХДС і УХДП заявили про підтримку “національних” церков. Щодо ХДПУ, то за визначенням лідера РХП М.Поровського, “її лідери неоднозначно ставляться до УПЦ КП і УГКЦ”, що за його словами унеможливило співпрацю між РХП і ХДПУ [3]. Отже, як бачимо, ці партії досить чітко означили як свої симпатії, так і антипатії в стосунках із церквами.

Важливим прорахунком християнських партій стали невдалі спроби поєднати християнські цінності з реальною політикою, унаслідок чого християнські цінності залишились відокремленими від української політики, а політика – від християнської моралі. Напередодні виборів християнським демократам через брудну пресову кампанію, яку вони розгорнули одні проти одних, через судові процеси діячів ХДПУ один проти одного було не з руки переймати на себе функцію “суспільного моралізатора”. На очах виборців якраз напередодні виборів лідери ХДПУ затіяли фінансовий скандал із новим “розкольником” В.Бабицем, і якщо новоутворене ВОХ не пішло на ці вибори, то від ХДПУ внаслідок скандалу відвернулася значна частина потенційних виборців. Отже, окремі лідери християнських демократів не тільки не були взірцями християнської моралі, але й самі стали яскравим прикладом аморальної поведінки.

2. Зазначається, що іншою причиною невдачі християнських партій на виборах стало небажання українців змішувати релігію з політикою. Сакральне і секулярне, земне і небесне хоча й переплетені, але в той же час перебувають на різних шаблях ціннісних орієнтацій. Звичка ставити політику над релігією в ієрархії особистих цінностей, політичну свідомість над релігійною є відлунням доби масового атеїзму.

Науковці вважають, що недостатня підтримка християнських партій зумовлена низьким рівнем релігійності населення. Більшість “неофітів” – людей, які нещодавно визнали себе віруючими, зробили це “онтологічно, не сприйнявши християнської парадигми”. У них, на відміну від свідомих віруючих, не існує органічної єдності між релігійними світоглядними переконаннями й соціальними цілями і на цьому рівні релігійності вони не будуть шукати втілення своїх політичних інтересів у партіях релігійного забарвлення. Однак, на нашу думку, не слід ставити в пряму залежність рівень підтримки партій християнського спрямування від рівня релігійності виборців. Якщо особа не схильна змішувати релігію з політикою, то чи має значення те, релігійна вона чи ні в той момент, коли йде голосувати. За цією логікою, якщо, наприклад, Польща є однією з найбільш релігійних країн Європи, то в жодній партії немає шансів змагатися з тією, яку підтримує церква, а якщо рівень релігійності населення Німеччини не перевищує 15%, то й християнські демократи ні в якому разі не здобудуть тут більшості голосів виборців.

Отже, рівень підтримки християнських партій не залежить безпосередньо від рівня релігійності населення. Виборець може голосувати за християнських демократів, якщо навіть сам є невіруючою людиною, у тому разі, коли бачить, що вони є носіями “моральної” політики, і навпаки, навіть віруючий не проголосує за християнську за назвою партію, якщо бачить, що цією назвою прагнуть лише спекулювати.

Однією з причин того, що не спрацювала християнсько-демократична ідея, є те, що вона не була обрана “за форму здійснення своїх політичних інтересів” жодним із найвпливовіших українських політиків. Звичайно, метод підтягування ідеології під певну, нехай і дуже впливову постать, не робить честі партії, яка сповідає цю ідеологію, однак, як показали наступні 2002 р. вибори, переважна частина виборців голосує саме за особистості, а не за ідеології.

3. Третім блоком причин поразки християнських партій на виборах 1998 р. можна вважати організаційні прорахунки. По-перше, після ряду розколів, які пережив християнсько-демократичний рух, простому виборцеві важко зорієнтуватися, за яку з християнських партій голосувати. По-друге, партії так і не змогли визначитися з тим, хто є їхнім потенційним виборцем: чи всі християни, чи прихильники якихось конкретних конфесій, чи й узагалі невіруючі.

Однією з головних помилок у стосунках із конфесіями було те, що робота проводилася переважно з лідерами церков, а не з рядовими християнами, а також те, що поза увагою партій залишилися так звані позацерковні або неоцерковлені християни. Це був значний недолік у діяльності партій, адже їхнє сподівання на те, що симпатії з боку ієрархів виллюються у відверті заклики на підтримку тієї чи іншої політичної сили, від початку не мали під собою жодних підстав. Винятком може бути хіба що УПЦ КП, ієрархія якої не відмовляється відвідувати різноманітні акції, організовані націонал-демократичними партіями, що є своєрідним знаком їхньої підтримки.

До організаційних недоліків під час проведення християнськими партіями виборчої кампанії 1998 р. політологи також зараховують ненадійність експертної бази, яку вони використовували. Прогнози, оцінки й рекомендації фахівців, чиїми послугами користувалися ці партії, виявились глибоко помилковими.

Таким чином, існує досить широке коло причин невдачі християнських партій на виборах 1998 р. Однак серед них не лише універсальні, а й індивідуальні, властиві окремим партіям, причини поразки. Партії, що взяли участь у виборах 1998 р., підійшли до них у різній функціональній готовності, однак жодна з них не була на той момент в оптимальній формі. Одні переживали процес занепаду, як УХДП і розтерзана розколами ХДПУ, інші, як ХНС і РХП, тільки розпочинали свою політичну біографію і розглядали дані вибори як перше випробування власних сил.

Окрім того лідери ХНС і УХДП допустили організаційну помилку, невдало назвавши свій блок “Вперед, Україно!”. По-перше, розраховуючи на підтримку виборців-християн, вони для полегшення орієнтації в об’ємному виборчому бюлетені повинні були все-таки хоча б якимось чином означити в назві блоку хрис-

тианську спрямованість його діяльності. У такому разі блок мав би називатись “Вперед, християнська Україно!”. По-друге, переконані, що певна пафосність назви мусила б викликати недовіру у віруючих людей, які відповідно до свого релігійного виховання мусили б відзначитися скромністю. Заклики типу “Вперед” більш характерні для агресивних ідеологій, а не для християнської філософії смирення.

Показовими, певною мірою знаковими для християнських партій-учасників виборів 1998 р. мали стати вже вибори 2002 р.

Деградуєчи ще в середині 90-х років, УХДП і ХДПУ на виборах до Верховної Ради 2002 р. узагалі не спромоглися виставити свої партійні списки. Навіть перемога в одному з мажоритарних округів одного представника ХДПУ та прохід близько двох десятків членів партії в місцеві ради не виправдовує діяльність партії, яка відмовляється в ролі організаційної структури брати участь у виборах до парламенту. Що стосується УХДП, то 4 липня 2003 р. Верховний Суд України за поданням Міністерства юстиції скасував реєстрацію цієї партії, утворення якої в листопаді 1988 р. символізувало крах однопартійної системи в тоді ще радянській Україні.

Дві інші християнські партії-учасниці виборів 2002 р. – ХНС і РХП – увійшли до блоку “Наша Україна” Віктора Ющенка і вважали себе переможцями виборів, незважаючи на те що в списку з понад сімдесяти претендентів на депутатський мандат, які потрапили до парламенту, їх представників лише двоє – В.Стретович від ХНС і В.Бартків від РХП. Вхідження цих двох партій в один блок не виглядає випадковим, адже ідеологічно вони дуже близькі, дотримуються християнсько-демократичних ідей та розраховують на підтримку тієї частини електорату, яка вважає за необхідне утворення в Україні єдиної помісної православної церкви. Необхідно зазначити, що цю ідею неодноразово озвучував лідер блоку В.Ющенко. При цьому між партіями-конкурентами. У 1998–99 роках лідери цих партій пояснювали простому виборцю, який не міг збагнути різниці між ними, що співпраця неможлива через підтримку двох опонуючих один одному кандидатів у президенти – С.Марчука і Л.Кучми [5, с.19].

Таким чином, і ХНС, і РХП, які не надто болісно сприйняли свою поразку на парламент-

ських виборах 1998 р., пояснюючи її браком часу, який вони мали від моменту заснування до виборів, отримавши цього часу достатньо до наступних виборів, так і не змогли перетворитися в потужну політичну силу. Треба віддати належне їх лідерам, які тверезо оцінили можливості партій подолати чотиривідсотковий бар’єр і вчасно знайшли притулок під крилом могутнього (у плані виборчих перспектив) блоку.

Напередодні парламентських виборів 2006 р. ХНС і РХП стали безпосередніми учасниками формування нової мегапартії “Народний союз “Наша Україна”. Такі дії виглядають логічними й послідовними: лідери ХНС у 1999 р. уже брали участь у процесі об’єднання націонал-демократичних сил у єдину правоцентристську партію, а лідер РХП М.Поровський у своїх інтерв’ю неодноразово висловлював сподівання, що на базі блоку “Наша Україна” буде утворено потужну християнську партію [6].

Вибори 2002 р. стали випробуванням політичних перспектив іще однієї християнської політичної партії, яка виникла в 1998 р. у результаті розколу ХДПУ – Всеукраїнського об’єднання християн. Партію було засновано в лютому 1998 р., що не дало їй можливості стати учасницею попередніх парламентських виборів. Однак у 2002 р. ВОХ стало єдиною християнсько-демократичною партією, яка наважилася на самостійну участь у виборах, виставивши список із 64 кандидатів. Окрім того, учасниками виборів у мажоритарних округах стало семеро членів ВОХ. У результаті виборів ВОХ отримало 75154 голосів, що склало 0,29% від тих, хто має право голосу. Поразкою завершилися вибори й для тих членів ВОХ, які висунули свої кандидатури в мажоритарних округах. Після настільки дошкульної поразки після напружених чотирьох років електоральної діяльності (нагадаємо, що поразку в парламентських виборах 1998 р. ХНС і РХП виправдовували катастрофічною нестачею часу) ВОХ фактично припинило свою діяльність, унаслідок чого рішенням Верховного суду від 4 липня 2003 р. було скасовано реєстрацію партії “Всеукраїнське об’єднання християн”.

Двадцять дев’ятою у своєрідному виборчому змаганні, в якому брало участь 33 партії, завершила його ще одна християнська партія – “Християнський рух”, заручившись підтримкою 23591 або 0,09% виборців. Зрозуміло, що немає жодного смислу шукати причини невдачі партії,

якій для входження в парламент необхідно збільшити коло своїх симпатиків у понад 40 разів. Однак, на нашу думку, цікавим видається не стільки результат, з яким завершилися вибори для “Християнського руху”, а сам факт появи цієї партії, єдиної з усіх утворених у незалежній Україні християнських партій не християнсько-демократичної орієнтації, яка запропонувала суспільству ідею побудови теократичної монархічної держави.

Отже, вибори 2002 р. для християнських партій України завершилися катастрофічною поразкою. У виборчому бюлетені напроти партій, які містили у своїй назві слово “християнська”, поставили свою позначку менше 100 тис. виборців, що не склало й 0,4 відсотка, або лише десяту частину від необхідних для проходження в парламент голосів тих, хто має право голосу. Цей результат майже вдсятеро поступався тій сумі голосів, які здобули християнські партії на виборах 1998 р. і яка наближалася до позначки 3,6%. Таким чином, ці цифри мали б свідчити про падіння популярності християнського політичного руху в 10 разів за 4 роки. Звичайно, якби, скажімо, ХНС, РХП, ХДПУ та УХДП наважились на самостійну участь у виборах, то завдяки набраним ними десятим, а може й цілим процентам сумарний бал християнських партій не був би настільки жалюгідним. Однак річ у тім, що ці партії ще в результаті попередніх виборів усвідомили безперспективність одноосібної участі у виборчих змаганнях. Що може бути ще більшим свідченням слабкості християнського політичного руху в Україні?

Напередодні парламентських виборів 2006 р. електоральну активність виявляє лише одна партія, яка означає себе “християнською” – Християнсько-ліберальна партія України. Її лідер Л.Черновецький в українському парламенті зразка 2002–2006 рр. перебував у фракції “Наша Україна”. Включення цієї партії в блок НСНУ для участі у виборах 2006 р. означає можливість серйозних електоральних втрат для блоку, адже постать самого Л.Черновецького та імідж його партії тісно пов’язаний із релігійною організацією “Слово Боже” та її лідера Сандея Аделада. В умовах, коли основну електоральну підтримку блок розраховує здобути в західному регіоні, де надзвичайно сильними є релігійні традиції і саме завдяки цьому рівень

присутності неопротестантів у цих областях у кілька разів менший, ніж, скажімо, на сході країни, наявність у складі політичної сили політиків, що лобіюють інтереси підозрілої для багатьох галичан, волинян, закарпатців чи буковинців неосекти, виглядає недопустимим недбальством. Дивним є те, як ним (цим недбальством) не скористалися політичні опоненти “Нашої України” під час попередніх президентських виборів.

То чи має перспективу християнський політичний рух в Україні? На сьогоднішній день достеменно можна сказати, що в тому разі, якщо його уособлюватимуть ті політичні партії, які в нинішньому вигляді існують в Україні, то цей рух однозначно перспектив не має.

На нашу думку, судити про перспективи християнсько-демократичного руху в Україні за результатами діяльності тих християнських партій, які до сьогодні існували, недоречно, бо так і не було створено жодної партії, яка б могла гідно репрезентувати цей рух.

Основною причиною того, що в Україні не виникла потужна християнська партія, на наше переконання, є те, що практично всі дотепер створені християнські партії були своєрідними PR-проектами, прагненням певних політиків спекулятивно використати християнську ідеологію, яка переживала в посткомуністичній Україні своєрідний ренесанс, для прикриття власних політичних інтересів. Таким чином, поява християнських партій була зумовлена не самою необхідністю політичного об’єднання християн для захисту власних інтересів, а прагненням певних політиків здобути популярність і як її наслідок – владу в результаті вдалого маніпулювання християнською термінологією.

1. Здіорук С.І., Бичек В.В. Проблеми функціонування політичних партій України. – К., 2001. – 142 с.
2. Політичні партії України (інформаційно-довідковий видання). – К., 2001. – 360 с.
3. Релігія і політика в сучасній Україні // За ред. І.Ф.Кураса. – К., 2000. – 486 с.
4. РХП хоче засипати рів між західними і східними областями (Інтерв’ю з М.Поровським) // Дзеркало тижня. – 1997. – 5 липня.
5. Попок А., Лагутов Ю. Християнсько-народний Союз: вчора, сьогодні, завтра. – К., 2000. – 198 с.
6. Християнська ідея в політиці (Інтерв’ю з М.Поровським) // Вісті тижня. – 2002. – Квітень. – №10.

V.PEREVEZIY THE PARTIES OF CHRISTIANITY ORIENTATION AND PARLIAMENTARY ELECTION: CAUSES OF THE FAILURES AND PERSPECTIVES

In the article analyzed the parties of Christianity orientation and parliaments election in modern Ukraine, causes of the failures and their perspectives.

Key words: political parties, parliament election, Christianity orientations, electoral activity of parties, Ukraine.

УДК 329
ББК 66.69 (4УКР)

Юрій Остапеч

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ПАРТІЙНОЇ СТРУКТУРИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано чотири основні етапи становлення мережі політичних партій на Закарпатті в 1991–2005 рр. На підставі політологічного аналізу проблеми вказується, що результати волевиявлення населення Закарпаття на президентських виборах 2004 р. та реалії суспільно-політичного життя регіону дозволили зробити наукові висновки про структуру партійного простору області напередодні парламентських виборів 2006 р.

Ключові слова: Закарпаття, політичні партії, партійна структура, парламентські вибори, партійно-політичні сили, електоральний потенціал.

Діяльність осередків політичних партій у Закарпатській області слід розглядати в контексті партійного будівництва в Україні загалом. В Україні станом на березень 2005 р. зареєстровано 126 політичних партій [18, с.3]. Закарпатським обласним управлінням юстиції станом на 1 червня 2005 р. було зареєстровано 94 обласних осередки політичних партій [10, с.41]. Динаміка утворення осередків політичних партій у Закарпатській області є такою:

1993 – 6 (ХДПУ, НРУ, УРП, УКРП, КУН, СелПУ); 1994 – 1 (КПУ); 1995 (0); 1996 – 2 (НДП, СДПУ(о)); 1997 – 10 (ПЗУ, ЛПУ, ДемПУ, СПУ, УПС, СДПУ, ГРОМАДА, ПНЕРУ, УПШП); 1998 – 4 (УНА, УХДП, ПРУ, ПРП); 1999 – 8 (Дем. Союз); 2000 – 8 (Батьківщина, Рух); 2001 – (26). За період із 2002 по 2005 рік в області зареєстровано ще 40 обласних осередків політичних партій [10, с.79–86].

Умовно в розвитку партійної структури краю можна виділити етапи:

1 етап – від початку перебудови до виборів у республіканську та місцеві ради (березень 1990 р.). За підсумками виборів до Верховної Ради України в березні 1990 року серед 11 народних депутатів від Закарпаття було обрано трьох прихильників НРУ, в обласну раду (120 чоловік) – 12 членів НРУ (10%), 11 членів Товариства угорської культури (9,1%), 2 членів Со-

ціально-економічного товариства румунів ім. Г.Кожбука (1,6%). Показові й деякі інші результати виборів в умовах конкуренції: в обласну раду було обрано 96 членів КПРС, 2 членів ВЛКСМ; 4 депутатів у віці 30 років; 10 жінок; 91 українець (75,8%), 14 угорців (11,6%), 4 росіяни (3,3%), 2 румунів (1,6%), 2 євреїв і 1 болгарина; одного робітника й жодного колгоспника [13, с.47].

2 етап: 1990–1995 рр., етап формування початкового партійного спектра політичних сил у регіоні. До перереєстрації органами юстиції України політичних партій в області були зареєстровані й діяли переважно осередки національно-демократичних партій: Української республіканської партії (УРП) – 05.11.1990, Української християнсько-демократичної партії (УХДП) – 14.11.1991, Української консервативно-республіканської партії (УКРП) – 21.07.1992.

У цей час на Закарпатті виникають і перші квазіпартійні утворення: Демократична ліга національностей Закарпаття (27.10.1991) та Українська народна рада Закарпаття (УНРЗ). Блок УНРЗ створений навесні 1992 р., а зареєстрований управлінням юстиції 26 січня 1994 р. До складу УНРЗ увійшли: НРУ, товариства “Прогрес” та “Меморіал”, УРП, ДемПУ, ПЗУ, НПУ. Головними програмно-цільовими установками організації є: координація діяльності опозиційних

політичних сил в області; побудова суверенної незалежної України без будь-яких національно-культурних автономій, вільних економічних зон [13, с.119].

Структурування політичних сил на лівому фланзі почалося після серпневих подій 1991 р., у результаті яких Верховна Рада України видає постанови “Про тимчасове припинення діяльності Компартії України” (26 серпня) та “Про заборону діяльності Компартії України” (30 серпня). Нішу колишньої Комуністичної партії в області заповнили: Соціалістична партія України – 25.11.1991 р., Селянська партія України – 03.03.1992 р.

На даному етапі становлення партійної структури краю починається й утворення центристських партій. Такими партіями в області стали: Українська селянська демократична партія (УСДП) – 15.01.1991 р., Демократична партія України (ДемПУ) – 28.06.1991 р., Партія Демократичного відродження України (ПДВУ) – 27.09.1991 р., Соціал-демократична партія України (СДПУ) – 01.11.1991 р., Об’єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ) – 10.11.1991 р. Центристські партії мали досить слабкий вплив як на населення краю, так і на перебіг політичних процесів в області.

Вагомий вплив на суспільно-політичне життя краю в цей час здійснювала церква. Найвищу активність на Закарпатті виявили представники двох церков: руської православної (потім розділилася на українську автокефальну і російську православну) і греко-католицької. Греко-католицьку церкву активно підтримували на той час лідери НРУ, УРП, УКРП, товариство “Просвіта” та ін. [13, с.52].

Головними конкуруючими напрямками напередодні місцевих і парламентських виборів 1994 р. на Закарпатті були: націонал-демократичний і комуністичний. Участь осередків політичних партій у парламентських виборах 1994 р. була номінальною. Станом на березень 1994 р. управлінням юстиції було зареєстровано 7 партій, фактично ж брало участь у виборах біля 15. Оскільки на той час виборці краю добре пам’ятали домінуючий вплив КПРС, то найвигідніше було балотуватись безпартійними.

3 етап: 1996–2002 рр., пов’язаний з інституціоналізацією центристських партій у партійній структурі області. Засвоєнню центристськими партіями електорального простору сприяла зміна балансу впливів у регіоні. В

умовах біполярності суспільства та політичної невизначеності більшості населення, тяжіння до третьої, центристської врівноважуючої сили виглядає природним процесом.

Перші осередки впливових центристських партій були зареєстровані на Закарпатті в 1996 р. Установча конференція Закарпатської обласної організації Народно-демократичної партії (ЗОО НДП) відбулася 14 червня 1996 р. Головою обласної організації обрано заступника голови обласної державної адміністрації В.Приходька. Найчисленніші організації розташовані в м. Ужгород, Ужгородському, Тячівському районах. Станом на 1 січня 1998 р. партійні осередки створені у всіх районах області [14, с.32].

Другою впливовою центристською силою в регіоні стала партія СДПУ(о), обласний осередок якої був зареєстрований 2 серпня 1996 р. Станом на 1 січня 1998 р. партійні осередки створені у всіх регіонах області. Найчисленніші організації розташовані в м. Ужгород, Іршавському, Тячівському районах. Триумфальний успіх СДПУ(о) в регіоні почався після того, як В.Медведчук виграв вибори до ВР України в 1995 р. на Іршавщині [14, с.83].

Третя впливова центристська партія, яка була зареєстрована на Закарпатті в 1997 р., – Аграрна партія України (АПУ). Установча конференція ЗОО АПУ відбулася 7 лютого 1997 р. в м. Ужгород. Станом на 1 січня 1998 р. партійні осередки створено у всіх районах області. Найчисленніші партійні осередки розташовані в Мукачівському та Хустському районах [14, 16]. Очолив обласний осередок партії начальник управління сільського господарства ОДА Д.Кельман.

Обласні осередки АПУ, НДП, СДПУ(о) очолили представники владних структур. Це є свідченням того, що всі ці партії – владні проекти, які на майбутніх парламентських виборах мали у своєму розпорядженні суттєвий важіль впливу на електорат – адмінресурс. У листопаді 1997 р. обласні осередки АПУ, НДП, СДПУ(о) підписали Комюніке про політичне співробітництво й співпрацю в ході підготовки та проведення виборів до ВР України та місцевого самоврядування [14, с.46].

Згідно з даними Закарпатського обласного управління статистики, наведеними в аналітичному виданні “Об’єднання громадян на Закарпатті у 1998 році”, у регіоні на цей час діяв 151 осередок політичних партій при загальній

чисельності членів різних партій 35 тис. 686 чол., що становить 3,2% виборців [6].

Найбільший електоральний потенціал напередодні виборів мали такі обласні осередки партій: СДПУ(о), НДП, НРУ, ПРП, КПУ, ВО “Громада”. 4% бар’єр голосів виборців у Закарпатській області в 1998 р. пододало 6 партій: 1. СДПУ(о) – 31,7%; 2. НРУ – 7,19%; 3. КПУ – 6,64%; 4. НДП – 6,27%; 5. ПЗУ – 5,4%; 6. ПРП – 4,88%. Єдиний аналітичний огляд результатів голосування був зроблений завідуючою відділом по роботі з об’єднаннями громадян ОДА Н.Токарчик [15]. На основі її оцінок та результатів голосування можна зробити висновки про особливості парламентських виборів в області:

1. Найвищий рейтинг у регіоні мала СДПУ(о), яка набрала 31,17% голосів виборців. Вибори 1998 р. у Закарпатті проходили під домінуючим впливом СДПУ(о).

2. Виборці області в основному голосували за центристські сили. До десятки впливових партій у всіх округах області входить до 6 центристських партій (СДПУ(о), НДП, “Громада” і т. д.). Питома вага голосів за центристські партії становила 63,39%.

3. Слабкий вплив лівих партій у регіоні. Хоч за підсумками голосування в краї КПУ зайняла 3-тє місце, але загальний відсоток голосів, поданих за неї, невисокий – 6,64%. ПСПУ отримала 1,14%, ВБ “СелПУ та СПУ” – 2,39%.

4. Незважаючи на те, що більша частина населення Закарпаття (майже 61%) проживає в сільській місцевості, партії, що мають селянську та аграрну спрямованість, виявились в області непопулярними.

5. Невисоким в області є і рейтинг партій правого спрямування, хоча свою діяльність в області вони почали найперші.

6. Вибори-98 показали, що партії, які на швидкуруч були створені напередодні виборів, не мали серйозної електоральної підтримки в області. Їх успіх на наступних виборах буде залежати від того, наскільки вони зможуть утворити партійну структуру в регіоні. Винятком є ПЗУ та ПРП. ПЗУ досягла значних успіхів завдяки тому, що в ході виборчої кампанії підкреслювала свою рівновіддаленість від усіх ідеологій. Завдяки такій позиції їм вдалося отримати 5,4% голосів закарпатців. Партія “Реформи і порядок”, яка є партією молодих реформаторів, а її лідер є вихідцем з області і досить тривалий час займав високі урядові посади, саме за рахунок

цього зуміла набрати 4,88% голосів виборців. Указані вище 2 партії на початок виборів практично не мали партійної структури в області, але їх успіх у 1998 р. показав можливість впливу на виборців на відстані за допомогою політичної реклами.

7. Рівень партійної ідентифікації в області становив 62,96% (тобто саме така кількість виборців у ході голосування обрала ту чи іншу партію).

8. Кількість голосів, поданих за партії, які подолали 4% бар’єр, – 374239 (61,55%), а за партії, які не подолали 4% бар’єр, – 165847. Тобто можна сказати, що значна кількість голосів виборців була розпорошена. А це значить, що виборці не змогли як слід розібратися з тим, яку ідеологію представляють ті чи інші суб’єкти виборчого процесу.

9. Значною була кількість виборців, які не підтримали жодну партію, – 31802 (5,23%).

10. Найбільшу кількість голосів виборців в області набрали ті партії, які мали розгалужену партійну структуру. До таких партій належать: СДПУ(о), НРУ, КПУ, НДП, “Громада”, СелПУ, СПУ.

Таким чином, 3-й етап становлення партійної структури області завершується інституціоналізацією всього партійного спектра за схемою ліві – центр – праві і перегрупуванням партійно-політичних сил області напередодні парламентських виборів 2002 р.

4 етап становлення партійної структури області починається з 2002 р.

Конфігурація партійного простору області після парламентських виборів 1998 р. змінювалась декілька разів. Після перемоги на виборах 1998 р. в області домінує СДПУ(о). Партія заявила про те, що “вона бере на себе відповідальність за соціально-економічний розвиток та суспільно-політичну стабільність в регіоні” [3, с.20–28]. Голова облдержадміністрації С.Устич був обраний головою обласного осередку СДПУ(о), але він не зміг на той час стабілізувати соціально-економічну ситуацію в регіоні. Нестабільність в області напередодні президентських виборів не могла не викликати зворотньої реакції Адміністрації Президента України. У травні 1999 р. головою Закарпатської облдержадміністрації було призначено мера м. Мукачево В.Балогу, який на той час був членом обкому СДПУ(о), але, ставши головою ОДА у квітні 2000 р., приймає курс на департизацію

органів державної виконавчої влади. Вийшовши з лав СДПУ(о), В.Балога примусив це зробити й голів райдержадміністрацій. Деякі з них, вийшовши з партії, зробили відповідне звернення до громадян області, яке було надруковане 22 квітня 2000 р. у “Новинах Закарпаття”. Заступник голови ОДА, голова обласного осередку СДПУ(о) І.Різак написав заяву про відставку. Це був початок “неоголошеної війни” проти впливу СДПУ(о) в області. В.Балогу підтримав прем’єр-міністр України В.Ющенко. Така політична позиція губернатора області напередодні парламентських виборів 2002 р. знову ж таки не влаштувала Адміністрацію Президента України, тому у 2001 р. головою ОДА був призначений Г.Москаль, який в інтерв’ю журналістам після свого призначення сказав, що він є тимчасовою політичною фігурою на цій посаді й головне його завдання – стабілізувати політичну ситуацію в краї. Заступниками голови ОДА були призначені В.Приходько (голова обласного осередку НДП) та І.Різак (голова обласного осередку СДПУ(о)). Ці призначення показали, що в області розпочалася підготовка до нових парламентських виборів. Таким чином, ще задовго до початку виборчої кампанії адмінресурс в області був чітко розподілений.

Загальна чисельність членів політичних партій станом на кінець грудня 2000 р. – 44 тис. 400 чол., що становить 5,05% від загальної кількості виборців краю. На території області на кінець грудня 2000 р. легалізовано 313 об’єднань громадян, серед яких 41 обласна організація політичних партій [4, с.4–20].

Електоральний потенціал найбільш впливових осередків політичних партій в області напередодні виборів 2002 р. до ВР України склали такі чинники: адмінресурс, партійна структура в області, наявність впливових лідерів, фінансові можливості, інформаційні можливості. Виходячи з даних чинників, найбільш потужно напередодні виборів в області були представлені: СДПУ(о), ВБ В.Ющенка “Наша Україна” та ВБ “За єдину Україну”. Інші ж суб’єкти виборчого процесу значно поступалися лідерам виборчих перегонів за всіма вказаними параметрами.

15 грудня в обласному драматичному театрі відбувається презентація громадської організації “Громадянський альянс Закарпаття”. Структура цієї організації була надто складною і нежиттєздатною. Очолили альянс декілька

співголів (голова ОДА, голова обласної ради, заступники голови ОДА і т. д.). Виникнення таких квазіпартійних утворень – характерна особливість боротьби за адмінресурс у цілому ряді областей України: “Подільська асамблея” (Хмельницька область), “За єдність, злагоду і відродження” (Донецька область), “За процвітання Херсонщини”, “Регіон” (Луганська область). До таких об’єднань входять партії, які підтримують владу [17, с.3].

На січень у Закарпатті чітко викристалізувалось 4 групи впливу, між представниками яких в основному й проходила боротьба на виборах 2002 р.: холдинг “Барва” (В.Балога), ЗОО СДПУ(О) (І.Різак), ГО “Громадянський альянс Закарпаття” (В.Приходько), група “Р.І.О.” (С.Ратушняк) [2].

Виборча кампанія 2002 р. у Закарпатській області проходила без суттєвих порушень виборчого законодавства суб’єктами виборчого процесу. Найбільш потужно вона була організована й проведена в області ВБ “За єдину Україну” та СДПУ(о). 4% бар’єр голосів виборців у Закарпатській області у 2002 р. подолали 2 політичні партії і 3 виборчі блоки: ВБ В.Ющенка “Наша Україна” – 36,63%, СДПУ(о) – 14,01%, ВБ “За єдину Україну” – 10,26%, КПУ – 6,01%, ВБ Ю.Тимошенко – 4,4%. Тобто, на відміну від парламентських виборів 1998 р., у 2002 р. 4% бар’єр голосів виборців подолали тільки ті суб’єкти виборчого процесу, які давно відомі виборцям, мають розгалужену структуру, свій потенційний електорат. Партії і виборчі блоки, які розраховували отримати голоси виборців завдяки популістським обіцянкам і рекламі, не змогли подолати 4% бар’єр голосів виборців. Наприклад, ПЗУ, ПП “Яблуко”, КПРС і т. д. Якщо парламентські вибори 1998 р. проходили під домінуючим впливом СДПУ(о), то у 2002 р. у Закарпатті найвищий рейтинг популярності мав ВБ В.Ющенка “Наша Україна”. “В 1998 р. на популярність СДПУ(о), – як відмічає у своїй статті ужгородський учений А.Колібаба, – працювало два фактори: а) влада на чолі з тодішнім губернатором С.Устичем; б) авторитет В.Медведчука як молодого перспективного політика” [4, с.22]. Перемога партії В.Медведчука в Закарпатській області 1998 р. була аж надто переконливою: “31,18% за партійними списками; в 3-х з 5-ти мажоритарних округів перемагають члени СДПУ(о); членами СДПУ(о) були 29 депутатів обласної ради, 96 депутатів районних

рад, 15 міських, 49 селищних та 46 сільських голів” [4, с.29]. На цьому фоні перемога ВБ В.Ющенка “Наша Україна” в Закарпатті не є впевненою. Блок отримав 36,63% голосів виборців за партійними списками, але при цьому лише 1 представник від блоку перемагає в мажоритарних округах, а вибори до місцевих органів влади ВБ В.Ющенка “Наша Україна” практично програв. До місцевих рад були обрані 8 членів ПРП, 33 – НРУ, 14 – УНР.

Проурядовий ВБ “За єдину Україну”, маючи найбільші фінансові й адміністративні можливості, отримав 10,26% голосів виборців. Такий результат засвідчує, що закарпатці не підтримують провладні партії. Результат 10,26% – це спотворене волевиявлення, результат тиску адмінресурсу та особистої діяльності губернатора Г.Москаля з підтримки блоку. Сутність і глибину цієї діяльності можна оцінити, проаналізувавши його робочі поїздки по області з жовтня 2001 р. по березень 2002 р. за матеріалами обласної преси. Але програвши вибори до ВР України, блок отримує перемогу на виборах до органів місцевої влади.

Таким чином, електорат Закарпатської області вперше за роки незалежності голосував протестно, тобто проти діючої влади: ВБ В.Ющенка “Наша Україна” (36,63%) + КПУ (6,02%) + ВБ Ю.Тимошенко (4,4%) + ВБ ПП “Блок Н.Вітренко” (1,65%) + СПУ (1,39%) = 53,67%. На попередніх виборах населення краю більшість голосів віддавало за проурядові сили: у 1994 р. – за діючого президента Л.Кравчука, у 1998 р. – за СДПУ(о) та НДП, у 1999 р. – за діючого президента Л.Кучму.

Залишається стабільним у Закарпатті й рейтинг лівих сил, які тут не користуються особливим авторитетом. КПУ стабільно отримує на виборах в області трохи більше 6% голосів виборців. Але слід відмітити, що комуністи практично втратили вплив на суспільно-політичне життя краю. СПУ, СелПУ, ВБ ПП “Блок Н.Вітренко” нічим себе на електоральному полі області не проявляли, а тому й отримали на виборах досить низький результат: СПУ – 1,39%, СелПУ – 1%, ВБ ПП “Блок Н.Вітренко” – 1,65%. Проблеми лівих партій пов’язані з тим, що вони не мають у своїх лавах яскравих політичних лідерів, чисельність їх партій практично не зростає, у міжвиборчий період їх діяльність не помітна, а відтак їх рейтинг із кожними виборами буде зменшуватись.

Виборчий блок Ю.Тимошенко, який вітчизняні аналітики назвали ще однією “некомуністичною” опозицією, репрезентував інтереси як правого, так і лівого електорату. В області цей блок подолав 4% бар’єр голосів виборців і, перш за все, за рахунок голосування в Ужгородському виборчому окрузі, де він набрав 9,46% голосів і в Хустському виборчому окрузі – 4,4%. В інших виборчих округах виборчий блок отримав трохи більше 3% голосів виборців.

Порівняно з минулими виборами населення Закарпатської області стало більш компетентнішим. Виборці акуратніше заповнювали виборчі бюлетені (менше стало недійсних бюлетенів); чітко розрізняли “політичних двійників”, знаючи їх призначення (КПУ(о) – 0,88%, ВБ “Народний Рух України” – 0,26%, КПРС – 0,5% і т. д.), відмовили в мандатах “аполітичним” партіям, усвідомлюючи при цьому, кого вони насправді репрезентують. Так, ПЗУ в 1998 р. отримала в Закарпатті 5,4% голосів, а у 2002 р. – 1,26%. Не змогли подолати 4% бар’єр голосів виборців і такі, на перший погляд аполітичні, партії, як ВПО “Жінки за майбутнє” (3,14%), ПП “Яблуко” (0,63%), Народна партія вкладників і соціального захисту (0,18%) та ін. Таким чином, за партії, які подолали 4% бар’єр, проголосувало 431966 тис. виборців, або 71,31% тих, хто брав участь у голосуванні.

У 2002 р. у Закарпатті нараховувалось 344 ради, виборчих округів – 6463, у них депутатських мандатів – 7076. Серед обраних депутатів членів партій 1767 чоловік, з них членів СДПУ(о) – 995, ВПО “Жінки за майбутнє” – 123, АПУ – 142, “ДемСоюз” – 119, СелПУ – 82, НРУ – 33, “Партія регіонів” – 20, НДП – 53, УНР – 14, ПРП – 8, КПУ – 7, ВО “Батьківщина” – 6, ПП “Трудова Україна” – 1, СПУ – 1 і т. д.

Партійність селищних, сільських, міських голів: СДПУ(о) – 112, НДП – 6, “ДемСоюз” – 7, НРУ – 4, СелПУ – 4, ВО “Батьківщина” – 3. Найбільше членів СДПУ(о) і у виконавчих комітетах рад: СДПУ(о) – 368, АПУ – 42, СелПУ – 28 і т. д. До обласної ради було обрано у 2002 р. 85 депутатів. З них членів СДПУ(о) – 15 депутатів, АПУ – 4, НДП – 3, ВО “Жінки за майбутнє”, ПП “Єдність”, УНП “Собор”, ПП “Яблуко”, ПРП, “Партія регіонів” – по 1 представнику. Усього членів різних партій – 26 депутатів. Партійність міської ради (м. Ужгород) є такою (усього 41 депутат): СДПУ(о) – 8 чол., Всеукраїнська партія “Нова сила” – 3, НДП –

2. Всеукраїнська партія “Молода Україна” – 1 [9]. Ці статистичні дані відображають вплив політичних партій на місцях. Виходячи з них, можна зробити висновок, з яким можуть не всі погоджуватись, про домінуючий вплив СДПУ(о) в області, незважаючи на те що вона набрала набагато менше голосів виборців, ніж у 1998 р., і пропустила на перше місце ВБ В.Ющенка “Наша Україна”.

1. Горобченко І., Остапеч Ю. Осередки політичних партій в Закарпатській області (1991–2001 рр.) // *Carpathica – Карпатика*. – Ужгород, 2002. – Вип. 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи. – С. 78–96.

2. Групи впливу в Закарпатті // *Вісті тижня*. – 2002. – 23 січня.

3. Інформація про суспільно-політичну ситуацію в Закарпатській області після виборів до Верховної Ради України та місцевих органів влади 29 березня 1998 // Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації м. Ужгород, ф. 195, оп. 23. Канцелярія, спр. 3. Інформація про виконання постанов та розпоряджень Кабінету міністрів України (19 червня – 20 липня 1998 р.), арк. 20–28.

4. Лист Адміністрації Президента України. Інформація щодо діяльності суб'єктів політичного процесу в Закарпатській області // Відомчий архів Закарпатської ОДА, м. Ужгород, ф. 195, оп. 23. Канцелярія, спр. 6. Інформація про виконання постанов та розпоряджень Кабінету міністрів України (05.12.2000 р. – 29.12.2000 р.), арк. 4–32.

5. Мигович І.І., Колібаба А.В. Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтації закарпатців. – Київ–Ужгород, 1994. – 147 с.

6. Об'єднання громадян на Закарпатті у 1998 р. / Закарпатське обласне управління статистики. – Ужгород, 1999. – 8 с.

7. Остапеч Ю. Регіональні особливості парламентських виборів 2002 р. в Закарпатській області // *Політологічний вісник: Збірник наукових праць*. – К.: Т-во “Знання” України, 2003. – Вип. 13. – С. 236–246.

8. Повідомлення про результати голосування на виборах народних депутатів України 27 березня 1994 р. по Закарпатській області // *Новини Закарпаття*. – 1994. – 29 березня.

9. Повідомлення обласної виборчої комісії про результати голосування і підсумки виборів депутатів Закарпатської обласної ради 31 березня 2002 р. // *Новини Закарпаття*. – 2002. – 6 квітня.

10. Політичні партії України за рік до парламентських виборів: регіональний вимір / *Матеріали “круглого столу”* (Ужгород, 9–10 червня 2005 р.). – Ужгород: Ліра, 2005. – 112 с.

11. Пространственные факторы в формировании партийных систем. Диалог американцев и постсоветологов / Под ред. К.Мацазото. – Саппоро, 2002. – 110 с.

12. Состав депутатов Ужгородської міської ради IV скликання, обраних на виборах 31 березня 2002 р. // *Ужгород*. – 2002. – 6 квітня.

13. Токар П. Національний рух на Закарпатті: 1988–1993 рр. Соціолого-політологічний аналіз. – Ужгород, 2002. – 148 с.

14. Токар П., Токарчик Н. Політичні партії в Закарпатті. – Ужгород, 1998. – 118 с.

15. Токарчик Н. Вибори-98 в Закарпатті // *Новини Закарпаття*. – 1998. – 24 травня.

16. Хроника современной Украины. – К.: Основные ценности, 1999. – Т. 2. 1995–1996. – 316 с.

17. Черненко О. Готовність до боротьби // *Український регіональний вісник*. – 2002. – № 26. – С. 3–4.

18. Якименко Ю., Литвененко О. Політичні партії України за рік до виборів: майбутнє, що починається сьогодні // *Національна безпека і оборона*. – 2005. – № 3. – С. 2–12.

Y.OSTAPETS

STAGES OF DEVELOPMENT OF PARTY STRUCTURE IN THE TRANSCARPATHIAN REGION

In the article the arrangement of party-political forces in the region en the eve of the parliamentary election 2006 is characterized, and conclusion about electoral potential of the future subjects of an electoral process is made.

Key words: *Transcarpathian Region, political parties, party structure, parliamentary election, party-political forces, electoral potential.*

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ТА ЕТНІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

УДК 322:32; 94(470)

ББК 66.050

Сергій Дорошенко

ПОЛІТИЧНІ І СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ФРАНЦУЗІВ У ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ КІНЦЯ XVIII ст.

Статтю присвячено визначенню політичних і соціально-культурних детермінант трансформації політичної ментальності французів у період революції 1789 року. Обґрунтовано соціально-політичну концепцію Жоржа Гюрвіча, яка дозволила не лише достатньо чітко ідентифікувати ментальне в контексті достатньо прагматичних взаємозв'язків соціального і психічного, але й обґрунтувати на цій підставі процес народження нової “демократичної” ментальності.

Ключові слова: *політична трансформація, соціально-культурні процеси, політична ментальність, детермінанта, французькі, Франція.*

Події кінця XVIII ст. у Франції розглядаються важливою ланкою історії політичної ментальності нації. Вони трансформували умонастрої переважної частини корінного населення країни, покликавши до життя якісно нові ознаки, передусім притаманні ментальному нашаруванню “пам'яті нації”, хронологічно наступному таким головним етапам становлення національної ідентичності французів, як етап “королівської пам'яті” (X–XV ст.) та етап “пам'яті абсолютної монархії” (XVI–XVIII ст.).

У процесі дослідження проблем ментальності французьке суспільствознавство накопичило багатий і загальноновизнаний у світі науки аналітичний матеріал. Першим системно обґрунтував перелік важливих чинників трансформації політичної ментальності французів у доленосний для нації період повалення монархії Мішель Вовель (*Michel Vovelle*) [12]. Проаналізував шляхи дослідження політичної ментальності відомий французький соціолог Жорж Гюрвіч (*Georges Gurvitch*) у монографії “Соціальні детермінанти й свобода людини. До соціологічного вивчення шляхів утвердження свободи” [9]. Надзвичайно важливий аспект, пов'язаний із впливом культури, дослідив основоположник системного аналізу історії політичної думки Франції Альбер Тібодет (*Albert Thibaudet*) в “Історії французької літератури від 1789 до наших днів” [11], яка побачила світ уже після смерті свого автора [Про нього див.: 3, с. 298].

В Україні політичний аспект ментальності французів став об'єктом наукового дослідження нещодавно [2; 4; 5], однак уже після того, як побачила світ праця історика Вадима Ададурава

[1], якою висвітлено окремі вузлові аспекти значеної проблеми в хронологічних межах Давнього порядку. Проте поза увагою науковців опинилися особливості формування ментальності націй, що репрезентують собою європейські держави, і, зокрема, система політичних і соціально-культурних чинників або детермінант, вплив яких свого часу спрямував підданих монарха на критичне переосмислення принципів легітимації королівської влади, а також активну участь у політичному процесі на теренах Франції.

Наше зацікавлення так сформульованою науковою проблемою відображене постановкою **мети** – дослідження політичної ментальності французів, а також конкретизацією **завдань** розвідки: 1) викласти зміст соціально-культурних детермінант “передреволюційної” (середина XVIII ст. – до 1789 р.), а також “революційної” доби (1789–1792 рр.); 2) проаналізувати процес трансформування політичної ментальності французів під впливом кола зазначених детермінант.

Сучасні дослідження свідчать, що система домінуючих у французькому суспільстві мотивів, яка зумовлювала ієрархію поширених у часи Давнього порядку ментальних цінностей політичного спрямування, насправді відображала деякі єдині для представників даної національної спільноти переконання, ідеали, схильності та інтереси, притаманні сфері політичних відносин. Комплекс цінностей ментального рівня: загальноновизнаний ідеал влади (1), необмеженість влади монарха (2), справедливість королівської влади (3) [6, с. 526, 527] – засвідчував готовність члена феодального суспільства сприймати суспільну реальність і діяти певним чином;

сучасна наука розглядає його як соціально-політичні настанови й трактує як одну з основних характеристик менталітету французької нації, співвідносного періоду Давнього порядку.

Однак наприкінці XVIII ст. у Франції визначився комплекс важливих чинників, що спрямував переважну частину населення на критичне переосмислення змісту королівської влади. Присутність зазначеного комплексу Мішель Вовель датує серединою XVIII ст. (1789 р.) і обґрунтовує як поворот від традиційної підтримки французами королівської влади до свідомо-несвідомого сприйняття найширшими верствами населення країни суспільних реалій “передреволюційного світу”. Серед низки чинників, вплив яких зумовлював трансформацію політичної ментальності на новому етапі історичного розвитку нації, важливе місце відводиться, зокрема, таким політичним і соціально-культурним детермінантам [12, с. 71, 74, 84, 87]:

1) поглиблення фрагментованості соціальної структури провідних станів феодального суспільства – духовенства й дворянства (у 1789 р. у складі духовенства налічувалося близько 130 000, а шляхти – 173 000 осіб, з яких останніх представляло 1 500 родин найдавнішого походження і 1 500 родин, які отримали дворянство до 1400 р., 8 000 родин королівських урядовців і 6 000 родин, які власним коштом придбали дворянський титул [10, с. 36, 43]), які поступово втрачають свою монолітність і в середовищі яких консолідується критично настроєна щодо абсолютної влади короля верства “ліберальних аристократів”;

2) народження “Франції міст”, “буржуазної Франції”, представленої крупним комерційним і промисловим капіталом, яка, стимулюючи в суспільстві особливо відчутні зміни політичного спрямування, “першою зраджує соціальні структури світу, що її породив”;

3) “демографічна революція” 1750–1789 рр. (населення Франції зростає з 20 до 28 млн. осіб);

4) різке збільшення (до 30% міського населення) чисельності найманих робітників у містах – соціального середовища майбутнього “революційного натовпу”;

5) деформація емоційного сприйняття суспільним загалом системи владних відносин, поведінки, смаків людей, спричинена спільним знаменником ідей просвітників, позначених оптимістичною вірою в прогрес і людський розум, спрямуванням мас до зміни світу шляхом актив-

ного протистояння будь-яким згадкам про минуле, популяризацією маси наукових, художніх, мистецьких творів і викладенням системи поки що незрозумілих для багатьох філософських понять і цінностей, ключове з яких “свобода” незабаром стане головною зброєю буржуазії в боротьбі проти феодальних порядків і, у цілому, зруйнує традиційне уявлення про сталість суспільно-політичного розвитку Франції;

6) протистояння багаторівневих політичних еліт – буржуазної та аристократичної, з якого лише в процесі Революції вийде новий провідний клас, національно-державницька еліта з притаманною їй “єдністю культури, смаку, духу, політичного вибору, програм діяльності” і основу колективної пам’яті якої складуть не згадка про участь у війнах, аристократичність походження й клановість, а боротьба політичними методами за отримання доступу до формування інститутів влади, участь як “обранця” народу в державотворчому процесі;

7) визначення двох регіонально розмежованих соціальних груп – північно-східної (найважливіші промислові центри з рівнем письменності, вищим за середній) і південно-західної (“сільської” Франції, здебільшого неписьменної), серед яких статистика визнавала присутність 65% неписьменних, які, отже, не знали національної історії і не сприймали науки;

8) наявність посередині двох соціальних середовищ – “світу народу” й “світу еліти” – потужного прошарку осіб, котрі “здебільшого могли підписатися, однак не вміли читати”, які, проживаючи в містах і селах, демонстрували здатність до сприйняття соціально організованих форм співжиття, з яких незабаром вийдуть “кадри майбутніх санкюлотів”.

Значно суттєвішу трансформацію колективної свідомості французів у напрямку сприйняття ідеальних цінностей демократичної ментальності (доступу до політичної влади виключно внаслідок заручення підтримкою народу; відповідності вимозі народу до представників влади виконувати його волю задля його ж блага; політичного самовизначення окремої людини, рішучої боротьби з будь-якими виявленнями патерналістських, опікунських стратегій [6, с. 527, 528]) зумовлено прискореним визріванням політичних амбіцій нації в процесі бурхливого розвитку Революції, що в інтерпретації Мішеля Вовеля також подається як наслідок дії групи якісно нових чинників [12, с. 107, 111–112, 122–123, 125, 127, 134, 217, 218]:

• по-перше, це самоствердження в Парижі та провінції численних клубів (на зразок клубу Валуа в Пале-Рояль під керівництвом герцога Орлеанського, клубу Колоністів, Товариства приятелів Негрів, Товариства Тридцяти, товариських зустрічей ліберально налаштованих дворян). Учасники цих достатньо невизначених суспільних формувань прихильників “патріотичної” або “національної партії” вітають людей нового мислення – публіцистів (Бріссо), учених і філософів (представників ліберального дворянства Кондорсе, Ля Фаєта, Ля Рошфуко, Монтморансі, Талейрана, Мірабо), колишнього каноніка Сієса (автора відомого памфлета “Що таке третій стан?”, опублікованого в січні 1789 р.), про яких починає говорити вся Франція, і, намагаючись координувати дії представників столиці й політизованих регіонів, урешті-решт пристають до ідеї заколоту проти чинної влади;

• по-друге, масова участь населення у формуванні списків наказів виборців (населенням регіонів, а також депутатським корпусом всього складено приблизно 60 000 таких зошитів) дозволяє французам уперше висловити не лише “нарікання”, але й “власні вимоги” щодо актуальних питань внутрішньої політики, які їх турбують найбільше;

• по-третє, подвоєння соціального представництва третього стану в складі Генеральних штатів (депутатів від третього стану стає 578, духовенства – 291, шляхти – 270 осіб) сприяє визначенню на політичній сцені Франції демократичної більшості, яка згодом (17 червня 1789 р.) проголосить себе “Національними зборами” і вже цілком легітимно подолає стану обмеженість на основі нового й вищого політичного принципу – суверенітету нації, базової ідеї буржуазної Революції;

• по-четверте, особливо активна участь столичних мешканців (пролетаріату й буржуазії) 14 липня 1789 р. у взятті Бастилії, яку часто випереджували “муніципальні революції” в різних місцевостях країни, стає формою “емоційного сприйняття” й водночас “раціонально осмисленої оцінки” переважною більшістю французів можливості контрреволюційного заколоту шляхти, яка навпаки демонструє виключно антинародну спрямованість політичної позиції прихильників феодальної системи;

• по-п’яте, масове повстання сільського населення й Великий терор (починається 20 липня й триває близько 20 днів) значно радикальніші

за буржуазну революцію в Парижі та визнаються єдиною подією вирішального значення, справжнім “тріумфом Революції”, який водночас “засвідчує автономність революційної динаміки селянства”;

• по-шосте, звернення до зброї буржуазії (починаючи з 12–13 липня 1789 р.) з метою формування власних загонів міліції в столиці й провінції засвідчує як емоційне ставлення до контрреволюційного заколоту дворянства, так і усвідомлення власних політичних інтересів, яким цілком реально загрожують можливі антидемократичні заходи влади і водночас безлад у країні;

• по-сьоме, формування представниками буржуазії при владі “своїх” Декларацій прав людини і громадянина (26 серпня 1789 р.), якою в обставинах, коли Давній порядок іще “не бажав помирати”, намагалися визначити й проголосити основні політичні цінності ліберального суспільства й межі революції: рівність (усі люди народжуються рівними, дворянські звання скасовуються), свобода (особи, совісті, висловлювань), право на приватну власність, поділ влади, виборність органів державної влади, відділення церкви від держави тощо;

• по-восьме, дві хвилі еміграції дворян, коли в 1789 і 1791 рр. Францію покинуло біля 20 000 осіб, що оцінюється як початок явища політичної еміграції в загальносвітовому вимірі;

• по-дев’яте, народження громадської думки в 1789 р., яке відбувалося внаслідок поширення масової інформації двома шляхами: неконтрольовано й усно в період Великого страху (слухи, пісеньки, малюнки на тарілках та ін.), а також на сторінках різноманітних видань (книжечки, памфлети, преса (найпопулярнішими газетами вважаються “Actes des Apôtres”, “l’Ami du Peuple”, “les Révolutions de France et de Brabant”)) [11, с. 13, 14];

• по-десяте, запровадження принципово нової політичної символіки [4, с. 84–87].

На нашу думку, з метою оптимального визначення перебігу процесу трансформування політичної ментальності в переломний для французів період Великої революції необхідно звернутися до теоретичних висновків Жоржа Гюрвіча (1894–1965). Це колишній емігрант із Росії, який, проживаючи у Франції з 1925 року, “відіграв значну роль у розвитку університетської соціології” в цій країні. Його науковий доробок “позиціонує на стику філософії (етап

наукового становлення вченого), соціального права (об'єкт особливої наукової уваги зрілого науковця) й соціології (концентрування на фундаментальних проблемах методології і категорійного апарату науки про суспільство)» [8, с.576]. Жорж Гюрвіч, зокрема, наголошує на тому, що ментальність – це інтеграційна ланка, яка постійно об'єднує і водночас зміцнює окремі складові соціального простору, пронизуючи останній і виявляючись в усіх його формах [9, с.151], передусім політичній. Водночас багаторівневий феномен ментальності постає, по суті, “відзеркаленням драми, яку слабше або сильніше розбухує і якою спонтанно керує (підкреслення наше. – С.Д.) суспільна стихія”. Якщо нижній рівень зазначеної “драми” народжується мінімальним чином соціального на психічне й розглядається як спроможність психічного в цілому протистояти впливу соціального, то її (драми) вищий рівень конститується під значно відчутнішим тиском соціального на психічне. Саме це спостерігається в період подій революції: ментальне особливо активізується й досягає спонтанності, свого апогею, зрозуміло й логічно узгоджуючись з інтелектуальним (емоційним або раціональним) наповненням колективної свідомості. Останнє, у свою чергу, залежить, по-перше, від того, наскільки потужно усвідомлення соціальним власної політичної позиції (“Моєї”, “Нашої”) сприяє досягненню спонтанності, і, по-друге, від оцінки соціальним суб'єктом перешкоди й власного реагування на неї. За цих обставин ментальний акт пропонується розуміти або як *утечу* (інтуїція, раціонально обгрунтована емоція), або як *перемогу* над перешкодою (раціональна дія). Тому всупереч позиції емоційного суб'єкта раціонально мислячий значно менше або цілком не виявляє емоцій; його позиція – за межею емоцій: він їх відкидає, зрештою, як і саму перешкоду [9, с.153].

Отже, соціально-політична концепція Жоржа Гюрвіча дозволяє не лише достатньо чітко ідентифікувати ментальне в контексті достатньо прагматичних взаємозв'язків соціального й психічного, але й обгрунтувати на цій підставі процес народження, зокрема, нової, “демократичної” ментальності. **Спосіб перший:** *визначає шлях інтегрування ментального в чинну соціальну структуру* [9, с.156]. Його зміст у тому, що, інтегруючи окремо взятий вияв колективної ментальності (обурення, ентузіазм) в якое інше виявлення ментального (*свідоме*

рішення про участь у страйку, повстанні, збройній боротьбі, ризикованій експедиції, революції, яке передусє вже відомому емоційному акту), дослідник може охопити значно ширше коло елементів ментального, яке таким чином інтегрується в цілком визначені соціальну структуру та історичну ситуацію (соціальний клас у період напруженої боротьби, націю в часі війни або революції тощо). Так, притаманне французьким селянам почуття незадоволення численними феодалними повинностями й високими податками в державну казну, яке в період Давнього порядку здебільшого “дрімало” в глибинах колективної свідомості цієї частини народу, у “революційний період” різко “анімувала” подія історичного й водночас політичного значення – узяття Бастилії. Символ першого успіху (отримана перемога народу) ліг в основу більш свідомого протесту проти засилля місцевої феодалної знаті й державного чиновництва, який, зрештою, вилився у Великий терор, що саме й конститувалося в колективній свідомості французького народу – уже на початковому етапі Революції – у готовність до рішучої боротьби з будь-якими виявленнями патерналістських, опікунських стратегій влади.

Спосіб другий: *визначає функціональні зв'язки, а також відхилення ментального від його середнього значення* [9, с.157]. Полягає в тому, що спостереження за психічними процесами, які відбуваються в суспільних рамках маси людей чи якоїсь іншої неорганізованої групи, показують, наскільки *ментальні стани* (перший вид ментальності) і *загальноприйняті погляди* (другий вид ментальності) демонструють тенденцію до неконтрольованого зростання, тоді як *ментальні дії* (третій вид ментальності), притаманні суспільному оточенню організованого колективу людей, здебільшого контрольовані. Тому в середовищі членів релігійної громади, кровноспорідненої і братерсько-спорідненої груп значно виразніше *емоційне* наповнення ментального; натомість його *раціонально-свідоме* наповнення превалює в суспільному середовищі локально-територіальної групи, колективі освітян, науковців тощо. Це і продемонстрували представники буржуазії, зокрема в процесі активної участі у формуванні в столиці й провінції загонів міліції, а також – на рівні законодавчої влади – затвердивши текст Декларації прав людини і громадянина, якою вони ж прагнули визначити основні політичні цінності й межі революції.

Спосіб третій: *визначає поодинокі загрози вже налагодженому зв'язку соціального і психічного* [9, с.158]. Якщо йдеться про конкретні суспільно-політичні й економічні явища: антинародну політику колоніальної адміністрації, бідність, низький економічний розвиток регіону, активні військові дії тощо, – історичну ситуацію варто й слід сприймати як об'єктивну перепону, що внеможливило безпосередній причинно-наслідковий зв'язок соціального з психічним і, відповідно, народження ментального. Та навіть за вказаних обставин найважливіше, наголошує Жорж Гюрвіч, розглядати особисту свободу як чільний принцип раціонально обгрунтованого акту ментальності, який за всіх обставин дає людині шанс для інтервенції в суспільно-історичну дійсність. Адже “узгодженість свідомих актів ментальності, особливо таких головних, як вибір, рішення, творчість, народжених запальними, новаторськими, вигадливими діями колективу людей, з рівнем свободи за всіх обставин дозволяє особистій свободі залишатися вагомим чинником соціальної дійсності” [9, с.158]. Саме це продемонстровано подіями революції у Франції, розвиток яких на пряму залежав від прагнення свободи в громадян країни, яке не змогли зупинити ані зрада короля, ані реальна загроза зовнішньої інтервенції.

Таким чином, кінець Давнього порядку – це аж ніяк не справа випадкового збігу історичних обставин. Смерть феодалному режиму у Франції несли, у тому числі, нові цінності ментального рівня, під впливом яких у досі монолітній структурі соціальних станів з'явилися тріщини, які зумовили відмову нової Франції, що народжувалася з нарощування економічних потужностей, а також розвитку виробничих відносин у місті й на селі, від недолугих суспільно-політичних цінностей Давнього порядку. Теоретичні міркування французького соціолога Жоржа Гюрвіча з приводу природи ментального є надзвичайно цінними для політології, оскільки дозволяють розглядати комплекс цінностей демократичної ментальності, сформований під впливом особливо потужних політичних і соціально-культурних чинників, такими, що постали внаслідок матеріалізації “психічного” “соціальним”, яке в процесі розвитку революційних подій

досягнуло свого найвищого рівня – спонтанності, перетворивши традиційно несвідомий потяг до свободи, що довгий час “дрімав” у глибинах ментальності французів, у надзвичайно активний чинник політичного буття великої нації.

1. Аладуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). – Львів: УКУ, 2002. – 412 с.
2. Дорошенко С.І. Місце і роль ментальних процесів в період трансформації українського суспільства: французька та українська традиція // Соціально-економічна ефективність державного управління: теорія, методологія і практика. Матеріали щорічної науково-практичної конференції 23 січня 2003 року / За ред. А.Чемериса. – Львів: ЛРІДУ УАДУ, 2003. – Ч.2. – С.401–404.
3. Дорошенко С. Дослідження політичних ідеологій у Франції: історико-політологічна та біографічно-бібліографічна розвідка // Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – Вип.25. – С.295–300.
4. Дорошенко С.І. Ідея свободи у політичній емблематиці Франції: історико-політологічний аспект // Вісник НУ “Львівська політехніка”. Серія: Філософські науки. – Львів: НУ “Львівська політехніка”, 2005. – №525. – С.83–87.
5. Дорошенко С.І. Проблеми ментальності в контексті французької політичної традиції // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Ужгород: СМП “Вісник Карпат”, 2005. – Вип.2. – С.159–167.
6. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера; Пер. з нім. – Львів: Літопис, 2004. – 720 с.
7. Barraquin N., Baudard A., Dugué J. Dictionnaire de philosophie. – 2-e éd. – Paris: Armand Collin, 2000. – 327 p.
8. Dictionnaire des intellectuels français. Les personnes. Les lieux. Les moments / Sous la dir. de Jacques Julliard et Michel Winock. – Paris: Éd. du Seuil, 1996. – 1259 p.
9. Gurvitch G. Déterminismes sociaux et liberté humaine. Vers l'étude sociologique des cheminements de la liberté. – 2-me éd. revue et complétée. – Paris: Presses Universitaires de France, 1963. – 327 p.
10. Macleod-Machleid J. Rewolucja Francuska w świetle statystyki. Rozprawa doktorska przyjęta przez Radę Wydziału Prawa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa-Paryż: Librairie Gebethner & Wolff, 1934. – 232 s.
11. Thibaudet A. Histoire de la littérature française de 1789 à nos jours. – Paris: Librairie Stock, 1936. – 587 p.
12. Vovelle M. La chute de la monarchie. 1787–1792. – Paris: Éd. du Seuil, 1972. – 291 p.

S.DOROSHENKO

POLITICAL AND SOCIAL-CULTURAL DETERMINANTS OF THE TRANSFORMATION OF POLITICAL MENTALITY OF FRENCH'S IN THE PERIOD OF REVOLUTION OF THE END OF XVIII CENTURY

The process of transforming of political mentality of French's is examined. A conclusion is done that theoretical conception of Georges Gurvitch allows setting the elements of structure of mentality, the exceptional value of events of Bourgeois Revolution of end of the XVIII item proves in France for activation of political orientation of mental processes, grounds three ways of research of high-quality indexes of political mentality.

Key words: *political transformation, social-cultural processes, political mentality, determinant, the French, France.*

УДК 94(947:943)“19”
ББК 63.3(4УКР)

Юрій Плекан

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ ПІСЛЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ РЕФОРМИ 1906 РОКУ

Зважаючи на реалії та особливості протікання внутрішньої та зовнішньої політики Австро-Угорщини, розглядаються зміни в ставленні офіційного Відня до українського питання в імперії після впровадження в життя реформи парламентських виборів на початку ХХ ст.

Ключові слова: *Австро-Угорщина, парламент, Галичина, обструкція, українсько-польські відносини, виборча реформа, сейм.*

Переломним моментом в історії Галичини стала демократична реформа виборчої системи до австрійського парламенту – Рейхсрату.

У липні 1907 р. у новому австрійському рейхсраті, обраному на демократичних засадах, українські депутати вже на другому засіданні палати депутатів відважилися на оприлюднення декларації про державно-правовий статус русинів в Австро-Угорщині. У ній вони не лише висловили своє негативне ставлення до польських володарів Галичини і свою вимогу національної автономії, а й відкрито звинуватили австрійський уряд у співучасті в гнобленні українців. Як уважає український дослідник із діаспори Б.Цюцюра, дана декларація відкрила новий етап боротьби західних українців за повні громадянські й національні права [11, с.41]. Віденський уряд зреагував на промову українських послів і вперше визнав, що в австрійській монархії існує українське питання, якого він досі не знав. Виступ русинських послів зустрів прихильне ставлення з боку німецьких і чеських депутатів парламенту. Тоді (після консультацій із “Колом Польським” у Рейхсраті) центральний уряд заключив угоду з українцями. За її умовами русини зобов’язувалися сприяти нормальній праці

парламенту, тобто не застосовувати обструкції (чинити перешкоди, зривати пленарні засідання – Ю.П.), принаймні до кінця 1908 р. У свою чергу уряд обіцяв: разом із Колом Польським вплинути на Галицький сейм із метою ухвалення нової виборчої реформи до крайового органу управління; розслідувати скарги з приводу виборчих зловживань і наказати винних урядовців; полегодити справу урядової мови в громадах і провести чесні вибори до громадських рад; вплинути на сенат Львівського університету, щоби прискорити справу створення руських університетських студій на самостійній основі; підтримати вимогу русинів про створення нових середніх шкіл; слідкувати за дотриманням об’єктивності в трактуванні громадян обох національностей у краю. Крім того, уряд надавав русинам концесію на “Гіпотечний” банк у Львові, призначив постійні субсидії для “Прогресу” й схвалив фундацію Народного Дому у Львові [2, с.23].

Факт узгодження центральним урядом із Колом Польським угоди з українцями давав їм надію, що зобов’язання уряду не викличуть протестів на польському боці. Проте угода спричинила так звану “малу революцію” серед поль-

ських політичних сил краю. Намісник Галичини Потоцький був невдоволений діями українців, а “ендеми” (польське політичне угруповування – Ю.П.), користуючись зростанням свого впливу, після перемоги на виборах нового парламенту, підняли нову хвилю антиукраїнських виступів.

У той же час узгодження Віднем із польськими послами парламенту угоди з русинами свідчило про збереження його довіри до поляків і про пріоритет польського фактора в австрійській політиці. Уряд лише прагнув стримати загострення міжнаціональних відносин у Галичині, згідно з пропозиціями групи “станьчиків”. На той час Відень не міг піти на більші поступки українцям ще й тому, що польський елемент залишався важливим для австрійської корони фактором збереження рівноваги з огляду на домінуючий чесько-німецький конфлікт, на фоні якого польська лояльність була необхідною умовою збереження хоча б часткової стабільності. Сильне Коло Польське в Рейхсраті могло в будь-який момент створити парламентську більшість, без якої нормальне функціонування законодавчого органу ставало неможливим [1, с.153]. Така позиція центрального уряду була сприятливою для зростання в польському суспільстві впливів націонал-демократів.

Більш активно Відень почав втручатися в польсько-український конфлікт після подій 1908 р. Тоді, окупувавши Боснію та Герцеговину, згідно з рішеннями Берлінського конгресу 1878 р., Австро-Угорщина зачинила шлях панслов’янській пропаганді Росії в Південно-Східній Європі й спричинила загострення відносин з останньою, що мало не призвело до війни [5, с.178]. У тому ж році, на слов’янському з’їзді в Празі, польська делегація за дорученням Р.Дмовського (ендека) визнала право російської держави на регулювання польсько-російських стосунків у Східній Галичині як частини спірних питань польсько-російського народу. Згодом царський уряд домогся визнання за ним репрезентації краю як частини “землі єдиної неділимої Росії” [7, с.65]. Тим домовленостям передувала польсько-російська угода, заключена з ініціативи П.Столипіна в 1907 р. у III Російській Державній думі. Прем’єр Росії пообіцяв польським послам провести через законодавчі інституції міське й земське самоуправління для губерній Польського Королівства. А однією з його умов було зобов’язання польських провідників Державної думи й Ради морально впливати на співвітчизників у

Галичині з метою допомогати тій частині “малоросійського” населення краю, що не пристала до українського національного руху [14, с.1]. Ендеки на чолі з Дмовським у своїй політиці прагнули опертися на Росію, бо, на їх думку, тільки вона могла врятувати поляків від німецької експансії, оскільки Габсбурги на той час уже були в залежності від Німеччини. Вони вважали, що заради цього Польща мала зректися своїх литовських і руських провінцій на користь Росії. За словами польського консерватора М.Бобжинського (згодом намісника Галичини в 1908–1913 рр. – Ю.П.), це була нечувана досі програма, але, на жаль, вона не викликала в польському суспільстві одностайного протесту [2, с.29].

Відень назвав польсько-російську угоду, підписану на слов’янському з’їзді в Празі, “антинімецькою пропагандою”. Він став прихильним у ставленні до українських партій у Галичині (русини відмовилися від участі в слов’янським з’їзді, що проходив під ідеями панрусизму й заявили про свою відданість австрійській короні), розуміючи, що вони могли б бути корисними для імперії у протистоянні як російському впливу, так і польському сепаратизму в Східній Галичині.

Мета ендеків, подоляків та їх прихильників у Галичині була цілком аналогічна з прагненнями національних кіл у Росії: придушити український рух чи принаймні настільки можливо загальмувати його розвиток. Ця спільність завдань і проявилася в польсько-російській угоді, яка ґрунтувалася на ідеях “слов’янської солідарності”, а точніше “панрусизму”, які відкидалися галицькими українофілами. У той же час польсько-російська домовленість ставила за мету примирити російську внутрішню політику з польськими інтересами за рахунок інтересів української народності як у Росії, так і в Австро-Угорщині [14, с.1]. Угода русинів з урядом лише посилювала їх наміри. У результаті, з метою подальшої боротьби з українським національним рухом у Східній Галичині, більшість польських політичних сил пішла на союз із москвофілами, їх впливам навіть піддався намісник Ан.Потоцький. Проявом такого союзу стали трагічні вибори до Галицького сейму в 1908 р. Тоді, під час виборчої кампанії, польське керівництво краю, традиційно вдаючись до незаконних способів боротьби, намагалось збільшити представництво москвофілів і відповідно зменшити чисельність національно свідомих русинів у

сеймі. У результаті міжнаціональні протиріччя загострилися, під час передвиборної кампанії було вбито українського агітатора від радикальної партії М.Каганця. Русини втрачали надії на можливість реалізації угоди, яка була заключена з Віднем.

Наростання міжнаціональної ворожнечі в краю змусило Потоцького усвідомити свою помилку, тоді він, щоб не допустити подальшої конфронтації, розпочав активні переговори з українцями з метою укладення нової українсько-польської угоди. Але в той час, коли фактично було досягнуто порозуміння між представниками обох народів, український студент М.Січинський убив намісника. Ці події перекреслили всі сподівання на добровільне двостороннє укладення польсько-українського договору без втручання третьої сторони й відкинули таку можливість на декілька років.

Тоді роль посередника в польсько-українському протистоянні взяв на себе Відень. Він переконував одних у необхідності поступок, а іншим обіцяв справедливе задоволення їх національних потреб. Але дуже швидко його ініціатива згасла, не проявивши належної йому твердості й наполегливості, уряд поступився полякам, які погоджувалися на переговори з українцями без його участі. До того ж такі наміри Відня просто лякали ендеків, подоляків і львівських консерваторів. Як наслідок, вони стали до нього у відкриту опозицію, а в протидію йому йшли на розширення співробітництва з москвофілами і Росією. У результаті до переговорів тоді так і не дійшло, їм завадило також те, що обидві сторони не змогли домовитися, на яких умовах вони мали проходити. Поляки, прагнучи відродження Речі Посполитої та повернення історичних територій, ставилися до українців з імперських позицій. Вони вимагали від русинів зректися своїх домагань на політичну владу в Галичині й визнати її за поляками. Іншими словами, вони домагалися від українців прийняття польської національно-державної ідеї і признання Польщі “від моря до моря”. Українці були готові йти на переговори з польськими політиками й добиватися встановлення миру між двома народами, але за умови, що ті визнають їх рівноправними партнерами [8, с.28–30], адже вони також мали бажання створити свою державу на етнічній території. На той час існували дві головні перешкоди на шляху порозуміння двох народів: по-перше, поляки, борючись

за розширення своїх національних і політичних прав, були в ставленні до українців панівною нацією; по-друге, об’єднанню обох народів заважав зростаючий у їх середовищі націоналізм [4, с.473]. Проте немаловажну роль відіграла позиція Відня, який не наважувався сильно ущемити польські позиції, а задовольнити потреби русинів намагався шляхом часткових вимог. Зокрема восени 1908 р. новий намісник М.Бобжинський привіз наказ зі столиці про призначення членом крайового виділу (уряду) українця.

З подальшим загостренням міжнародної ситуації в Південно-Східній Європі українська проблема ставала предметом широкого зацікавлення у Відні. У 1910 р. був підписаний формальний договір між ерцгерцогом Францом Фердинандом (престолонаслідником) та українськими представниками: послом віденського парламенту Є.Олесницьким і митрополитом А.Шептицьким із Галичини, а також російськими українцями Є.Чикаленком і М.Лисенком із Києва та М.Міхновським із Полтави. Усі вони пообіцяли ерцгерцогу вести пропаганду серед “малоросів” у Росії на користь австрійської династії [10, с.473]. Цей договір, у певній мірі, нагадував угоду 1890 р., але на відміну від неї носив і антипольську спрямованість.

Проте першим в австрійському уряді звернув увагу, зокрема цісаря, на важливість української проблеми міністр закордонних справ Еренталь. У 1911 р. він визнав потребу задовольнити всі домагання русинів, щоб вони не тяжіли до Росії. А в розмові з галицьким намісником зазначив, що польсько-українська угода – справа першорядної ваги. Тоді під натиском центрального уряду українцям були надані поступки в справі годівельних субвенцій. На пропозицію українських депутатів віце-президентом палати послів було обрано Ю.Романчука. Українець уперше став членом президії австрійського парламенту [15, с.473]. Уряд став активніше виділяти кошти на культурні та господарські потреби русинів: відкриття гімназії у Вишніці, стипендії, підтримку “Сільського господаря” і т. п. Значною поступкою стала заміна смертної кари на 20-річне ув’язнення М.Січинському [6, с.111]. Під час виборів до парламенту 1911 р. українські кандидати були взяті під державний захист і була оголошена їх недоторканість. У 1912 р. австрійський уряд ухвалив рішення про прийняття українців на посади служ-

бовців урядових установ у повітах Галичини й Буковини [3, с.34].

Однак українці усвідомлювали, що всі ті заходи здійснювалися в першу чергу в інтересах збереження імперії. На думку Є.Олесницького – посла віденського парламенту, Галичина добила значних успіхів у культурно-національному розвитку завдяки допомозі російської України і у своїй подальшій боротьбі, зокрема за український університет, галичани продовжували отримувати велику моральну підтримку з Наддніпрянщини. Австрійське міністерство, зазначав Є.Олесницький, брало до уваги голоси з Великої України, бо і з Галичиною воно рахувалося постільки, поскільки вона була частиною Великої України. “Якби не було України російської, то віденський уряд зовсім не рахувався б з домаганнями галичан, не зважав би на тих три мільйони українців, що живуть в Австрії”, – відмічав посол. Аналогічної думки був австрійський учений Бауер, який, зазначав, що, доки українська нація не мала надії визволитися, австрійські русини були сильною підпорою для Відня, який жертвував їх національними інтересами на користь полякам. Однак пробудження української нації в Росії мало прискорити процес оновлення життя австрійських русинів. Зокрема здобуття російськими українцями своїх національних прав сприяло б поділу Галичини на польську та українську частини [12, с.224–225].

У зв’язку з тим, що головні вимоги українців про відкриття свого університету у Львові та реформування виборчої системи до Галицького сейму залишалися невирішеними, українські депутати продовжували відкрито звинувачувати центральний уряд в ігноруванні їх вимог і небажанні підтримати справедливі домагання русинського народу. Крім того, вони стали вдаватися до обструкцій крайового сейму й роботи окремих комісій парламенту в рамках закону.

Загроза війни з Росією, яка вважалася неминучою, та зростання значення українських послів у парламенті (після формування його на демократичних засадах) змушували Відень і зокрема цісаря шукати шляхи збереження прихильного до себе ставлення русинів. Прикладом цього стало звернення імператора до українців 18 червня 1912 р., в якому він назвав русинський народ одним із найчисленніших і відданих короні протягом багатьох років. Це було фактично офіційне визнання українського народу, його ролі й значення для всієї держави. Правитель також

дав високу оцінку політичній діяльності українських послів [13, с.2]. Своім зверненням монарх намагався вплинути на русинських послів, які за складної міжнародної ситуації вдалися до обструкції військового бюджету, поставивши його прийняття в залежність від вирішення проблем українського університету та реформи виборчої системи до Галицького сейму. Як зазначав К.Левицький, українська обструкція військових витрат мала підкреслити антиурядову позицію українців. Але все ж таки вони проголосували за військовий бюджет, щоб, за словами посла, засвідчити сильні почуття українського народу до цісаря, а також доказати, що сердечно вболівають за силу держави, в якій надіялися знайти умови для свого розвитку. Водночас депутат зазначив, що українці не змінять опозиційної до уряду тактики і в подальшому будуть трактувати кожний новий уряд так, як він буде ставитись до них [16, с.2]. Після погодження українським Клубом військового бюджету цісар передав через прем’єр-міністра признання українцям за лояльність і патріотизм. У ньому зазначалося, що його величність очікує, що український народ збереже назавжди свій патріотизм і лояльність до цісаря, які проявили його представники під час прийняття військового бюджету [2, с.72].

Отже, країні заходи, до яких змушені були вдатися українські послі, аби звернути увагу на кричущі потреби свого народу, краще за все довели, що з боку Відня українці активною підтримкою не користувалися і що своїми успіхами вони зобов’язані не йому, а власній енергії і життєвості української національної ідеї. За таких умов відданість галицьких українців австрійському уряду була не лише природною лояльністю щодо вищої влади, у справедливості й доброзичності якої українське населення не зневірилось [9, с.72], а й життєвою необхідністю, виходячи з порівняльного становища українців у російській і австрійській імперії. Доказом цього стала декларація Народного комітету всіх українських партій Галичини, в якій зазначалося, що в разі збройного конфлікту між Австрією і Росією інтереси українського народу цілком збігатимуться з інтересами Австро-Угорщини, а тому всеукраїнське суспільство виступить на оборону монархії. Заява українців викликала велике задоволення у Відні. Проте поляки намагалися довести хиткість української декларації, її невідповідність тим думкам, що існували

серед русинського населення краю. Навіть краківський консерватор – галицький намісник М. Бобжинський, який намагався провести польсько-українську угоду не лише тому, що того вимагав віденський уряд, а з власних політичних поглядів, водночас прагнув переконати австрійське керівництво, що за декларацією українських політиків не стоїть весь русинський народ, оскільки, на його думку, одна його частина перебувала в таборі русофілів, а в іншій ще не закріпилася свідомість національної та релігійної відокремленості від Росії. Однак, як згадував сам намісник, його слова не завжди добре сприймалися й часто викликали неприємне розчарування в урядових колах. Так, за словами Бобжинського, цар на основі довголітнього досвіду “тверезо” оцінював ситуацію, а престолонаслідник Франц-Фердинанд завжди йому заперечував [2, с.75]. Таким способом польські консерватори хотіли довести, що довіряти, а тим більше опиратися на русинів Галичини в майбутній війні з Росією небезпечно, а значить, можна було надіятися тільки на поляків.

Таким чином, зміна державної політики в Австрійській імперії стосовно українців була зумовлена здебільшого зовнішньополітичними чинниками. Українці Східної Галичини були слабким місцем як для Австро-Угорщини, так і для Росії. Обидві імперії намагалися використати їх у боротьбі між собою. Росія, прагнучи захопити Східну Галичину, за допомогою поширення русофільства та православ'я хотіла пробудити серед східногалицького населення симпатії до себе, щоб австрійський уряд сам погодився позбутися непатріотичних і непевних елементів шляхом обміну або договору з нею. Зі зростанням польсько-українських протиріч в Австро-Угорщині сприяти російській пропаганді стала польська панівна верства, вона намагалася змусити династію шукати опору в Галичині виключно в польському елементі, а русинів уважати за елемент небезпечний, який тільки польськими руками можна втримати під контролем. У той же час Австро-Угорщина, занепокоєна зближенням польських і російських націоналістів, не бажаючи втрачати Східну Галичину, підтримувала в себе український національний рух, чим здобувала прихильність не лише русинів краю, а й українського населення Поділля, Волині й Наддніпрянщини. Спочатку таке прихильне ставлення корони до українців викликало занепокоєння й невдоволення всіх польських по-

літичних сил, проте згодом тільки націонал-демократи, подоляки та львівські консерватори, засліплені своєю антиукраїнською ненавистю, перейшли в опозицію до центрального уряду й почали свідомо та несвідомо діяти на користь Росії.

Отже, впровадження більш демократичної виборчої реформи до австрійського парламенту, постійно зростаюча загроза війни з Росією та загострення польсько-українських протиріч сприяли появі українського питання в імперії Габсбургів на початку ХХ ст. Вирішення його було в прямій залежності від розв'язання польсько-українського конфлікту. Відень змушений був змінити своє ставлення до русинів краю і порушити політичну автономію польського панування в Галичині. Він намагався шляхом часткового задоволення найбільш суттєвих вимог українців примирити їх із поляками й гарантувати собі прихильність обох народів. Одночасно центральний уряд прагнув використати український фактор, щоб протистояти зближенню частини австрійських поляків із Росією. Однак, незважаючи на зростання значущості українського чинника у внутрішній і зовнішній політиці Відня, пріоритетним для нього залишався польський чинник, який, зберігаючи традиційні зв'язки й впливи з аристократичною верхівкою австрійського керівництва, не допускав розширення конституційних прав русинів. У результаті процес укладення польсько-української угоди затягнувся на тривалий час.

Відень змінив своє ставлення до українців, прикордонне місцезнаходження яких надавало їм у той час виключне значення. Центральний уряд намагався шляхом задоволення найсуттєвіших вимог українців примирити їх із поляками й гарантувати собі прихильність обох народів. Однак не тільки подоляки, вшехполяки та частина центристських консерваторів (львівських), не розуміючи цього, стояли на перешкоді діям уряду, але й інші польські політики, усвідомлюючи цю необхідність, не проявляли ініціативи в досягненні польсько-українського компромісу. Польсько-русинські стосунки в Галичині були віссю, навколо якої оберталася вся політика в краю. Без її полагодження не могло бути мови про нормальне функціонування крайового сейму й проведення виборчої реформи.

1. Аркуша О. Галицький сейм. Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. – Львів, 1996. – 173 с.
2. Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський. Царські намісники Галичини 1903–1913.

- Український Католицький університет св. Климента Папи. – Рим, 1987. – Т. LIX. – 132 с.
3. Колесник В., Рафальський О. Український рух в Австро-Угорщині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1998. – 36 с.
  4. Краткая история Польши. С древнейших времен до наших дней. – М., 1993. – 528 с.
  5. Крип'якевич І. Всесвітня історія: У 3-х кн. – К., 1995. – Кн. 3. Найновіші часи. – 288 с.
  6. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нариси суспільно-політичного руху (ХІХ – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
  7. Левицький М. Західна Україна. – Б.м., 1920. – 110 с.
  8. Михальський Ю. Польська суспільність та українське питання у Галичині в період сеймових виборів 1908 р. – Львів, 1997. – 46 с.
  9. Ходячі звинувачення проти українців // Українське питання. – К., 1997. – С.149.
  10. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – 400 с.

Y.PLEKAN

UKRAINIAN-POLISH CONFRONTATION AFTER PARLIAMENTARY REFORM IN 1906

The changes in viewpoint of Vienna concerning the 'Ukrainian question' in the Austro-Hungarian Monarchy are analysed, taking into account the realities and peculiarities of internal and foreign policy of Austro-Hungarian after the Parliament electoral reform at the beginning of the XX century.

Key words: *Austro-Hungary, parliament, Halychyna, obstruction, Ukrainian-Polish relations, electoral reform, seym.*

УДК 94(947:943)“19”
ББК 63.3(4УКР)5

Іван Монолатій

ПОЛІТИКО-СОЦІАЛЬНЕ СПРЯМУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ НІМЦІВ ГАЛИЧНИНИ В АВСТРІЙСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті розглядається проблема політико-соціального спрямування діяльності політичних партій і громадських об'єднань німців Галичини. Показано діяльність “Союзу християнських німців Галичини” (утворено 1907 р.), який було створено завдяки ініціативі свідомих німців-католиків та свангельських німців Галичини. Установлено, що під впливом австрійської соціал-демократії названий Союз переслідував легальні форми політичної діяльності й обстоював концепцію вирішення соціального питання німецьких переселенців (зокрема, земельного) у рамках існуючої конституційної монархії.

Ключові слова: *соціал-демократія, соціальний фактор німецько-українських відносин, німецькі поселенці, політичні партії, громадські об'єднання, Галичина.*

Проблема політико-соціального спрямування діяльності політичних партій і громадських об'єднань німців Східної Галичини* (далі –

11. Цюцюра Т. Боротьба українців у віденському парламенті за загальне виборче право і національну автономію (зокрема в роках 1905–1907) // Український історик. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1980. – Ч.1–4. – С.23–44.
12. Левинський В. Національне питання в Австрії і соціалдемократія // Дзвін. – К., 1907. – С.177–229.
13. Апель Монарха до українців // Діло. – 19 червня. – 1912. – С.2.
14. Поляки і Росія. Чому поляки опираються сеймовій виборчій реформі? // Діло. – 20 грудня. – 1913. – С.1.
15. Перший русин віцепрезидент Парламенту // Діло. – 26(15) лютого 1910. – С.1.
16. Цісар, держава, правительство і український народ // Діло. – 24 червня. – 1912. – С.2.
17. Австрія, Поляки і Русини // Діло. – 1 серпня. – 1912. – С.1.
18. Противники виборчої реформи (з бюджетової промови посла д-ра Євгена Олесницького // Діло. – 30 червня. – 1913. – С.2.

Галичини) в австрійський період відноситься до числа найменш вивчених у сучасній історіографії політичного розвитку України на зламі ХІХ та ХХ століть [1].

В одній з останніх монографій, присвячених тим чи іншим аспектам зародження й розвитку української соціал-демократії в Галичині,

* Під австрійським пануванням (1772–1918 рр.) названа територія разом із частиною польських земель складала один коронний край і позначалася невірним з історичної точки зору терміном “Східна Галичина”.

сучасний український історик О. Жерноклевс так змодифікував проєкцію для наступного комплексного дослідження названої тематики, влучно зауваживши, що “актуальним завданням подальшої наукової розробки проблеми залишається дослідження на терені Галичини інших соціал-демократичних організацій ... Подальшому, докладнішому аналізу і висвітленню проблеми ... могло б сприяти введення у науковий обіг нових документальних матеріалів ...” [2].

Партійно-політична структура сучасної України перебуває ще у фазі становлення, але її формування відстає від багатьох загальносуспільних процесів. Це пояснюється не лише нечисленністю й маловпливовістю партій, але й історією формування партійної системи в цілому, а також соціальною неструктурованістю українського суспільства [3–4].

Під час дослідження вищезазначених питань, суті й логіки подій етнополітичної історії кінця XIX та першої чверті XX століть певний ключ до розуміння змісту й детермінованості політичних партій та організацій австрійської Галичини [5] дасть розкриття генези німецьких політичних рухів, аналіз основних чинників їх виникнення й розвитку, покаже специфічну роль німецьких переселенців в організації перших партійно-політичних утворень соціалістичного спрямування, їх політико-соціальне підґрунтя. Територіальна проєкція впливу таких партій дозволить простежити відображення регіональних відмінностей політичної активності населення досліджуваної території, а її динаміка – глибинні суспільно-географічні процеси [6].

Необхідно констатувати й те, що спеціальних досліджень з історії діяльності німецьких політичних партій і громадських об'єднань у зазначений період у Галичині, їхніх ідейних і соціальних коренів, базових елементів ідейно-політичного й організаційного становлення на сьогодні ще не зроблено* [7–8].

• Процес формування політичних партій українців, поляків, євреїв та німців** розпочався

в кінці XIX – на початку XX ст. і найбільш інтенсивно проходив у Галичині, в якій було більше демократичних свобод. порівняно з українськими землями, що перебували в складі Російської імперії. Поширення громадянських свобод і реструктуризація Габсбурзької імперії сприяли політичній активності серед національностей краю. З цієї точки зору можливо простежити соціальний фактор німецько-українських взаємин як історичну передумову зародження майбутніх німецьких національних організацій і політичних партій.

Відчутний імпульс поштовху політичних взаємин між галицькими українцями й німецькими поселенцями та поширенню їх на громадсько-політичну й культурну сфери дала революція 1848–1849 рр., яка поклала початок демократичному реформуванню суспільного життя краю.

Репрезентативним органом цього руху стала Головна Руська Рада (ГРР) (від 2 травня 1848 р.) у Львові. В обстановці наростання революційних настроїв 1848 р. у Галичині в надзвичайно доброзичливому тоні була складена спеціальна відозва “Русини до німецьких громадян” (Deutsche Brüder! Allgemeine Stimme der Ruthenen in Galizien, 23 серпня 1848 р.).

Стосовно соціальної спрямованості двосторонніх взаємин у ній зокрема говорилося: “Німецькомовні громадяни, які живете поруч з нами! Руська нація не прагне порушувати прав інших. Тому не турбуйтеся, русини не заподіють Вам ніякої кривди. Нація пожертвує всім, щоб захистити і зміцнити свою національність. Але в той же час вона оголошує недоторканість кожної національності. Тому Ви, німецькі брати, які живете поруч з нами, не маєте чого боятися за свою національність. Невиблаглива руська нація вважає своїм покликанням плекати високу ідею народного життя, яку придушувала дотеперішня безжалісна політика правителів. Остання декларувала рівність людей, але не могла піднятися до рівності націй. Рівність релігій вона

класовий зміст. Ця назва радше стосувалася крамаря, ремісника або лихваря. Пізніше вона поширювалася на кожного, хто мав суто міський фах – письменників, шкільних учителів, клерків, адвокатів. Німці дуже часто усвідомлювали себе австрійцями, а не німцями, так само як дворянство Пруссії вважало себе винятково пруссами. Слід підкреслити, що в 1805–1815 рр. Німеччина не існувало взагалі, а після 1815 р. німецькі суб'єкти Габсбурзької монархії знову стали членами “Німецької конфедерації”.

урешті-решт збагнула, але рівності національностей не змогла зрозуміти. Руська нація ось визнає себе прихильницею нової народної політики, яка поряд з рівністю громадян і релігій відстоює також рівність націй і національностей. Тому, Ви, німецькі співгромадяни, не турбуйтеся за свої громадянські права, будьте спокійні за свою релігію, мову і національність. Русини не бажають вважатися великими за рахунок пригноблення іншого племені. Вони не хочуть перетворювати одні національності на поживу для інших. Вони не хочуть піднімати свою мову до рівня винятково привілейованої у спільній державі. Навпаки, їхнім девізом є свобода, рівність і братерство всіх націй, усіх національностей, усіх мов. Тому, німецькі співгромадяни, подайте нам руку для здійснення цієї гуманної ідеї. Наша мета – право. Правом ми будемо керуватися у своїх заходах, правом для нас і для усіх наших співгромадян. Ми клянемося у братній любові до усіх наших співгромадян, якого племені вони не були б. Ми урочисто проголошуємо рівність, свободу, братерство. Хай торжествує наша справедливість! Хай живуть наші брати та їхні священні права!” [9].

Середина XIX ст. стала важливим рубежем у розвитку взаємин між українською спільнотою і німецькими поселенцями в Галичині. Політичні процеси, що відбувалися в Галичині на рубежі 40–50-х рр. XIX ст., перебували під впливом “Весни Народів” – революції 1848–1849 рр. [10].

Середина XIX століття додала нову проблему для Габсбурзької монархії: підлеглі їй народи почали усвідомлювати власні національні прагнення. На зміну політичній тактиці лібералізму прийшов дуалізм. Саме з ним і було пов'язане німецьке панування в Австрії творення двох конституційних держав.

Політико-правове становище національностей у Галичині та на Буковині, як і в усій Цислейтанії, визначалось австрійським державним Основним законом від 21 грудня 1867 р. Так, §19 цього закону гарантував рівність усіх народів у державі та їхнє непорушне право на збереження й розвиток своєї національності та мови. Констатувалося визнання державою рівноправності всіх мов, уживаних в освіті, управлінні та суспільному житті кожного коронного краю. Одночасно §14 декларував цілковиту свободу віри та сумління, а також незалежність реалізації громадянських і політичних прав від релігійної при-

належності. Австрійські громадяни, згідно з чинним законодавством, могли звертатися до державних органів будь-якою з крайових мов, створювати національні за характером об'єднання, у тому числі й політичні, видавати рідною мовою книги, пресу тощо, виступати ними в парламенті, сеймах, органах місцевого самоврядування [11].

В умовах конституційного парламентаризму німецьке населення колоній і населених пунктів Галичини отримувало рівне з іншими національними групами виборче право. Так, мешканці колонії Гассендорф обирали 1 посла до крайового сейму й 1 до Ради Держави, Нойдорфа – відповідно 1 і 1, Кенігсгау (1+1), Угартсберга (Випучок) (1+1), Бурггала (1+1), Брундорфа (1+1), Ебенау (1+1), Гартфельда (1+2), Найгофа (1+1), Фордерберга (1+1), Вайсенберга (Білої Гори) (1+1), Оттенгаузена (Затоки) (1+1), Ротенгау (1+1), Вальдорфа (1+1), Вальддорфа (1+1), Моосберга (1+1), Мужилівичах-колонії (1+1), Кальтвассер (1+1), Дорифельду (2+2), Ейнзіделя (1+1), Фалькенштайна (1+1), Лінденфельду (1+1), Райхенбаху (1+1), Розенбергу (1+4), Вайнбергена (1+1), Бандрова-німецького (1+1), Нойдорфа (1+1), Унтервальдена (1+1), Ейнзінгена (1+1), Бруккенталя (1+1), Кранцберга (1+1), Найдорфа (1+1), Книгинина-німецького (3+3), Аннаберга (1+1), Феліцієнталя (1+1), Карлсдорфа (1+1), Брігідау (2+2), Гельзендорфа (1+1), Теодорсдорфа (1+1), Блишводи (2+2), Мокротина-німецького (1+1), Віссенберга (1+1) [12].

У системі громадсько-політичного й культурного життя місце та роль галицьких німців визначалися захистом і обстоюванням вимог їх політичних, господарчих, релігійних прав і свобод, концепціями розширення німецької колонізації в східному напрямку, посилення культурної, організаторської і державно-правової ролі німецької національної групи в соціумі досліджуваної території [13–14].

Радикальний злам революцій 1848 р., боротьба між федералізмом і централізацією, зрештою крах лібералізму та становлення національно-орієнтованої інтелігенції народів Габсбурзької монархії спричинили й політизацію партійно-політичного спектра галицьких німців.

— Багатоманітність соціальних інтересів зумовлювала виникнення в Галичині (за Дж.-П.Химкою – “*незатишній домівок трьох націй*”) німецьких (до певної міри аналогічних єврейським і польським) національних рухів та

* До 1999 р. історія німецьких громадсько-культурних і політичних організацій на території сучасної України майже не вивчалася як самостійне явище. Закономірності їх виникнення, становлення й розвитку комплексно не розглядалися, а наявні історико-політологічні праці не містили систематизованої інформації про них.

** У даному разі можна говорити про деяку умовність терміна “німці”. У першоджерелах переписів вони подекуди називали себе “швабами”, “австрійцями”, “євангелістами аугсбурзькими” та ін. Етнонім “німець” був

політичних партій кін. XIX – поч. XX ст.* Діячі цих організацій були носіями погано взаємопов'язаних політичних культур, мали різну соціально-економічну основу й різноманітний політичний досвід. Сучасники згадували, що “спільним для всіх є німецька серйозність, німецький хід думок, поміркованість і працьовитість. ... У Німеччині ... роблять закид, що вони неактивні в політичному житті – як дивно! У Галичині поважний німець, сп'янілий від польських мелодій та польської поезії, спочатку позбувається дрібничок національного одягу, а потім переходить у чужий табір, тоді як німецька жінка ... береже і захищає німецьку національність” [15].

Модернізуючи політичний устрій та культурно-освітню систему, офіційний Відень сподівався виховати лояльних підданих та консолідувати державу на підставі німецькомовної “європеїзованої” культури (ще на початку 1840-х рр. державною мовою Австро-Угорщини була латина), спільної для усіх частин дуалістичної імперії. Така політика спочатку мала деякий успіх, але з часом підвищення освітнього рівня та зростання відцентрових тенденцій стала причиною появи національно налаштованої інтелігенції і поширення модерних політичних ідей, котрі в підсумку послаблювали австрійський централізм.

Активізація громадсько-політичного й національно-культурного руху галицьких німців виявилася в діяльності різноманітних німецьких, спочатку неполітичних, а пізніше – напівполітичних громадських товариств і об'єднань. Їхні члени залучалися до активної культурної і громадської діяльності, насамперед у справі плекання національної ідеї та ідентичності [16].

Помітну роль у збереженні національної самосвідомості та німецької культури відіграли партійні осередки австрійських політичних партій і національно-конфесійні організації християнських німців Галичини. На відміну від перших товариських утворень, які були незалежними від загальноавстрійських німецьких товариств і об'єднань німців інших регіонів Австро-Угорщини, члени німецьких національних товариств Галичини 1907–1923 рр. (періоду, визначеного німецькими істориками як “*посилення польського національного гніту*”) [17]

часто були корпоративними членами загальнодержавних політичних утворень і союзів.

Утворений 8 липня 1907 р.* “Бунд [Союз] християнських німців у Галичині” (“Bund der christlichen Deutschen in Galizien”) (далі – БХНГ) завдяки ініціативі свідомих німців-католиків та євангельських німців Галичини й пропозиціям про політичну і соціальну співпрацю, закритий польською окупаційною владою 1923 р., став центральною політичною організацією німців австрійської Галичини. Архівні документи свідчать, що осередки БХНГ були зареєстровані в таких колоніях і містах, як Ганунин, Долина, Кенігсберг, Львів, Бруненталь, Бурчиці Нові, Мирів, Старе Село, Кимир, Липник, Людвиківка, Мужилівичі, Радішау, Райхсгайм, Романівка та інших місцевостях [18].

Під впливом австрійської соціал-демократії БХНГ переслідував легальні форми політичної діяльності й обстоював концепцію вирішення соціального питання німецьких переселенців (зокрема земельного) у рамках існуючої конституційної монархії. Значний вплив на ідейно-політичне й організаційне становлення БХНГ мали “Національна програма” з'їзду СДПА в Брюнні 1899 р. та Віденська програма 1901 р. [19].

Уже 18 серпня 1907 р. було започатковано видання періодичного видання БХНГ “Німецька народна газета для Галичини” (“Deutschen Volkblattes für Galizien”) (з'являвся друком упродовж усього часу існування БХНГ, з перервами в 1919–1921 рр.) для здійснення своїх партійно-програмних вимог [17].

БХНГ як австрійська політична організація створювалася з урахуванням тогочасного адміністративно-територіального поділу Галичини й складалася з первинних осередків, окружних і центральних правлінь. Для можливості розвинути в масовий політичний рух галицьких німців, за ініціативи керівних органів БХНГ у Галичині створювалася мережа національно орієнтованих читалень.

Членами БХНГ були переважно німецькі переселенці – міські й сільські німці, які дотримувалися статуту, програмових засад, а також спільних виробничих, соціально-економічних і політико-правових концепцій щодо німецькомов-

* Соціал-демократична партія Австрії утворена на з'їзді в Нойдерфлі в 1874 р. Парламентську реформу в Австрії та введення загального виборчого права здійснено 28 січня 1907 р.

них підданих Австро-Угорщини. Що стосується політичної діяльності, БХНГ вела досить активну внутрішньо- й зовнішньодержавну та громадсько-культурну діяльність, покликану захищати національні інтереси німецьких громад Центрально-Східної Європи, ідеологію і гідність німецької нації.

Створення БХНГ та її подальша діяльність певною мірою були запозиченим феноменом партійно-політичного життя німецьких етноспільнот у деяких країнах Центрально-Східної Європи досліджуваного періоду (Угорщина, Чехія, Австрія) [20]. Займаючи проавстрійську позицію, названа інституція відносно інших народів краю керувалася принципом пошанування їхніх національних, конфесійних і політичних прагнень, сприймала засади й структури, споріднені із соціал-демократичним рухом (демократична держава, державний суверенітет, законодавче врегулювання національного питання й національних автономій, солідарності працюючих сільських і міських виробників, політична рівноправність, право на загальне, рівне, безпосереднє й таємне виборче право, свобода переселення, обов'язкова світська освіта тощо). Шанобливо ставлячись до цінностей традиційної австро-угорської еліти (у Галичині відповідно – до поляків і євреїв), БХНГ усвідомлював потребу політичного захисту своїх соціальних інтересів. Це стосувалося насамперед німецьких селян-колоністів і ремісників, які складали так звану “народну основу” організації [21].

Історико-мемуарні розвідки засвідчують, що визначальними ідеями політико-правової діяльності БХНГ у 1907–1923 рр. були: 1) захист і обстоювання вимог австрійських і галицьких німців на території Дунайської монархії, зокрема їх соціальних, релігійних і політичних прав та свобод; 2) концепція австрійської ідеї “Серединної Європи” (“Mitteleuropa”) – розширення німецької колонізації в східному напрямку, посилення культурної, організаторської і державно-правової ролі німців у Галичині; 3) католицько-консервативні погляди Ріхарда фон Краліка, Міхаеля Мейєра, Людовіка фон Пастора, які розглядали піднесення й поширення християнських соціальних ідей як результат католицько-протестантського культурного руху, визначеного державними чинниками Австро-Угорщини й здійсненого німецькими спільнотами як своєрідна політична, культурна й релігійна місія; 4) позиції соціал-реформізму та парламентаризму – об-

стоювання соціальної бази сільськогосподарських працівників.

Діяльність БХНГ мала чітко виражену національну тенденцію до початку масового руху німецьких поселенців у Галичині (це зумовлювало його переважно аграрний характер) та поширення ідей соціальної справедливості на підставі конституційно-парламентського шляху політичної боротьби [22].

Визначальною ознакою БХНГ у зазначений період була його ідейна орієнтація на соціалізм, світоглядний раціоналізм і матеріалізм. Масова свідомість населення німецьких колоній у Галичині почала орієнтуватися на німецькомовні середовища Центральної та Східної Європи та ідеї федералізації, вбачаючи в них запоруку майбутнього економічного піднесення сільськогосподарського виробництва, зміцнення позицій парламентського представництва. Залежність від традиційної еліти та значний вплив етноконфесійних спільнот німців у Галичині* дозволяли проводити компромісну співпрацю з духівництвом (католики/протестанти) у національно-культурній сфері [23], уникати антиклерикальних заяв та радикальних конфліктів.

Специфічна національно-конфесійна ситуація німців у Галичині відбилася на різних ділянках функціонування німецьких політичних партій і громадських об'єднань, як у самому німецькому Рейху, так і на територіях компактного проживання німців (діаспори). Характерною для галицьких німців була, наприклад, зазначена діяльність БХНГ. З огляду на брак (чи надзвичайно обмежені можливості) суспільних, культурних, національних і політичних організацій, БХНГ повністю перебрала на себе їх обов'язки. У Галичині це явище було сильним з огляду на те, що частину німецькомовного суспільства становили католики й протестанти. Необхідно підкреслити, що діячі БХНГ не виявляли більшої політичної активності, ніж інші партії соціально-демократичного спрямування, були лояльними супроти соціальної політики та парламентсько-конституційних засад Габсбурзької монархії.

Проаналізовані джерельні матеріали дозволяють ствердити, що у своїй діяльності

* Німецькі поселенці Галичини належали до різних конфесій. За віросповіданням німецькі колоністи були римо-католиками, євангелістами, кальвіністами й лютеранами. Найбільше було протестантів: євангельських християн – 46,8%, реформованих – 12,8%, менонітів – 0,9%. Католики становили 39,5% загальної кількості.

* У Галичині поляки й українці заснували соціалістичні політичні партії в 1890 р., євреї – у 1905 р.

(включно до 1918 р.) БХНГ керувався принципами піднесення національної самосвідомості сільських і міських німців у Галичині, активізації ідейно-політичної та культурної діяльності, яка б ґрунтувалася на зміцненні політичного впливу австрійської соціал-демократії серед німецьких переселенців, електоральної підтримки соціальних перетворень у майбутньому (насамперед в аграрній сфері). Згодом на засадах австрійської соціал-демократії, а також національної автономії меншин та протегування політичних, культурних і господарських потреб німецького населення стало утворення “Німецької Народної Ради в Західно-Українській Народній Республіці”.

Дуже диференційована й неоднорідна політика місцевих органів влади супроти БХНГ свідчила про просторово обмежений (в основному локальний і регіональний) та ситуативний характер впливу німецьких політичних партій загалом. Це було відображенням недостатньої сформованості й структуризованості політичної системи німців у Галичині в цей період.

1. Монолатій І. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1940). – Ч.І. Австрійський період – Західно-Українська Народна Республіка (1772–1923). – Коломия: Вік, 2002 *та ін.*; Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens, insbesondere Lembergs. 1772–1940. – Marburg am Lahn, 1961.
2. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899–1918). – Вид. друге, доп. – К.: Основні цінності, 2000. – С.142.
3. Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890). – К.: Основні цінності, 2002. – С.7, 16–19.
4. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі: Монографія. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2000. – С.267, 270.
5. Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. – К.: Плеяди, 2002.
6. Wertheimer Fr. Von deutschen Parteien und Parteiführern im Ausland. – Berlin, 1927. – S.250, 251.
7. Осачук С.Д. Німецькі товариства на Буковині (третья чверть XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук / 07.00.02. – Чернівці, 1999.
8. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С.128–130; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К.: Основи, 1997. – С.50–62.
9. Монолатій І. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1940). – Ч.І. Австрійський пе-

- ріод – Західно-Українська Народна Республіка (1772–1923). – Коломия: Вік, 2002. – С.82–83; Wagner R. Die Revolutionsjahre 1848/49 im Königreich Galizien-Lodomerien (einschliesslich Bukowina). Dokumente aus österreichischer Zeit. – München, 1983. – S.32–33.
10. Тейлор А.Дж.П. Габсбургська монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / Пер. з нім. наук. ред. В.Расевич–Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 268 с.
  11. Жерноклеєв О.С. Національні меншини на західно-українських землях у складі Австро-Угорщини (1900–1914 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип.ІІ. – С.76.
  12. Монолатій І. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1940). – Ч.І. Австрійський період – Західно-Українська Народна Республіка (1772–1923). – Коломия: Вік, 2002. – С.88.
  13. Wagner R. Die ukrainisch-reformatorische Bewegung in Ostgalizien. Ihre völkischen, geistesgeschichtlichen und philosophischen Grundlagen. – Düsseldorf, b.g. – S.18.
  14. Куцмани Б. Духовная, культурная и политическая жизнь евреев Галиции при австрийской власти (1772–1918) // Материалы Девятой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Ч.І. – М., 2002. – С.179–181.
  15. Захер-Мазох Л. фон. Вибрані твори. – Львів: Літопис, 1999. – С.34.
  16. Монолатій І. Німці у Галичині (1772–1923): координати німецько-українських взаємин. – Львів-Коломия: Вік, 2001. – С.12, 13.
  17. Монолатій І.С. Питання організаційно-правової діяльності “Спілки німців-християн Галичини” у виданнях Допомогового комітету галицьких німців (1965–2001 рр.) // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2001. – Т.7(9). – С.733.
  18. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф.863, оп.1, спр.1–2, од.зб.1–80.
  19. Muller S. Briefe zur Vorgeschichte des Bundes der christlichen Deutschen in Galizien // Zeitweiser der Galiziendeutschen. – Stuttgart, 1962. – 9. Jhrg. – S.14; Muller S. Das Zusammenleben von Deutschen und Nichtdeutschen in Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch / Zusammenge stellt von Julius Krämer. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen, 1965. – S.253–260.
  20. Das Deutschtum im Ausland. Eine systematische Zusammenstellung der im Gesamtkatalog der Preußischen wissenschaftlichen Bibliotheken verzeichneten Schriften 1900–1923. – Berlin: Preußische Staatsbibliothek, 1925.
  21. Deutsche Akten aus dem ukrain(ischen) Gebietsarchiv in Lemberg // Zeitweiser der Galiziendeutschen. – 1999. – 37. Jhrg. – S.120–143; Deutsche Akten aus dem

ukrainischen Gebietsarchiv in Lemberg // Zeitweiser der Galiziendeutschen. – 2000. – 38. Jhrg. – S.239–263.

22. Alabrudzińska El. Kościoły ewangelickie na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej. – Toruń, 1999. – S.30–31.
23. Walloschke R. Die evangelischen Gemeinden in Galizien und ihre kirchliche Entwicklung von 1772 bis

1918 // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch / Zusammenge stellt von Julius Krämer. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen, 1965. – S.109, 113, 119.

I. MONOLATIY

POLITICAL-SOCIAL DIRECTION OF ACTIVITY OF POLITICAL PARTIES AND PUBLIC ASSOCIATIONS OF GERMANS IN GALICIA IN AUSTRIAN PERIOD

The party-political structure of Austrian Galicia is found out, the features of social factor of the German-Ukrainian mutual relations are shown on the origin and becoming of German national organizations, and afterwards – the first political parties in a region. Activity is shown “To the union of Christian Germans of Galicia” (it is created 1907), which was created due to initiative of conscious Germans-Catholics and evangelic Germans of Galicia.

Key words: social democracy, social factor of the German-Ukrainian relations, German settlers, political parties, public associations, Galicia.

УДК 322:32.001

ББК 66.3 (4 УКР) 6

Олексій Вишиванюк

ЕТНОРЕЛІГІЙНІ ОБ’ЄДНАННЯ У ВИМІРАХ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ (1944–1953 рр.)

У статті окреслено головні напрямки державної етноконфесійної політики на території УРСР у період 1944–1953 рр. Прослідковано зв’язок між зміною етнічного складу населення України, що відбувся внаслідок трагічних подій війни й повоєнної етнонаціональної політики радянського уряду, та його конфесійною структурою; викладено власне бачення автора на роль і місце РПЦ в етнотрансформаційних процесах.

Ключові слова: релігія, церква, релігійні організації, етнотрансформаційні процеси, нація, національні меншини, тоталітарний режим, релігійне підпілля.

Незалежна Україна декларує себе поліконфесійною державою, гарантуючи рівні можливості розвитку різних релігій і конфесій, які функціонують у її правовому полі. Однак на практиці нерідко складається ситуація, коли окремі церкви в різних регіонах країни користуються пріоритетною підтримкою державних органів влади як центрального, так і місцевого рівнів. Це є важким спадком радянського тоталітарного минулого, коли режим, виходячи з політичної доцільності, створював відносно сприятливі умови існування для лояльних до нього релігійних конфесій і унеможлиблював діяльність, а часто й просто нищив ті релігійні об’єднання, які не вписувались у творену ним систему державно-церковних відносин.

Період із 1944 до 1953 рр. відзначився певною кореляцією етнонаціональної політики сталінського режиму. Цей період обмежений двома знаковими датами: звільненням радянських

територій від німецької окупації, з одного боку, і смертю Й.Сталіна, з іншого. Саме ці події справили вирішальний вплив на формування нової тактики державно-конфесійних відносин, яка втілювалася в цей час. Однак зміни в релігійній політиці носили дійсно тактичний, а не стратегічний характер. Стратегія комуністів щодо релігій залишалася незмінною від часу утворення їхньої партії і до моменту втрати нею свого домінуючого впливу на суспільні процеси наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.

Ідеологічним підґрунтям більшовицької політики в релігійній сфері стала відома лєнінська праця “Соціалізм і релігія”, в якій релігія характеризувалася не інакше як “рід духовної сивухи, в якій раби капіталу топлять свій людський образ, свої вимоги на хоч трохи гідне людини життя” [7, с.133]. У цій же статті В.Лєнін обґрунтував політику більшовицької партії і майбутньої радянської держави щодо релігії і церкви:

“Релігія повинна бути оголошена приватною справою – цими словами передають зазвичай ставлення соціалістів до релігії. Але значення цих слів треба точно визначити, щоб вони не могли викликати ніяких непорозумінь. Ми вимагаємо, щоб релігія була приватною справою щодо держави, але ми не можемо вважати релігію приватною справою щодо нашої власної партії” [7, с.133]. Перша програма РСДРП у 1903 р. проголосила принципи свободи совісті, відокремлення церкви від держави й школи від церкви, що в умовах привілейованого становища Російської православної церкви в монархічній Росії мало, безперечно, демократичний характер [10, с.115].

Окреслюючи позиції більшовицької партії щодо релігійних питань, В.Ленін чітко формулює завдання, що стоять перед її членами, які не можуть і не повинні “байдуже ставитися до невідомості, темноти або мракобісся у вигляді релігійних вірувань”: “Ми вимагаємо цілковитого відокремлення церкви від держави, щоб боротися з релігійним туманом чисто ідейною і тільки ідейною зброєю, нашою пресою, нашим словом. Для нас ідейна боротьба не приватна, а загальнопартійна справа” [7, с.134–135].

Після захоплення більшовиками влади і, як її наслідку, зрощування державної і партійної номенклатури їх партійний стратегічний курс на боротьбу з релігією перетворюється на державний курс. І, як свідчать наступні події, реалізація цього курсу відбувалася зовсім не “ідейною і тільки ідейною зброєю”. Партійні комітети вже з перших місяців після жовтневого перевороту зобов’язали державні органи займатися антирелігійною діяльністю, яка фактично перетворилася на боротьбу з релігійними організаціями. Як зазначає В.О.Пашенко, в окремі періоди ця боротьба набувала крайніх форм і велася за такими основними напрямками: 1) економічні утиски духовенства, знищення матеріальної бази конфесій; 2) розкольницька діяльність серед духовенства і віруючих; 3) постійні переслідування церковнослужителів та репресії проти них [5, с.15].

Початкові сподівання на те, що для знищення православної церкви достатньо буде підірвати її матеріальну базу, не виправдалися. Перший матеріальний удар по церкві стався в результаті виконання декрету від 20 січня 1918 р., згідно з яким церква позбавлялася всього майна й права володіти ним, вона не могла мати банківських рахунків і заощаджень. У ре-

зультаті реалізації декрету було підірвано фінансово-економічну базу РПЦ.

Остаточно підірвати матеріальне становище церкви повинні були дії більшовицької влади щодо вилучення церковних цінностей на користь голодуючих Поволжя. Як свідчать документи, голод був лише вдалим приводом для здійснення цієї злочинної акції. Найголовнішим підтвердженням цього факту є лист В.Леніна В.Молотову від 19 березня 1922 р., в якому зазначається: “Для нас даний момент є єдиним моментом, коли ми можемо 99-ма зі 100 шансів на повний успіх розбити супротивника вщент... Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей... ми можемо провести вилучення церковних цінностей із самою шаленою і безпощадною енергією... Саме тепер переважна більшість селянської маси буде або за нас, або, в усякому випадку, буде не в змозі підтримати те... духовенство, яке може... чинити опір... декрету.” Сучасні дослідники, аналізуючи документи й обставини того часу, сходяться на думці, що, вилучаючи церковні цінності, режим щонайменше дбав про те, щоб вони послужили справі порятунку голодуючих. Цю думку підтверджує вищезитований лист: “Нам необхідно здійснити вилучення церковних цінностей найбільш рішучим і швидким способом, завдяки чому ми можемо забезпечити собі фонд у кілька сотень мільйонів золотих рублів... Без цього ніяка державна робота... зокрема і ніяке обстоювання власної позиції в Генуї... неможливі” [3, с.183].

Однак успіх акції був лише частковим. За час акції було зібрано всього близько 21 пуда золота й 23 тис. пудів срібла, дорогоцінного каміння виявилось надзвичайно мало, і те було поганого якості. Багато чого вкрали самі чекісти, яких тоді називали “ловцями перлів”. У той же час дослідникові вдалося знайти документи, які засвідчують, що протягом чотирьох місяців (із січня до квітня 1922 р.) церквою добровільно було зібрано понад 15,5 мільйонів рублів для голодуючих [1, с.43]. Особлива цінність цієї допомоги для потерпілих полягала в тому, що вона мала форму “живих грошей”, за які реально було придбати продовольство вже негайно. Отже, сподівання радянської номенклатури на сотні мільйонів рублів, які мали б поповнити державну скарбницю, виявилися надто перебільшеними.

Російський історик Д.Поспеловський вважає, що розрахунок більшовицької влади на те,

що експропріація викличе масове невдоволення духовенства й віруючих, з чого можна скористатися як приводом до масових репресій, виявився вірним. Репресії здійснювались у величезних масштабах. Під час вилучень сталося 1414 кривавих інцидентів. Було розстріляно за вироком “суду” й загинули під час цих інцидентів 2691 священник, 1962 монахи, 3447 монахині і велика кількість мирян [10, с.106]. З цими даними не погоджується український дослідник В.Пашенко, який стверджує, що архівні матеріали не засвідчують факту повсюдного в масштабах республік опору духовенства вилученню коштовностей. На його думку, ці факти були фальсифіковані офіційною радянською ідеологією для виправдання репресій. Духовенство, безперечно, без ентузіазму зустріло постанову про вилучення церковних цінностей, але більшість із них не виявляла відвертої ворожості діям органів влади. Здебільшого до конфлікту властей із духовенством і віруючими справа не доходила. Так, за даними дослідника, у Полтавській губернії було порушено лише три кримінальні справи при проведенні антицерковної компанії [5, с.17].

Характерною особливістю державної політики щодо релігії і церкви в 1920-х рр. було прагнення владних структур посягти розкол у середовищі православної церкви. Ця робота вимагала високої кваліфікації і розуміння особливостей функціонування церковного механізму в її виконавців. Радянська влада уповноважила регулювати стосунки між державою та церквою два непідконтрольні одне одному відомства: з одного боку було створено спеціальний відділ у складі ЧК-ГПУ-НКВС, який тривалий час очолював А.Тучков, з іншого – у період між 1918 і 1938 рр. діяло спеціальне відомство, яке в різні часи носило назви: з 1918 по 1924 рр. – Ліквідаційний відділ при Народному комісаріаті юстиції; з 1924 по 1938 рр. – Постійна комісія з питань культів при Президії ВЦВК. Спочатку це відомство проводило репресивну політику щодо релігійних організацій, однак після 1929 р., а в окремих випадках і раніше, керівники цієї установи, юристи дореволюційної школи П.Смидович і П.Красіков, намагалися домогтися дотримання законодавства, яке навіть у своїй крайній репресивній формі систематично порушувалося [9, с.171].

Саме на ці установи лягала відповідальність за розроблення тактики боротьби з релігійними організаціями. Вироблений ними план

передбачав використання відразу кількох фронтів для наступу на церкву. Однією з найуспішніших у цьому плані виявилася тактика організації та стимулювання розколів у православної церкві, яка мала підірвати її із середини. Безперечно, найуспішнішим у цьому плані виявився проект підтримки обновленського розколу. Проблематику розколів у Російській православної церкві в 1920–1930-х рр. ХХ ст. детально досліджує у своїй праці Д.Поспеловський. Появу і живучість обновленського розколу він пояснює такими словами: “Реальні проблеми, соціально-релігійні доктрини, незадоволені амбіції і нерозбірливість у засобах багатьох діючих осіб цієї драми – все було змішане тут, для того, щоб створити видимість згуртованого руху, який однак своїм існуванням мав би завдячувати лише підтримці влади” [9, с.68].

На кінець 1922 р. радянський уряд передав обновленським церквам різних напрямків майже дві третини православних храмів, що діяли в РРФСР – близько 20 тис. церков. Однак уже наприкінці 1924 р. відбувається зворотній процес: храми повертаються назад “тихонівській” церкві, а влада в особі А.Тучкова докладає чимало зусиль, щоб примирити патріаршу церкву з обновленцями. Змушуючи патріарха Тихона до цього союзу, режим робить чергову спробу принизити патріаршу церкву.

Однак на цьому намагання “відповідальних осіб” організувати розкол не закінчилися. Зрозумівши, що провал такого плану був пов’язаний насамперед із пробільшовицькою заангажованістю обновленців, влада доклала максимум зусиль для того, щоб наступний організований ними розкол мав усі ознаки канонічності. Для цього було використано Патріарший Указ 7/20 листопада 1920 р. про децентралізацію церковної структури й самоуправління епархій. Після арешту патріаршого місцеблюстителя митрополита Петра 9 грудня 1925 р. 10 єпископів проголосили себе Тимчасовою Вищою Церковною Радою, яка мала стати тимчасовим органом церковного управління Російської православної церкви, залишаючись у канонічному й молитовному спілкуванні з патріаршим місцеблюстителем. Перебуваючи за ґратами, митрополит Петро, будучи позбавленим можливості реально оцінити ситуацію, дав свою згоду на передачу вищої церковної влади ТВЦР, яку очолив архієпископ Григорій Яцковський. Як зазначає Л.Регельсон, Григо-

ріани “готові були управляти хоч і від імені митрополита Петра, аби сам митрополит Петро не мав можливості реально втручатися в церковні справи” [11, с. 76]. ТВЦР заповнила уряд у своїй повній громадянській лояльності, за що отримала від останнього безпрецедентний за тих умов дарунок – офіційну реєстрацію. Влада намагалася посилити позиції григоріан, залучивши до їх групи авторитетних ієреїв (для цього декому з них пропонували навіть звільнення з ув’язнення), але після заяви митрополита Петра про нечесні дії єпископів григоріанський розкол став поволі затухати й остаточно щез після офіційної реєстрації в 1927 р. Синоду митрополита Сергія (після підписання ним сумнозвісної Декларції, в якій заявляв про толерантне ставлення до більшовицького режиму). Таким чином, було реалізовано черговий план ГПУ (особиста заслуга в розробці якого безперечно належала А.Тучкову) з розколу церкви. Розрахунок на жагу єпископів до влади виявився вірним. Григоріанський розкол був нетривалим, але все ж вніс свою лепту в справу поневолення церкви.

Церковним розколом, який із великим ентузіазмом підтримали більшовики, на думку деяких російських дослідників стало постання Української автокефальної православної церкви. У відповідь на прагнення незалежності української церкви Собор РПЦ 1917–1918 рр. надав їй статус екзархату, відмовивши визнати її автокефалію. Так, Д.Поспеловський зазначає, що автокефалію українська церква отримала лише за більшовиків – у 1921 р. Однак слід зауважити, що в даному разі застосовується не виважене формулювання. По-перше, автокефалію українська церква не отримала, а проголосила (до сьогоднішнього дня цей статус не визнаний іншими православними церквами і в першу чергу російською), по-друге, проведення Всеукраїнського православного собору в 1921 р. мало пов’язане з більшовиками, та й московський Собор 1917–1918 рр., який відмовив українській церкві в незалежності, теж проходив “при більшовиках”.

Необхідно зазначити, що в перші пореволюційні роки не тільки УАПЦ, а й інші конфесії, які в царській Росії перебували в нерівноправному становищі щодо РПЦ, підтримали більшовицьку політику, спрямовану на відокремлення церкви від держави й позбавлення привілейованого становища РПЦ. Позитивно було сприйняте нове радянське законодавство про

культу, яке обмежувало владу церковних ієрархів і навпаки – підіймало роль прихожан. Природно, що УАПЦ від самого початку стала в опозицію щодо Російської православної церкви, від якої отримала відмову в праві на автокефалію. Радянський режим спокійно стежив за переходом парафій РПЦ під юрисдикцію УАПЦ.

Американський історик В.Флетчер вважає, що клір і миряни УАПЦ повірили в щирість ленінської національної політики, яка проголосила право націй на самовизначення в складі союзу народів і бачили себе в авангарді боротьби за незалежну Україну [9, с. 8]. Ставлення влади до УАПЦ змінилося після 1929 р., коли РПЦ потрапила в повну залежність від влади, з одного боку, і кардинально змінився курс більшовицької національної політики та розпочалася жорстка боротьба з буржуазним націоналізмом – з іншого. УАПЦ за таких умов змушена була саморозпуститися.

1920-ті рр. були періодом інтенсивного розвитку єврейської культури, чому сприяла більшовицька національна політика того періоду. Євреї мали особливе представництво у ВКП(б) у вигляді так званої “єврейської секції”. Зрозуміло, що секція представляла євреїв як національність, а не як конфесію, крім того однією з її функцій була боротьба з іудаїзмом, секуляризація єврейської культури й освіти. Главбюро євсекції при ЦК КП(б)У давало таку вказівку своїм місцевим осередкам: “Єврейські робітники в значній своїй масі вільні від релігійних забобонів. У силу цього антирелігійну пропаганду серед них можна вести більш різко. Можна погоджуватися на закриття хоральних синагог, що носять явно буржуазний характер, а також синагог, що належать приватним особам, але тільки після широкої підготовчої агітації, надавши останній, крім антирелігійного, ще й класовий характер” [8, с. 124]. Одним із найбільших проявів віри для євреїв є дотримання релігійних свят. Треба зазначити, що в 1920-х рр. адміністративні заходи проти проведення єврейських релігійних свят іще не застосовувалися. Обов’язок проведення різних антирелігійних заходів, у тому числі спрямованих проти таких свят, лягав на єврейські заклади культури: бібліотеки, театри, хати-читальні. Саме їм у 1925 р. було адресовано циркуляр агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У про проведення антипасхальної кампанії, що повинна бути ретельно підготовлена й індивідуалізована у відношен-

ні різних груп єврейського населення, виходячи з їх політичного й культурного рівня, ступеня переборення в них релігійних забобонів і т. д. [8, с. 129].

Неправославні конфесії вітали нове радянське законодавство про відокремлення церкви від держави, яке позбавляло привілейованого становища Російську православну церкву. У 1920-х рр. відбувається різке зростання кількості релігійних громад різних протестантських деномінацій, які перебували в дискримінованому становищі в Російській імперії при абсолютному домінуванні РПЦ. Поблажливе ставлення радянської влади до євангелістів та інших протестантських деномінацій пояснюється ідеологічними причинами: їх духовенство формувалося із соціальних низів (при тому, що багато хто з них насправді були вихідцями з багатих купецьких родин); в їх доктринах були присутні ідеї соціальної і економічної рівності. У 1919 р. селяни-євангелісти створюють перші колгоспи за статутом, що був написаний головою Всеросійського союзу євангельських християн І.Прохановим [2, с. 51].

Треба зазначити, що 1920-ті рр. не відзначалися широкомасштабною акцією нищення духовенства. Репресіям було піддано найбільш непримиренних представників церкви та віруючих. В ув’язненні перебували найвпливовіші ієрархи й священники, серед яких патріарх Тихон, місцеблюститель патріаршого престолу митрополит Петро. Найнепокірніших було страчено (єпископ Веніамін), інших – залякано (у грудні 1926 р. було проведено масовий арешт єпископату. Серед арештованих значилося 117 єпископів на чолі з фактичним керівником церкви митрополитом Сергієм.) Як зазначає А.Левітін-Краснов, “ГПУ вдалося в кінці кінців позбутися всіх тих, хто мав моральну мужність виступати проти державної політики. Це був процес знищення кращих” [6, с. 213].

Протягом 1930-х рр. радянському режиму фактично вдалося здійснити свій план із побудови атеїстичної держави. На 1936 р. від дореволюційної кількості культових споруд діяло: в Україні – 9%, в Азербайджані – 4,3%, у РСФСР – 35%, у Білорусі – 11%, а всього в СРСР – 28,5%. Тенденція до катастрофічно швидкого закриття церков тривала і в наступні роки. На початок 40-х рр. в 25 областях РСФСР не було жодного діючого православного храму, в 20 функціонувало не більш як по 5 церков. В Україні жодної православної церкви не було у Вінницькій, До-

нецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях; по одній діяло в Луганській, Полтавській і Харківській. У 1941 р. за даними НКВС у країні залишився 3021 діючий православний храм, з яких майже 3 тис. були на територіях, приєднаних до СРСР у 1939–1940 рр. Таким чином, за цими даними на “корінних” радянських територіях до 1941 р. залишилося трохи більше сотні православних храмів. Щоправда, дещо різняться дані, які на червень 1941 р. подає ТАРС: 8338 діючих культових споруд усіх конфесій, з яких 4225 – православних. Це пояснюється тим, що остання цифра включала в себе обновленські церкви [4, с. 42].

У 1930-х рр., на відміну від 1920-х, репресії були не вибірковими, спрямованими проти найнепримиренніших та найпринциповіших церковнослужителів, а набули масового характеру. Тоді, як на початку 30-х рр. у СРСР нараховувалося близько 50 тис. православного духовенства, що наближувалося до дореволюційної його кількості, то в 1941 р. офіційно зареєстрованих залишилося всього 5665 священників, причому переважна більшість із них перебувала на захоплених територіях. Проводячи власні підрахунки, Д.Поспеловський приходив до висновку, що протягом 1930-х рр. було знищено або ув’язнено від 30 до 35 тис. священнослужителів [9, с. 170].

У 1930-х рр. відбулося тотальне нищення не лише РПЦ, а й інших етноконфесійних об’єднань. Використавши їх для боротьби з Російською православною церквою, після остаточного підпорядкування останньої, радянський режим більше не потребував їхньої допомоги. У 1930-ті рр. фактично припиняє своє офіційне існування римо-католицька церква, переходить у підпілля більшість протестантських деномінацій, оголошує про саморозпуск УАПЦ. Ці процеси були тісно пов’язані також зі зміною національної політики радянської держави. Зокрема в Україні на зміну українізації приходять політика боротьби з “буржуазним націоналізмом”. Поряд зі звинуваченнями в “українському націоналізмі” пролунали заяви про “фашистів” із середовища національних меншин, особливо польської та німецької. Громадяни різних національностей піддавалися репресіям за їх політичні чи релігійні переконання, соціальну або етнічну приналежність, мову спілкування чи місце проживання. Етноцид, що тривав в Україні протягом 1930-х рр., спричинився до фактичної

ліквідації етноконфесійних осередків. На сьогоднішній день не виявлено точних даних про кількість релігійних громад різних віросповідань, що продовжували діяти напередодні німецького вторгнення в СРСР, але якщо виходити з вищенаведеного числа у 8338 діючих культових споруд, віднявши від нього 4225 православних, близько 3 тис. греко-католицьких, то побачимо, що всі решта конфесій у Радянському Союзі, включаючи захоплені західні території (на яких функціонувала переважна більшість культових споруд), користувалися близько 1 тис. храмів.

Таким чином, на момент німецького вторгнення в СРСР більшовикам вдалося реалізувати свої плани у сфері релігійної політики: морально принижена в 1920-ті та фізично винищена в 1930-ті рр. Російська православна церква, а також відроджені задля боротьби з РПЦ у 1920-х і піддані переслідуванням у 1930-х рр. етнорелігійні об'єднання фактично припинили свою легальну діяльність. Дослідники сперечаються, доводячи, що знищення релігійної мережі ще не свідчить про перемогу атеїстичного світогляду серед основної маси населення, намагаються підрахувати співвідношення віруючих і невіруючих, що видається фактично неможливим. Однак, на нашу думку, можна стверджувати, що саме в той період відбувся злам у

масовій свідомості і її переорієнтація на атеїстичні засади.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.1, спр.4494.
2. Державний архів Івано-Франківської області, ф.Р-389, оп.1, спр.4.
3. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг.: В 2 кн. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. – Кн.1 / Подгот. П.П.Покровский, С.Г.Петров. – 599 с.
4. Гордун С. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год // Журнал Московской патриархии. – 1993. – №1. – С.42–52.
5. Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – 256 с.
6. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). – К., 1991. – 71 с.
7. Ленин В.И. Социализм и религия // Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. О религии. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1983. – 386 с.
8. Орлянський В.С. Євреї України в 20–30 роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000. – 240 с.
9. Поспеловский Д.В. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: Учебное пособие. – М.: Библейско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 1996. – 403 с.
10. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в ХХ веке. – Москва: Республика, 1995. – 512 с.
11. Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви 1917–1945. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – 631 с.

O.VYSHYVANYUK

ETHNORELIGIOUS ORGANIZATIONS IN SOVIET POLICY IN UKRAINE (1944–1953)

In the article it is pointed out principal directions of state ethno-denominational policies in the territory of the USSR in the period between 1944 and 1953. Distinctions and differences in its realization in Ukraine and Russia are shown. The previous stages of state attitude to church in the USSR and Ukraine are analyzed; it's got the writer's outlook across a role and place the Russian Orthodox Church in ethno-transformational processes.

Key words: religion, church, religious organizations, ethnotransformational processes, nation, ethnic minorities, totalitarian regime, religious underground.

УДК 322:32.001

ББК 66.3 (4 УКР) 6

Віктор Войналович

ПАТЕРНИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ Й ПОЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ РЕЛІГІЇ (КІНЕЦЬ 50-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 60-х років ХХ ст.)

Досліджено особливості розвитку інститутів державного управління, з'ясовано характер політичного контролю у сфері релігії, охарактеризовано політику радянської держави у сфері державно-церковних відносин у 1950–1960-х рр.

Ключові слова: патерни розвитку, інститути державного управління, політичний контроль, релігія, Україна.

Зміни курсу державної релігійної політики в СРСР кінця 1950-х років були викликані цілим комплексом причин. Усвідомлення значною частиною суспільства необхідності рішучого наступу комуністичної ідеології (за умов індивідуальності до цих питань іншої частини населення країни) створювало необхідні умови для підготовки й здійснення широкомасштабної антирелігійної кампанії.

Розгортання чергового наступу на “антирелігійні пережитки” радянських людей було санкціоновано таємною постановою ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. “Про доповідну записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди” [1]. Партійна оцінка діяльності Рад і завдання, що з неї випливали, стали предметом обговорення на закритих зборах комуністів РСРПЦ та інструктивній нараді уповноважених, яка відбулася в Москві 20 січня 1959 р. У доповіді одного з нових членів Ради І.Сивенкова окреслювалося широке коло допущених “серйозних помилок”, що підлягали негайному виправленню. Характерно, що головними причинами згаданих недоліків, як підкреслювалося в матеріалах наради, стали “безпринципність працівників Ради в питаннях здійснення нагляду за діяльністю Церкви та відсутність у них необхідного ідейно-політичного загартування” [2].

Атмосфера самокатування, що панувала в ході наради, особливий радикалізм вироблених рішень були не випадковими. “Головне наше завдання полягає в тому, щоб, здійснюючи зв'язок між державою і церквою, не порушувати радянських законів щодо церкви, не допустити зміцнення її становища й посилення впливу її на радянських людей, у першу чергу, шляхом відповідних рекомендацій Московській патріархії і, коли це потрібно, шляхом законодавчих актів, надавати партійним і радянським органам таку інформацію, яку можна було б успішно використати в боротьбі проти церковного впливу на радянських людей” [3].

У ролі головного винуватця “помилки і перекручень” було названо відсутнього на нараді через хворобу голову РСРПЦ Г.Карпова, котрий начебто, не бажаючи визнати й критично оцінити допущені недоліки, не зумів їх і виправити. Безумовно, у своїх діях Г.Карпов не був вільним ні від можновладців, ні від власних помилок у поглядах на роль і місце церкви в суспільстві, на форми й методи державного регу-

лювання діяльності релігійних організацій. Г.Карпов до моменту свого звільнення залишався чи не єдиним чиновником високого рангу, котрий намагався утримати статус-кво державно-церковних взаємин, що склалися після 1943 р., і в межах можливого послабити адміністративний тиск партійно-радянської номенклатури. При цьому голова РСРПЦ посилався на масове невдоволення віруючих і духовенства, роздуми патріарха про відставку на знак протесту й навіть пропонував зробити деякі поступки церкві [4].

І вже зовсім безпрецедентним вчинком високого посадовця за тих умов став підписаний Г.Карповим інформаційний лист РСРПЦ від 26 березня 1959 р. за №57, яким засуджувалося адміністрування щодо віруючих і духовенства, втручання у внутрішні справи церкви з боку як місцевих органів, так і уповноважених Ради [5]. Головною помилкою РСРПЦ уважалося те, що вона непослідовно проводила лінію партії й держави щодо церкви та фактично скотилася на позиції обслуговування церковних організацій [6].

Новим керівникам контролюючих відомств у відділах ЦК КПРС було визначено не лише коло їхніх обов'язків та повноважень, але й основні завдання та форми діяльності Рад. Хоча в подальшому ставлення В.Куроедова до церкви зазнало певної еволюції, його початок виявився досить жорстким. Уже на першій зустрічі з керівництвом Московської патріархії 11 березня 1960 р. голова РСРПЦ запевняв, що в радянського уряду немає ніяких підстав для змін у політиці щодо релігії та церкви [7]. Уже в січні 1959 р., доповідаючи ЦК КП України та керівництву РСРПЦ про наслідки вивчення кадрового складу уповноважених, Г.Пінчук наголошував, що більшість із них не має вищої освіти, достатньої ерудиції в питаннях релігії, не в змозі належним чином проаналізувати ситуацію в регіоні, зробити правильні висновки й узагальнення, налагодити системне інформування партійних і радянських органів щодо діяльності церковних інституцій і духовенства на місцях [8]. На цій підставі Г.Пінчук дійшов висновку про необхідність заміни 11 уповноважених, “які не мають освіти та певної партійної спрямованості”. Висловлені пропозиції підтримував відділ пропаганди й агітації ЦК КП України [9].

Дещо пізніше вони були вивчені й Радою в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР, яка,

розглянувши на своєму засіданні від 4–7 вересня 1959 р. питання про стан і роботу кадрів уповноважених по областях Української і Білоруської РСР, погодилася з пропозиціями уповноваженого РСРПЦ по Українській РСР Г.Пінчука про заміну уповноважених по Вінницькій (І. Труфанов), Волинській (С.Богданов), Закарпатській (А.Шерстюк), Запорізькій (Ю.Сидоренко), Кіровоградській (П.Романов), Львівській (А.Вишневецький), Одеській (Я.Фіноген), Станіславській (М.Бібік) та Сумській (І.Митрушин) областях. РСРПЦ зобов'язала Г.Пінчука провести відповідну роботу з підбору нових кандидатур на посаду уповноважених замість указаних осіб [10].

На наявність серйозних недоліків у справі підбору кадрів уповноважених звернув увагу ЦК КП України. У постанові вищої партійної інстанції республіки “Про постанову ЦК КПРС “Про записку Ради у справах руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР” від 1 квітня 1961 р., зокрема безініціативним і поверховим було оцінено виконання своїх функцій республіканськими уповноваженими К.Полонником і Г.Пінчуком. ЦК КП України зобов'язав обкоми партії й виконкоми обласних рад депутатів трудящих переглянути та зміцнити кадри уповноважених Рад, а Г.Пінчука й К.Полонника – посилити контроль за їхньою діяльністю [11].

Активні кадрові ротації здійснювалися також і по лінії уповноваженого РСРК в Україні. За настійними рекомендаціями К.Полонника і вказівками відділу пропаганди і агітації ЦК КП України лише протягом 1960–1961 рр. було здійснено заміну уповноважених РСРК у 13 областях республіки (Житомирській, Закарпатській, Одеській, Сталінській, Станіславській, Сумській, Херсонській, Черкаській, Чернігівській – 1960 р.; Вінницькій, Волинській, Луганській, Хмельницькій – 1961 р.) [12].

У даному контексті важко погодитися з висновками російських дослідників М.Шкаровського й М.Одінцова про те, що Ради в справах РПЦ і релігійних культів “з кінця 50-х рр. стали поступово дедалі більше виходити з-під впливу КДБ”, а “їхнє керівництво й уповноважені на місцях “зміцнювались” майже виключно колишніми партійними працівниками” [13]. Принаймі український досвід свідчить про зовсім протилежне. За станом на жовтень 1964 р. із 25 діючих обласних уповноважених РСРПЦ по Україні лише 6 були призначені на посаду до 1959 р., маючи своїм попереднім місцем роботи армій-

ські політвідділи, партійні та радянські органи. Водночас 11 із 13 новопризначених протягом 1959–1962 рр. уповноважених було делеговано до контролюючого відомства органами держбезпеки республіки [14].

У доповіді голови РСРК О.Пузіна, виголошеної ним на нараді 18 квітня 1961 р., зокрема, зазначалося, що в усіх постановках ЦК КПРС протягом 1958–1961 рр. акцентувалася увага на необхідності “посилення боротьби з релігією, насамперед, засобами пропаганди, а також шляхом законодавчих обмежень діяльності церкви й духовенства. Ці постанови лягли в основу всієї нашої роботи за останні роки” [15].

Не менше наступального пафосу звучало також на Всесоюзній нараді уповноважених РСРПЦ 20 квітня 1961 р. Своєрідною прелюдією для подальших погромних виступів на ній пролунали слова з доповіді голови Ради В.Куроєдова. Торкаючись питання про підсумки виконання постанови ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. “Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу” й відзначивши певні успіхи в здійсненні відповідних антирелігійних заходів, В.Куроєдов наголосив: “... досягнуті результати нас жодним чином не можуть задовольнити. Ми зробили лише перші кроки в обмеженні діяльності церковників” [16]. Одним із першочергових завдань уповноважених мала бути їхня безпосередня участь у роз'ясненні основних положень партійних та урядових постанов щодо діяльності культів серед працівників місцевих органів влади, партійного та радянського активу [17].

Про зміст і характер окреслених планів можна судити, зокрема, з поданого Г.Пінчуком на затвердження до ЦК КП України 29 травня 1961 р. документа, яким передбачалось: істотне скорочення монастирської мережі; вилучення так званих “громадських” споруд із користування релігійних громад; “упорядкування” мережі церков та закриття “згасаючих” парафій; припинення паломництва до святих місць; ліквідація та часткове перенесення на територію кладовищ і храмів численних христів та каплиць із державних і колгоспних земель; послаблення матеріальної бази церковних організацій, надання допомоги фінорганам у забезпеченні контролю за діяльністю духовенства; відлучення працівників державних установ, навчальних та культосвітніх закладів від участі в церковних хорах; припинення церковної доброчинності;

докорінне поліпшення роботи з вивчення проповідницької діяльності церковників; упередження прийому слухачів до Одеської і Луцької духовних семінарій [18]. Відвертою антирелігійною спрямованістю відзначалися й заходи апарату уповноваженого РСРК в Україні [19].

Практично вся вертикаль контролюючих відомств у республіці була перетворена тоді на своєрідні підрозділи партійних органів, а уповноважені Рад як у центрі, так і на місцях – на їхніх ідеологічних функціонерів. Уповноважений РСРПЦ в Україні Г.Пінчук лише в 1959 р. тричі викликався до свого московського керівництва, то за цей же час, з метою узгодження планів дій і отримання відповідних вказівок, він понад 50 разів побував у ЦК КП України й мав зустрічі із секретарями 13 обкомів партії [20]. Уповноваженим РСРПЦ в Україні протягом 1960–1963 рр. було отримано від керівних інстанцій, обласних партійних і виконавчих комітетів, уповноважених на місцях 10213 документів та підготовлено й відправлено в союзні, республіканські та обласні установи 6815 (за роками відповідно: 1960 р. – 2789 і 1468, 1961 р. – 4045 і 1929, 1962 р. – 1920 і 2023, 1963 р. – 1459 і 1395). Кількість отриманих заяв (1960 р. – 403, 1961 р. – 507, 1962 р. – 357, 1963 р. – 337, 1964 р. – 370), як і характер порушень у них питань, переконливо свідчить про масштаби наруги й свавілля, які чинилися режимом щодо православних віруючих [21]. Доповідаючи в керівні інстанції про подібні факти, уповноважений РСРК в Україні К.Литвин (призначений на посаду з 1 лютого 1963 р.) змушений був визнати, що скарги віруючих, попри наявності в них “наклепницьких вигадок” про політику партії і держави щодо релігії і церкви, “у більшості своїй є обґрунтованими” [22].

У жовтні 1962 р. РСРПЦ, повідомляючи ЦК КПРС про значне скорочення церковної та монастирської мереж, підкреслюючи істотне зростання письмових скарг, у тому числі від патріарха, єпископів і духовенства, пропонувала звернути увагу місцевих партійних органів на неприпустимість подальшого адміністрування [23]. На початку 1963 р. до ЦК надійшли інші подібні запити Ради, а 7 березня того ж року не без санкції вищого політичного керівництва, зрозуміло, з'явилася постанова РСРПЦ “Про факти грубого порушення законодавства про культу з боку окремих уповноважених Ради і місцевих радянських органів”. Рада засудила практику масового закриття церков, ігнорування реально

існуючих потреб віруючих, визначивши її як “викривлення політики партії і радянського уряду стосовно релігії і церкви” та як таку, що веде до “розпалювання релігійного фанатизму, активізації віруючих та посилення впливу церковників на відсталу частину населення” [24].

У листі на ім'я уповноваженого РСРПЦ в Україні Г.Пінчука від 14 березня 1963 р. В.Куроєдов піддавав гострій критиці окремих уповноважених за надмірне застосування виняткових адміністративних заходів щодо духовенства [25].

Уже з кінця 1962 р. антирелігійна хвиля пішла на спад. У червні 1963 р. відбувся пленум ЦК КПРС, виключно присвячений завданням ідеологічної роботи партії. Одним із пріоритетних серед них визначалося розгортання “настійної боротьби з релігійними пережитками та широкої науково-атеїстичної роботи” [26]. Всесоюзною нарадою уповноважених РСРПЦ, що відбулася наприкінці червня 1963 р., було кардинально відкориговано заходи щодо подальшого контролю за проповідницькою діяльністю духовенства, упередження поширення релігійних впливів на населення та його відвернення від здійснення культових обрядів, запобігання поширенню нових форм пропаганди релігійних вірувань тощо [27].

Як зазначав в інформаційному звіті уповноважений РСРПЦ в Україні Г.Пінчук, здійснення в 1963 р. відповідних заходів із подолання релігійної ідеології серед населення й обмеження діяльності церковників у тісному поєднанні з науково-атеїстичною пропагандою партійних органів і громадських організацій дало змогу “поставити духовенство й релігійні об'єднання в рамки закону” [28].

Чергова хвиля антирелігійної істерії поглинула країну в 1964 р. у відповідь на прийнятті Ідеологічною комісією при ЦК КПРС за вказівкою М.Хрущова додаткові “Заходи щодо посилення атеїстичного виховання населення”, оформлені 2 січня 1964 р. як постанова ЦК. Документ мав характер тотального наступу на церкву з метою остаточного упослідження релігійного життя в найближчій перспективі [29]. На виконання вказівок вищого політичного керівництва країни відповідні рішення були прийняті також ЦК КП України, відображені в його постановках від 22 січня 1964 р. “Про поліпшення атеїстичної роботи серед трудящих, які перебувають під впливом релігійного сектантст-

ва” та від 5 березня 1964 р. “Про заходи щодо посилення науково-атеїстичного виховання населення в республіці” [30]. Значно активніше стали протестувати проти переслідувань і церковні дисиденти [31].

Постанову “Про доповідну записку ідеологічного відділу ЦК КП України “Про факти грубого адміністрування деяких місцевих органів влади у ставленні до віруючих” було прийнято 14 травня 1964 р. вищим політичним органом республіки [32].

Особливе місце питання подолання практики адміністрування посіло на Всесоюзній нараді уповноважених РСРК, яка відбулася 25 червня 1964 р. Наголошувалося, що, зважаючи на масове поширення найбрутальніших форм адміністрування та його широкі масштаби, котрі викликають дедалі більше невдоволення віруючих та інших категорій населення, а також стають поживою зарубіжних реакційних кіл із метою антирадянської пропаганди, питання зловживань із боку керівників місцевих органів влади “набирає політичного забарвлення” [33].

Аналогічні за змістом заходи було здійснено й по лінії Ради в справах РПЦ. У таємному листі за підписом голови Ради В.Куроедова від 27 липня 1964 р., адресованому республіканським уповноваженим, наводилися численні факти застосування керівниками місцевих органів влади адміністративних методів у боротьбі з релігією [34]. Враховуючи, що адміністрування та свавілля є “викривленням політики партії і держави й завдає великої шкоди їхнім інтересам”, Рада в справах РПЦ рекомендувала: 1. Порушити питання перед Радами Міністрів союзних республік, облвиконкомами та крайвиконкомами про проведення нарад-семінарів відповідальних працівників із вивчення законодавства, аналізу релігійної ситуації та виявлення фактів адміністрування щодо церкви, шляхів їхнього виправлення та неприпущення в майбутньому. 2. Позитивні висновки в справах зняття з реєстрації релігійних громад давати лише за умови дійсного відходу віруючих від релігії та відсутності з їхнього боку матеріальної підтримки церкви. 3. Роз’яснювалось, що уповноважені та представники місцевої влади не мають жодного права втручатися у внутрішні справи церкви й релігійних громад, зокрема в здійснення релігійних обрядів і богослужінь, установлення часу й тривалості їхнього проведення, визначення штатів церковних установ, окладів духовенства й обслуги, а також цін

на свічки та предмети культу, виробництво й продаж яких дозволені законом. 4. Лише у виняткових випадках, виявляючи при цьому “особливу обережність”, допускалося зняття з реєстрації (тимчасове) служителів культу за порушення законодавства. Адже церковнослужителі, позбавлені права служіння в діючій церкві, як зазначалося в листі, “перетворювалися на мандрівних проповідників релігії та завдавали своєю нелегальною діяльністю великої шкоди”. 5. Рада зобов’язувала уповноважених припинити практику відкликання священників із діючих церков для закриття останніх. У разі наявності вагомих підстав для відкликання того чи іншого служителя культу заборонялося чинити перепони до призначення його наступника [35].

Доповідаючи ЦК КПРС про діяльність РСРК із виконання партійних директив, А.Пузін зазначав: “... робота щодо припинення порушень законності стосовно віруючих зустрічає опір деяких місцевих працівників, у тому числі керівників партійних та радянських організацій... Місцеві працівники розцінюють засудження адміністрування як поступку церковникам і сектантам, як захист релігії... Є підстави побоюватися відновлення засуджених партією методів боротьби з релігією” [36].

На новому етапі здійснення релігійної політики, як і в 50-х роках, з особливою актуальністю постала проблема реорганізації Рад у справах РПЦ і релігійних культів. Такі мотиви було покладено в основу пропозицій уповноваженого РСРПЦ в Україні Г.Пінчука стосовно доцільності злиття двох відомств і утворення єдиного центрального органу, поданих ним до ЦК КП республіки [37].

Очевидно, подібні “побажання” з місць не були поодинокими й після їхнього вивчення та узагальнення отримали реакцію партійних і державних інстанцій. Постановою Ради Міністрів СРСР від 8 грудня 1965 р. (№1043) Раду в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР та Раду в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР було перетворено в єдиний орган – Раду в справах релігій при Раді Міністрів СРСР, яку очолив В.Куроедов. Постановою Ради Міністрів СРСР від 17 березня 1966 р. (№203) затверджувалися штат центрального апарату Ради в справах релігій (49 чоловік) та його структура в складі семи підрозділів: відділу в справах православних церков; відділу в справах мусульманської і буддистської релігій; відділу в справах като-

лицької, протестантської, вірменської церков, юдейської релігії і сект; відділу міжнародних зв’язків; юридичного відділу; загального відділу та бухгалтерії [38].

Згідно з директивними рішеннями союзного уряду спільною постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 25 січня 1966 р. (№112) апарати уповноваженого РСРПЦ та уповноваженого РСРК при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР перетворювалися на єдиний орган – апарат уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР. Посада уповноваженого нового апарату, на яку призначили К.Литвина, вводилася в номенклатуру відділу пропаганди й агітації ЦК [39]. Рада в справах релігій при Раді Міністрів СРСР, як зазначалося в “Положенні про Раду в справах релігій при Раді Міністрів СРСР”, затвердженому постановою союзного уряду від 10 травня 1966 р. (№361), створювалася для послідовного здійснення політики радянської держави щодо релігій [40]. Зіставляючи його з “Положенням про Раду в справах Руської православної церкви при Раднаркомі СРСР” та “Положенням про Раду в справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР” (відповідно затверджені постановами союзного уряду від 7 жовтня 1943 р., №1095 і від 29 травня 1944 р., №626), маємо підстави стверджувати, що істотне розширення кола завдань, функцій і повноважень державних відомств протягом двох десятиріч їхнього існування вперше було офіційно закріплено останнім урядовим актом.

Таким чином, “Положення про Раду в справах релігій” фактично легітимізувало перетворення даного органу зі своєрідного посередника між церквою та державою на орган тотального контролю за діючими в країні конфесіями. Створені, за формулюванням Й.Сталіна для здійснення зв’язку між державними та церковними інституціями, Ради в справах РПЦ і релігійних культів та їхні структури на місцях, перебуваючи під щільною опікою спецслужб, з часом трансформувалися у важливий елемент державного механізму контролю та упокорення релігійного життя, відвертого переслідування вірних і духовенства. Одночасно з посиленням партійних впливів на релігійну сферу та жорстким тиском партапарату, Ради поступово перетворювалися на провідника ідеологічних антирелігійних настанов вищого політичного керівництва.

1. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.24, спр.5028, арк.104.
2. Там само, арк.98, 104, 117.
3. Там само, арк.122.
4. Російський державний архів новітньої історії (далі – РДАНІ), ф.5, оп.33, спр.126, арк.37–41.
5. Письма и диалоги времен “хрущевской оттепели” (десять лет из жизни патриарха Алексия. 1955–1964 гг.)// Отечественные архивы. – 1994. – №5. – С.62; ДАВО, ф.2700, оп.19, спр.24, арк.50, 51.
6. Законодавство про релігійні культу. – К., 1973. – С.57–59.
7. Письма и диалоги времен “хрущевской оттепели”... – С.58–61.
8. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.5028, арк.29.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.4648, оп.1, спр.188, арк.47–48, 50–58; ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр.1275, арк.75.
10. ЦДАВО України, ф.4648, оп.3, спр.221, арк.123, 124.
11. ЦДАГО України, ф.1, оп.8, спр.2850, арк.1,7.
12. Там само, оп.24, спр.5407, арк.2.
13. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 году). – М., 2000. – С.385; Письма и диалоги времен “хрущевской оттепели”... – С.31.
14. ЦДАВО України, ф.4648, оп.1, спр.422, арк.182–186.
15. ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр.1671, арк.123–150.
16. ЦДАВО України, ф.4648, оп.3, спр.255, арк.33, 41.
17. Там само, арк.53–60, 65.
18. Там само, арк.14–18; Пашенко Володимир. Православ’я в новітній історії України. – Частина перша. – Полтава, 1997. – С.299–230.
19. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.5407, арк.1, 2.
20. ЦДАВО України, ф.4648, оп.3, спр.223, арк.2.
21. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.5407, арк.121; спр.5488, арк.110, 111; спр.5663, арк.48; ЦДАВО України, ф.4648, оп.3, спр.285, арк.31.
22. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.6007, арк.60, 61.
23. РДАНІ, ф.5, оп.33, спр.215, арк.166–170.
24. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.5778, арк.42–44.
25. Там само, арк.38–40.
26. Законодательство о религиозных культурах. – М., 1969. – С.45.
27. Пашенко Володимир. Православ’я в новітній історії України. – Частина друга. – Полтава, 2001. – С.70.
28. ЦДАВО України, ф.4648, оп.3, спр.285, арк.2, 3.
29. Законодательство о религиозных культурах. – М., 1969. – С.45–49.
30. ЦДАГО України, ф.1, оп.8, спр.3116, арк.21–22; спр.3120, арк.37.
31. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 году). – М., 2000. – С.388.
32. ЦДАГО України, ф.1, оп.8, спр.3124, арк.53, 128–129.

33. ЦДАВО України, ф.4648, оп.4, спр.350, арк.63, 83, 84.
 34. Там само, спр.294, арк.4–10.
 35. Там само, арк.11–13.
 36. Там само, спр.350, арк.127–128.
 37. Там само, оп.1, спр.323, арк.251, 252, 252 а; ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.6007, арк.42.

38. Законодавство про релігійні культу. – К., 1973. – С.94, 99.
 39. Там само. – С.99–100; ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.3938, арк.17–18.
 40. ЦДАВО України, ф.4648, оп.5, спр.1, арк.21, 21зв., 22, 22 зв.; Законодавство про релігійні культу. – К., 1973. – С.95–98.

V.VOYNALOVYCH

PATERNI OF DEVELOPMENT OF INSTITUTES OF STATE ADMINISTRATION AND POLITICAL CONTROL IN THE SPHERE OF RELIGION (END OF 50th – THE FIRST HALF OF 60th YEARS OF XX CENTURY)

The features of development of institutes of state administration are explored, the character of political control is found out in the sphere of religion, the policy of the soviet state is described in the field of state-church relations in 1950–1960th.

Key words: *paterni of development, institutes of state administration, political control, religion, Ukraine.*

УДК 327+322.2
 ББК 66.4(0)

Олег Білоус

РЕЛІГІЙНО-КОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН (1991–2001 рр.)

У статті розглядаються проблеми державно-церковних взаємин в Україні в перше десятиліття незалежності. Акцентується увага на різних аспектах взаємовідносин між релігійними, церковними структурами й державними органами. Наголошується на необхідності та важливості міжконфесійного та державно-церковного діалогу.

Ключові слова: *держава, церква, релігійна організація, міжконфесійні взаємини, державно-церковні відносини, поліконфесійність.*

Пошук дієвої моделі державно-церковних відносин та визначення основних засад сучасної державної політики щодо релігії і церкви розпочалися ще до проголошення незалежності України. Формуванню нової парадигми відносин владних структур із церквою передувало значне підвищення активності в релігійно-церковному середовищі наприкінці 80-х – поч. 90-х рр. ХХ століття.

Для врегулювання відносин органів державної влади з релігійними організаціями в умовах демократизації суспільства 23 квітня 1994 р. було прийнято Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”. У ньому визначено базові принципи державно-церковних відносин, які в цілому відповідали основним засадам функціонування релігії та церкви в розвинутих державах: відокремленість церкви від держави й школи від церкви, світський характер держави, проголошення рівності релігій перед законом і рівності громадян, незалежно від їхнього ставлення до релігії, запровадження реєстрації

Статутів (положень) релігійних організацій із метою набуття ними статусу юридичної особи, невтручання держави в діяльність релігійних організацій, курс на повернення релігійним організаціям націоналізованих у минулому культових будівель і майна, наявність спеціального уповноваженого органу державної виконавчої влади, покликаного сприяти реалізації державної політики щодо релігії та церкви, контроль за дотриманням чинного законодавства про релігію та церкву [1, с.283].

Зі здобуттям Україною незалежності гостро постало питання про втілення в життя закладеної в законі моделі державно-церковних відносин.

На формуванні нових державно-церковних відносин позначався тягар старої радянської системи в ставленні до релігії та церкви. Адже на початку 1990-х рр. підходи значної кількості політиків та чиновників до цих питань були ще значною мірою радянськими. Так, хоча відпо-

відно до законодавства України церква проголошувалася відокремленою від держави, у перші роки незалежності цей принцип, як і в радянські часи, усіяло порушувався – владні структури продовжували втручатися у внутрішні справи церкви.

На початку 90-х років в Україні найбільший вплив у суспільстві мали такі церкви, як Українська православна церква, що була в юрисдикції Московського патріархату, Українська автокефальна православна церква та Українська греко-католицька церква. Зважаючи на те, що вплив цих церков поширювався лише в окремих регіонах, жодна з них не могла взяти на себе роль виразника загальнонаціональних інтересів.

Незважаючи на законодавче закріплення принципу рівності релігій перед законом, тодішня офіційна влада, яка вийшла з колишніх компартійних структур, узяла курс на підтримку однієї з церков – спочатку Української православної церкви, а потім Української православної церкви – Київський патріархат, які по чергово очолював відомий церковний діяч митрополит Філарет.

Тодішній Президент України Л.Кравчук намагався втілити в життя одну з ідей своєї виборчої програми – “У незалежній державі – незалежна церква”, практично зреалізувати яку мав митрополит Філарет. З цією метою Л.Кравчук звернувся до Московського патріарха Алексія II з проханням позитивно вирішити питання щодо надання автокефалії Українській православної церкві [2, с.270–271].

Проте Архієрейський собор Російської православної церкви, що відбувся з 31 березня до 4 квітня 1992 р., розцінив це звернення як втручання українського уряду в церковні справи й переніс його розгляд на майбутній церковний собор, що мав відбутися в 1995 р. Більше того, Архієрейський собор зобов’язав митрополита Філарета, який на соборі Української православної церкви, що проходив 1–3 листопада 1991 р., поставив питання про автокефалію, подати у відставку. Проте підтримуваний офіційною владою митрополит Філарет не тільки не подав у відставку, а й визнав постанови Архієрейського собору Російської православної церкви недейсними. Московський патріархат грубо розправився над митрополитом Філаретом, позбавивши його всіх ступенів священства, чернечого сану. А 27 травня 1992 р. у м. Харків було проведено Архієрейський собор Української право-

славної церкви, що перебуває в юрисдикції Московського патріархату, де було обрано нового предстоятеля Української православної церкви – митрополита Володимира (Сабодана) [3, с.7–10].

Зі свого боку, Президія Верховної Ради України та Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України по-своєму зреагували на рішення Харківського церковного собору, оголосивши його таким, що суперечить чинному законодавству [2, с.280–281]. Тим самим було покладено початок конфлікту між українською владою і Московським патріархатом. Своєрідною відповіддю на Харківський церковний собор було скликання в Києві за активної участі влади та політиків національної орієнтації так званого “об’єднавчого собору”, на якому прийнято рішення про створення Української православної церкви – Київський патріархат. Патріархом цієї церкви обрано Мстислава (Скрипника), а його заступником – митрополита Філарета.

Однак патріарх Мстислав, без участі й благословіння якого відбувся цей собор, не визнав його рішень. Виникла парадоксальна ситуація, коли, як пише О.Шуба, “внаслідок об’єднання Української православної і Української автокефальної православної церков в одну до двох наявних паралельних церковних структур додалася третя – Українська православна церква – Київський патріархат” [4, с.213]. Реєстрація створеного на базі статуту Української автокефальної православної церкви ще й статуту Української православної церкви – Київський патріархат призвела до втрати цієї церквою статусу юридичної особи, за відновлення якого їй довелося довго боротися.

У цих умовах офіційна влада взяла курс на перетворення Української православної церкви – Київський патріархат у державну церкву, яка мала бути єдиним репрезентантом усього українського православ’я. Однак Українська автокефальна православна церква, не бажаючи бути поглинутою Українською православною церквою – Київський патріархат, після смерті патріарха Мстислава провела свій собор і обрала нового патріарха – Димитрія (Ярему). Українська православна церква – Київський патріархат теж скликала собор, на якому патріархом обрано Володимира (Романюка), а його заступником – митрополита Філарета. Після проведення цих соборів протистояння в православному середовищі ще більше посилювалося.

Українська православна церква – Київський патріархат за дієвої підтримки влади, у свою чергу, доклдала зусиль для утвердження себе як церкви державної. “Я за державну Церкву”, – заявив патріарх цієї церкви Володимир (Романюк) [5]. Такої ж позиції пізніше дотримувався і його наступник митрополит Філарет, який наполягав на тому, що Конституція України “не повинна закріплювати рівноправного становища всіх конфесій в Україні, привілеї повинні бути для національної, традиційної церкви, тобто УПЦ-КП” [6]. Окрім кроків, спрямованих на утвердження Української православної церкви – Київський патріархат як державної, влада продовжувала докладати зусиль до набуття церквою автокефального статусу. З цією метою було направлено звернення Уряду України до Вселенського патріарха та здійснено візит до нього віцепрем’єр-міністра М.Жулинського.

Однією з проблем, яку доводилося спільно розв’язувати церкві й державі, була проблема набуття автокефалії. Значною перешкодою на шляху до цієї мети було, як уважає С.Плохий, зіткнення територіальної і національно-культурної концепцій автокефалії [7, с.112]. Справді, Українська автокефальна православна церква, пропонуючи національно-культурну концепцію автокефалії, не могла стати базою для створення єдиної національної церкви, оскільки мала вплив, обмежений лише західним регіоном. Поширення її впливу в російськомовних регіонах (на Сході, Південному Сході, Півдні України) було проблематичним.

В умовах відокремлення церкви від держави не могла бути реалізованою і модель проголошення автокефалії православної церкви державним декретом. Однак найбільшою мірою здобуттю автокефалії зашкодила поспішність влади. Адміністрація Президента України Л.Кравчука, ігноруючи по суті принцип відокремлення церкви від держави, суттєво політизувавши релігійне середовище, стала на шлях відкритої підтримки Української православної церкви – Київський патріархат, тим самим замість ужиття невідкладних заходів щодо розв’язання релігійного конфлікту ще більше поглиблювала його.

Причин невдач у державній релігійній політиці було чимало: надмірна заполітизованість суспільства, влади й церкви, спроби використання релігії як знаряддя політики; відсутність науково обґрунтованої концепції державно-цер-

ковних відносин та невдалий вибір пріоритетів у релігійно-церковній сфері, втручання держави та політичних сил у справи церкви, дії влади за принципом симпатій до одних церков і антипатій до інших; відсутність єдиних підходів владних структур і різних політичних сил до розв’язання релігійного питання, значний вплив радянської моделі державно-церковних відносин на релігійно-церковне життя в Україні; недостатнє використання досвіду та уроків минулого в релігійно-церковній політиці; поспішність влади в здобутті автокефалії церкви; підтримка на державному рівні скомпрометованого в церковних колах ієрарха митрополита Філарета; відсутність реального прогнозу щодо можливих наслідків державної політики в релігійно-церковній сфері та проголошення автокефалії в запропонований спосіб.

Розв’язання низки проблем, що накопилися в релігійно-церковному житті в перші роки незалежності України, було можливим лише на основі неухильного дотримання положень та норм чинного Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, який розцінений міжнародними експертами як досить демократичний.

З приходом у 1994 р. до влади Президента України Л.Кучми поза його увагою не залишилися питання релігійно-церковного життя. Владні структури почали докладати зусиль до подолання кризи в релігійно-церковному житті й спрямування його в нормальне русло. Були значно скориговані основні напрями державної релігійної політики. Передусім зроблено спробу повернути релігійно-церковне життя в рамки чинного Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”. Церкви та релігійні організації по-різному поставилися до такої політики: одні її підтримували (Українська православна церква, протестантські релігійні організації, новітні релігійні течії тощо), інші – засуджували (Українська православна церква – Київський патріархат, Українська автокефальна православна церква, Українська греко-католицька церква та ін.).

Особливо невдоволена діями влади була Українська православна церква – Київський патріархат, яка по суті позбулася державної підтримки на найвищому рівні. Її представники найбільшою мірою звинувачували Президента України та владні структури в такій церковній політиці, яку вони називали не інакше як анти-українською чи проросійською.

Ситуація в стосунках між державою та цією церквою значно загострилася під час масового побиття представниками правоохоронних органів учасників похоронної процесії патріарха Володимира (Романюка) на Софійському майдані в Києві 18 липня 1995 р. Ця подія значно посилювала напруженість у суспільстві, підірвала міжнародний авторитет України, підтвердила небезпеку політизації церковного середовища, засвідчила нерозвиненість української демократії [8]. У цій ситуації Українська православна церква – Київський патріархат звинуватила владу в порушенні прав людини, невинуватому застосуванні сили, а влада – церкву та воєнно-політичну організацію УНА-УНСО в невиконанні її розпоряджень. З приводу цієї події зі своїми заявами виступило чимало політичних партій. Події на Софійському майдані засвідчили, що в основі міжконфесійного протистояння лежать соціально-політичні проблеми українського суспільства.

У подальшому основні засади державно-церковних відносин були закріплені в Конституції України. Відповідно до ст.35 Основного Закону України “кожен має право на свободу світогляду та віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров’я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова” [9]. У разі наявності в громадянина релігійних переконань, які забороняють використання зброї, Конституція України надавала право заміни виконання військового обов’язку альтернативною (невійськовою службою) [9].

Важливим кроком на шляху розв’язання тугого вузла релігійно-церковних проблем, пошуку шляхів до міжконфесійного порозуміння було створення в 1996 р. Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, яка мала статус міжконфесійного консультативного дорадчого органу [10, с.187–194].

До формування нового типу відносин між церквою та державою з метою розв’язання проблем, що мали місце в цій сфері, почали активно

прилучатися науковці, громадськість. Було проведено низку заходів (наукові, науково-практичні конференції, круглі столи тощо) з участю релігійних діячів, міжнародних фахівців та експертів, на засіданнях яких обговорювалися актуальні проблеми релігійно-церковного життя в Україні, стосунків держави й церкви, удосконалення законодавства про релігію та церкву. Однак до рекомендацій, вироблених учасниками цих заходів, владні структури прислухалися мало.

Важливою подією в подальшому розвитку відносин держави й церкви стало підписання 21 липня 1997 р. у присутності Президента України Л.Кучми “Меморандуму християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних відносинах” [11]. Цей документ був прийнятий у церковних та політичних колах неоднозначно. Якщо Українська православна церква – Московський патріархат поставилася до нього позитивно, то Українська православна церква – Київський патріархат розцінила його як остаточну втрату своєї підтримки з боку держави, інші вбачали в підписанні цього документа політичну акцію, спрямовану на підвищення іміджу влади перед майбутніми виборами [12]. Відтак прийняття цього Меморандуму очікуваного результату не дало, оскільки ініціатива його підписання виходила не стільки “знизу”, від церков та релігійних організацій, скільки “згори”, тобто від владних структур. Тому міжконфесійні відносини, як і раніше, продовжували залишатися складними, мали місце непоодинокі факти порушення чинного законодавства про релігію та церкву. Влада в особі Державного комітету України у справах релігій змушена була звертатися до політичних та релігійних лідерів із закликами до міжцерковного примирення та порозуміння, не вдаватися до використання релігійних почуттів у політичній боротьбі тощо [13]. Держава намагалася підтримувати добрі стосунки з усіма церквами та релігійними організаціями. Передусім розвивалися стосунки влади з найчисленнішою і найвпливовішою релігійною організацією – Українською православною церквою. З цією метою владними структурами вживалися різноманітні заходи: Президент України Л.Кучма та його оточення, виявляючи симпатії саме до цієї церкви, брав участь у різних церковних заходах, релігійні діячі були нагороджені почесними державними нагородами (митрополит Володимир (Сабодан) – орденом Ярослава

Мудрого V ступеня, митрополит Харківський і Богодухівський – почесною відзнакою Президента України, єпископи Симферопольський Лазар (Швець) та Білоцерківський і Богуславський Серафим (Залізницький) – орденом “За заслуги” III ступеня) [14].

Була підписана Спільна угода про взаємодію Української православної церкви й державного комітету у справах релігій у справі охорони кордону тощо [15]. Поступово налагоджувалися та нормалізувалися відносини владних структур з іншими православними церквами, зокрема Українською православною церквою – Київський патріархат та Українською автокефальною православною церквою. І хоча ці церкви ще мали чимало претензій до владних структур, проте напруга у відносинах між ними й владою поступово спадала. Нормалізації відносин між державою і церквою сприяла Заява Президента України про морально-політичну реабілітацію Церкви, зроблена в червні 1999 р. [16].

Великі надії на нормалізацію відносин церкви й держави, послаблення конфліктності та протистояння в релігійному середовищі, покращення міжконфесійних відносин, особливо між християнськими церквами, покладалися на святкування 2000-ліття Різдва Христового, яке відзначалося як на церковному, так і на державному рівні [17]. Свідченням дотримання владою принципу однакового ставлення влади до всіх конфесій було й те, що осторонь її уваги не залишилися й Українська греко-католицька та римо-католицька церкви. Українська влада, зокрема, почала вести більш активну політику щодо Ватикану (зустрічі Президента України Л.Кучми з папським нунцієм Антоніо Франко, Папою Римським Іваном-Павлом II у м. Гнезно (Польща), зустріч міністра закордонних справ України Г.Удовенка з Папою Римським, візит в Україну державного секретаря Ватикану А.Содано та освячення Апостольської нунціатури, обмін делегаціями між Києвом і Римом, візит до Риму Прем'єр-міністра України В.Пустовойтенка, вручення папі офіційного запрошення відвідати Україну, вирішення питання щодо відкриття посольства України у Ватикані, відкриття кафедрального собору УГКЦ у Києві тощо) [18].

Особливе значення в розвитку та зміцненні стосунків між Україною та Ватиканом має пастирський візит до України Папи Римського Івана-Павла II (21–27 червня 2001 р.). Незважаючи на суперечливе ставлення до нього пред-

ставників інших релігій, передусім Української православної церкви, візит відбувся успішно й сприяв не тільки нормалізації відносин між Україною і Ватиканом, а й сприяв зміцненню міжнародного іміджу України у світі.

Таким чином, з часу проголошення незалежності української держави владними структурами постійно здійснювався активний пошук прийнятної і дієвої моделі державно-церковних відносин, основних засад державної політики щодо релігії і церкви. Особливістю цього пошуку було те, що він відбувався в контексті тогочасного суспільно-політичного розвитку України, який характеризувався гострим політичним протистоянням та міжцерковним протистоянням.

У перші роки незалежності України (1992–1994 рр.) владні структури намагалися виробити модель, за якої була б створена єдина національна церква зі статусом державної або близьким до цього. Державна політика, в основі якої лежала ідея створення єдиної національної церкви зі статусом державної в умовах поліконфесійного українського суспільства, переконливо довела не тільки її неспроможність, а й небезпеку. Це призвело в середині 90-х рр. до значного напруження відносин між церквою та державою, що змушувало в подальшому докласти чималих зусиль для подолання наслідків такої політики та пошуку шляхів до встановлення партнерських стосунків держави з релігійними організаціями.

Характерною особливістю державно-церковних відносин першого десятиріччя незалежності України було те, що основна увага владними структурами приділялася розв'язанню проблем традиційних церков, у той час як іншим релігійним організаціям приділялося значно менше уваги. Щодо цих релігій проводилися поодинокі, як правило, політично кон'юнктурні акції (зустрічі Президента України з керівниками церков і релігійних організацій напередодні якихось політичних заходів чи подій), які в подальшому не мали належного продовження.

Разом із тим, через помилки та суб'єктивізм владних структур у підходах до розв'язання релігійно-церковних проблем та недосконалість законодавчої бази з'явилися нові проблеми. Їх успішне розв'язання пов'язане в основному з подальшою демократизацією релігійно-церковного життя, гармонізацією державно-церковних стосунків, які можливі за

умови оновлення чинного законодавства про релігію та церкву. Адже в період духовно-релігійного відродження невідповідність чинної нормативно-правової бази реальному стану релігійно-церковного життя вочевидь стала зрозумілою.

І все ж таки, незважаючи на труднощі та упущення, порівняно з радянським періодом відносини церкви й держави в незалежній Україні змінилися докорінно. Держава намагалася будувати свою політику з урахуванням конфесійної ситуації, перебігу подій у релігійно-церковній сфері.

1. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №25.
2. Неправда московських анафем. – К., 1999.
3. Постановлення Собора Украинской Православной Церкви // Журнал Московской Патриархии. – 1992. – №10.
4. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К., 1999.
5. Інтерв'ю з патріархом Володимиром Романюком // Урядовий кур'єр. – 1995. – 17.05.
6. Прес-конференція глави УПЦ-КП Філарета (Денисенка) // Агенція релігійної інформації. – 1995. – №51.

O.BILOUS

RELIGIOUSLY-CONFESSION POLICY OF THE UKRAINIAN STATE IN THE CONDITIONS OF TRANSFORMATION OF PUBLIC RELATIONS (1991–2001)

The problems of state-church mutual relations in Ukraine in the first decade of independence are examined in the article. Attention on different aspects of mutual relations between religious is accented, church by structures and state organs is marked on a necessity and importance of interconfession and state-church dialog.

Key words: state, church, religious organization, interconfession mutual relations, state-church relations, policonfesiynist.

УДК 324.724

ББК 63.3(4УКР)

Микола Марчук, Тетяна Горбаль

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В ОСВІТНІЙ ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИКІВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-х років ХХ ст.

У статті досліджується політика більшовиків у галузі освіти національних меншин у першій половині 20-х років ХХ ст. Автор аналізує зміну становища національної освіти в Україні, основною причиною якої було бажання більшовиків збільшити кількість своїх прихильників серед представників національних меншин України.

Ключові слова: національні меншини, національна освіта, педагогічні курси, національні школи.

Сучасний етап української історії багато в чому є аналогічним за складністю суспільно-політичних процесів, що відбувалися в роки національного відродження та боротьби за відновлення української державності в 1917–1920 рр. та на початках утвердження радянської

7. Плохій С. Державна церква в Україні: ідеї, моделі, реалії // Сучасність. – К., 1994. – №7–8.

8. Шуба О. Смерть патріарха // Демократична Україна. – 1995. – 21.08.

9. Конституція України. – К., 1997.

10. Калашник П. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, її місце і роль у розвитку державно-церковних відносин // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. – К., 2001.

11. Урядовий кур'єр. – 1997. – 23.07.

12. Єленський В. Настав час робити перші кроки // Парафіяльна газета. – 1997. – №5.

13. Звернення Державного комітету України у справах релігій // Агенція релігійної інформації. – К., 1996. – 19.01.

14. Агенція релігійної інформації. – К., 1996. – 3.05.

15. Рачинський С. Моральний дух кордону охоронятиме Церква // День. – 1998. – 4.12.

16. Заява Президента України Л.Д.Кучми // Урядовий кур'єр. – 1999. – 12.06.

17. Нетлінні і вічні християнські цінності. Виступ-привітання Президента України Л.Д.Кучми на урочистій академії, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового // Урядовий кур'єр. – 2000. – 25.01.

18. Агенція релігійної інформації. – К., 1996. – 24.05.

влади у 20-х рр. ХХ ст. Схожість цих періодів полягає в тому, що як тоді, так і тепер формується політична нація українців, які представляють незалежну українську державність.

Сповнені політичної боротьби й подолання економічної розрухи, перші роки радянської

влади в Україні були не найбільш сприятливими щодо вирішення проблем культурно-освітнього розвитку національних меншин. Однак неправомірно вважати, що вони цілком лишилися осторонь уваги й практичної діяльності радянського уряду, його освітніх органів, хоча б виходячи з тих прагматичних міркувань, що пролетарській владі потрібні були союзники не лише в селянському середовищі, а й в особі національних меншин. Підстав для цього було більш ніж достатньо – з точки зору як внутрішніх обставин, так і зовнішньополітичних факторів.

У числі перших законодавчих актів, що визначали параметри функціонування закладів освіти національних меншин в Україні, була постанова Народного комісаріату освіти від 9 березня 1919 р. “Про обов’язкове вивчення в школах місцевої мови, а також історії та географії України”, в якій наголошувалося, що, зважаючи на відміну державної мови й проголошення всіх місцевих мов рівноправними, НКО надає право населенню на місцях визначати мову викладання в школах, причому мають бути забезпечені інтереси всіх національних груп. Як першочерговий крок, Наркомос уважав за необхідне ввести в школах усіх типів обов’язкове викладання однієї з місцевих мов. Тобто в школах із російською мовою викладання, яких усе ще була переважна більшість, мала викладатися або українська, або польська, або єврейська мова; у районах проживання колоністів – відповідно німецька, чеська чи інші мови [7, с.22].

Основу цього рішення складала урядова постанова від 26 січня 1919 р., суть якої зводилася до державного забезпечення вільного розвитку національної освіти. У ній заважувалося: “Відкидаючи всякий національний утиск, що є лише машкарою класового панування, тимчасовий робітничо-селянський уряд України оголошує, що мова викладання в школах залежатиме від волі місцевого робітничого та селянського населення. Щодо вищої школи, то утворення рівнобіжних (паралельних) курсів на різних вживаних мовах України уможливить кожному вчитися своєю рідною мовою...” [2, с.46].

Слід зазначити, що на практиці ці і їм подібні декларовані наміри втілювалися в житті з подоланням значних труднощів, мали суперечливий характер, неоднозначні наслідки. Нерідко це залежало не стільки від загальнодержавних чинників, скільки від позиції органів місцевої влади. Хоча протягом усіх 20-х років

спостерігалися прояви шовіністичного русифікаторства й на більш високому рівні, часом – антисемітські настрої (у меншій мірі – антипольські, антинімецькі тощо).

Важливим фактором, що впливав на становище освіти національних меншин в умовах громадянського протистояння в українському суспільстві, були міжнародні відносини. Наприклад, загострення радянсько-польських чи радянсько-румунських стосунків оберталася певною байдужістю і до проблем національної освіти відповідних етнічних груп населення.

У перші роки радянської влади розв’язання тих чи інших конкретних проблем організації освіти національних меншин носило ситуативний характер. Окремі звертання з місць до вищих інстанцій, центральних партійних органів чи Наркомосу УСРР, давали певні результати й допомагали вирішувати конкретні проблеми освітніх закладів національних меншин.

Для планомірності й компетентності розв’язання освітніх проблем національних меншин у 1921 році було створено спеціальний орган – Рада з освіти національностей при Наркоматі освіти (Раднацмен), що складалася з Польського, Німецького й Литовського національних бюро та Татарського бюро в Донбасі. На місцях при відділах народної освіти створювалися відповідні національні секції, які відповідали за виконання урядової програми освіти нацменшин. Уже в серпні 1922 року був прийнятий програмний документ Раднацмену – “Положення про організацію справи освіти національних меншостей, які населяють територію УСРР”. У ньому були визначені основні засади розвитку освітньої системи для національних меншин. Положення визначало, що мета Раднацмену – правильна постановка й загальне керівництво культурно-освітньою роботою національних бюро НКО та їх органів, проведення через національні бюро відповідних заходів НКО, а також узагальнення досвіду роботи окремих нацбюро. У свою чергу завданням національних бюро було безпосереднє керівництво всією культосвітньою роботою серед національних меншин в Україні, залучення їх до культурного будівництва радянської влади. У справі освіти національних меншин члени нацбюро, як говорилося в положенні, були провідниками загальних наукових і організаційних основ роботи і всієї культосвітньої політики НКО, а стосовно роботи серед нацменшин – відповідали за фактичну постановку культосвітньої робо-

ти в їх середовищі. Загалом же положення регламентувало структуру й завдання органів освіти національних меншин згори донизу [1, с.94].

У становленні концептуальних основ освіти національних меншин рубіжним став 1923 рік, коли на вищому партійно-державному рівні був проголошений курс на коренізацію. І хоча спочатку цей процес розвивався відносно повільно, а про реальні досягнення коренізації можна було говорити лише в другій половині 20-х років, певні зрушення були помітні вже й тоді. У руслі цього курсу була створена Центральна комісія у справах національних меншостей при ВУЦВК, яка відіграла винятково важливу роль у житті національних меншин, працюючи, зокрема, і над розбудовою їх національного шкільництва.

Характеризуючи розвиток освіти національних меншин в Україні в першій половині 20-х років, голова Раднацмену Я.Ряппо зазначав, що завдання організації шкіл національних меншин радянський уряд розв’язував передусім через державне забезпечення їх матеріальних потреб [6, с.108].

Становище єврейської школи до революції було більш ніж складним. Національної освітньої системи як такої не існувало – ні в політичному визначенні, ні в практичній постановці. Єврейські школи потерпали від нестачі коштів, здебільшого містилися в непристосованих приміщеннях, гостро бракувало навіть найнеобхіднішої навчальної літератури. Українським був освітній рівень учителів, що забезпечували освітній процес у єврейських школах. Ці, як і багато неназваних проблем, лишилися притаманними єврейським школам і в перший період після встановлення радянської влади. Проте був офіційний намір цієї влади на державному рівні вирішувати ці проблеми, що й становило основне завдання центральної єврейської секції, створеної при Наркомосі УСРР у 1920 році, та відповідних підрозділів на місцях. Однак, як і раніше, головною проблемою залишалася проблема фінансування. Держава була неспроможна виділяти необхідні кошти, а оскільки учнями єврейських шкіл були переважно діти з бідних верств населення (більш заможні відвідували в основному російські або українські школи), які не платили за навчання, то школи не мали й цього джерела фінансування.

За таких умов позначився деякий поворот до кращого. Одну з головних причин цього бачимо в тому, що єврейське учительство активно включилося в процес розбудови національної

школи та, у зв’язку із зазначеними вище обставинами, серйозно взялося за підвищення професійної кваліфікації, відвідуючи численні, створені переважно за державний кошт, курси перепідготовки вчителів. У цьому контексті необхідно розглядати й значне поживлення роботи щодо забезпечення єврейських шкіл відповідною навчальною літературою. На 1924 рік Держвидав України випустив п’ять найменувань найнагальніших підручників загальним тиражем 25 тис. примірників. Ще десять найменувань (тираж – 37 тис.) випустило єврейське громадське об’єднання “Культурліга” за підтримки єврейського бюро при Наркоматі освіти УСРР [3, с.59]. В умовах швидкого зростання мережі національних єврейських шкіл цього було явно недостатньо, і проблема підручників залишалася однією з найгостріших.

За відомостями НКО на 1 січня 1923 року в Україні вже діяло 268 єврейських трудшкіл, в яких навчалось майже 42 тис. учнів та працювало 1562 педагоги. Наступного року кількість шкіл збільшилася до 292, при цьому значно зросла кількість учнів та навчальних груп у самих школах, дещо покращилася (за наркомівським аналізом) якість навчання і, відповідно, його результативність [3, с.57].

Більш складною була ситуація з профшколами. На 1 січня 1923 року НКО УСРР мав відомості про 30 існуючих профшкіл. Їх доля залежала від того, чи будуть вони переведені на державне утримання, оскільки добровільне фінансування Товариства Ремісничої Праці не забезпечувало належного рівня навчання. В умовах офіційного курсу на коренізацію, здійснення якого почалося невдовзі і який для національних меншин означав, крім іншого, і розвиток традиційних видів господарювання, названа проблема почала вирішуватися саме в руслі розширення державного фінансування національної освіти.

Щодо становища німецьких навчальних закладів, то воно було помітно кращим. І хоча їх інфраструктура, розвинена за часів царизму й частково в період гетьманату, сильно постраждала під час Першої світової та громадянської війн, соціальних катаклізмів перших років радянської влади, потенціал німецьких колоній давав можливість активного відновлення та розвитку національних навчальних закладів, і вже в 1923 році намітилося їх суттєве піднесення. За даними Наркомосу республіки на цей рік

існувало 626 німецьких шкіл із 35862 учнями і 966 вчителями в них. Переважно більшість шкіл становили трудшколи з 3–4-річним терміном навчання. У них навчалось близько 60% дітей відповідного віку. Хоча і в даному випадку також існувала нерівномірність. Так, у південних та південно-східних губерніях – Катеринославській, Харківській – навчалось близько 80% дітей, у той час як на Волині – лише близько 25% дітей німецької національності відповідного віку [3, с.63].

Загальне становище національної освіти в середовищі німецького етносу було найкращим з-поміж інших національних груп в Україні, і існувала цілком реальна перспектива в найближчому майбутньому повністю забезпечити українських німців національними школами. Хоча назвати цей процес безпроблемним аж ніяк не можна. Так як і інші, німецькі школи потерпали від дефіциту підручників і навчальної літератури. Старі підручники, якщо вони й збереглися, були визнані непридатними з ідеологічних міркувань, а нових, навіть букваря, катастрофічно не вистачало. Стабільний буквар офіційно визнаного змісту з'явився лише в березні 1924 року й був першою навчальною книгою німецькою мовою, виданою Держвидавом України за весь час радянської влади. Пізніше вийшли й інші новорозроблені та перекладені з інших мов підручники, була отримана певна кількість навчальної літератури з Німеччини.

Слід зазначити, що хоча в Україні й працювало створене на початку 1922 р. Центральне німецьке бюро при Наркоматі освіти, проте наявними успіхами, а насамперед самим існуванням національних шкіл, німецькі колонії завдячували самі собі. Матеріальне забезпечення шкіл, навчального процесу в цілому брали на себе громади, які компенсували освітні витрати на договірних засадах з органами народної освіти. Як правило, ці договори виконувалися господарчими союзами колоністів на 85–90% [3, с.61].

Напруженість у взаємовідносинах між колоністами й органами державної влади викликало намагання останньої проводити в життя Декрет про відокремлення школи від церкви. Ситуація ускладнювалася тим, що німецькі школи традиційно розміщувалися під одним дахом із молитовними будинками. Органи влади не погоджувалися на таке поєднання й дилему – кому повинне належати приміщення – школі чи релігійній громаді, вирішували, як правило, на користь школи.

Більш складною проблемою залишалось забезпечення німецьких колоністів національними закладами профосвіти. На початок 1924 р. діяли два німецьких педкурси, одні медичні курси й три сільськогосподарські профшколи. До того ж усі вони працювали лише в одній Катеринославській губернії. Тож перед органами освіти стояло нагальне завдання сприяти відкриттю нових закладів профосвіти й подбати про їх більш рівномірне розміщення в регіонах проживання німецької національної меншини.

На початку 20-х років становище національної освіти українських поляків було складним через причини, зумовлені політичними факторами. Ідеться про наслідки радянсько-польської війни, негативний вплив яких почав притуплятися лише в 1923 р. у контексті прийнятої на вищому партійному рівні політики коренізації. Оскільки до революції польська освіта перебувала під заборонаю, то була відсутня й відповідна база, не існувало напрацювань і традицій, більш-менш розвиненої освітньої інфраструктури взагалі. Через це новостворювана польська школа особливо гостро відчувала дефіцит матеріальної бази, навчальної літератури, учителів. Оскільки матеріальне становище українських поляків, як і їх громадських організацій, було таким, що про фінансування національної освіти на громадських засадах не могло бути й мови, то держава взяла польські школи на бюджетне утримання.

Однією з найгостріших серед усіх нагальних потреб була проблема освітянських кадрів, і полягала вона в низькій кваліфікації польського вчителства. Значна частина його мала лише нижчу освіту, немало зустрічалось навіть малописьменних вчителів. Таке становище призвело до створення курсів перепідготовки вчителів для польських шкіл. Перші з них були відкриті в Києві й Бердичеві. Налагоджувалася більш-менш упорядкована система підготовки вчителів, які могли б викладати в старших групах трудшкіл, адже з 232 польських шкіл, які, за даними НКО УСРР, працювали в республіці в 1923/24 навчальному році, було лише 9 семирічок, решта – з 3–4-річним терміном навчання [3, с.66]. Польських національних профшкіл не було взагалі.

Новим кроком у розвитку освіти іноетнічного населення України стало створення в 1924 р. Центральної комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК, яка відіграла винятково важливу роль в організації їх суспільного

життя, у тому числі і в розбудові національного шкільництва. Метою комісії були розробка й сприяння втіленню в практику заходів, що впливали з національної політики радянської влади. Комісія часто брала на себе вирішення питань, які з точки зору “великої політики” були малопомітними, але практичне значення яких на місцях набувало виняткової важливості. Так, на пропозицію комісії, норма учнів шкільної групи для нечисленних і розпоросених територіально нацменшин була зменшена вдвоє (з 40 до 20 осіб), що дозволило значно розширити мережу етнічно-національних шкіл.

Показником перших успіхів у розвитку освіти національних меншин в УСРР можна вважати такий: у 1924/25 навчальному році в республіці діяло 1565 російських, 566 німецьких, 342 єврейські, 255 польських, 43 болгарські, 10 чеських, 3 вірменські та 1 шведська (усі за мовою викладання) шкіл, а в наступному навчальному році – 1214 російських, 625 німецьких, 457 єврейських, 337 польських, 74 болгарські, 17 чеських, 5 вірменських, 1 шведська [8]. Зрозуміло, що статистика сама по собі не дає об'єктивного, а тим більше всеохоплюючого уявлення про стан справ у тій чи іншій сфері суспільного життя.

Однією з основних проблем розбудови освіти для національних меншин залишалася кадрова проблема, що полягала передусім у дефіциті вчителів для національних шкіл та низькому рівні кваліфікації їх переважаючої частини. Тож перед вищими освітніми органами, як і перед урядом узагалі, постало завдання в стислі терміни забезпечити належним педагогічним персоналом школи для національних меншин.

Найоперативнішими заходами в цьому напрямі, до яких вдалися владні органи, стали міжреспубліканські обміни освітянськими кадрами – українські вчителі направлялися на роботу в інші радянські республіки, у місця проживання значних компактних груп українців, а звідти у свою чергу прибували працівники освіти, які мали працювати в національних школах України. Відбувалося також направлення молоді для навчання в педагогічних закладах інших республік. В організаційному плані такий взаємообмін не становив труднощів, оскільки така тактика вписувалась у загальну стратегію національної політики радянської влади і правлячої більшовицької партії. Інша річ, що розв'язати проблему лише в такий спосіб було практично

неможливо з ряду причин, у тому числі й матеріально-побутового характеру.

Реальне вирішення проблеми було можливим лише за умови налагодження в самій Україні належної системи підготовки вчительських кадрів для шкіл національних меншин. Її створення почалося вже з початку 20-х років. Існуючих закладів педагогічної освіти національних меншин, відповідно реорганізованих в умовах радянського ладу, було явно недостатньо. Тож зусилля спрямовувалися передусім на розширення мережі навчальних установ, що мали забезпечити національну школу вчительськими кадрами. Динаміка їх зростання на початку 20-х років характеризується такими показниками [4, с.143]:

Педкурси	1920 р.	1921 р.	1922 р.	1923 р.
Єврейські	5	7	10	4
Німецькі	-	4	4	2
Польські	-	1	1	1

Слід зазначити, що наведені цифри стосуються лише нових закладів, що з'явилися в названий період. Паралельно вживалися заходи щодо зміцнення існуючих установ, зокрема шляхом переведення їх на державне фінансування (за рахунок бюджету). Так, у 1923 р. на держбюджет були переведені Житомирські єврейські, Хортицькі німецькі, Преславські болгарські педкурси, що забезпечувало передусім їх стабільну роботу.

Почала зростати й кількість слухачів нацпедкурсів, що було більш суттєвим показником, ніж зростання самої мережі педкурсів. Так, кількість слухачів на тих же Хортицьких педкурсах зросла в 1923 р., порівняно з попереднім роком, з 25 до 50 осіб, а на Пришибських німецьких курсах відповідно з 27 до 76 осіб [3, с.64].

Практикувалося створення короткотермінових курсів підготовки вчителів для початкових шкіл, оскільки лише силами вищих спекурсів розв'язати проблему вчительських кадрів для національних шкіл у стислі строки було неможливо. Проте вони розглядалися як другорядні заклади, про що свідчить той факт, що у всякого роду звітних і статистичних матеріалах, де йшлося про заклади освіти, фігурували лише трирічні, тобто вищі педкурси. Варто звернути увагу й на те, що наявність педкурсів націо-

нального спрямування не означала, що всі їх слухачі належали до відповідної національності.

Однією з причин такої ситуації була недостатня увага до викладання на деяких курсах національної мови і літератури. Недосконалість навчальних програм, як і низький професійний рівень тих, хто реалізовував їх в освітній практиці, відповідним чином відображалися на кваліфікаційному рівні випускників національних педкурсів. Не додавала професіоналізму майбутнім педагогам і надмірна заідеологізованість навчального процесу.

І все ж, є підстави для висновку, що в першій половині 20-х років у руслі офіційно проголошеної радянською владою національної політики немало було зроблено для становлення й розбудови освіти національних меншин. Поступова стабілізація в умовах непу внутрішньополітичної ситуації, відбудова економіки дозволяли збільшити фінансування на освіту. Відповідно зростала мережа культурно-освітніх закладів, на державне утримання переводилися заклади, які ще донедавна ледь животіли на громадський кошт. Набирала розмаху робота щодо створення підручничкової бази. Особлива увага приділялася вирішенню проблеми дефіциту кадрів у школах національних меншин.

Зрозуміло, що організація національної освіти відбувалася в умовах її радянзації та відповідної ідеологізації. Названі явища в середовищі нацменшин сприймалися неоднозначно. Якщо на офіційному рівні, зокрема під час всеукраїнських чи регіональних з'їздів, конференцій, нарад учителів національних шкіл, що проходили під пильною опікою партійно-державних органів, політика радянзації знаходила таке ж офіційне схвалення, то місцеве населення зустрічало її з незадоволенням, передусім із причин антирелігійного спрямування освітньої політики радянської влади.

Утім, що стосується загальної оцінки досягнень у сфері освітньо-культурного будівництва серед нацменшин, вона не була однаковою навіть на вищих шаблях партійно-радян-

ської влади. Так, Секретаріат Центральної Контрольної Комісії КП(б)У в постанові від 14 серпня 1926 р. визначав, що “в напрямку задоволення інтересів і культпотреб нацменшостей за останній час досягнуто значних успіхів”, зокрема в поширенні мережі культурно-освітніх установ [5, с.162]. У той же час Раднарком УСРР розглядав це питання вочевидь із більш критичних позицій, оскільки в постанові про задоволення культурних потреб населення національних районів від 23 грудня 1926 р. констатував, що “стан культурно-соціального будівництва серед населення нацрайонів на Україні, незважаючи на низку заходів, що їх було вжито урядом, все ж таки залишається незадовільняючим” [5, с.170]. Існуючої мережі шкіл соціалістичного виховання було недостатньо для охоплення всіх дітей шкільного віку. Не вистачало й профшкіл, які до того ж не були забезпечені всім необхідним для організації нормального навчального процесу.

Виходячи з цього, є підстави зробити висновок, що в першій половині 20-х років у національній освіті нацменшин відбулася стабілізація, яка, проте, повною мірою не відповідає як планам уряду, так і побажанням самих національних меншин.

1. УДЖ. – 1990. – №8. – С.94–99.
2. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. – 1919. – №4. – С.46.
3. Народня освіта на Україні. – Б.м., 1924. – С.57–66.
4. Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20–30 рр. – С.143–144.
5. Постанова Секретаріату Центральної Контрольної Комісії КП(б)У про українізацію радянського апарату і задоволення інтересів і культпотреб нацменшин. 14 серпня 1926 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1994. – С.162–170.
6. Ряппо Я.П. Народня освіта на Україні за десять років революції. – Б.м., 1927. – С.108–109.
7. ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.2, арк.22.
8. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). – С.1.

M.MARCHUK, T.GORBAL

NATIONAL MINORITIES OF UKRAINE IN THE EDUCATIONAL POLICY OF BOL-SHEVIKS IN THE FIRST HALF OF 20th YEARS OF XX CENTURY

This article investigates the policy of Bolsheviks in the field of education of national minorities in the 1-st half of 1920th. The author analyses the change of the situation of the national education in Ukraine, the main reason of which was Bolsheviks' desire to increase the number of their well-wishers among the representatives of the national minorities of Ukraine.

Key words: national minorities, national education, pedagogical courses, national schools.

УДК 324.724; 327.39

ББК 66.Ія.2

Орест Краківський, Богдан Гагалюк

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР

У статті зроблена спроба дослідження сучасного стану національних меншин України як потенційного суб'єкта політики та їх участі в політичному житті держави на сучасному етапі. Визначено основні передумови політичної діяльності національних меншин та факторів, які впливають на цей процес, проаналізовано їх участь у політичному процесі України.

Ключові слова: національні меншини України, національна політика, титульна нація, етнічне відродження, інтеграційні процеси, міжнаціональні відносини, політична діяльність.

Утворення України як самостійної держави на порядок денний як у теоретичному, так і в практичному плані поставило вимогу – вироблення власної концепції національної політики. Особливість ситуації полягала в необхідності одночасного пошуку оптимальних шляхів розвитку титульної нації та національних меншин.

У сучасних умовах Україна продовжує шукати шляхи досягнення гармонізації міжнаціональних відносин. Спадщина колишнього режиму полягала в масовій депортації багатьох національних груп, що традиційно проживали в Україні, – кримських татар, поляків, німців тощо. Однак уже в перші роки української незалежності розпочалися рееміграційні процеси – фактичне повернення депортованих з України народів. Одночасно відбуваються процеси активної міграції з України представників як титульної нації, так і інших етнічних груп.

На сучасному етапі спостерігається підвищення ролі національних меншин у внутрішньодержавних процесах, і тому національні меншини варто розглядати як важливий політичний фактор у державі. Підтвердженням цього є створення в Україні політичних партій окремими національними меншинами (росіянами, кримськими татарами) та їх участь у парламентських виборах як самостійних суб'єктів.

Національні меншини здійснюють особливий вплив і на зовнішньополітичну діяльність країни, зокрема вони залишаються об'єктом посиленої уваги урядів та політичних сил, які аналізують та обстоюють позицію своїх співвітчизників за кордоном. Зовнішньополітичні фактори, зокрема, політика окремих держав і політичних лідерів, з якою ідентифікується та чи інша національна меншина, мають особливий вплив на діяльність національних меншин.

Проголосувавши в 1991 році за незалежність України, представники національних меншин висловили довіру новій державі не лише в

питаннях забезпечення демократичних прав і свобод, але й у питанні забезпечення їм сприятливих умов для задоволення етнокультурних потреб. І цього не можна ігнорувати в процесі державотворення, адже в основі такого суспільства має бути політика, яка збалансовує інтереси українців та представників національних меншин. Виходячи з найважливішого питання – які умови мусять виконуватися, щоб національні меншини визнали державу проживання за свою, не втрачаючи при цьому власної етнічно-культурної автотонності, більшість політиків дає очевидну відповідь – слід віддавати перевагу умовам рівноправ'я, і всі проблеми будуть вирішені. Усунення бар'єрів, зокрема надання можливості спільної участі в реалізації влади на різних, не лише місцевих рівнях, зміцнення співпраці з державами, які є рідними для національних меншин, що сприяє створенню громадянського суспільства.

Етнічне відродження, активні інтеграційні процеси на території Європи сприяють зростанню ролі національних меншин. Європейський Союз у рамках інтеграційних процесів зумовив регіоналізацію, що сприяло посиленню вимог етнічних спільнот щодо захисту своїх прав. Вхідження України у світове співтовариство неможливе без вирішення етнополітичних питань відповідно до стандартів демократичної держави.

Як показує світовий досвід, досягнути гармонізації міжнаціональних, міжетнічних відносин можна лише проведенням послідовної демократичної етнонаціональної політики. Тому становлення суверенної незалежної поліетнічної української держави, в якій проживає біля 130 національностей, котрі складають 14 мільйонів чоловік (26% всього населення України), вимагає виваженої державної політики в справах національних меншин [6].

Питання про політичний ландшафт етнічних регіонів не вперше виявляється в полі зору дослідників. Аналізуючи питання національних

меншин, політологи в основному розглядали механізми функціонування етнічного регіону як політичної спільноти: типи та форми участі національних меншин у політичному процесі держави, електоральні стратегії етнічних партій, феномен політичної мобілізації національних меншин тощо.

Варто також зауважити, що феномен етнічного регіону як політичної спільноти в основному розкривається у двох аспектах: об'єднання представників національних меншин у певні угруповання і їх діяльність на інституційному рівні; формування політичної культури [8, с.5]. Розглядаючи діяльність національних меншин як певних інституційних структур, варто зауважити, що практично завжди ці об'єднання існують у системі політичних інститутів держави в цілому. Практично всі національні рухи етнічних регіонів звертаються до теми збереження культурної самобутності, і, як один із критеріїв, що забезпечує цю самобутність, збереження рідної мови. Саме мовні проблеми, у міру своєї доступності для електорату та наявності виробленого критерію їх вирішення, є стрижневим елементом стратегії національних партій.

Польський дослідник Єжи Дамарш, характеризуючи етнополітичну ситуацію в Польщі, вирізняє такі аспекти діяльності національних меншин: співучасть національних меншин у функціонуванні влади на рівні самоврядування, а також урядовому та парламентському рівнях; контакти з прикордонними зонами по інший бік кордону; збереження власної традиції та розвиток культурної творчості без цензури; формування в душі поєднання суспільних засад щодо різних етнічних груп [1, с.187].

Упродовж останнього століття територія України опинялась у складі різних державних утворень – Росії, Австро-Угорщини, Чехо-Словаччини, Угорщини, Радянського Союзу. Саме в радянський період етнічна структура України була особливо деформована, оскільки існувала політика “злиття націй”, відбувалось зрощення та винищення титульної нації.

Досліджуючи міжнаціональні відносини в Східній Європі, зокрема взаємини між українською нацією та її сусідами, професор Василь Лизанчук пише, що денационалізація насильницькими методами (терором, ліквідацією культурних здобутків, заборонаю шкіл, друку, урешті мови) була в арсеналі різних держав, що окупували українські землі: Польщі і Чехо-Словач-

чини, Угорщини й Румунії. Кримського Ханства й Туреччини, але найвишуканіші та найрафінованіші і одночасно найбрутальніші методи застосовувала Росія. Етно- та лінгвоцид з особливою люттю застосовано до української етнічної території, що призвело до глибоких демографічних змін [2, с.9].

Питання взаємовідносин національних меншин та держави їх проживання є актуальним для будь-якого суспільства, зокрема непростю є взаємодія державних інституцій та політичних об'єднань, що репрезентують інтереси національних меншин. Спробою збалансувати прагнення до збереження національної своєрідності для національних меншин є ідея національно-персональної автономії (культурної автономії). Модель національно-культурної автономії на початку двадцятого століття запропонована австрійськими соціал-демократами. Після утворення Ліги націй принцип національно-персональної автономії рекомендований для ряду держав. На те, яку позицію обере національна меншина – орієнтацію на мовну та культурну інтеграцію з більшістю чи прагнення відокремлення, впливає ряд факторів. Особливий вплив на цей процес має історичний досвід взаємин певної національної меншини та титульної нації, а також ставлення більшості до представників національних меншин. Якщо титульна нація свою політику спрямовує на культурне та мовне “поглинання” національних меншин, розвиваються тенденції до збереження національної ідентичності та відокремлення національного, культурного розвитку аж до політичного.

Це підтверджує тезу про те, що характер взаємин між певною національною меншиною та центральною владою є тією основою, від якої відштовхується політика влади та активність представників національних меншин та національних рухів. Як приклад, можна назвати асиміляторську політику Росії щодо України. Перебуваючи в складі СРСР, Україна здобула формальну державність, у якій на першому місці стояла політика асиміляції. У країнах із посттоталітарним минулим на міжнаціональних відносинах негативно позначається атмосфера недовіри, що зумовлює часто завищені претензії влади та національних меншин.

Аналізуючи діяльність національних меншин, можна виділити два рівні їх вимірів: демографічний та політичний. Демографічний охоплює: задоволення основних потреб національ-

них меншин: розвиток національної культури, мови, освіти, віросповідання тощо. Політичний рівень стосується тих національних меншин, які пройшли етап політичної інституалізації чи перебувають на ньому або в процесі свого розвитку дійшли до утворення власних політичних організацій чи делегування захисту своїх інтересів діючим політичним організаціям.

Політичний рівень діяльності національних меншин передбачає участь організацій національних меншин у політичному житті держави та зовнішньополітичних процесах (членство в міжнародних організаціях, участь у міждержавних акціях тощо). Національні меншини можуть досягнути політичного рівня діяльності лише за умов демократичного розвитку держави, коли створюються умови для рівності реалізації прав. За таких умов помітно зростає роль національних меншин, відбувається їх політична суб'єктивізація у внутрідержавні та міжнародні процеси.

Хоча проблема національних меншин – не єдина проблема сучасного життя посткомуністичних країн, однак саме від їх вирішення чи невирішення залежить, бути чи не бути незалежності та демократії. Ключовим питанням для розвитку громадянського суспільства, яке перебуває в процесі творення і включає в себе різні етнічні групи, є такий статус цих груп, за яким би одночасно відбувалось їх включення в громадянське суспільство, ототожнення з територією проживання. Демократичне суспільство дає можливість національним меншинам реалізовувати власні інтереси, отримати відповідний статус та вагу в суспільстві.

Сьогодні не потрібно доводити той факт, що національні меншини відіграють значну роль у більшості посткомуністичних країн. П.Празаускас, аналізуючи стан національних меншин у посткомуністичних державах, наголошує на таких аспектах, як: утворення нових держав сприяло певному зменшенню етнополітичної напруженості в регіонах; прослідковується інтенсивна політична інтеграція національних меншин у внутрішньодержавні процеси; посилюється роль національних меншин у міжнародних процесах [5, с.175].

У багатьох країнах ряд проблем виникає у зв'язку з тим, що найбільш численні національні меншини складають представники колишніх пануючих націй, які чи не найменше готові проникнутися й досягти державного патріо-

тизму, аніж автохтонні етнічні меншини, які мають можливість ефективно апелювати до своєї історичної батьківщини та до міжнародної співдружності. Так, у більшості посткомуністичних країн представники російської національної меншини є найчисленнішими серед інших меншин.

Дуже важливими на сьогодні є дослідження у сфері етнонаціональної проблематики, побудовані на вивченні та аналізі участі національних меншин у політичному процесі та результатах етносоціологічних досліджень. В.Свтух виділив кілька циклів в етнічному ренесансі української нації та національних меншин. За визначенням В.Свтуха, “...сьогодні відбувається становлення та структуризація національних меншин. На цьому етапі важливим є вияв запитів національних меншин” [3, с.5]. Політичні моменти в діяльності національних меншин набувають особливої ваги напередодні виборів до Верховної Ради України, Президента України та органів місцевого самоврядування. Ці моменти пов'язані з реорганізацією національних організацій, їх політизацією, що часто може створювати конфліктну ситуацію. Наприклад, сьогодні маємо, як приклад, створення на етнорелігійній основі мусульманської партії, створення російською національною меншиною політичних партій – “За Русь єдину”, “Русько-Український Союз”, “Союз”. Політизація етнічності означає, що в національних меншинах зростає зацікавленість зв'язком політики з розвитком їхніх культурних, освітніх цінностей, діяльність національних меншин спрямовується в політичне русло. Політизація національних меншин включає перш за все процес набуття етнічною спільнотою політичної свідомості, її мобілізації для досягнення певної мети, участі в прийнятті політичних рішень.

Сьогодні серед політологів немає одностайної думки щодо визначення причин та умов політизації національних меншин. Ряд учених доводить, що етнічність є генетично політизованою категорією, уже із самого виникнення.

При вивченні та аналізі національних меншин важливо розглядати три рівні: лідери національних організацій, національні меншини та представники національних меншин. Проблема в тому, що лідери нечисленних національних меншин ставлять такі ж запити до держави і до включення їх в орбіту етнополітики як численних національних меншин. І тому важливим

зі сторони держави є вироблення адекватної політики з урахуванням цих рівнів. Також важливим є питання вироблення механізму задоволення потреб національних меншин, оскільки ці потреби теж є різними, залежно від того чи іншого рівня. Особливо важливим сьогодні залишається питання співвідношення національних меншин та національних батьківщин.

Одночасно з українським етнічним відродженням розпочався етнічний ренесанс у середовищі інших етнічно-національних спільнот, які проживають на території України. Здебільшого він розвивався в мовно-культурних вимірах. Відверто політичного характеру етнічний рух набув серед кримських татар, які, домагаючись повернення до Криму, одночасно поставили питання про власне національне самовизначення. Як пише О.Майборода, поряд зі справедливими вимогами кримськотатарського народу виявили себе штучно інспіровані течії на кшталт “новоросів”, “русинофілів” тощо. В окремих етнічних групах позначилися русинофільські настрої, не всі з них відразу стали на шлях підтримки ідеї незалежності, зокрема лідери ряду національно-культурних товариств не приховували й не приховують до сьогодні свого пристосування до комуністичного режиму, вони жалкують за тими часами. Хоча й існують певні розбіжності політичних і культурних орієнтацій різних етнічних і лінгвістичних груп українського суспільства, однак конфлікту не сталося. “Пригнічене становище усіх етносів України, навіть російського, який у соціально-економічному сенсі відчув на собі всі комуністичні експерименти, утворило між ними атмосферу взаєморозуміння щодо необхідності змін політичної системи. Крім того, міжетнічне порозуміння підпирали і спільні надії на процвітання України по здобутті незалежності”, – пише О.Майборода [4, с.77].

Безперечно, труднощі перехідного періоду не можуть не впливати на психологію частини як національних меншин, так і української більшості. До того ж економічна криза ставить міжетнічні відносини перед новим випробуванням. Майже чверть населення нашої держави є етнічно неукраїнським, серед якої значна частина неукраїнських груп солідарна з корінною нацією в її самостійницькому виборі. Такі настрої панують перш за все серед поляків, євреїв, угорців та інших національних меншин України.

Нинішня етнополітична ситуація в Україні характеризується підвищенням ролі національ-

ного фактора в суспільно-політичному житті держави, зокрема відбувається: зростання національної самосвідомості етнічних груп, їх самоорганізації та активізації ними пошуків різноманітних форм реалізації своїх запитів та потреб; політизація етнічних груп та її вплив на посилення взаємозв'язку між політичною та міжетнічною стабільністю; консолідація етнічних груп навколо державотворчих процесів.

Ставлення до національних меншин в основному залежить від типу політичного середовища в державі. В Україні воно змінювалось по-різному, залежно від політичного режиму, однак сьогодні це питання залишається одним з актуальних у державотворчому процесі. Із зародженням демократичного устрою та становленням громадянського суспільства участь національних меншин у суспільно-політичному житті помітно активізувалась.

Досвід показує, що поведінку національних меншин великою мірою зумовлює як політична, так і економічна ситуація в державі. Якщо в країні проживання політична нестабільність, а економічна ситуація є гіршою, ніж на історичній батьківщині, то можна очікувати зростання певних негативних явищ, відповідного ставлення як до державної влади, так і до окремих політиків зокрема.

Як бачимо, процес перетворення національних меншин у суб'єкт політики є доволі складним і великою мірою залежить від політичного режиму держави проживання.

Одним із важливих питань для розвитку громадянського суспільства, яке перебуває в процесі творення і включає в себе різні етнічні групи, є такий статус цих груп, за яким би одночасно відбувалось їхнє включення в громадянське суспільство, ототожнення з територією проживання, тобто з державою, етнічно здиференційованим суспільством за умови збереження власної національної ідентичності.

Аналіз діяльності національних меншин Західної України на основі результатів експертного опитування серед керівників найчисленніших та суспільно активних національних товариств показав, що впродовж останніх років рівень інтеграції національних меншин у внутрішньополітичні процеси держави значно зріс, однак реальний стан участі національних меншин у політичному житті держави є ще доволі незначним.

Попри високий рівень співпраці національних товариств з органами місцевого самовря-

дування, більшість національних меншин, зокрема Західної України, перебуває на етапі політичного становлення, і їх діяльність на політичному рівні швидше можна назвати епізодичною, хоча більшість керівників національних товариств вважає, що їх організації є активними та мають вплив на суспільно-політичному рівні.

Окрім політичної активізації національних меншин на внутрідержавному рівні також помітно зросла активність національних товариств на міжнародному рівні, участь у роботі міжнародних організацій, робота в спільних міжнародних комісіях тощо. Не менш важливим фактором для активізації національних меншин на суспільно-політичному рівні є також територіальна наближеність національних меншин до своєї історичної батьківщини, що сприяє активізації національних товариств, у тому числі й на міжнародному рівні.

Розглядаючи національні меншини, національні товариства як суб'єкти політики, ми переконались, що сьогодні в Україні вони намагаються визначитись щодо своїх політичних інтересів. Ми також переконались, що діяльність національних меншин активізується і цей процес переходить у політичну площину, і тому націо-

нальні меншини потрібно розглядати як потенційно впливовий політичний фактор. Також ряд національних меншин України, через низький рівень політичної інституалізації, розпороченості, відсутності зв'язків з етнічною батьківщиною, перебуває в стані асиміляції.

1. Дамраш Є. Етнічна та громадянська спільність – сучасна дилема етнічних меншин // Сучасність. – 1998. – №7–8. – С.93–100.
2. Лизанчук В. Завжди пам'ятай: ти – українець! – 2-ге доповн. вид. – Л.: Мальви, 2001. – 680 с.
3. Євтух В. Державна етнополітика України: нинішні засади та погляд у майбутнє // Українські варіанти. – 1997. – №2. – С.4–9.
4. Майборода О. Етнічна карта на парламентських виборах не стане козирною: не той розклад // Контекст. – 2001. – №11. – С.18–25.
5. Прузаскас А. Национальные меньшинства в посткоммунистических странах // Pro et Contra. – 1998. – Т.3. – №4. – С.177.
6. Рамкова конвенція про захист національних меншин та пояснювальна доповідь // Відродження. – 1998. – №5. – С.7–17.
7. Свистунов О. Не только нам нужна Россия, но и мы ей // Независимая газета. – 2000. – 31 мая. – С.3.
8. Уткін О. До громадянської злагоди через етнічний плюралізм // Віче. – 2000. – №4. – С.36–41.

O.KRAKIVSKY, B.GAGALYUK NATIONAL MINORITIES IN UKRAINE: BASIC TENDENCIES AND POLITICAL MEASURING

In the article there is the done attempt of research of the modern being of national minorities of Ukraine as a potential subject of policy and their participation in the political life of the state on a modern stage. Basic pre-conditions of political activity of national minorities and factors which affect this process are certain, their participation is analysed in the political process of Ukraine.

Key words: national minorities of Ukraine, national policy, title nation, ethnic revival, integration processes, international relations, political activity.

УДК 321.01
ББК 66.3(4УКР)

Олена Березовська

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано поняття, сутнісні характеристики та особливості політико-правових засад місцевого самоврядування в Україні. Визначено особливості розвитку, з'ясовано сучасні проблеми інституту самоврядування.

Ключові слова: місцеве самоврядування, політико-правові засади, суспільна трансформація, політична система, Україна.

В умовах трансформаційних процесів, що сьогодні відбуваються в Україні в політичній,

економічній, соціальній та духовній сферах, найважливішим чинником стабілізації виступає

використання потенціалу самоорганізації і самоврядування населення для поліпшення умов життєдіяльності й збереження національної державності. Актуальність дослідження політико-правових засад розвитку місцевого самоврядування в Україні визначається важливістю комплексного аналізу процесу кардинальних змін у політичній системі України, змін конституційно-правового статусу головних суб'єктів суспільних відносин та адміністративно-територіального поділу. При цьому державний курс на інтеграцію до Європейського Союзу потребує адаптації системи управління на центральному та регіональному рівнях в Україні до сталих європейських традицій демократичного управління, посилення ролі самоврядних структур, вирішення проблемних питань децентралізації, взаємовідносин місцевих органів виконавчої влади й місцевого самоврядування, розподілу, передачі й делегування владних повноважень [2, с.275].

Місцеве самоврядування, підвищуючи активність населення в розв'язанні важливих проблем життєдіяльності, здатне надати розвиткові суспільства додаткові внутрішні стимули саморозвитку, прискорення соціально-економічного й науково-технічного прогресу. Визначення методів і умов ефективної організації місцевого самоврядування в інтересах подолання системної кризи в управлінні, стабілізації і підвищенні якості життя всіх верств населення на основі стимулювання впровадження перспективних нововведень, організаційних та інформаційних технологій потребує поглибленого аналізу й розвитку теорії самоврядування як із позицій виявлення економічної сутності та побудови сучасної концепції місцевого самоврядування, так і з погляду функціональних особливостей їх реалізації [10, с.7].

Теоретичною основою дослідження проблематики функціонування системи самоврядних структур в Україні є наукові і практичні доробки Б.Андресюка, Г.Атаманчука, В.Афанасьєва, К.Гаджієва, Т.Коржихіної, Г.Райта, українських учених В.Авер'янова, В.Бакуменка, О.Батанова, С.Дубенко, В.Князева, М.Корнієнка, В.Кравченка, Г.Лелікова, В.Литвина, В.Лугового, П.Мартиненка, Н.Нижник, О.Оболєнського, Ю.Панейка, М.Пухтинського, С.Серьогіна, В.Цветкова, В.Шаповала, Ю.Шарова та інших.

Метою дослідження є пошук шляхів удосконалення форм, методів, механізмів діяльності органів місцевого самоврядування та опти-

мізації відносин органів виконавчої влади й місцевого самоврядування, а також визначення перспектив розвитку місцевого самоврядування в Україні в умовах адміністративно-територіальної реформи.

До основних завдань даного дослідження слід віднести висвітлення поняття та суті місцевого самоврядування, визначення базових напрямів удосконалення державної політики розвитку самоврядних структур в Україні через ґрунтовне вивчення проблематики реформування системи місцевого самоврядування, виявлення трансформаційних тенденцій оптимізації державно-управлінської діяльності щодо сприяння розвитку системи місцевого самоврядування в Україні на центральному та регіональному рівнях.

Досліджуючи дану проблему, насамперед слід визначити саме поняття самоврядування та проаналізувати його сутнісні характеристики. Самоврядування народу являє собою вид соціального управління, який ґрунтується на самоорганізації, саморегулюванні та самодіяльності учасників суспільних відносин. Самоорганізація – самоїтійне здійснення організаційних дій. Саморегулювання – самоїтійне встановлення норм, правил поведінки. Самодіяльність – самоїтійна діяльність із прийняття рішень та їх реалізації. При самоврядуванні об'єкт і суб'єкт управління збігаються, тобто люди самі управляють своїми справами, приймають спільні рішення й спільно діють із метою реалізації прийнятих рішень. В умовах самоврядування його учасники визнають над собою владу лише свого об'єднання [22, с.29–30].

Основними ознаками самоврядування є такі: влада належить усьому колективу; влада здійснюється колективом безпосередньо або через виборні органи; суб'єкт і об'єкт управління єдині, збігаються; саморегулювання відбувається за допомогою разом прийнятих соціальних норм; загальні справи ведуться спільно, разом приймаються рішення; інтереси співтовариства обстоюються й захищаються на основі самодіяльності.

Самоврядування як одна з форм організації людського співжиття ґрунтується на принципах свободи, рівності та безпосередньої участі (прямого волевиявлення) в управлінні [23, с.49].

Важливе теоретичне та практичне значення має визначення співвідношення понять “місцеве самоврядування” та “місцеве управ-

ління”. Аналізуючи дані поняття, політологи висловлюють різні, часом діаметрально протилежні погляди. Більшість учених протиставляє місцеве самоврядування і місцеве управління. Так, якщо під місцевим самоврядуванням розуміють діяльність територіальної громади та її виборних органів з управління її справами, то місцеве управління розглядають як управлінську діяльність в адміністративно-територіальній одиниці, яка здійснюється через адміністрацію, що призначається центральними або іншими вищими органами державної влади, тобто пряме державне управління на місцях [3, с.12–13].

Місцеве самоврядування – багатогранне та комплексне політико-правове явище, яке може характеризуватися різнобічно. Аналіз Конституції України (1996 р.) дозволяє зробити висновок, що місцеве самоврядування як об'єкт конституційно-правового регулювання виступає як відповідна засада конституційного ладу України; специфічної форми народовладдя; права жителів відповідної територіальної одиниці (територіальної громади) на самоїтійне вирішення питань місцевого значення [5, с.14].

Місцеве самоврядування як засада конституційного ладу виступає одним із найважливіших принципів організації і функціонування влади в суспільстві й державі та є необхідним атрибутом будь-якого демократичного ладу. У ст.2 Європейської Хартії місцевого самоврядування проголошується: “Принцип місцевого самоврядування повинен бути визнаний у законодавстві країни і, по можливості, у конституції країни” [8, с.39].

Конституція України 1996 року, у повній відповідності до вимог Європейської Хартії (поряд із такими фундаментальними принципами, як народовладдя, суверенітет, незалежність і поділ державної влади тощо), в окремій статті фіксує принцип визнання та гарантованості місцевого самоврядування [11, ст.7].

Європейська Хартія місцевого самоврядування (ст.3) дає визначення місцевого самоврядування як права і реальної здатності органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину публічних справ і управляти нею, діючи в рамках закону (під свою відповідальність) і в інтересах місцевого населення. Згідно з Європейською Хартією це право здійснюється як виборними та виконавчими органами, так і безпосередньо територіальною громадою шляхом використання різних форм прямої демократії [8, с.40].

У Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні” місцеве самоврядування визначається як гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самоїтійно або під відповідальністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст [9, с.398].

Основними засадами організації місцевого самоврядування є виборність органів місцевого самоврядування членами громади; розподіл питань, віднесених до відання місцевого самоврядування на самоврядні та такі, що передоручені органам громади державою; місцеві справи (тобто самоврядні) мають іншу, ніж державні, природу; органи місцевого самоврядування є органами відповідної територіальної громади й не входять до системи органів державної влади; органи державної влади не мають права втручатися у вирішення самоврядних питань, їх функція зводиться лише до адміністративного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування [4, с.115].

Інститут місцевого самоврядування в сучасному розумінні склався у світовій практиці на рубежі XVIII–XIX століть, коли абсолютні монархії були трансформовані в демократичні, правові держави. Боротьба за утвердження місцевого самоврядування, вільного від феодально-чиновницького свавілля, була одним із головних мотивів суспільних рухів цього історичного періоду. Ідеї місцевого самоврядування протиставлялись феодальній державі, становому патріархально-общинному (сільському) і корпоративно-цеховому (міському) самоврядуванню як продуктам феодалізму. Проте деякі елементи станового самоврядування в демократичних, правових державах збереглися (громада, статuti міст тощо), але наповнилися новим правовим змістом [15, с.305].

У Західній Європі за останні двісті років право на місцеве самоврядування стало конституційно визнаним у більшості держав. Консти-

туційні норми в цих країнах гарантують муніципалітетам і провінціям право самостійного урядування й самоорганізації. Зовсім недавно, після краху радянського комунізму, країни Східної Європи включили положення про самоврядування до своїх нових конституцій та законів. На відміну від конституцій більшості західно- й східноєвропейських країн, Конституція Сполучених Штатів Америки гарантує суверенітет урядів штатів, але не згадує про місцеве самоврядування. Це пояснюється федеративним характером американської системи, де народ наділяє владою як центральний уряд, так і уряди штатів. Як наслідок, усі 50 штатів країни мають право регламентувати структуру й діяльність населених пунктів за умови дотримання ними існуючих тлумачень Конституції. Таким чином, повноваження органів місцевого самоврядування можуть бути різними в різних штатах і навіть у межах одного штату, де діють кілька різних статутів органів місцевого самоврядування. Місцева автономія залишається основною рисою американської демократії. Це справедливо також для всіх 25 існуючих у світі федеральних і більшості квазіфедеральних систем.

Багато органів місцевого самоврядування в Західній Європі веде свою історію від князівств, герцогств, графств, міст, приходів та інших місцевих форм урядування, що з'явилися за феодальної доби ще до появи держав-націй. З розвитком торгівлі між XI і XIII століттями міські поселення зростали у зв'язку з міграцією сільських жителів до міст. Деякі більші міські громади дістали статус напівсуверенних одиниць і таким чином заклали основу місцевої автономії. Протягом XVI, XVII та XVIII століть у деяких європейських країнах було запроваджено центральну адміністрацію, яка включала загальнодержавну систему надходжень, чиновницький апарат і армію. Розбудова суверенної держави-нації впродовж цього періоду призвела до підпорядкування міст та інших менших форм правління. У результаті заходів, спрямованих на реформування центрального уряду, місцева влада почала набувати форм адміністративних підрозділів центрального уряду. Такий розвиток був найбільшою мірою виражений у Великобританії, де впродовж XX століття центральний уряд міцно утвердив своє домінування, підкресливши тим самим роль органів місцевого самоврядування як органів із надання місцевих послуг. Хоча в кожній країні були свої відмінності,

за цей період масштаби й функції центральних урядів у Європі зросли, збільшивши таким чином центральний чиновницький апарат, помноживши мережу своїх органів на місцях та істотно збільшивши кількість директив, субсидій та інших форм зв'язків з органами місцевої влади. У результаті міські муніципалітети різко розширили обсяги послуг, які вони надають, свій апарат та бюджет.

Однак, хоча по всій Європі в XVI–XVII століттях держави-нації консолідувалися, автономний розвиток у міських районах заклав підґрунтя для місцевих прав. Упродовж XIX століття реформування місцевого самоврядування розширило й зміцнило роль місцевих виборних рад, тим самим підвищивши роль місцевого самоврядування як "самоврядних громад". Одночасно зі зростанням кількості чиновників у центрі й розпоряджень, які від них надходили, органи місцевого самоврядування встановлювали сфери місцевої автономії. Таким чином, урівноваження вимог центральної влади з правом на місцеву автономію залишається незмінною темою стосунків між центром та місцевою владою [17, с.203–204].

У Східній Європі впродовж останньої половини минулого сторіччя органи місцевого самоврядування значною мірою були керовані комуністичною системою ієрархічного подвійного підпорядкування. Хоча органи місцевого самоврядування і функціонували за часів комуністичного правління, маючи статус, трохи вищий за статус адміністративних одиниць, більшість країн Східної Європи має традиції місцевого самоврядування, які беруть початок у ті ж часи, що й у Західній Європі. Справді, оскільки в XVI столітті християнство вже було поширене на більшій частині Східної Європи, досягши сходу України, Румунії та Білорусі, багато східноєвропейських країн має традицію місцевого самоврядування, зосередженого довкола громади. З крахом комунізму вони повернулися до цих коренів і відновили в конституціях і в законах громаду як основну одиницю місцевого самоврядування. Упродовж 1990 року в Угорщині, Польщі, Чеській республіці й Словаччині були ухвалені нові закони про місцеве самоврядування. Через кілька місяців були проведені вільні вибори. Крім того, у цих чотирьох країнах вже в 1993 році існували нові місцеві фінансові системи, що спиралися на місцевий контроль над низкою місцевих джерел надходжень. Загалом принцип місцевої автономії було утверджено.

Існуючі системи місцевого самоврядування в цьому регіоні мають ряд спільних рис:

– історично самостійні громади мають право на утворення власної муніципальної корпорації, а муніципальні органи обираються на основі конкурентної багатопартійної системи;

– муніципалітетам надано низку повноважень та обов'язків, які вони можуть здійснювати самостійно, на відміну від завдань, виконуваних ними як представниками центрального уряду;

– муніципалітети мають право самостійно володіти й розпоряджатися місцевим майном і право мати певні незалежні джерела надходжень;

– центральні уряди дають муніципальній владі субсидії та субвенції, щоб допомогти у виконанні санкціонованих центром послуг [16, с.273].

Міське самоврядування України пройшло досить-таки складний та суперечливий історичний шлях, до того ж упродовж століть постійно відчувало вплив різних політичних культур, зумовлений особливим геополітичним положенням нашої держави. Науковці, зокрема, виділяють такі основні історичні періоди становлення національного місцевого самоврядування:

– період зародження, становлення й розвитку вітчизняних форм місцевого самоврядування, в основі яких були рід та суверенна громада, своїми хронологічними рамками сягав часу зародження й утворення держави східнослов'янських племен на українських землях і аж до середини XIV століття;

– період європеїзації, що характеризувався поєднанням місцевих форм самоврядування з елементами західноєвропейської організації самоврядування (місто Магдебург), починався з середини XIV століття й закінчувався в першій половині XIX століття. Магдебурзька грамота, що надавалася королем тому чи іншому місту, була класичним актом децентралізації суверенної влади середньовічної держави на рівень цього міста, його територіальної громади;

– період русифікації вітчизняного місцевого самоврядування на території сучасної України, центральна, східна, а згодом і південна частина якої входили до царської Росії. Західна частина України належала Польщі, Австрійській, пізніше Австро-Угорській монархії. Хоча процес русифікації в місцевому самоврядуванні України почався десь наприкінці XVII століття, свого апогею він досягнув у XIX столітті та на початку XX століття;

– період українізації місцевого самоврядування, початком якого потрібно вважати 20-ті роки XX століття і який триває дотепер. Починаючи з 1991 року, в Україні нарешті відновлені спроби українізувати як місцеве самоврядування, так й інші сфери суспільного життя. Ціла низка законів та підзаконних актів, ухвалених за часів незалежності України, певним чином дає змогу українському місцевому самоврядуванню розвинути та вдосконалити через певний період пошуку свою власну модель [13, с.43].

На фоні складних економічних проблем держави та спроб реформування структури влади в Україні питання організації місцевої влади та місцевого самоврядування ще не знайшло достатнього теоретичного обґрунтування, а в державі не відпрацьована справжня державна політика щодо місцевого самоврядування. В умовах перехідного періоду чітка самоорганізація громадян у регіонах у вигляді місцевого самоврядування може бути важливим елементом стабільності держави та ефективності влади [12, с.52].

Відповідно можна визначити такі базові напрями державної політики щодо розвитку місцевого самоврядування: по-перше, необхідно відпрацювати концепцію організації місцевої влади на різних рівнях адміністративно-територіального устрою; по-друге, під цю концепцію має бути розроблено й прийнято пакет законів, що регулюють діяльність органів місцевого самоврядування та органів державної виконавчої влади на місцях, їх взаємодію, порядок вирішення суперечок між ними; по-третє, потрібно відпрацювати механізм обрахунків органами місцевого самоврядування бюджетних надходжень і видатків, а також механізм перерозподілу фінансових ресурсів між органами місцевого самоврядування залежно від суми коштів, що формуються на їх території, та необхідних видатків для забезпечення приблизно однакового рівня життя в різних регіонах країни; по-четверте, необхідно забезпечити існування в структурі державної виконавчої влади органу, який опікувався би проблемами місцевого самоврядування, особливо в частині фінансування цільових програм або виконання державних функцій, переданих місцевому самоврядуванню; по-п'яте, у процесі прийняття рішень із питань, що стосуються місцевого самоврядування, держава зобов'язана проводити консультації з пред-

ставниками об'єднань органів місцевого самоврядування і враховувати їх інтереси [20, с.15].

За останні роки Україна зробила важливі кроки на шляху становлення та конституційного закріплення основ місцевого самоврядування. Протягом цього часу в Україні відбулася не тільки трансформація структури місцевої влади, причому неодноразово, а й зміна поглядів на місце та роль місцевого самоврядування в утвердженні України як європейської демократичної держави [18, с.9].

Загалом зростання ефективності функціонування самоврядних структур найбільш доцільне шляхом удосконалення форм, методів та механізмів діяльності органів місцевого самоврядування, оптимізації відносин органів виконавчої влади та місцевого самоврядування – як складової частини процесу адміністративного реформування, з урахуванням європейського досвіду діяльності самоврядних структур та на підставі адаптації вітчизняної системи управління розвитком територій відповідно до принципів регіональної політики ЄС [7, с.46].

Особливого значення набуває гуманістична спрямованість діяльності органів місцевого самоврядування, урахування таких вимог, як пріоритетність прав і свобод людини стосовно публічної влади, задоволення потреб людини на засадах рівності й справедливості.

1. Баталов О.В. Місцеве самоврядування – інститут політичної системи України: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – №1 (27). – С.18–27.
2. Баштанник В., Лукашова В. Оптимізація системи місцевого самоврядування в Україні у контексті запровадження європейських стандартів регіонального управління // Вісник УАДУ. – 2003. – №2. – С.274–283.
3. Біленчук П.Д., Кравченко В.В., Підмогильний М.В. Місцеве самоврядування в Україні. – К.: Атіка, 2000. – 304 с.
4. Борденюк В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні // Вісник УАДУ. – 1996. – №3. – С.113–129.
5. Борденюк В. Місцеве самоврядування в механізмі держави: конституційно-правовий аспект // Право України. – 2003. – №4. – С.12–17.

6. Гнилорібов В. Держава і місцеве самоврядування: проблеми взаємин // Віче. – 2004. – №5 (146). – С.40–43.
7. Гураль П.Ф. Державна стратегія реформування місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування в Україні // Наше гасло. – 2004. – №3. – С.43–49.
8. Європейська Хартія місцевого самоврядування // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. – К., 1994. – Вип.1–2/6–7.
9. Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні”: Науково-практичний коментар. – К.: Інститут законодавства ВРУ, 1999. – 397 с.
10. Іщенко О. Актуальні питання розвитку місцевого самоврядування на сучасному етапі // Вісник УАДУ. – 2003. – №2. – С.5–10.
11. Конституція України. 28.06.1996 р.
12. Крестєва Ю. Місцеве самоврядування в Україні: політико-правове оформлення // Нова політика. – 2001. – №6. – С.50–53.
13. Криворучко Д. Українська модель місцевого самоврядування: проблеми становлення // Вісник УАДУ. – 2001. – №2. – С.41–44.
14. Куйбіда В., Чушенко В. Поняття місцевого самоврядування в Україні // Право України. – 1998. – №5. – С.17–21.
15. Малиновський В. Соціальна природа і сутність функцій місцевого самоврядування // Вісник НАДУ. – 2004. – №2. – С.304–308.
16. Місцеве самоврядування / Під ред. А.О.Чемериса. – Львів: Ліга-Прес, 1999. – 252 с.
17. Недашківський С., Кашуба А. Принципи формування системи місцевого самоврядування // Вісник УАДУ. – 2002. – №4. – С.200–207.
18. Пилипчук М. Місцеве самоврядування в Україні: сучасний стан та шляхи вдосконалення // Економічний часопис. – 1999. – №11–12. – С.8–10.
19. Пухтинський М. Система місцевого самоврядування в Україні // Вісник УАДУ. – 1996. – №1. – С.68–89.
20. Саєнко Ю., Ткачук А., Привалов Ю. Місцеве самоврядування в Україні: проблеми і прогнози. – К., 1997.
21. Саламатов В. Потреба в аналізі ефективності управління містом в умовах перехідних суспільств // Вісник НАДУ. – 2004. – №2. – С.109–113.
22. Хоменець Р. Щодо визначення поняття місцевого самоврядування // Право України. – 2002. – №4. – С.29–31.
23. Шаповал В. Сутнісні характеристики місцевого самоврядування // Право України. – 2002. – №3. – С.48–57.

O.BEREZOVSKA

POLITICAL-LEGAL BASIS OF THE DEVELOPING OF LOCAL AUTHORITIES IN UKRAINE

In the article analyzed the political and legal basis of the local authorities, modern problems in the context of Ukraine.

Key words: *the local authorities, the political-legal basis, social transformation, political system, Ukraine.*

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94 (5): 327

ББК ТЗ (53) 6

Войцех Влодаркевич

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ НАПАДУ СРСР НА ПОЛЬЩУ В 1939 РОЦІ

Міжнародні відносини кінця 1930-х років характеризувалися нестабільністю, виявом чого став пакт Ріббентропа-Молотова про розподіл сфер впливу в Центральній-Східній Європі. Радянське керівництво протягом міжвоєнного періоду створювало образ зовнішнього ворога та нарощувало військовий потенціал. Напад Німеччини на Польщу викликав також агресію СРСР, замасковану під приводом захисту українського населення. Аналізуються оборонні плани Польщі та військові дії в Східній Галичині і, зокрема, на так званому “румунському плацдармі”.

Ключові слова: *Польща, міжнародні відносини, Східна Галичина, військова політика, міжнародний конфлікт, агресія.*

Військові дії на території II Речі Посполитої в 1939 р. дочекалися багатьох наукових і популярних публікацій та споминів. Однак незначна кількість збережених архівних документів та існуючі до 1989 р. у Польщі позанакрові обмеження внеможливілювали протягом багатьох років проведення ретельного й вичерпного аналізу ходу вересневої кампанії на східних рубежах Польщі, зокрема в Східній Галичині.

Використання збережених польських, німецьких та радянських джерел, особливо їх порівняння та критичний аналіз, віднедавня вможливають відтворення фактичного початку, ходу та наслідків військових дій на південно-східних окраїнах II Речі Посполитої.

Керівництво Радянського Союзу не погодилося з поразкою 1920 р. та умовами Ризького договору й систематично підживлювало міф про загрозу з боку інших держав, зокрема з боку Польщі. Завдяки спрямуванню величезних фінансових засобів на розвиток важкої промисловості, особливо військової, Червона Армія отримала в 1930–1937 рр. понад 20000 літаків, 21000 танків і 35000 гармат. У кінці 30-х років розпочато процес модернізації і збільшення військової авіації та бронетанкової техніки [27, с.28; 44, с.206–207].

На початку 1939 р. суходільні війська нараховували 1485000 солдатів, а повітряні війська – 202395, разом 1688187 солдатів. Процес реорганізації та модернізації Червоної Армії, згідно з дослідженнями Чеслава Гжеляка, у першу чергу торкнувся двох особливих військових округів, які межували з Польщею: Білоруський і Київський. Літом 1938 р. розпочато розширення їхніх частин, розбудову інституцій та штабів і

створення нових частин. У Білоруському Особливому Військовому Окрузі (БОВО) створено дві армійські групи, а в Київському Особливому Військовому Окрузі (КОВО) – чотири: Житомирську, Вінницьку, Одеську й Кавалерійську. Незважаючи на завершення чехо-словацької кризи, армійські групи (пізніші армії) надалі зміцнювалися та готувалися до ведення наступальних дій [27, с.78–79].

Політичне і військове керівництво Радянського Союзу старанно аналізувало хід військових дій на польсько-німецькому фронті, щоб вибрати найкорисніший момент для завдання власного удару по Другій Речі Посполитій. Це було вирішено ще в серпні 1939 р. під час підписання міністрами закордонних справ обох держав Ріббентропом і Молотовим таємних протоколів до німецько-радянського договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. В історіографії домінує погляд, що повний зміст домовленості був відомий політичному керівництву США й західних держав, однак уважалося, що власті II Речі Посполитої не були про це поінформовані, а польська сторона самостійно не здобула цієї дуже важливої інформації.

Офіцер польської розвідки майор Рафал Л.Протассовицький, який працював у Мінську, у своєму донесенні в жовтні 1939 р. написав, що зміг отримати повну інформацію про зміст таємної домовленості між Німеччиною і СРСР, підписаної разом із договором про ненапад, негайно, ще в серпні 1939 р., надіслав рапорт такого змісту до II (розвідального) Відділу польського Головного Штабу [37, с.84–85]. Керівник політично-господарчого відділу в Окремому Відділі “Росія” польської військової розвід-

ки майор Владислав Слонімський у своєму доносенні згадував про два рапорти агента під псевдонімом “Кобальт”, отриманих у березні 1939 р., про тенденції в Політбюро ВКП(б) до встановлення безпосереднього порозуміння Радянського Союзу з Німеччиною. Донесення польського посла в Москві Вацлава Гжибовського, військового аташе підполковника Констатнти Заборовського та з травня 1939 р. – полковника Стефана Бжещинського не підтвердили цих тенденцій. На зламі квітня і травня 1939 р. майор Слонімський доповідав про загрозу чергового поділу Польщі керівникові Окремого Відділу “Росія” підполковникові Ольгердові Гедройцю. Однак, на думку Гедройця, не вистачало матеріалів, які б свідчили про готовність обох сусідів до співпраці, що загрожувала б незалежності Польщі [12, к.61–71; 20, к.545–546].

Аналіз рішень найвищих польських військових властей від 23 серпня до 17 вересня 1939 р. дає підстави зробити висновок, що цей сигнал був визнаний невірогідним і був злегковажений [42, с.195–214; 43, с.115–136]. Додамо, що вже в ході війни, незважаючи на грізні повідомлення з території Радянського Союзу [1; 2; 3], польське військове керівництво не змінило своєї оцінки політики цієї держави щодо Польщі.

Однак надії керівництва польської держави ґрунтувалися на неправильних підставах. У дійсності Генеральний Штаб Червоної Армії приготував операційний план зайняття східних і центральних земель Речі Посполитої до Писи, Нарви, Вісли та Сяну. Передбачалося його виконання силами Білоруського Фронту під командуванням командарма II рангу Михайла Ковальова та Українського Фронту під командуванням командарма I рангу С.К.Тимошенка. Офіцери штабу Київського Особливого Військового округу утворили керівництво Українського Фронту, а офіцери зі штабів корпусів склали основу командування його чотирьох армій.

До складу Фронту ввійшли: 5, 6 і 12 Армії, 15 стрілецький (окремий) корпус та ряд окремих тактичних з'єднань і відділів. Тил Фронту становила 13 Армія, розміщена над кордоном із Румунією [41, с.102–104]. На лівому фланзі Українського Фронту готувала удар 12 Армія (Південна Група Військ), у центрі – 6 Армія (Східна Група Військ), а на правому фланзі – 5 Армія (Північна Група Військ). Завдання Українського Фронту визначала вміщена нижче таємна спеціального значення директива №16634 народного

комісара оборони маршала К.Ворошилова до Військової Ради Київського Особливого Військового Округу в справі початку військових дій проти Речі Посполитої Польщі від 14 вересня 1939 року [28, с.220–222].

“Наказую:

До кінця дня (16) вересня приховано сконцентруватися і бути в готовності до рішучого наступу з метою розгрому блискавичним ударом військ ворога, що знаходяться перед нами: Кам'янець-Подільська Група – командуючий групою командарм II рангу тов. Тюленев; у складі 72 і 99 стрілецьких дивізій, 16, 9, 32 і 34 кавалерійських дивізій, 25 танкового корпусу, 26 і 23 танкових бригад, 283 і 274 корпусних артилерійських полків – у районі Гусятин, Кам'янець-Подільський, Ярмолинці.

Завдання – завдати сильний блискавичний удар по польських військах, надійно забезпечити свій лівий фланг і відрізати польські війська від кордону з Румунією; рішуче і швидко наступати в напрямку: Чортків, Станіслав і до кінця дня (17) вересня вийти на ріку Стрий; до кінця (18) вересня опанувати район Станіслава, маючи на меті наступні дії в напрямку: Стрий, Дрогобич.

а) Волочеська Група – командуючий групою: командуючий Вінницькою армійською групою комкор тов. Голіков – у складі: 3, 5 і 14 кавалерійських дивізій, 96 і 97 стрілецьких дивізій, 24 і 38 танкових бригад, 269 корпусного артилерійського полку; у районі Волочеськ, Сломна, Чорний Острів.

б) Завдання – завдати сильного блискавичного удару польським військам і швидко наступати на м. Терехів, м. Львів; до кінця дня (17) вересня вийти в район Озерна; до дня (18) вересня опанувати райони Буськ, Перемишляни, Бібрка, маючи на меті захопити м. Львів.

в) Шепетівська Група – командуючий групою: командуючий Житомирською армійською групою комдив тов. Советніков; у складі: 44, 45 і 81 стрілецьких дивізій, 36 танкової бригади, 236 і 233 корпусних артилерійських полків; у районі Новоград-Волинський, Славути, Шепетівка.

г) Завдання – наступати в напрямку на Рівне, Луцьк і до кінця дня (17) вересня захопити райони Рівне та Дубно; до кінця дня (18) вересня захопити район Луцька, маючи на меті можливість наступу на Володимир-Волинський.

д) Для забезпечення правого флангу сконцентрувати в районі Олевськ, Городниця,

Білокорівичі 15 стрілецький корпус у складі 60 і 87 стрілецьких дивізій і вести активні дії в напрямку на Сарни.

1. Дії Груп повинні бути швидкі й рішучі, тому вони не повинні вв'язуватися у фронтові бої за укріплені позиції ворога, а залишаючи їх, обходити фланги й виходити на тили, продовжуючи виконання поставленого завдання.

2. Лінія розмежування з військами Білоруського Особливого Військового Округу: устя р. Словечна, Дубровиця, Влодава, Коцьк і далі вздовж р. Вепш аж до її устя, усе виключно для Київського Особливого Військового Округу.

3. Глибина наших дій встановлена: правий берег р. Вісла аж до устя р. Вепш до устя Сяну, правим берегом р. Сян від устя до витoku, далі новим кордоном Угорщини (колишній кордон Чехо-Словаччини й Польщі), весь кордон із Румунією. Наші війська рішуче не повинні переходити цього кордону”.

Аналіз наведеної цілком директиви №16634 дозволяє зробити висновок, що найсильнішим військовим з'єднанням Українського Фронту була розміщена на лівому фланзі 12 Армія (Південна Група Військ). 12 Армія була створена на базі Одеської Армійської Групи, а після численних змін 13 вересня отримала остаточну організаційну форму. У момент переходу через Збруч 17 вересня 1939 р. складалася з 4 кавалерійського корпусу (кк) (32 і 34 кавалерійські дивізії (кд)), 5 кк (9 кд і 16 кд), 25 танкового корпусу (тк), 13 стрілецького корпусу (72 і 99 стрілецька дивізії (сд)), 23 танкової бригади (тб) [32, с.74], 26 тб, 17 окремого моторизованого інженерного батальйону, 2 окремого понтонного батальйону та 25 і 28 полків винищувальної авіації (літаки І-15 і І-16) [26, с.212].

Найсильнішим операційно-тактичним з'єднанням 12 Армії був 25 тк, до якого входили 1 кулеметна бригада і дві танкові бригади (4 і 5 тб). Він складався з 415 легких танків і 72 бронемашин [14]. З огляду на значну вогневу силу та здатність до швидких кидків (танкові, моторизовані і кавалерійські формування) 12 Армія мала відіграти найважливішу роль в агресії СРСР на південно-східні райони Польщі, зокрема на Прикарпаття. 12 Армія отримала розпорядження про наступ у напрямку Чорткова й Станіслава із завданням відрізати польським верховним державним властям тактичним з'єднанням та відділам Польського Війська шляхів відступу до румунського кордону. До кінця першого дня

агресії війська 12 Армії мали здобути позиції на західному березі р. Стрипа від м. Тидинка через Бучач, Соколів до Коломиї, а наступного дня оволодіти Галичем і Станіславом.

Найбільшу загрозу для польської сторони становив наступ 13 стрілецького корпусу 12 Армії, розміщеного на лівому фланзі. Виконуючи завдання, він мав форсувати Збруч і Серет та оволодіти його західним берегом від м. Анілівка через Дзвиняч до Жежави, пізніше захопити переправи через Дністер на відрізок від Нижнева до Грушки та оволодіти Коломиєю. У загальному операційно-тактичні з'єднання 12 Армії повинні були виконати бойові завдання на відстані 80 км углиб польської території, а на лівому фланзі – 110 км (від Збруча до Коломиї). Прикриття з повітря мали забезпечити два полки винищувальної авіації [35, с.222–223; 25, с.172–173; 4, к.7–8].

У сфері дій 12 Армії від Збруча до Сяну польська сторона не мала в розпорядженні сил, які могли б ставити опір новому агресорові, щоб вищі державні і військові власті могли опрацювати політичні і військові рішення стосовно реакції на удар із боку Радянського Союзу. У переддень радянської агресії польський військовий потенціал у південно-східній частині країни складався з гарнізону Львова та 10 моторизованої кавалерійської бригади полковника Станіслава Мачка й групи “Жовква” [39, с.85] на північ від Львова, а на румунським плацдармі між ріками Дністер і Стрий відновлювалася Армія “Карпати”. Маршал Е.Ридз-Сміглий планував дочекатися на цьому плацдармі союзницького наступу на Заході, на який продовжував розраховувати. До Армії “Карпати” входили: група “Дністер” (бриг. ген. Максиміліан Мілян-Камський) у складі 3000 вояків та група “Стрий” бриг. ген. Стефана Дембінського – 7965 вояків. На плацдармі розміщувалася більшість польської військової авіації, яка не могла однак результативно діяти внаслідок нестачі палива, бомб і амуніції [17, к.5; 16, к.28–29; 22, с.388–390]. Державний кордон Польщі з Радянським Союзом охоронявся полком Корпусу охорони пограниччя “Чортків” підполковника Марцелі Котарби [33, с.13].

Напад СРСР на Польщу розпочався о 5.00 московського часу 17 вересня 1939 р. 12 Армія, після зламання героїчного, але короткотривалого опору частин Корпусу охорони пограниччя, значно просунулася вглиб польської те-

риторії. 4 кк до 20.00 досягнув лінії р. Стрипа від Соколова до Сапової, 25 тк перейшов Серет і здобув Чортків. 5 кавалерійський корпус досягнув Стрипи від села Трибухівці до Дуліб, 13 стрілецький корпус досяг Дністра від м. Жмброди до Жежави, а його 23 танкова бригада, перейшовши вбхід Дністер, зайняла Городенку [36, с.197–198; 31, с.359].

Перший день військових дій Червоної Армії на польському фронті виявив також численні недоліки у вишколенні командирів і штабів, прогалини в забезпеченні. Найсильніший корпус 12 Армії – 25 тк не виконав поставленого завдання, тому командуючий 12 Армією о 10.00 особисто прибув у його штаб і наказав спрямувати батальйон танків для оволодіння Бучачем та по батальйону моторизованої піхоти до Галича й Більшівців. Причиною труднощів була погана організація командування у 25 тк запізнення з приготуванням переправ через Збруч. Не функціонував належним чином зв'язок, штаб 12 Армії не мав його навіть з командуванням фронту, а положення корпусів визначалося за допомогою повітряного спостереження [7, к.16; 26, с.214–215].

Найважливішими були дії на лівому фланзі 13 стрілецького корпусу 12 Армії, який 18 вересня переправився вбхід через Дністер на південь від Устечка, а 23 тб зайняла Коломию. Наступного дня солдати Червоної Армії ввійшли до Станіслава, Галича й Калуша. Від ранку 20 вересня тактичні з'єднання 13 стрілецького корпусу продовжували наступ із метою знищення польських сил та внеможливлення евакуації до Румунії чи Угорщини. 72 стрілецька дивізія переслідувала польські війська в напрямку Долини й до кінця дня дійшла до р. Стрий [4, к.14–19].

Для врегулювання питань, пов'язаних із відступом Вермахту за демаркаційну лінію 21 вересня в Москві було підписано німецько-радянський протокол про переміщення військ обох армій. Згідно з ним Червона Армія мала розпочати подальше пересування на захід 23 вересня, а днем раніше мав початися відступ Вермахту, щоб 27 вересня перейти на західний берег Сяну під Перемишлем, а через два дні – під Сяноком і на південь від нього [19, к.8067998–999; 23, с.227–228]. 23 вересня 12 Армія відновила марш на захід, однак мусила затриматися вже через 10 км, оскільки німці не встигли евакуюватися з Дрогобича [25, с.176]. У наступні дні про-

довжувалося прийняття територій, як передавалися німцями. Ці безкровні здобутки перервалися 27 вересня. Цього дня відбулася битва під Владиполем між Операційною Групою Кавалерії бриг. ген. В.Андерса та, які тепер це знаємо з недавно відкритих радянських документів, 34 кавалерійською дивізією, танковим полком 32 кавалерійської дивізії і 3 танковим батальйоном 26 танкової бригади 4 кавалерійського корпусу. З огляду на перевагу противника, стомленість польських солдатів та відсутність артилерійської амуніції битва завершилася розгромом і розпорошенням польської кавалерії. Нечисленні офіцери й солдати на чолі з ген. В.Андерсом невеликими групами почали прориватися до угорського кордону. Через кілька днів поранений ген. В.Андерс попав до радянського полону [6, к.23; 30, с.348; 38, с.91–96].

28 вересня передові відділи 6 Армії Українського Фронту вийшли на берег Сяну від Улянова до Перемишля та ввійшли до залишеного німцями Перемишля. Після оволодіння містом росіяни зобов'язалися забезпечувати постачання до німецької частини Перемишля електричної енергії та відбудувати знищений водогін. Тоді ж лінії Сяну досягнули передові частини 12 Армії [8, к.27; 9, к.8068130].

Агресія Радянського Союзу перекреслила плани польської сторони щодо продовження опору на румунському плацдармі та змусила польські державні власті евакуюватися до Румунії через міст на Черемоші в Кутах уночі із 17 на 18 вересня. Головне Командування Польського Війська не використало існуючих можливостей створення опору за допомогою сил, які були в розпорядженні полку КОП “Чортків”, групи “Дністер” та резервних частин. Можна було пришвидшити прибуття на румунський плацдарм 10 моторизованої кавалерійської бригади, яка здобула великий досвід на німецькому фронті, та зміцнити її 21 танковим батальйоном. Ці нечисленні сили могли ненадовго затримати противника та, використовуючи переваги місцевості й рідку сітку доріг, знищивши мости на численних подільських ріках, затримати його просування. Зокрема не використано шансу знищення повітряними ударами 13 стрілецького корпусу під час його невдало організованої цілодобової переправи через Дністер 18 вересня.

Рішення, прийняті 17 вересня 1939 р. верховними державними властями за участю маршала Е.Ридза-Сміглого під час двох нарад об 11.30 та о 16.30, були предметом контрверсійних оці-

нок істориків. Безсумнівно, рішення про перехід президентом і урядом румунського кордону було слушним, оскільки запобігло взяттю їх до радянської неволі та реальній загрозі перервання правової тягlosti існування польської держави. Однак, як впливає з аналізу джерел, воно могло бути виконане на одну чи дві доби пізніше.

Натомість маршал Е.Ридз-Сміглий символізував збройний опір Польщі і ним керував, незважаючи на відомі труднощі з утриманням зв'язку з підпорядкованими арміями, тому його виїзд до Румунії вже в ніч із 17 на 18 вересня слід оцінити як передчасний. Маршал міг залишитися в прикордонних Кутах принаймі до 20 вересня з метою командування діями, стримуючими просування Червоної Армії, та керування евакуацією власних частин. Безсумнівно, це мало б велике моральне значення для країни, яка боролася, та пропагандистське значення для закордону.

Переклад із польської мови Миколи Геніка.

1. Depesza z Moskwy od płk. dypl. S.Brzeszczyńskiego. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Generała Sikorskiego (AIPiMGS), sygn.A.II.19/18.
2. Depesza z Moskwy od płk. dypl. S.Brzeszczyńskiego. AIPiMGS, sygn.A.II.12/22;
3. Depesza z Leningradu od kier. Plac. PŁ–16/9. AIPiMGS, sygn.A.II.16/21.
4. Dziennik działań bojowych 13 KS, rozpoczęty 12.09.1939, skończony 13.10.1939; Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe (dalej: RPAW), sygn.35084–1–43, k.7–8.
5. Książka działań bojowych Armii “Południe”, PDN WIH AON, Kol. Aleks., sygn.T.311, r.236, kl.137–140.
6. Meldunek bojowy dowódcy Południowej Grupy Operacyjnej, nr 014, Drohobycz, PDN WIH AON, sygn.VI/1/10, t.6, k.23.
7. Meldunek dowódcy 12 Armii komandarma Tiuleniewa, RPAW, sygn.35084–1–5, k.16.
8. Meldunek operacyjny nr 17 6 Armii, Janów, PDN WIH AON, sygn.VI/1/10, t.6, k.27.
9. Meldunek ppłk. R. von Heyendorfa, PDN WIH AON, Kol. Aleks., sygn.T.312, r.478, kl.8068130.
10. Meldunek ppłk. dypl. J.Kowalewskiego, AIPiMGS, sygn.A.II.27/40.
11. Meldunek wywiadowczy nr 14/37.
12. Mjr dypl. W.Słomski, Uwagi o pracy referatu polityczno-gospodarczego w Samodzielnym Referacie “Rosja”, AIPiMGS, sygn.B.I.6i, k.61–71.
13. Notatka ppłk. dypl. J.Kowalewskiego, br. daty, AIPiMGS, sygn.A.II.27/40.
14. Opis działań bojowych 25 Korpusu Pancernego, Pracownia Dokumentacji Naukowej Wojskowego Insty-

tutu Historycznego Akademii Obrony Narodowej (PDN WIH AON), sygn.VI/1/10, t.2.

15. Ośrodek Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentacyjnych (Moskwa), sygn.462–1–90, k.85–99.
16. Relacja gen. bryg. G.Paszkiwicza, AIPiMGS, sygn.B.I.60/A, k.28–29.
17. Relacja mjr. J.Łuckiego, Paryż 8.12.1939, AIPiMGS, sygn.B.I.105/c, k.5.
18. Rozkaz nr 21 14 Armii, PDN WIH AON, Kol. Aleks., sygn.T.312, r.477, kl.806718–20.
19. Rozkaz OKH, PDN WIH AON, Kol. Aleks., t.312, r.477, kl.8067998–999.
20. Sprawozdanie ppłk. O.Giedroycia, AIPiMGS, sygn.B.I.6, k.545–546.
21. Załącznik do zeszytu ewidencyjnego ppłk. dypl. S.Mayera, AIPiMGS, sygn.B.I.6 g, k.107–128.
22. Dalecki R. Armia “Karpaty” w wojnie obronnej 1939 r. – Rzeszów, 1989. – S.388.
23. Dyrektywa nr 29 dowódcy Południowej Grupy (Armijnej) do współdziałania z wojskami niemieckimi, 22.09.1939, godz.21.00, w: Wybór dokumentów do agresji 17.09.1939 r., cz.IV, s.227–228.
24. Dyrektywa Rady Wojennej Frontu Ukraińskiego // Katyń. Dokumenty zbrodni. – Warszawa, 1995. – T.1. Jeńcy niewypowiedzianej wojny, sierpień 1939 – marzec 1940 / Red. W.Materski, B.Woszczyński. – S.87.
25. Dziennik działań bojowych Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego // WPH. – 1993. – №2. – S.172–173.
26. Dziennik działań bojowych Południowej Grupy (Armijnej) // Wojskowy Przegląd Historyczny (dalej: WPH). – 1993. – №4. – S.212.
27. Grzelak Cz. Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 r. – Warszawa, 1998. – S.28.
28. Grzelak Cz., Jacyński S. Dyrektywy sowieckiej agresji na Polskę we wrześniu 1939 roku // Mazowieckie Studia Humanistyczne. – Łowicz, 1996. – №1. – S.220–222.
29. Kornat M. Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop–Mołotow. – Warszawa, 2002.
30. Koszutski S. Ostatnie godziny Nowogrodzkiej Brygady Kawalerii we wrześniu 1939 r. // Prz. Kaw. i Br. Panc. – 1976. – №84. – S.348.
31. List W. Bańkiewicza do J.Jaklicza z 2.09.1967 r. // Wrzesień 1939 na Kresach Wschodnich w relacjach / Oprac. Cz.Grzelak. – Warszawa, 1999. – S.359.
32. Magnuski J., Kołomijec M. Czerwony Blitzkrieg. Wrzesień 1939. Sowieckie wojska pancerne w Polsce. – Warszawa, 1994. – S.5.
33. Prochwicz J. Korpus Ochrony Pogranicza w przededniu wojny, cz.II // WPH. – 1994. – №4. – S.13.
34. Raport mjr. dypl. H.Piątkowskiego // Przegląd Kawalerii i Broni Pancerniej. – 1987. – №126. – S.1–13; PSZ. – T.I. – Cz.IV. – S.589–590.
35. Rozkaz bojowy nr 02 dowódcy Kamieniecko-Podolskiej Grupy // Wybór dokumentów do agresji 17.09.1939 r. – Cz.IV. – S.222–223.

36. Rozmowy linią bezpośrednią komkora R.P.Chmielnickiego z komandarmem I rangi S.K.Timoszenką // WPH. – 1993. – №1. – S.197–198.
37. Rozpoznanie zagrożenia Rzeczypospolitej ze strony ZSRR – relacja mjr. dypl. Rafała L.Protassowickiego / Przyg. do druku W.Włodarkiewicz // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 2001. – №2. – S.84–85.
38. Schweizer L. Wojna bez legendy. – Kircaldy, 1943. – S.91–96.
39. Włodarkiewicz W. Obrona Lwowa 1939. – Warszawa, 1996. – S.85.

W.WŁODARKIEWICZ

MILITARY-POLITICAL ASPECTS OF THE USSR ATTACK ON POLAND IN 1939

The international relations of the end of 1930th were characterized by instability the display of what became the Ribbentrop-Molotov pact about the division of spheres of influence in the Central-Eastern Europe. The soviet leaders during interwar period produced the image of the external enemy and increased the war potential. The invasion of Germany against Poland caused the aggression of USSR, under the pretext of independence of the Ukrainian population. The defence plans of Poland and war activities in the East Galicia are being analysed and specifically on the so-called 'Romanian base'.

Key words: Poland, international relations, East Galicia, military policy, international conflict, aggression.

УДК 94 (5): 327 “19-20”

ББК ТЗ (53) 6

Павло Кушнір

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ В 40-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ: ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ СИРІЙСЬКОЇ ТА ЛІВАНСЬКОЇ КРИЗИ

У статті розглядається низка питань, пов'язаних з історією врегулювання конфліктів на Близькому Сході в період розпаду колоніальної системи. Особлива увага приділяється проблемі подолання військово-політичних криз у Сирії та Лівані. Автор робить спробу визначити історичну й політичну роль кожного з основних учасників близькосхідного врегулювання.

Ключові слова: Близький Схід, Сирія, Ліван, військово-політичні конфлікти, миротворча діяльність, міжнародна політика.

Поряд із вирішенням військово-політичних криз у Південно-Східній Азії, в Африці, Латинській Америці й Східній Європі миротворча політика другої половини ХХ століття набула найбільшої гостроти й суперечливості саме на Близькому Сході. Особливої актуальності це різноманіття проблем близькосхідного регіону набуло в період розв'язання сирійської та ліванської криз у 40-х роках ХХ століття. Аналіз причин виникнення цих криз, політична позиція основних їх учасників, а також історична сутність процесу врегулювання військово-політичних конфліктів, якими супроводжувалися кризи в регіоні, перебувають у центрі уваги даного дослідження.

40. Włodarkiewicz W. Ostatnie dni II Rzeczypospolitej – ewakuacja Wojska Polskiego do Rumunii i na Węgry we wrześniu 1939 roku // Przegląd Humanistyczny. – 1997. – №3. – S.159–170.
41. Włodarkiewicz W. Przedmoście rumuńskie 1939. – Warszawa, 2001. – S.102–104.
42. Włodarkiewicz W. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych. – Warszawa, 2001. – S.195–214.

Протягом усієї Другої світової війни Близький Схід постійно був у полі уваги міжнародних кіл. Головними дійовими особами цього періоду були Англія, Франція і США. Характеризуючи політику світових держав відносно Близького Сходу, О.Е.Туганова відзначила, що “в ході другої світової війни ... боротьба на Близькому та Середньому Сході велася не тільки між Німеччиною та Італією, з одного боку, та Англією, Францією і США – з іншого, але також між американськими, англійськими й французькими імперіалістами” [1]. Результатом цього стало, з одного боку, наростання національно-визвольних рухів, а з іншого – виникнення регіональних механізмів підтримки безпеки.

Взаємовідносини підмандатних та підконтрольних територій регіону з метрополіями будувалися досить нерівно. Найбільш складним та безкомпромісним був режим взаємовідносин, установлений в англійських колоніальних володіннях. На важливість цього напрямку в політиці Англії, як відзначив Н.О.Оганесян, указує те, що “... англійський уряд ... у 1940 р. вирішив, ризикуючи послабити оборону британських островів, послати додаткові військові сили на Близький Схід для його захисту від німецько-італійського нападу” [2, с.15]. Однією з таких спроб пом'якшити наростаючий супротив стала заява британського першого міністра лорда Кейзі в лютому 1943 року, в якій він повідомив про бажання Англії ініціювати “ідеї про виховання народів для самостійного правління, щоб вони могли отримати правління у свої руки ...” [2, с.17].

Консервативність імперської політики британського уряду не могла не викликати реакції у відповідь із боку підконтрольних властей. Англо-іракська війна, що спалахнула у квітні-травні 1941 року [2, с.146–162], лише погіршила становище англійської дипломатії в регіоні, а брутальне втручання англійських збройних сил у курдське повстання 1943–1945 років остаточно підірвало авторитет колоніальної політики Великої Британії [3, с.284]. Слід зазначити, що придушення повстання іракських курдів відбувалося незадовго до початку роботи ООН, однак ані на засіданнях Генеральної Асамблеї, ані в Раді Безпеки ця проблема не знайшла жодного відображення [4], що цілком сприяло збереженню напруженості в стосунках між курдами та іракцями.

Головним суперником британського колоніалізму в регіоні, проте, були не арабські національно-визвольні рухи, а експансія США. Американський уряд ще з часу “14 пунктів Вільсона” вів активну дипломатичну діяльність зі встановлення економічної й політичної присутності в Азії нарівні з англійським та французьким урядами [5]. Виходячи з цього, стає зрозумілою політика США з підтримки національних домагань незалежності країнами регіону [6, с.17], які широко регламентувалися ними в період другої світової війни й у наступні післявоєнні роки. На думку американського дослідника Г.Флазера, військові невдачі Великобританії сприяли просуванню американських інтересів як на економічному (надання економічної допомоги за ленд-лізом), так і на дипломатичному рівні (укладення англо-

американських та ірано-американських угод) [6, с.28–34].

Доля регіону під час війни і після її завершення багато в чому була визначена в підписаній між Англією й США в 1941 році Атлантичній хартії [7]. Відмова від територіальних надбань, засудження насильницького позбавлення народів самостійності і надання їм права на самовизначення [7] зустріло підтримку серед усіх союзників по антигітлерівській коаліції і в тому числі Іраку, Єгипту, Сирії, Лівану й Саудівської Аравії [8].

Однак із багатьох розбіжностей, які мали місце між союзниками, єдине питання, щодо якого США й Англія змогли досягнути порозуміння [9], торкалося проблеми надання незалежності колоніальним територіям, що були в мандатних відносинах із Францією. Незважаючи на поразку у війні, уряди вішістської й “Вільної Франції” зберегли прагнення обстоювати Сирію й Ліван під французьким владарюванням [10, с.60]. Жорстка позиція Ш. де Голля щодо цього питання знайшла відображення в його заяві про те, що “мандат, який довірений Франції Лігою націй, може бути зданий нею лише майбутнім міжнародним інстанціям ...” [11].

Найбільшого загострення обстановка досягла у взаємовідносинах Франції з Англією. У квітні 1942 року з'явилися ознаки збройного зіткнення між ними [6, с.57]. Американським генеральним консулом у Бейруті Інгертом був розроблений план мирного врегулювання англо-французьких суперечностей [2, с.231]. Хоча запропонований план не був прийнятий англійським урядом* [2, с.232], до осені Франція вимушена була піти на поступки, пообіцявши провести парламентські вибори в країнах Леванта вже у квітні 1943 року** [2, с.237].

У протиріччях, що виникли, і популістському взаємозаграванні США, Англія й Франція все більше демонстрували свою нездатність самостійно впливати на міжнародну ситуацію в регіоні. За уявленням англійського дослідника Г.Холінгсворта, араби й “західний світ” могли взаємодіяти лише при дотриманні взаємних умов безпеки [12, с.9–11].

* Англії запропонували свій план вирішення суперечливої ситуації, указавши в ньому на зобов'язання французів надати незалежність Сирії та Лівану.

** Залежність французької армії від військової та економічної підтримки англійців та американців не залишала Франції шансів на вільне маневрування в дипломатичній боротьбі з Англією та США.

Реалізація цих планів на Близькому Сході первісно мала два напрямки: перший передбачав створення єдиної арабської держави на федеративних або унітарних умовах, другий – збереження національної незалежності окремих арабських держав із їх об'єднанням у конфедерацію. І один, і другий напрямок однаково характеризував національні прагнення арабів [12, с.14].

Єдина арабська держава (Арабський Схід) являв собою найбільш привабливу ідею для арабських національних устремлінь. У кінці 1942 – на початку 1943 років один з активних учасників антиосманського опору емір Трансйорданії Абдалах ібн Хусейн висунув план об'єднання Сирії, Лівану, Трансйорданії й Палестини в єдину державу “Велика Сирія” [3, с.37]. Така держава, з історичної точки зору, відновила б географічну цілісність території, штучно поділеної англійським мандатним урядом* [3, с.157–160], і сприяла б військово-політичному зміцненню позицій арабських національних сил.

Арабському Сходу необхідний був союз, який не підривав би територіальну цілісність держав і одночасно забезпечував би реалізацію спільних стратегічних планів. Однією з перших спроб у цьому напрямку став план, який запропонував уряд Іраку. Згідно з цим планом, розробленим іракським прем'єр-міністром Нурі Саїдом, пропонувалося створити федеративний союз Іраку з країнами Леванта, Палестиною і Трансйорданією під спільною назвою “Союз країн Благодатного півмісяця”**. Основні положення плану могли цілком задовольнити інтереси національних урядів [2, с.238–239], але перспектива державного злиття з обмеженням політичної самостійності зробила нездійсненним і цей план.

На кінець війни, як зазначають О.Р.Аланін і З.О.Соловйова в спільній праці “Сучасна Йорданія”, протиріччя стосовно майбутньої арабської єдності на основі державного об'єднання стали ще більш очевидними: “Король Транс-

йорданії та іракська королівська сім'я, що підтримувала його, стояли за об'єднання Машрика (включаючи, у разі згоди Каїру, і Єгипет) на федеративній основі. Антихашимітський блок ..., що сформувався (Сирія, Ліван і Єгипет), виступали за конфедерацію арабських держав, які б залишалися формально суверенними” [13].

Розвиток ідеї державного об'єднання на Близькому Сході відбувався на фоні всезростаючої боротьби арабів за національне звільнення. Через відхилення, за об'єктивними на той період причинами [14], проєктів “Велика Сирія” і “Благодатний півмісяць” компромісне рішення, однак, було знайдене. Створення в 1945 році міжурядової організації арабських держав [14, с.172–184] завершило процес формування регіональної структури із забезпечення спільної безпеки й протидії зовнішньому втручання у внутрішню регіональну політику. Як відзначив О.М.Гомме, обстановка, що склалася на завершення війни, вимагала від арабських лідерів “шукати шляхи зміцнення своєї ролі в новому міжнародному порядку ... при збереженні територіальної недоторканості” [14, с.5–6].

Формально надана незалежність державам Близького Сходу не знайшла підтвердження в реальному виведенні колоніальних збройних сил із регіону, що ставило країни регіону в пряму залежність від Англії й Франції [15, с.73–79]. Їхнє прагнення зберегти дотеперішні позиції в економіці й політиці регіону не зустріло підтримки ані серед місцевого населення, ані в міжнародній спільноті [15, с.174]. У результаті зіткнення протилежних за своєю суттю тенденцій призвело до виникнення Ліванської й Сирійської криз 1943–1946 років, розв'язання яких стало одним із перших миротворчих завдань як для ООН, так і для регіональних сил.

У травні 1945 року криза в Сирії та Лівані досягла свого апогею. Відмова Франції задовольнити висунуті на початку 1945 року урядами Сирії та Лівану вимоги про виведення з територій їхніх країн колоніальних військ [10, с.80–88] призвела до початку збройної боротьби сирійського й ліванського національно-визвольних рухів проти французьких військ.

До рішучих дій проти агресії Франції вдався уряд Англії. Оцінюючи ситуацію в Сирії, британський міністр закордонних справ А.Ідеєн 31 травня 1945 року заявив, що “британський уряд прийшов до висновку, що він не може більше залишатися осторонь і прийняв рішення втрути-

тися у франко-сирійський конфлікт” [10, с.89]. Спроба Великобританії втрутитися в конфлікт дозволила ізолювати французькі війська, але врегулювати конфлікт у повному обсязі не вдалося. Із засудженням дій Франції в кінці травня виступили також США та члени Ліги арабських держав [10, с.91].

Уряд Радянського Союзу у своєму зверненні до ініціаторів створення ООН висловив занепокоєння тим, що “... в даний час на території Сирії та Лівану відбуваються військові дії, причому французькі війська, що там перебувають, увійшли в зіткнення із сирійцями й ліванцями, здійснюючи артилерійський та мінометний обстріл ...” [16, с.86], а далі вказується, що “кількість убитих і поранених збільшується з кожним днем” [16, с.86].

Саме в цей час у Сан-Франциско почала роботу конференція союзників, яка затвердила основи міжнародної організації миру й безпеки. Поряд із Францією, Англією, США, СРСР та Китаєм підписати Статут ООН були запрошені й представники від Сирії та Лівану. В обставинах, що склалися, війна на території Сирії та Лівану, на думку СРСР, “... ускладнюється тим, що вказані три держави – Франція, Сирія та Ліван – є членами Об'єднаних Націй, які беруть участь у конференції, що відбувається у Сан-Франциско” [16, с.86–87]. Парадоксальність подій, що розвивалися, не могла не стурбувати засновників ООН. Тим більше, що подібні стосунки ставили під сумнів не лише можливість виконання миротворчої функції нової організації, але й основні принципи її існування. Як відзначив посол СРСР у Франції: “... Події в Сирії та Лівані не відповідають духові рішень, прийнятих у Думбартон-Оксі, та цілям конференції, що відбувається у Сан-Франциско... із створення організації для забезпечення миру й безпеки народів” [16, с.86–87]. У зв'язку з цим радянський уряд одним із перших звернувся до організаторів ООН із пропозицією “припинити військові дії в Сирії та Лівані й владнати конфлікт, що виник, мирним порядком” [16, с.87].

Укладена 13 грудня 1945 року англо-французька угода щодо Сирії та Лівану про поступове виведення військ передбачала поетапне звільнення територій “... до того часу, доки колективна безпека в цій зоні не буде організованою згідно з рішенням ООН” [10, с.96–97]. Однак, як пізніше відзначив у своїй заяві в Раді Безпеки заступник наркома закордонних справ СРСР

А.Я.Вишинський, “... англо-французька угода..., укладена без будь-якої їх участі (Сирії та Лівану. – *Авт.*), навіть без консультації з ними, без залучення їх для розв'язання питань, які їх стосуються, не можна розглядати не як порушення суверенітету цих держав” [17, с.92], тому що це суперечить принципу суверенної рівності членів ООН [17, с.91].

Реакція арабських національних сил на угоду 13 грудня була глибоко проаналізована в працях Н.О.Оганесяна, який відзначив, що для Сирії та Лівану єдино можливим варіантом отримання повної незалежності міг би стати перенос вирішення цього протиріччя на більш високий міжнародний рівень, а для цього потрібно було “... висловити протест перед ООН проти англо-французької угоди і проти залишення на території Сирії та Лівану іноземних військ” [10, с.99] або “... просити Лігу арабських держав терміново скликати засідання Ради Ліги для вивчення вказаної угоди, враховуючи ту обставину, що воно торкається інтересів не лише Сирії та Лівану, але й інших арабських країн” [10, с.99]. У протилежному разі урядам цих країн слід було “... вжити всіх необхідних заходів, щоб бути готовим до будь-якої несподіванки” [10, с.99].

Безрезультатність прямих переговорів сирійського і ліванського урядів з урядами Англії та Франції примусила в кінцевому результаті поставити питання про евакуацію іноземних військ на обговорення ООН* [10, с.100–101]. При розгляді в Раді Безпеки умов урегулювання криз у Лівані та Сирії було розроблено два проєкти резолюцій, які по-різному бачили результат конфлікту.

Радянська делегація за підтримки Польщі, Мексики та Єгипту 15 лютого 1946 року виступила з пропозицією “... про загальну негайну та одночасну евакуацію французьких і британських військ із Сирії та Лівану” [17, с.95–96]. При цьому акцентувалася увага на тому, що “... Рада Безпеки – орган, на якому дійсно лежить відповідальність перед світом за те, щоб суверенна держава поважалася, щоб поважався ... принцип рівності держав, що входять до складу Організації Об'єднаних Націй” [17, с.96].

* Аж до нового часу сучасні Сирія, Йорданія, Ліван і Палестина розглядалися як єдиний географічний і культурно-історичний комплекс під загальною назвою “Сирія” або “Велика Сирія”. На конференції в Сан-Ремо в 1920 році ця територія була поділена з урахуванням лише стратегічних інтересів мандатаріїв. А в 1922 році зі складу Палестини виокремили Трансйорданію.

** Інша назва “Союзу країн Благодатного півмісяця”, що зустрічається в літературі, – Арабський союз або Арабська ліга.

* 4 грудня 1946 р. керівники делегацій Сирії та Лівану в ООН написали лист генеральному секретарю ООН, де йшла мова про те, що перебування в Леванті англійських та французьких військ являє собою загрозу миру та безпеці на Близькому Сході.

Представники від США наполягали на прийнятті більш м'якого рішення з даного питання, з урахуванням фізичних можливостей Англії та Франції здійснити виведення своїх військ [10, с.100]. Зокрема голова американської делегації Стеттінус запропонував варіант резолюції, в якій зазначалося б, що "Рада Безпеки ... висловлює свою впевненість у тому, що іноземні війська в Сирії та Лівані будуть відведені так швидко, як це виявиться здійсненним ..." [10, с.100].

Триденне (з 14 по 16 лютого 1946 р.) обговорення звернення Сирії та Лівану завершилося загальною згодою з неправомірністю перебування іноземних військ на території суверенних держав Сирія та Ліван. На слабкість і небажання організації конструктивно обстоювати свої принципи у вирішенні сирійського і ліванського питання вказують слова з виступу представника СРСР А.А.Громико в Раді Безпеки ООН, зробленого у вересні 1946 року: "Звернення цих держав до Ради Безпеки є протестом із боку країн, на території яких усе ще продовжують перебувати іноземні війська без будь-яких законних підстав" [18].

Загроза загострення збройного опору національно-визвольного руху в Сирії та Лівані, а також певна згода Франції та Англії поновити процес переговорів, примусили останніх скликати спільну мирну конференцію. На конференції, що відбулася в Парижі 9 березня 1946 року, сторони підписали двосторонні угоди (франко-сирійську та франко-ліванську) [10, с.113–114] про виведення військ без будь-яких додаткових умов і зобов'язань з обох сторін.

У ситуації, аналогічній ситуації із Сирією та Ліваном, опинилися представлені на розгляд Ради Безпеки питання евакуації іноземних військ із території Північної Африки. Уряд Єгипту 8 липня 1947 року зажадав розгляду Радою Безпеки ООН питань про повну й негайну евакуацію англійських військ із Єгипту й Судану, а також вирішити питання про майбутнє Судану [19]. Ці питання розглядалися в Раді Безпеки з 5 по 20 серпня 1947 року, але ніякого рішення прийнято не було.

У цей період патріотичний та національний підйом охопив народи не лише Палестини, Леванта та Іраку, але арабського півострова (Саудівська Аравія [20], Кувейт [21] та ін.).

Антиколоніальна боротьба, що розгорнулася в перші післявоєнні роки, сприяла не лише

пошуку найбільш оптимальних напрямків у процесі набуття незалежності, але й виробленню основних цілей підтримки регіональної безпеки. Основні з них такі: протидія "імперіалістичному" втручання у внутрішні справи регіону; підтримка територіальної цілісності; створення колективних систем співробітництва в рамках підтримки миру. Названі цілі відображали інтереси арабської більшості. Однак виникнення на території Арабського Сходу єврейської держави примусило скорегувати загальноарабські цілі й включити до миротворчого процесу нове коло проблем – арабо-ізраїльське протистояння, яке загострило міжнаціональні й територіальні суперечки в регіоні.

1. Туганова О.Э. Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке. – М.: ИМО, 1960. – С.16.
2. Оганесян Н.О. Политика империалистических держав на арабском Востоке в годы второй мировой войны. – Ереван: Изд-во АН Армян. ССР, 1980.
3. Новейшая история Арабских стран Азии: 1917–1985 / Отв. ред. В.В.Наумкин. – М.: Наука, 1988.
4. Мгон Ш.Х. Курдский национальный вопрос в Ираке в новейшее время. – М.: Наука, 1991. – 322 с.
5. Bryson T. American diplomatic relations with the Middle East, 1784–1975. – N.Y., 1977. – 431 p.
6. Flaser T.G. The USA and the Middle East since World War 2. – N.Y.: St. Martin's press, 1989. – P.17.
7. Atlantic Charter, August 14, 1941.
8. Declaration by the United Nations. January 1, 1942.
9. America and the Middle East // Annals of the Amer. / Acad. of polit. and social science. – N.Y., 1972. – Vol.403. – P.146.
10. Оганесян Н.О. Образование независимой Сирийской республики (1939–1946 гг.). – М.: Наука, 1968.
11. Голль Ш. де. Военные мемуары, 1942–1944 годы: В 2-х т. / Пер. с франц. – М.: Иностранная литература, 1960. – Т.2. – С.61.
12. Hollingsworth C. The Arab and the West. – L.: Methuen, 1952.
13. Аганин А.Р., Соловьева З.А. Современная Иордания. – М.: ИИИБВ, 2003. – С.79.
14. Gommaa A.M. The foundation of the League of Arab States: Wartime diplomacy and inter-Arab politics 1941 to 1945. – L.: Longman, 1977. – 323 p.
15. Политика Англии на Ближнем и Среднем Востоке (1945–1965) / Отв. ред. Г.Л.Бондаревский. – М.: Наука, 1966.
16. Ноты Советского правительства правительствам Франции, Великобритании, США и Китая, 1 июня 1945 г. // СССР и арабские страны, 1917–1960: документы и материалы / Ред. В.Я.Сиполс и др. – М.: Госполитиздат, 1961.
17. Выступление заместителя народного комиссара иностранных дел СССР А.Я.Вышинского в Совете

Безопасности ООН по вопросу о выводе английских и французских войск из Сирии и Ливана // СССР и арабские страны, 1917–1960: документы и материалы / Ред. В.Я.Сиполс и др. – М.: Госполитиздат, 1961.

18. Из выступления представителя СССР А.А.Громыко в Совете Безопасности ООН по вопросу о пребывании войск государств – членов ООН на территориях других стран // СССР и арабские страны, 1917–1960: документы и материалы / Ред. В.Я.Сиполс и др. – М.: Госполитиздат, 1961. – С.98–99.

19. Выступление представителя СССР А.А.Громыко в Совете Безопасности ООН по вопросу о выводе английских войск из Египта и Судана // СССР и арабские страны, 1917–1960: документы и материалы / Ред. В.Я.Сиполс и др. – М.: Госполитиздат, 1961. – С.100–103.

20. Miller A.D. Search for security: Saudi Arabia oil and Amer. foreign policy, 1939–1949. – Chapel Hill, 1980. – P.11–24.

21. Joyce M. Kuwait, 1945–1996: An Anglo-American Perspective. – Calumet, 1998. – 208 p.

P.KUSHNIR

MILITARY-POLITICAL CONFLICTS OF THE NEAR EAST IN 40th YEARS OF XX CENTURY: WAYS OF THE SANCTION OF SYRIAN AND LEBANESE CRISES

In article some questions connected with a history of settlement of conflicts in the Near East are considered during disintegration of colonial system. The special attention is given a problem of overcoming of military-political crises in Syria and Lebanon. The author tries to define a historical role of each of the basic participants of Near-Eastern settlement and to estimate their contribution to process of achievement of the world in the Near East.

Key words: Near East, Syria, Lebanon, military-political conflicts, international activity, international policy.

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО. ОСОБА В ПОЛІТИЦІ

УДК 94.4

ББК 63.3 (4УКР)6

Галина Гладка

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

У статті розглядається практична діяльність митрополита УГКЦ Андрея Шептицького в роботі представницьких органів влади Австро-Угорщини – Рейхсрату та Галицького сейму, спрямована на дотримання права українців на розвиток національної культури та освіти, збереження єдності українських етнічних земель, порозуміння всередині українського політикуму.

Ключові слова: *Андрей Шептицький, австрійський парламент, Галицький сейм, українські політики, парламентська діяльність.*

Чільне місце в суспільно-політичній діяльності митрополита Андрея Шептицького займала парламентська діяльність, що проявилася в його участі в роботі австрійського Рейхсрату та Галицького сейму.

Митрополит А.Шептицький крізь призму етичної доктрини християнства завжди виступав проти терору як методу політичної боротьби українців за свої права. З цих позицій він публічно осудив такі терористичні акти, як убивство в 1908 р. українським студентом Мирославом Січинським намісника Галичини графа Андрія Потоцького, убивство бойовиками ОУН(Б) у 1934 р. директора української гімназії у Львові І.Бабія, який стояв на перешкоді залученню шкільної молоді в підпільну роботу. Поєднання понять терору та національного патріотизму було несумісним для митрополита Андрея.

Ще до початку своєї духовної кар'єри майбутній митрополит отримав ґрунтовну юридичну освіту в Краківському та Бреславському (тепер – Вроцлавський університет) університетах. Фундаментальні знання в галузі права та духовний сан привели до неухильного переконання, що методами локального терору неможливо ослабити польську гегемонію в Галичині, зрушити центр ваги в протистоянні польської та української спільнот. Тому боротьба за політичні права українців у рамках Австро-Угорської імперії, на думку А.Шептицького, повинна здійснюватися в легальній площині. Найефективнішим методом такої боротьби він уважав парламентську трибуну.

Парламентську діяльність А.Шептицького умовно можна розділити на три напрями. Перший напрям охоплює підтримку митрополитом питання української освіти в умовах тотальної колонізації, другий напрям – діяльність,

спрямовану на реформування існуючої виборчої системи до австрійського парламенту та Галицького сейму, третій – відображає його прагнення досягнути соборності всіх українських земель.

Офіційною точкою відліку початку парламентської діяльності А.Шептицького слід уважати 1899 р. (у цьому році він очолив Станіславську єпархію), оскільки за австрійськими законами кожен єпископ коронного краю автоматично без виборів ставав членом крайового сейму.

Ставши в 1901 р. митрополитом Галицьким, А.Шептицький продовжував засідати в сеймі, а з 1903 р. відповідно до розпорядження цесаря Франца-Йосифа він обійняв посаду заступника маршалка сейму. Крім того, імперськими законами передбачалася участь усіх митрополитів у діяльності парламенту. Тому митрополит Андрей як віриліст із 1901 р. до 1918 р. був членом віденської Палати панів.

Початковий етап парламентської діяльності А.Шептицького ознаменувався його боротьбою за задоволення культурно-освітніх вимог українського народу. Українське шкільництво на початку ХХ ст. було в загрозовому становищі. За Габсбургів у Галичині налічувалося всього лише шість українських гімназій [1, с.6]. Питання відкриття нової української гімназії чи школи наштовхувалося на впертий опір польської більшості в Галицькому сеймі та австрійському парламенті.

У 1902 р. українські послы внесли до шкільної комісії Галицького сейму пропозицію щодо заснування української гімназії в м. Станіслав (тепер – м. Івано-Франківськ). Виступивши на засіданні комісії, А.Шептицький обґрунтував необхідність затвердження цієї пропозиції.

І хоча напередодні українська сторона отримали від цесаря та маршалка сейму С.Бадені схвальну відповідь, це не завадило польській сеймовій більшості провалити український проект.

На знак протесту українські депутати оголосили про свій вихід із Галицького сейму. Митрополит Андрей солідаризувався з ними й приступив до роботи сейму тільки після припинення сецесії. Спільні зусилля увінчалися успіхом – у 1905 р. у Станіславі було відкрито українську гімназію. Нагального розв'язання, поряд зі шкільництвом, вимагала проблема української вищої освіти. На початку ХХ ст. у Львівському університеті було лише вісім українських кафедр. Після політичної акції українського студентства в 1901 р. становище в університеті залишилося напруженим. Українська громадськість наполягала на створенні українського університету в перспективі та негайному збільшенні кількості кафедр з українською мовою викладу. Демонстрації українських студентів проти університетської влади та кровопролитні барикадні сутички в 1906–1907 рр. змістили питання відкриття українського університету у Львові в політичну площину.

На першому засіданні передостанньої сесії Галицького сейму, що розпочалася 14 лютого 1907 р., українські депутати закликали уряд відкрити окремий український університет, а до його створення збільшити кафедри з українською мовою викладання та забезпечити національні права професорам і студентам-українцям. Такі вимоги в числі перших підписали Євген Олесницький та митрополит А.Шептицький [2, с.434].

Підтримка митрополитом Андреем прагнень українських депутатів Галицького сейму у сфері культури та освіти свідчить про те, що між Шептицьким та українським політичним проводом настає повне порозуміння.

К.Левицький високо оцінив позицію А.Шептицького, бо якщо між українським політичним проводом, зазначав він, та митрополитом і були деякі розбіжності (стосовно вироблення тактики під час селянських страйків та в оцінці москвофільства), то вони з часом зникали завдяки його толерантності, “так, що з цього приводу не було шкідливих наслідків для нашої політики” [3, с.22].

У 1907 р. віденський уряд взамін на обіцянку українців не застосовувати обструкції в парламенті до кінця 1908 р. зобов'язався вплинути на сенат Львівського університету з метою

утворення двох нових українських кафедр та гарантій вільного користування українською мовою під час вивчення навчальних дисциплін.

Новий виток конфронтації між польськими та українськими студентами розпочався влітку 1910 р. Він був викликаний тим, що сенат Львівського університету не здійснив жодних поступок українській стороні. Реагуючи на збройні сутички між студентами (1 липня загинув український студент Адам Коцко), К.Левицький цього дня від імені українського парламентарного клубу представив бюджетній комісії Галицького сейму декларацію, що висвітлювала шляхи відкриття українського університету.

Випереджаючи подання декларації, митрополит Андрей 28 червня 1910 р. виступив на пленарному засіданні Палати панів. На державному рівні він запропонував проект створення українського університету у Львові та обґрунтував необхідність прийняття відповідного рішення. Його промова вважається першим виступом українця в Палаті панів.

Урядовий проект відкриття українського університету було запропоновано 4 червня 1912 р. Він не задовольняв українську сторону стосовно термінів заснування закладу, а тому був відкинутий.

І тільки на початку 1914 р. спільна сеймова нарада польських та українських депутатів за посередництва митрополита Андрея досягла консенсусу. Передбачалося негайне заснування українського університету у Львові. Однак цим планам не судилося здійснитися, оскільки на перешкоді стала Перша світова війна.

На початку ХХ ст. в Австро-Угорщині продовжувала діяти введена в 1873 р. куріальна система виборів. Така система була вкрай несправедлива для українського населення Галичини, оскільки створювала переваги польського представництва над українським в австрійському парламенті та Галицькому сеймі. Система двох депутатських місць у Державну раду від кожного сільського округу з правом виборців віддати голос тільки за одного кандидата ставила у вигідне становище польську меншість у сільських округах (для обрання другого кандидата вимагалось набрати 25% голосів від кількості голосуючих). А передвиборні комбінації “зі штучного створення міських округів шляхом приєднання до міст багатьох поселень сільського типу внеможливілювали для українського міського населення обрання своїх кандидатів” [4, с.79].

Унаслідок куріальної виборчої системи, доповненої спеціальною виборчою географією, українське населення, яке становило 13% населення Австрії, отримувало мізерну кількість місць у парламенті: 3 місця з 353 у 1879 р. та 11 місць із 425 у 1897 р.

Українське населення краю активно включилося в боротьбу проти куріальної виборчої системи. 2 лютого 1906 р. у Львові відбулося 40-тисячне віче української громадськості, де вимагалось запровадження загального виборчого права.

Митрополит Шептицький солідаризувався з українським політичним проводом у боротьбі за реформу існуючої виборчої системи. У січні 1906 р. він очолив українську делегацію до імператора Франца-Йосифа, на якій переконливо доводив монархові, що за новим виборчим законом українці Галичини повинні отримати таку кількість мандатів, яка би відповідала чисельності населення на території краю. За такі дії польська преса затаврувала греко-католицьке духовенство, яке входило до складу делегації, “провідниками гайдамаків”.

Закон про запровадження загального виборчого права під час виборів до австрійського парламенту, прийнятий 27 січня 1907 р., загалом задовольняв вимоги українців, хоча й забезпечував привілеї німецьким правлячим колам (німці обирали одного депутата від 40 тис. населення, поляки – від 52 тис., а українці – від 105 тис.).

Напередодні перших демократичних виборів до парламенту митрополит Шептицький видав разом із єпископатом Галицької провінції спільне пастирське послання до вірних. Акцентуючи увагу на важливості здобуття загального виборчого права для українців та обов'язку кожного громадянина взяти участь у виборах, послання закликає обрати послами тих кандидатів, які б уболівали за народну справу [5, с.1, 9]. Активність українського електорату призвела до збільшення кількості українських депутатів, яких у 1907 р. налічувалося 32.

Після запровадження загального виборчого права в межах Австрії на порядок денний постало питання реформування куріальної виборчої системи під час виборів до Галицького сейму. Протягом виборів до сейму застосовувався високий майновий ценз, практикувалися зловживання й підкуп із боку галицької адміністрації. Існувала суттєва перевага поляків над українцями в сеймовому представництві.

19 листопада 1907 р. українські депутати досягли угоди з віденським урядом, який зобов'язався сприяти запровадженню загального виборчого права. Проте поступки уряду та зусилля українського політичного проводу розпочати реформування куріальної сеймової виборчої системи наштовхнулися на вперте небажання польського політичного проводу щось змінювати. У відповідь українські депутати застосували опозиційну тактику. Вдавшись до обструкції, вони на деякий час паралізували роботу Галицького сейму в 1909 та 1910 рр.

У 1913 р. українські депутати у Відні на знак протесту проти пасивного невтручання уряду в українсько-польське протистояння стосовно реформи застосували обструкцію, на два тижні паралізували роботу парламенту. Запропонований урядом проект не влаштовував українських депутатів.

На заваді позитивному для українців розв'язанню проблеми реформування виборчої системи в березні 1913 р. несподівано став польський єпископат. Зібравшись у Львові на нараду, польське вище духовенство на чолі з архієпископом Більчевським постановило утриматися від голосування за затвердження проекту виборчої реформи, стверджуючи, що йому притаманний сепаратизм, який завдасть шкоди мирному співжиттю двох народів.

Митрополит Андрей в інтерв'ю газети “Ное фрає Прессе” дав власну оцінку позиції польського духовенства. Він зазначав, що існуючий проект реформи “безсумнівно сприяв би тому, щоб запровадити в краю національний мир і згоду між русинами та поляками” [6, с.133]. На думку греко-католицького ієрарха, ключові пункти проекту не викликають сумнівів із католицької точки зору, а якщо вони виникають, то носять політичний чи соціальний характер.

5 грудня 1913 р. розпочав роботу Галицький сейм. Польська сторона, виступаючи проти розгляду справи реформи, влаштувала дводенну обструкцію. У відповідь українські депутати у Відні розпочали обструкцію в парламенті. Реформа зупинилася на мертвій точці, яку, здавалося, уже ніщо не в змозі зрушити.

У таких умовах К.Левицький, узгодивши це питання з українським сеймовим клубом, запропонував митрополитові роль посередника в переговорах із польськими депутатами. Крім А.Шептицького, до вирішення умов компромісу були залучені К.Левицький, Є.Петрушевич, І.Макух.

26 січня 1914 р. відбулася спільна нарада президій українського та польського сеймових клубів. А.Шептицький виголосив промову, перша частина якої звучала українською, а друга – польською мовою, запропонувавши в ній компромісний варіант проекту виборчого закону: з восьми членів Крайового віділу буде два українці; крайовий маршалок буде мати тільки один голос, а не два, як прагнули поляки; має бути тільки 12 двомандатних виборчих округів; польська сторона погодиться на відкриття українського університету.

У результаті 28 січня 1914 р. польські депутати пішли на поступки, підписавши відповідну угоду. Передбачалося, що прийняте відношення членів Крайового віділу не буде змінювати склад сеймових комісій і крайових інституцій; буде 14 двомандатних виборчих округів у місцях, де є 35% неукраїнського населення; польська сторона погоджується на негайне створення українського університету.

Після підписання угоди митрополит Андрей заявив, що ця подія стала першим кроком до вирішення суперечливих справ в інтересах мирного співжиття польського та українського народів.

14 лютого 1914 р. Галицький сейм затвердив новий виборчий закон, згідно з яким українцям відводилося 27,5% місць у сеймі. Принцип куріальності в трьох куріях зберігався, але в найважливішій для українців курії сільських громад вибори передбачалося провести на основі загального, рівного, безпосереднього й таємного права голосування. Попри деякі недоліки виборча реформа відкривала перед українським народом перспективу політичної автономії, створювала підґрунтя якісно нових правничо-політичних взаємовідносин польського та українського народів. І тільки початок Першої світової війни став на заваді впровадження нового виборчого закону, у напрацювання та затвердження якого вклав суттєву лепту митрополит А.Шептицький.

Прагнення досягнути соборності українських земель прослідковується у виступі Шептицького 28 лютого 1918 р. у віденській Палаті панів стосовно ратифікації Брестського миру з Україною. Напередодні, 9 лютого, делегація Центральної ради підписала мирний договір із Центральними державами. Кордони між УНР та Австро-Угорщиною передбачалося встановити відповідно до кордонів, що існували між Ро-

сією та Австро-Угорщиною. Кордон між Україною та Польщею на Холмщині повинен визначитися змішаною комісією союзників за участю українців та поляків.

Проблема Холмщини вимагала об'єктивного розгляду та розв'язання. Така важлива справа не пройшла попри увагу митрополита. Необхідність свого виступу в парламенті Шептицький аргументував тією обставиною, що українських депутатів у Палаті панів налічується тільки троє і тому часто духовна особа змушена виступати щодо політичних питань.

Митрополит Андрей переконливо доводив приналежність Холмщини до України, стверджуючи, що ця територія не тільки етнографічно пов'язана з Україною, але й “була на протязі століть сполучена з українською державою” [7, с.65]. Указана постановка питання вказує на те, що основою самовизначення для українського народу А.Шептицький уважав етнографічний принцип, а справедливе встановлення кордонів з УНР може стати для українців єдиним аргументом на користь підписання договору.

Польська сторона негативно оцінила спробу митрополита обстоювати на найвищому державному рівні територіальні інтереси українського народу. У донесенні Львівського воєводського управління Міністерству внутрішніх справ Польщі зазначалося, що “гору взяв у нім політик над єпископом” [8, арк.28].

Виступ А.Шептицького в австрійському парламенті майже на місяць випередив резолюцію з'їзду представників усіх українських партій Галичини, що відбувся у Львові 25 березня 1918 р. Протестуючи проти насильницької колонізації Холмщини, учасники стверджували, що міжнародна комісія має провести кордон між польською та українською територіями тільки після їхнього “етнографічного розмеження та свободної волі самого населення” [9, с.11]. Логічним продовженням твердження була вимога передати землі Холмщини українській державі.

Оскільки парламентська діяльність А.Шептицького здійснювалася в руслі прагнень, спрямувань та орієнтирів українського політичного проводу, то є підстави стверджувати, що митрополит на державному рівні виступав виразником інтересів українського політичного табору.

1. Феденко П. Український рух у ХХ ст. – Подебради, 1934. – 171 с.
2. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. – Ч. II. – Львів, 1927. – С 433–736.

3. Левицький К. Українські політики. Силвети наших давніх послів і політичних діячів 1907–1914 рр. – Ч. II. – Львів: Діло, 1937. – С. 20–25.
4. Макарчук С. А. Этносциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов: Вища школа, 1983. – 253 с.
5. Посланіє пастирське Андрея Шептицького, Костянтина Чеховича. Гр. Холмщина до вірних своїх єпархій “О виборах до парламенту”. – Жовква, 1907. – 18 с.
6. Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський – цісарські намісники Галичини 1903–1913

- (Боротьба галицьких українців за демократичний Союз у Львові і миротворча роль митрополита Андрея Шептицького) // Богословія. – Рим, 1982. – Т. XLVI. – Кн. 1–4. – С. 99–162.
7. Кравченко О. Велетень за Святоюрської гори. Бібліотека Логосу. – Канада, 1963. – Т. XXXIV. – 148 с.
8. Державний архів Львівської області, ф. 1, оп. 52, спр. 10.
9. Левицький К. Великий зрив (до історії української державності від березня до листопада 1918 р.). – Львів: Червона Калина, 1931. – 149 с.

Н. HLADKA

THE METROPOLITAN ANDREY SHEPTYTSKY'S PARLIAMENTARY ACTIVITY

The article deals with the metropolitan Andrey Sheptytsky's activity in the Austrian Parliament and Galytsky Seim devoted to the supporting of Ukrainian education, reformation of "curia" electoral system and achievements of unity of Ukrainian territories.

Key words: *Andrey Sheptytsky, Austrian Parliament, Galytsky Seim. Ukrainian policy. parliamentary activity.*

УДК 324 (477.83) “189” Іван Франко
ББК 63.3(4УКР)

Віталій Скоморовський

УЧАСТЬ ІВАНА ФРАНКА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядається участь Великого Каменяря в політичному, соціальному та національно-культурному розвитку Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Установлено чинники, які впливали на громадсько-політичну позицію Івана Франка в процесах активізації громадського життя й суспільної активності українців краю, а також у відповідних формах боротьби українців за свої національні й політичні права.

Ключові слова: *Іван Франко, суспільно-політичний рух, товариства, ідеологія, політичні партії, Галичина.*

Друга половина ХІХ ст. стала добою дальшого утвердження ідеї соборності України. Переслідування української культури в Росії сприяло передачі матеріальних коштів і великій моральній підтримці з боку Наддніпрянської України українцям Галичини.

У цей час серед учнівської молоді почали створюватися гуртки. Про спроби організації учнівських гуртків І. Франко писав: “Ученики Дрогобицької гімназії в другій половині 60-х і в першій половині 70-х рр. поза школою жили звичайно кружками, крім тих місцевих, що жили в своїх родині і переважно не мішалися до кружкового життя. Позамісцеві жили на квартирах (“стаціях”) переважно по різних передмістях у міщан та міщанок, і відповідно до тих квартир творилися між ними кружки... Формально кружкових організацій між гімназійними учениками в моїй класі не було” [7].

У 1875 р. І. Франко став членом “Академічного Кружка”, що гуртував москвофільську університетську молодь. Тодішня народовська (українофільська) молодь гуртувалася в товаристві “Дружній Лихварь”. “Академічний кружок” видавав студентський журнал “Друг”. До “Друга” вислав І. Франко деякі свої поетичні та прозові твори ще з Дрогобича, коли був учнем гімназії. “Друг” їх друкував. Будучи студентом, І. Франко привіз із собою значну кількість літературних творів, які бажав друкувати в “Друзі”. Отже, студентський журнал “Друг” був однією з причин того, що І. Франко вступив до “Академічного Кружка”. Слід зауважити, що в 1870-х роках, коли І. Франко виходив на історичну арену, у Галичині ще не було тієї організованої сили, яка б зуміла “підняти селянство на визвольну боротьбу і повести його за собою...” [1, с. 285].

Під впливом Михайла Драгоманова, особливо під впливом його листів до редакції “Друга”, які були опубліковані в цьому журналі в 1875 і 1876 рр., відбулась велика зміна серед членів “Академічного Кружка”. Більшість їх перейшла на українські позиції і в 1876 р. опанувала на загальних зборах “Академічний Кружок”, а журнал “Друг” перейшов на чисту українську мову. Велику роль у розвитку подій на терені “Академічного Кружка” відіграв Іван Франко. У журналі “Друг”, він публікував свої перші оповідання з бориславського циклу, повість “Петрії і Довбушуки” та значну кількість поезій. Тоді І. Франко був уже членом “Просвіти”, часто бував у “Бесіді”, в якій гуртувались народовці, близькою була йому культурно-освітня праця для народу, яку вела “Просвіта”.

У липні 1877 р. Івана Франка було заарештовано за “соціалізм” і за зв’язки з Михайлом Драгомановим, що нібито був організатором таємних гуртків серед молоді не тільки в Галичині, але й на Східній Україні. М. Драгоманов просив І. Франка об’їхати за його коштом українські землі Угорщини й записати етнографічний матеріал для праць М. Драгоманова, за що й обвинувачували І. Франка, підозрюючи, що він їхав із метою соціалістичної агітації [5, с. 155]. Суд обвинувачував І. Франка і його товаришів у приналежності до таємного товариства. Обвинувальний акт виходив із того, що “соціалістична пропаганда існувала, а оскільки вона переслідувалась урядом, то для ведення її створювались таємні товариства” [4, с. 18].

Процес проти І. Франка і його товаришів відбувся 14 січня 1878 р. у Львові. Серед обвинувачених були: Михайло Котурницький (поляк з України, у якого знайшли лист М. Драгоманова), Михайло Павлик, Іван Франко (тоді 21-річний), Остап Терлецький (урядовець університетської бібліотеки у Відні, 27 років), Іван Мандичевський (адміністратор журналу “Друг”), Щасний Сельський (студент медицини у Відні), Анна Павлик (сестра Михайла), Антін Перебендовський [12, с. 165; 9, с. 33].

І. Франко, на думку М. Возняка, ніколи не був членом таємного соціалістичного товариства. Він закликав збирати етнографічний матеріал, до якого належать також докладні відомості про стан робітництва. Співробітники “Друга” мали завдання їхати на Буковину й Угорську Русь із метою збирання народних оповідань та пісень [5, с. 152].

Ідеї, проголошені “Громадським другом”, стали на довгий час символом боротьби західноукраїнського населення. Своєю суспільно-політичною діяльністю “Громадський друг” пізніше підготував ґрунт для створення радикальної партії 1890-х років. Львівський процес 1878 р. поклав початок багатьом політичним процесам, що відбувались у містах Львів, Коломия, Перемишль, Краків та інших. Про цей період у своєму житті І. Франко писав: “Склавши іспит зрілості, я вступив до університету у Львові, але мої студії перервав соціалістичний процес 1877-8 року, до якого бозна-чому замішано мене, навіть засуджено на 6-тижневий арешт (після 8 місяців слідчої тюрми) за приналежність до таємного товариства, до якого насправді я ніколи не належав і якого, скільки знаю, ніколи не було” [18, с. 29].

Вирок у цьому процесі був тяжким для І. Франка, що весь час до процесу перебував у тюрмі і був засуджений іще на шість тижнів тюрми. За словами В. Полека, у тюрмі письменник побачив людей нещасних, єдиною виною яких була бідність. І він не відвернувся від них, а, навпаки, старався зрозуміти їхні болі, розкрити причини переслідувань цих, за офіційною термінологією, “злочинців”. І навіть тут, у тих, здавалося б, нелюдських умовах, І. Франко наполегливо працював [15, с. 16].

Для І. Франка цей процес був важким ударом. Перш за все тому, що він тоді нічого спільного із соціалістичною пропагандою не мав, а далі тому, що був засуджений зовсім невинно й провів дев’ять місяців у тюрмі в дуже важких умовах. Незважаючи на це, Каменярь узявся до праці. Уже в липні 1878 року почав видавати “Дрібну Бібліотеку”. Видав 14 випусків у вигляді невеликих брошур, але мусив це видавництво згодом припинити через недостачу фондів.

Поряд із відсутністю коштів для ведення видавничої серії І. Франко зіткнувся з багатьма організаційними труднощами. Не було постійних працівників із відповідною кваліфікацією. Усі ті, “хто мав стосунок до виходу в світ “Дрібної бібліотеки”, були головно студенти, завантажені навчальним процесом” [22, с. 45]. Таке видавництво, засноване на громадських засадах, відрізнялося від інших видавництв, які носили комерційний характер. Заслуга І. Франка в тому, що, плануючи видавати твори реалістичної літератури, він прагнув забезпечити українського читача книжками, яких не могли дати тогочасні видавництва [22, с. 43].

У цей період І.Франко працював інтенсивно серед львівського українського й польського робітництва та співпрацював у часописі “Ргаса”, куди прийшов разом із М.Павликом у серпні 1878 року. Газета була заснована 1 липня 1878 року у Львові й видавалася коштом Товариства друкарських робітників (відповідальним редактором її був українець Йосип Данилюк). Спочатку вона була досить безбарвною; її увага зосереджувалася переважно на умовах життя друкарів у Галичині і в Європі. В основному ж автори наголошували на потребі “органічної праці”, тобто на потребі освіти для робітника, щоб він міг якнайшвидше використати права, надані йому конституцією [2, с.117].

У 1880 р. І.Франко був арештований у Яблунові Коломийського повіту під час поїздки до свого товариша К.Геника в Березові. Разом із К.Геником та М.Ковціняком він пробув три місяці в коломийській тюрмі. Діяльність І.Франка щораз більше непокоїла галицьку реакцію і правлячі кола Галичини. Повітовий староста в Косові доносив 13 лютого 1879 р. у намісництво, що на пошті затримано посилку із забороненими книжками із Женеві. Під час обшуків поліція знайшла в селян адреси Івана Франка, який разом із М.Павликом керував у повіті агітаційною роботою. 4 березня 1880 року І.Франка було заарештовано й посаджено в Коломийську тюрму, а через три місяці випущено на волю. Далі відіслано через тюремні етапи в Станіславі, Стрию і Дрогобичі до Нагуєвич, до місця народження. Ця дорога спричинила Франкові гарячку та сильну простуду. Прийшовши до себе, він знову поїхав до Геника, але в Коломиї занедужав і пробув там важкий тиждень. Там написав оповідання “На дні”, вислав його за останні гроші до Львова. Прибувши до Дрогобича, він виїхав до К.Геника в с. Березів, де кілька тижнів відпочивав і лікувався, але коломицьке староство, довідавшись про його перебування, наказало жандармерії відправити його до Коломиї [9, с.104].*

На останню чверть XIX ст. припадає процес розгортання політичної боротьби галицького селянства. Однією з форм цієї боротьби були численні селянські віча (мітинги), які ґрунтовно досліджував І.Франко.

Уже в першому народному вічі у Львові в 1880 р. активну участь узяли представники різних прошарків селян. На ньому, однак, негативно позначився вплив його організаторів –

народовців і москвофілів. Іван Франко проаналізував рішення, ухвалені на вічі. Ці рішення він уважав незадовільними, бо в них не висувались вимоги запровадження загального виборчого права, відкриття українського університету у Львові тощо. Важливими є свідчення історика про друге народне віче у Львові в 1883 р., в якому взяло участь понад 6 тис. чоловік. У статті “В великій хвилі” з цього приводу вчений зауважив: “Львів не тямить ще в своїх мурах такого згромадження, такого численного з’їзду руських селян з найдавніших закутків нашого краю: від Бродів, Сокаля і Косова, від Стрия, Дрогобича і Самбора, від Калуша і Перемишля, від Сянока, Ярослава і Лежайська, з буковинських і з мазурських окраїн нашої землі” [17, с.3]. На вічі було викрито політику уряду в Галичині, показано справжнє становище селян. Це було нечуванем до того часу в краї.

Унаслідок цього починається цілий ряд виступів у провінції, починаються “перші політичні збори по селах; аргументи, факти і цифри, зібрані в рефератах львівського віча, робляться арсеналом, відки беруть своє оружжя провінціальні референти” [16, с.50–52]. І.Франко описав одне з таких віч у Долині, на якому були присутні селяни з Болехівського, Калуського й Долинського повітів. Характерно, що серед вимог учасників віча була ще вимога перегляду сервітутних справ. Селянським вічем, організованим радикалами, було передвиборне віче в Коломиї в 1891 р. Описові цього віча І.Франко присвятив дві окремі статті, які опублікував на сторінках журналу “Народ” та газети “Kurjer lwowski”. Історик повідомив, що у вічі взяло участь близько 800 селян із Коломийського, Косівського й Снятинського повітів. Вони висунули своїм кандидатом на наступних виборах до рейхсрату одного з керівників радикальної партії С.Даниловича [11, с.133].

Важливим є те, що на фоні соціального розшарування селян, зубожіння основної їх частини письменник створює яскраві образи селян – протестантів: Гриця (“Як пан собі біди шукав”), Хохлачика (“Гутак”), Олекси Сторожа (“Моя стріча з Олексою”). У поемі “Панські жарты” автор підкреслює стихійність виступу селян, забитих, задавлених кріпосницьким гнітом [21]. В оповіданні “Ліси та пасовиська” він звертає увагу на ріст свідомості й організованості селян після скасування панщини [19].

У 1883 р. заходами народовців відбулось друге всенародне віче у Львові. І.Франко напи-

сав для цього віча реферат про економічні справи, який виголосив Василь Нагірний.

7 серпня 1883 року І.Франко взяв участь у студентському вічі в Коломиї, де обговорювалось питання жіночої рівноправності, участі жінок у суспільному житті. Там він познайомився з Наталією Кобринською. І.Франко підтримав ідеї молодої письменниці. На думку В.Полека, саме дружні поради І.Франка, уся його творча практика й громадська діяльність надихнули Н.Кобринську на беззавітне служіння народові, стали зразком для неї. Це добре розуміла й сама письменниця і не раз підкреслювала значення І.Франка для свого розвитку [15, с.19].

Активне зацікавлення громадським жіночим рухом на західноукраїнських землях, який певний час очолювала українська письменниця Н.Кобринська, призвело до створення в середині 1880-х років у Станіславі культурно-освітнього “Товариства руських жінок”. У 1884 р. І.Франко багато зусиль доклав для популяризації створеного товариства. На його підтримку він опублікував статтю в газеті “Діло”. У цьому зв’язку дослідниця Ірена Книш зазначає: “Після перших організаційних зборів у Станіславі, 7 жовтня 1884 року, на яких схвалено статут товариства та вислано його намісництву до затвердження – І.Франко присвятив цій події передову статтю в “Ділі” й помістив статут. У цій статті І.Франко подавав освітню ціль товариства, що власним літературно-науковим видавництвом або з допомогою іншого, що вже існувало, мало пропагувати ідею освіти серед жіноцтва. До цього мали “причинитися театральні вистави, відчити, дискусійні вечори...” [10, с.120]. За посередництвом І.Франка Н.Кобринська звернулася до Уляни Кравченко, Климентини Попович, Олени Пчілки та інших відомих і маловідомих українських жінок-літераторів по обох сторонах австро-російського кордону з проханням надсилати свої твори для нового альманаху. Особливо цінними для неї були матеріали з Наддніпрянщини [22, с.202].

Н.Кобринська та О.Пчілка (мати Лесі Українки) видали в 1887 р. “Перший вінок, жіночий альманах”. Згодом вийшло ще два томи альманаху “Наша доля”. І.Франко відзначив, що Н.Кобринська намагалася “втягти наше жіноцтво в сферу ідей і інтересів передового європейського жіноцтва” [20, с.352–353].

Заслуги І.Франка для українського жіночого руху відзначала Наталя Кобринська на

25-річному ювілеї його творчої діяльності, дякуючи у власній святковій промові за його допомогу жіночим змаганням за рівноправність. “...Суспільність на чолі з законодавцями мужчинами, – пише Ірена Книш, – що визнала нижчість жінки, не може призвести до зрівняння прав жінки – не знищивши “вищости” мужчини. Цієї вищости ніколи не виявляє Франко, для якого жіноче питання, це взаємини людини з людиною, це рівнорядне становище одної й другої людської істоти” [10, с.78].

У 1884 році І.Франко почав співпрацювати в “Ділі” та в народовському журналі “Зоря”. У 1885 р. він припинив цю співпрацю і виїхав до Києва, щоб підготувати базу для видавання нового журналу у Львові. Повернувшись із Києва, І.Франко під впливом деяких наддніпрянських діячів, а в першу чергу О.Кониського, та деяких галицьких приятелів працював у редакції журналу “Зоря”, але вже навесні 1886 р. перервав редагування і виїхав до Києва. Там він одружився з Ольгою Хоружинською, донькою українського поміщика, що перебувала в Києві у своєї сестри Анни Трегубової після закінчення інституту.

У 1887 р. І.Франко почав видавати “Наукову Бібліотеку”. Від липня 1887 р. він став членом редакції польського щоденника “Kurjer Lwowski”, який редагував Генрик Ревакович. З того часу аж до 1897 р. Франко дописував у різні польські часописи й журнали демократичного напрямку у Варшаві, а також у Петербурзі. Багато статей на політичні теми публікував у німецькому тижневику “Die Zeit”. Учений пішов на постійну роботу в редакцію щоденника “Kurjer Lwowski”, щоб заробляти на утримання родини. Він вірив тоді в польську демократію і був переконаний, що з її допомогою можна послабити тодішню політичну силу польської шляхти та ліквідувати її політичні впливи. У 1895 р. він опублікував у віденському тижневику “Die Zeit” статтю “Селянський рух у Галичині”, яку різко розкритикували тодішні польські демократи.

Період життя І.Франка між 1887 і 1897 роками виявляє незвичайно інтенсивну працю на науковому, поетично-творчому та письменницькому полях. Крім вищезгаданих українських часописів та журналів, він писав багато в “Народі”, “Хліборобі”, що появлявся в Коломиї з 1891 р. як орган радикальної партії для селян, а далі в “Громадському Голосі”, заснованому в

1895 році, у “Радикалі” (1895 і 1896), у “Громаді” (1896), у “Хлопській Бібліотеці”, у “Літературно-Науковій Бібліотеці”, яку редагував із 1889 р. Крім того, з 1894 року редагував вісник літератури, історії і фольклору “Жите і слово”, що з 1896 року стало “Вісником літератури, політики і науки”.

У той же час він високо ставив радикальну пресу. Показовою є його оцінка радикального періодичного видання журналу “Народ”: “...радикальні елементи почали організовуватися і з початком р. 1890 виступили з виданням двотижневика “Народ”, що в тім першій році свого існування дав взірць найкращого часопису, доступного й цікавого рівно для освічених селян, як і для інтелігенції, і при тім так багатого і різноманітного змістом, як ні одно подібне видання в Галичині” [20, с.373]. Відзначимо, що преса відіграла велику роль у налагодженні культурних зв’язків між українським населенням Наддніпрянщини й західноукраїнських земель, у зростанні його національної свідомості. Це мало велике значення для процесу формування української нації.

Насичений період рухливого й багатого змістом та творчістю життя І.Франка позначився третім арештом у 1889 році. Його арештували разом із кількома галицькими товаришами та кількома наддніпрянцями, що приїхали до Галичини. І.Франко просидів у тюрмі десять тижнів і був випущений на волю з товаришами без ніякого процесу. Польська адміністрація в даному випадку переслідувала мету заборони наддніпрянським українцям відвідування Галичини [6, с.10].

У середині 1890-х років І.Франко публікував власні наукові праці в Записках наукового товариства імені Т.Г.Шевченка (далі – НТШ). Умови суспільного життя вносили певні корективи в тематику його газетних виступів. Доводилось часто писати про те, до чого, може, і душа не лежала, але чого вимагав обов’язок співробітника й члена редакції. Але і в таких випадках Франко залишався сам собою, як це видно із сотень кореспонденцій, репортажів, заміток, опублікованих у щоденній польській газеті “Kurjer Lwowski”, де він очолював найголовніший відділ – суспільно-політичний [13, с.29].

Крім того, І.Франко був редактором журналів “Антропологія” (паризьке видання французькою мовою), та “Матеріали до україно-руської етнології”, що виходив у Львові за його

ж ініціативою. Під його редакцією вийшло сім томів Львівського видання [3, с.5].

Ця доба надзвичайно насиченої, повної посвяти праці та глибоких потрясінь у житті Івана Франка завершилась восени 1898 р. ювілеєм 25-ліття його літературної праці. Ініціатором та організатором цього свята була тодішня академічна молодь і радикальна партія, що вважала його своїм провідним членом і засновником. Відзначення ювілею позитивно позначилось на діяльності І.Франка в цей період. На святі, крім передмови самого ювіляра, виступили Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський, соймовий посол Перемишльської землі Степан Новаківський, від жіноцтва Наталія Кобринська, від студентської (академічної) молоді Гриць Гарматій. Заключне слово було надано давньому товаришеві й другові І.Франка М.Павлику.

Поступово І.Франко відходить від політичного життя. Він з іще більшим інтересом цікавився громадськими справами. Наслідком цього стали його наукові статті, поміщені в “Літературно-Науковому Віснику” на різноманітну актуальну тематику. М.Євшан зазначив, що в “Літературно-Науковим Віснику” концентрує Франко всю свою критичну і літературну діяльність за рр. 1898–1908. Не вийшла, здається, ані одна книжка журналу за той час без того, щоб не принесла новел, повісти, поезії, перекладу, наукової або публіцистичної статті, рецензії з-під пера Франка” [8, с.149].

У 1913 і 1914 роках відбувались у Галичині святкування сорокаліття письменницької творчості І.Франка. На численних святкуваннях брав участь сам ювіляр. Проте в цей час І.Франко та його дружина тяжко хворіли. “Тоді був створений комітет допомоги Каменяреві. Гуцульщина і Прикарпаття склали грошові пожертви. На Поділлі, крім грошей, зібрали багато зерна, яке комітет продав і всі гроші були покладені комітетом в ощадну касу “Дністро” у Львові. Це був фонд для утримання Франка” [14, с.11]. Ювілейний комітет здійснив видання літературно-наукового збірника в честь Івана Франка. Проте початок Першої світової війни перешкодив цьому виданню. Воно з’явилося під назвою “Привіт Іванові Франкові в сорокаліття письменської праці 1874–1914” аж 30 травня 1916 р. уже після його смерті у Львові.

1. Брагінець А. Роль Івана Франка у розвитку визвольної суспільно-політичної і філософської думки на Ук-

- раїні // Іван Франко. Статті та матеріали. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1958. – 36. VI. – С.284–305.
2. Вервес Г. Іван Франко в робітничій газеті “Praca” // І.Я.Франко як історик. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – С.114–138.
3. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
4. Возняк М. З життя і творчості Івана Франка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 304 с.
5. Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1955. – 196 с.
6. Гаврилів Б., Любінець І. Історичне краєзнавство. – Івано-Франківськ, 2001. – 406 с.
7. Дзвін. – Львів, 1878. – 25 травня.
8. Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика / Упоряд. Н.Шумило. – К.: Основи, 1998. – 658 с.
9. Калинович В. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1967. – 155 с.
10. Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки. – Вінніпег, 1956. – 154 с.
11. Кравець М. Іван Франко – історик України. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. – 203 с.
12. Мудрий В. Іван Франко як громадський діяч // Записки НТШ. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1957. – Т. CLXVI. – С.165–198.

V.SKOMOROVSKY

IVAN FRANKO'S ACTIVITY IN THE SOCIAL-POLITICAL MOVEMENT IN HALYCHYNA AT THE END OF XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURY

The author analyzed Ivan Franko's activity in the political, cultural, national movement in Halychyna at the end of XIX – at the beginning of XX century.

Key words: Ivan Franko, social-political movement, societies, ideology, political parties, Halychyna.

УДК 316.2+321
ББК 66.1(4УКР)

Кирило Галушко

ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО І СУСПІЛЬНА ДУМКА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРАВИХ

Дослідження присвячене висвітленню ідей фундатора українського консерватизму та державницької історичної школи В'ячеслава Липинського (1882–1931) на тлі суперечливих процесів еволюції правих суспільно-політичних ідей у міжвоєнному періоді.

Ключові слова: політичні погляди, європейські праві, релігійний консерватизм, радикальний правий монархізм, спектр правих політичних доктрин.

З відновленням державності України закономірно зростає інтерес до її минулого, переосмислення історичного досвіду нашого народу, особливо в контексті розвитку європейської цивілізації. Відповідно великого суспільного значення в цьому контексті набуває залучення до наукового обігу історичних, публіцистичних,

13. Нечиталюк М. Публіцистика Івана Франка (1875–1886 рр.). Семінарий. – Львів, 1972. – 240 с.
14. Паранюк Є. Останні роки життя Івана Франка. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. – 15 с.
15. Полек В. Іван Франко на Прикарпатті. Путівник. – Ужгород: Карпати, 1966. – 63 с.
16. Товстуха Я. Іван Франко про характер і значення народних зборів у Галичині 80–90-х років XIX ст. // Доповіді і повідомлення Львівського державного університету ім. І.Франка. – 1958. – Вип.8. – Ч.1. – С.48–55.
17. Франко І. В великій хвилі. – Діло. – 1883. – №68.
18. Франко І. Дещо про себе самого // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. / Ред. кол.: Є.П.Кирилюк (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1981. – Т.31. – С.28–32.
19. Франко І. Ліси та пасовиська. – К., 1907. – 20 с.
20. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – 1984. – Т.41. – С.194–470.
21. Франко І. Панські жарти. Поема з останніх часів панщини. – Львів, 1928. – 166 с.
22. Якимович Б. Книга. Просвіта. Нація. Видавнича діяльність Івана Франка у 70–80-х роках XIX ст. – Львів, 1996. – 307 с.

політичних та соціально-філософських праць визначного українського мислителя В'ячеслава Казимировича Липинського (1882–1931). У контексті розширення знань про місце й роль України у світовому історичному процесі є доцільним визначення місця творчості В.Липинського в історії європейських правих та консер-

вативних ідейних течій першої третини ХХ століття, зокрема 1920-х років.

Розглядаючи проблему місця українського консерватизму серед споріднених європейських ідейних течій 1920-х рр., необхідно проаналізувати, яким чином західні суспільно-політичні ідеї впливали на погляди В.Липинського. Це дозволить визначити характер формування соціальних уподобань українського вченого, його ставлення до певних ідейних напрямів, характер використання правих та лівих концепцій [5, с.3–5].

Проблема ідейних впливів на Липинського ще недостатньо вивчена дослідниками, що є додатковим приводом до неї звернутися. Адже саме в “родоводі мислення” (за влучним висловом Л.Біласа) коріняться подальші ідейно-політичні орієнтації. Як слушно відзначив канадський соціолог В.Ісаїв, дуже важко точно визначити впливи інших на В.Липинського [8, с.82].

У пошуку ідейних впливів необхідно піти двома шляхами: методом аналогій (“характеризуючи ті теорії та течії, поширені за доби Липинського, з якими його думка була споріднена” [8, с.82] (В.Ісаїв)) або методом генетичним, шукаючи реальних попередників, які дійсно впливали на В.Липинського. В.Ісаїв пішов першим шляхом, а інший учений Л.Білас – другим. Обидва підходи мають свої переваги, тому буде природним їх поєднати [1, с. VII].

Коло пошуків потенційних “вчителів” уже окреслено В.Ісаївим. Він визначив, що суспільно-політична позиція Липинського базується на трьох теоретичних школах ХІХ–ХХ століть. Першою і найголовнішою він вважає так звані ранні теорії суспільного конфлікту, які беруть свій початок у Г.Гегеля та К.Маркса і знайшли свій подальший розвиток у працях Людвіга Гумпловича, Густава Ратценгофера та Франца Оппенгеймера.

Другою школою є критика раціонального мислення, яке було фундаментом ліберальних та прогресистських ідей. Її представники (Зігмунд Фрейд, Макс Вебер) звертали увагу на значення та важливість ірраціональних, підсвідомих чинників у людській свідомості та поведінці. Частина цього напряму представлена ідеями оригінального французького лівого філософа, уже згаданого вище Жоржа Сореля. “Липинський відгукується на погляди Сореля більше, ніж на якого-небудь іншого мислителя”, – відзначив В.Ісаїв [8, с.81].

Третя течія – це теорії еліти Роберта Міхельса, Гаetano Моска та Вільфредо Парето,

які були популярні в інтелектуальних колах того часу. В.Липинський одного разу посилається на Р.Міхельса [10, с.157], а в іншому місці “Листів”, на думку канадського дослідника, “досить точно переказує зміст теорії Парето про циркуляції еліт, але на самого Парето не покликається” [10, с.188].

Однією з головних проблем у визначенні ідейних впливів є те, що у В.Липинського неможливо віднайти такий показник знайомства з якоюсь конкретною теорією, як специфічна термінологія. Терміни В.Липинського, з огляду на їх архаїчність, можна тлумачити неоднозначно – незрозуміло, яке значення він у них вкладав, номінальне чи те ж саме, що й академічне суспільствознавство вкладає в близький за значенням, але спеціальний термін. Простий приклад – поняття “аристократія”. Нам зрозуміло, що воно аналогічне соціологічному терміну “еліта”, оскільки В.Липинський пояснює, що він не тлумачить його як “родову аристократію”; проте кращого терміна в перших частинах “Листів” він не знайшов, а в четвертій “без попередження” впровадив поняття “провідна верства”, але з іншими його поняттями непорозуміння набагато більше.

Виходячи з нашої проблеми, доцільно докладніше зупинитися на аналогіях і можливих впливах на В.Липинського Людвіга Гумпловича та Жоржа Сореля.

1. Консервативний песиміст Людвіг Гумплович.

Людвіг Гумплович (1838–1909) – визначний польсько-австрійський соціолог та історик. Він довгий час був професором університету міста Грац. Будучи найвідомішим польським соціологом, він сильно вплинув на розвиток поглядів на суспільство інтелектуалів польської частини Австро-Угорщини. Зрозуміло, що його теорії були відомі в Кракові, де навчався В.Липинський. З інтересом останнього до соціології (який зумовив бажання навчатися в Женеві) було б дуже дивним, якби В.Липинський не ознайомився з працями Гумпловича. У листі до І.Кревецького в липні 1924 р. В.Липинський, якому важко було для своєї наукової праці (писання “Листів” та розроблення схеми державної історії України) дістати в Райхенау необхідну літературу, просить надіслати йому зокрема історичну працю Л.Гумпловича “Кореспонденція Ксаверія Браницького” (1872) [2, с.61]. Це дозволяє нам підкріпити припущення, що

В.Липинський знав і соціологічні праці Л.Гумпловича. Останній писав польською та перекладався польською, що було додатковим сприятливим чинником, оскільки німецькомовна література рідко вживалася В.Липинським (він, як і інші польські інтелектуали того часу, тяжів до французького культурного та наукового світу) [5, с.107].

У контексті нашого завдання доцільним є викласти основні погляди Л.Гумпловича на природу суспільства та держави – оскільки його постать вітчизняною наукою майже не досліджена [16, с.155; 15, с.274–275]. Необхідно також відзначити, що сам стиль мислення Л.Гумпловича є дуже характерним для австро-угорської соціальної науки – песимістичним та деякою мірою цинічним, на противагу французькій ідеалістично-наївній ліберальній науці (за виключенням хіба що досліджень із масової психології). Австро-Угорщина була соціально та національно дуже строкатою та конфліктогенною країною, що й зумовлювало песимізм її соціологів, які реалістично ставились до таких речей, як воля до влади, політичне насильство та нерозв'язність національних конфліктів). Через це за науковим підходом Л.Гумпловича можна віднести водночас як до позитивізму, так і до соціал-дарвінізму.

На думку Л.Гумпловича, процес утворення держави починається із завоювання, “поневолення однієї соціальної групи іншою, в організації панування однієї групи над іншою” [6, с.179]. Причому пануюча група завжди є меншістю, яка заповнює свій недолік у чисельності перевагами військової дисципліни та розуму. Діяльність держави йде від пануючого класу або групи, що спирається в якійсь формі на підпорядковані класи та веде їх за собою [6, с.179, 180].

Двигуном у процесі соціальних змін та утворенні держави є біологічна турбота про збереження життя через волю до влади. На цю ідею Л.Гумпловича певною мірою вплинули як Ф.Ніцше, так і дарвінізм (він часто згадує Ч.Дарвіна та Г.Спенсера). Таке уявлення поєднується з поглядом, близьким до марксизму, – держава є інститутом примусу та гноблення. “Кожна держава є сукупністю установ, що мають за мету панування одних над іншими, і саме меншості над більшістю. Тому держава є організацією панування меншості над більшістю” [6, с.181–182], – стверджував австрійський учений.

Основним суспільним законом він уважав “намагання кожної соціальної групи підпорядковувати собі кожну іншу соціальну групу, ... прагнення до поневолення, до панування” [6, с.179].

Л.Гумплович відкидав звичну для просвітників та гегельянців думку про те, що держава має якусь мету; відкидалася також ідея народного суверенітету. Соціальний чинник в утворенні держави накладається в Л.Гумпловича на етнічний. Він передбачає етнічну різномірність пануючої групи та поневоленої, котра потім у процесі співжиття розмивається: відбувається соціальне зближення та національне злиття. “Суспільна нерівність виникає при зіткненні різномірних етнічних елементів нерівної сили” [6, с.213]. Сама природа силою звички створює чинники, які вкорінюють нерівність: порядок, звичай та право. Інститут права призначений для того, щоб початкову нерівність скріпити та інституціоналізувати.

На подальших етапах кожний черговий найсильніший клас тяжіє до замкнення в касту, виокремлення за кровним походженням. Вага індивіда в соціальних процесах у Л.Гумпловича мінімальна: він слідом за К.Марксом говорить, що в людині мислить не вона, а її соціальна група. Духовний розвиток людей завжди є лише наслідком їх соціального, а відповідно і їх економічного положення. Він скептично сприймає демократичний ідеал “Примарні свобода та рівність несумісні з державою; вони пряме заперечення останньої. Для людей немає ніякого іншого вибору, окрім держави з її неминучою несвободою і нерівністю, інакше – анархія” [6, с.304].

Для Л.Гумпловича як консерватора є важливим питання “межі зростання”, обмеженості потенціалу людства. Наприкінці ХІХ ст. він, власне, уже ставив питання обмеженості (і ціни) прогресу, активно зацікавлення яким стане ознакою кінця ХХ століття.

Якщо говорити про впливи Л.Гумпловича на В.Липинського, то їх погляди на природу держави та суспільства майже тотожні. В.Липинський також пише про “повстання держави через завоювання”. Саме таким був, наприклад, погляд Липинського на утворення Київської держави: варяги завойовують придніпровських слов'ян та створюють державу як інститут контролю за останніми. Тому В.Липинський не вважав Давню Русь у перші часи її існування українським державним утворенням (на противагу

М.Грушевському), та й навіть слов'янським [4, с.231]. Роль Руської держави він вбачав лише в нівелюванні племінних розбіжностей [10, с.317]. Також і нація, за В.Липинським, є “завжди результатом взаємовідношення двох сил: сили зайшлої активнішої і сили місцевої пасивнішої” [5, с.111].

Ідея колообігу в житті держав та націй уживається у В.Липинського приблизно в тому ж сенсі, що й у австрійського соціолога [10, с.19]. Проте занепад націй та держав його мало хвилював, оскільки і перше, і друге для українців було (чи є?) ще попереду. Узагалі ж концепція колообігу у В.Липинського існувала в схемі, ближчій скоріше до елітаристських концепцій Г.Моска та В.Парето. Але явною є тотожність у поглядах на чинники стабільності суспільства. В.Липинський наголошував на необхідності міжкласового компромісу – і в 1911 р., і в 1919 р., і десятима роками пізніше. Його метою, крім утворення життєздатних класових організацій, було й намагання домогтися їх співпраці, співучасті у владі або ж, говорячи словами Л.Гумпловича, “гармонійних стосунків”.

Не можна однозначно стверджувати, що ідеї Л.Гумпловича впливали на становлення світогляду В.Липинського, бо як ми вже згадували, нам відома поки лише одна згадка про історичну працю австрійця в листі українського мислителя. На нашу думку, ідеї Л.Гумпловича та В.Липинського разом добре характеризують консервативний спосіб соціального світосприйняття, поширений у Центральній Європі на початку ХХ століття.

2. Революційний оптиміст Жорж Сорель.

Вихідним пунктом у дослідженнях Ж.Сореля (1847–1922) є ідея про те, що капіталізм уже не той, що був за часів К.Маркса (“дегенерація капіталізму”), але й соціалізм утратив колишній “життєвий порив” (популярний у ті часи термін французького філософа А.Бергсона) і також дегенерував. Буржуазія втратила “дух покоління сміливих підприємців” і дає можливість пролетаріату взяти владу мирним парламентським шляхом. Це, у свою чергу, позбавляє робітничий рух колишньої енергії та бажання революції, тобто ідея революції відходить у минуле. Метою Ж.Сореля було знову повернути пролетаріат на шлях революційного насильства. Це насильство збудило б енергію буржуазії, яка б стала жорсткішою та нарешті довела б капіта-

лізм до обіцяної К.Марксом кризи [14, с.22]. Підхід Ж.Сореля до шляхів реалізації марксистської програми є дещо парадоксальним: палко в неї вірячи як у кращий шлях до прогресу, він при тому інтуїтивно відчуває процес її розходження з реальністю, але це не позбавляє його віри. Ж.Сорель як дитина хоче обіцяного буревію революції, і тому буржуазно-порядний шлях реформ його аж ніяк не задовольняв (хоча він дійсно покращував життя пролетаріату) [14, с.32].

Постає питання: що ж змусило виразно правого мислителя В.Липинського звернутися до праць революціонера Ж.Сореля? Важливими для нього були ті альтернативи лівому насильству, які аналізує Ж.Сорель у своїх працях. В.Липинський намагався знайти шляхи, які б не вели суспільство до руйнуючої його класової боротьби. Йому до вподоби, імовірно, прийшли такі пасажи Ж.Сореля: “Консерватори аніскільки не помиляються, вбачаючи в колективному договорі та в корпоративному відособленні вірні засоби уникнути соціальної революції, але з одної біди вони потрапляють в іншу й віддають себе на поталу парламентському парламентаризму” [14, с.25].

Вагу насильства Ж.Сорель бачив у тому, що воно пробуджує, провокує класову свідомість, що теж знаходило свій відгук у В.Липинського, який намагався збудити до активних дій хліборобський клас. Близькими в обох мислителів були погляди на роль інтелігенції, яка, будучи відірваною від суспільного виробництва, безпідставно намагалася “думати” за інші класи. Збігалися й погляди на буржуазну демократію: і В.Липинський, і Ж.Сорель сприймали її в аналогіях із торгівлею ідеями та обманюванням мас гучною пустопорожньою фразеологією. “Демократія, заснована на виборному началі, має дуже велику подібність до біржових кіл; у цьому і в іншому випадку доводиться розраховувати на наївність мас, купувати сприяння великої преси та створювати удачу шляхом нескінченних хитрощів; немає значної різниці між фінансистом, що вступає на ринок із блискучими підприємствами, які занепадуть протягом кількох літ, та політиком, що обіцяє своїм співгромадянам цілий ряд реформ, які він у змозі провести і які зведуться лише до нагромодження паперу в парламентських канцеляріях. І ті, і інші нічого не розуміють в урядуванні...” [14, с.137].

Серед ідей Ж.Сореля, що імпонували В.Липинському, важливе місце займає ще дві:

мораль виробників та соціальний міф. У Ж.Сореля та В.Липинського спільною є велика увага до ролі виробничих верств (у В.Липинського – “продуцентів”), на які обидва намагалися політично спертися. Концепція соціального міфу Ж.Сореля – новаторська ідея, яка нищила ілюзію важливості істинності та науковості політичної доктрини в мобілізації підтримки мас.

Схожий підхід у В.Липинського [10, с.ХХVІІІ]. Його новий погляд на історію України дозволяв створити не “народницький міф”, а “державницький”. Схематичність, певна недоопрацьованість такої праці В.Липинського, як “Україна на переломі”, що було викликано неможливістю використання необхідних джерел в еміграції, загалом не є суттєвими, – головне ідея, “міф”. Сорелівське поняття міфу В.Липинський використовує у своїх працях як історичну “легенду”, наприклад “перейславська легенда”, “гетьманська легенда”. В.Липинський як “легенду” сприймає і власні політичні ідеї, але ж, звичайно, наголошуючи на вірності саме своєї легенди: “Пам'ятайте, що творчу силу мають тільки такі легенди, які ореолом ідеї прикрашують дійсність. Але не ці, що фальшують дійсність” [10, с.ХХVІІІ–ХХІХ]. Звісно, що автор політичної чи соціальної, чи історичної “легенди” мусить наголошувати на її вірності, бо якщо сам не вірить, то як же повірять інші? Бо ж головне завдання – охоплення мас, які мають повірити беззастережно.

3. Елітаристи і марксист.

Ще в 1969 р. Є.Пизюр, аналізуючи проблему місця В.Липинського в політичній думці Заходу, указав на подібність елітаризму Липинського до концепцій Г.Моска, В.Парето, Р.Міхельса. Проте питання, чи знайомий був В.Липинський із працями когось крім Р.Міхельса, він залишив відкритим. Польський публіцист міжвоєнної доби А.Боченський уважав, що елітаристські ідеї В.Липинського подібні до концепції колообігу еліт В.Парето, але український учений “певно не знав творчості Парето” і був оригінальним [17, с.462].

Докладніше питання можливих впливів В.Парето дослідив Л.Білас. Він пише, що “не має сумніву в тому, що Липинський, студіюючи соціологію в близький до Льозанни Женеві, знав принаймні деякі з ... праць Парето, ... вченого з поважними впливами та багатьма прихильниками в Женевському університеті, і, безумовно, найвизначнішого швейцарського соціолога й

економіста доби” [1, с.LVІІ]. Але для нас, мабуть, головним є те, що, хоч В.Липинський, вірогідно, і знав роботи В.Парето, вплив відчувається хіба що в самій наявності в Липинського концепції циркуляції еліт. Ані термінологія В.Парето, ані специфічний паретівський механізм колообігу еліт не знаходять свого місця в працях В.Липинського.

У Р.Міхельса В.Липинському імпонувало дослідження механізмів функціонування політичних партій [5, с.117]. “Залізний закон олігархії” Р.Міхельса допомагав В.Липинському в критиці політичних партій – одному з елементів обстоювання ідеї класових організацій.

Важливим є також знайомство В.Липинського з марксизмом та соціалістичним рухом. В.Ісаїв указував, що використані В.Липинським поняття “матеріальної основи суспільства” та “ідеологічної надбудови” [10, с.5] вказують на те, що В.Липинський якоюсь мірою використовував деякі ідеї К.Маркса (відомі нам “базис” та “надбудова”), але вкладав у них, що для нього взагалі властиве, своє значення. Можна додати, що В.Липинський достатньо добре знав соціалістичний рух, існуючі в ньому напрямки та розбіжності. В.Липинський розрізняв соціалізм філософський (Сен-Симон, Фур'є, Оуен), політичний (Луї Блан, Бланкі, Лассаль), науковий (Маркс, Енгельс). Згадує також сучасних йому діячів (Ф.Мерінг, К.Лібкнехт, К.Каутський, Е.Давид). Проте знання характерних ознак соціалістичного руху служить В.Липинському лише для гострої його критики [5, с.118].

З вищеназваних теоретиків, політичних філософів, соціологів Ж.Сорель, В.Парето та Р.Міхельс не особисто, але через свої праці вплинули на доктрину італійського фашизму. Проте те ж саме можна сказати про французький соціалістичний рух та італійських профспілковців-синдикалістів. Тобто італійські фашисти використали дуже різноманітні (подекуди протилежні) течії суспільної думки, така ж власне ситуація з В.Липинським. Тому більш коректним буде не робити далекосяжних висновків і не наклеювати ярликів із фактів “знайомства з творами”, “паралелей”, “впливів” – головне те, що саме шукали і що саме взяли конкретні політики чи ідеологи в певних авторів. Промовистий приклад: Б.Муссоліні своїми ідейними батьками вважав К.Маркса, Ф.Ніцше й Ж.Сореля. Але це ж не привід зараховувати К.Маркса до “штурмовиків”. Принциповим моментом

є мотивації, конкретно-політичні цілі та далекосяжні плани “послідовників” чи “ідейних нащадків”. Водночас необхідно враховувати наявність доволі широкого плюралізму й значних варіацій в існуючих на початок ХХ століття ідейних течіях: безвідносно до критики політичних опонентів жоден із цих напрямків не сприймався в ту добу як однозначно “аморальний” чи “соціально шкідливий”. Наукова ж коректність розробок В.Парето, Р.Міхельса чи Ж.Сореля не піддається сумнівам, а перші двоє справедливо вважаються класиками політичної соціології.

Можна бачити, що В.Липинський сприймав усі теорії, які якимось розкривали соціально-політичну природу суспільства та могли дати можливість визначити стабілізуючі його чинники, фашист Б.Муссоліні чи комуніст А.Грамші, зрозуміло, шукали в тих же працях зовсім інші речі [3, с.171–172]. Особливо важливі для Липинського були концепції критики парламентаризму та політичних партій, саме з цієї причини він цікавився ідеями Ж.Сореля та Р.Міхельса, але ж якщо брати його погляди на природу держави, суспільства та нації, то тут важливішими були консервативні ідеї Л.Гумпловича або В.Парето, тобто він безперечно наслідував консервативну традицію польської, австрійської та франкомовної науки, але був також доволі ерудованим у соціалістичних доктринах початку ХХ століття.

Загалом процес формування суспільно-політичних поглядів В.Липинського та шлях використання ним доробку європейських ідейних напрямів свідчить про його виразно консервативні настанови, які, утім, не впадали в крайність банальної реакційності. В.Липинський свідомо шукав для українського консерватизму надійного суспільствознавчого підґрунтя, безвідносно до того, праві чи ліві концепції він використовував. Головним критерієм була здатність певної ідеї чи розробки відповідати праг-

матичному завданню побудови стабільної української державності.

1. Білас Л. Краків, Женева і філіяція “Кричевського”. До родовідної мислення Липинського // Липинський В. Твори. – Філядельфія, 1980. – Т.2. – С.VII–XCVIII.
2. Липинський В. З епістолярної спадщини / Упоряд. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996.
3. Галушко К. Консерватизм чи фашизм? До проблеми інтерпретації політичних ідей В.Липинського // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – К.: ВЦ КДЛУ, 2000. – Вип.4. – С.159–172.
4. Галушко К. Вячеслав Липинский как исследователь украинско-российских взаимоотношений // Россия – Украина: история взаимоотношений / Отв. ред.: А.И.Миллер, В.Ф.Репринцев, Б.Н.Флоря. – М.: Языки русской культуры, 1997. – С.229–236.
5. Галушко К. Консерватор на тлі доби. Вячеслав Липинський і суспільна думка європейських “правих”. – К.: Вид-во “Темпора”, 2002. – 228 с.
6. Гумплович Л. Основания социологии. – С.-Пб., 1899.
7. Гумплович Л. Социология и политика. – С.-Пб., 1895.
8. Ісаїв В. Політична соціологія В.Липинського // Сучасність. – 1984. – №6. – С.81–95.
9. Липинський В. Архів. – Філядельфія, 1976. – Т.6–7.
10. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1926. – XLVII. – 470 с.
11. Мазепа І. Підстави нашого відродження. – Б.м., 1949. – Т.2.
12. Пизюр Є. Вячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність (Мюнхен). – 1969. – №9. – С.103–115.
13. Самарская Ж. Жорж Сорель – вечный еретик (1847–1922) // Новая и новейшая история. – 1994. – №2. – С.98–110.
14. Сорель Ж. Размышления о насилии. – М., 1907.
15. Социология XIX века. – М., 1998.
16. Энциклопедический социологический словарь. – М., 1995.
17. Bocheński A. Ukraiński Maurras // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol.IX. – P.460–463.

K.GALUSHKO

POLITICAL VIEWS OF VYACHESLAV LYPYNSKY AND PUBLIC OPINION OF EUROPEAN RIGHT

Research is devoted to illumination of ideas of founder of Ukrainian conservatism and statehood history school of Vyacheslav Lypynsky (1882–1931) and plant louse of contradictory processes of evolution of social and political right ideas in an intermilitary period.

Key words: *political looks, European right, religious conservatism, radical right monarchism, spectrum of right political doctrines.*

УДК 329.7(477)
ББК 66.011.8(4УКР)

Тетяна Мелінішин

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ЮЗЕФА ПІЛСУДСЬКОГО

У статті проаналізовано становлення політичних поглядів Ю.Піلسудського, їх вплив на національну політику Польщі. Висвітлено вплив історичних умов на їх становлення.

Ключові слова: *політичні погляди, федерація, інкорпоративна концепція, міжнародна політика.*

В останнє десятиріччя у вітчизняній історіографії активно досліджується питання українсько-польських відносин міжвоєнного періоду. Особливу увагу істориків привертає національна політика урядових та політичних сил. Це питання належить до найбільш складних внутрішніх проблем Другої Речі Посполитої. Щоб глибше зрозуміти зміст і напрямки формування політики Польщі в українському питанні, необхідно досліджувати політичні погляди найвизначніших представників польського політичного проводу.

Одне з провідних місць серед політичних лідерів Другої Речі Посполитої займав Юзеф Пілсудський – головний редактор підпільної соціалістичної газети “Robotnik”, перший маршал республіки, комендант польських легіонів, Начальник Речі Посполитої, лідер польської соціалістичної партії.

Народився 5 грудня 1867 року в с.Зулово, на Віленіні, у сім’ї збіднілого, але родовитого шляхтича.

Перший із багатьох парадоксів, які супроводжували Ю.Піلسудського все життя й навіть після смерті, полягає в тому, що майбутній реаніматор польської держави, власне, не був... поляком. Це – шляхтич литовського або білоруського походження з Великого Князівства Литовського, спершу самостійного, а потім об’єднаного з Королівством Польським у єдину Річ Посполиту. Литвини не уявляли собі майбутнього Литви як спільного з Польщею, але все ж не були певною мірою поляками. Ю.Піلسудський уважав себе “вільнянином”, уродженцем Вільна, деколи “литовцем”, але ніколи не “поляком” [2].

Вивченню життєвого шляху та політичної діяльності Ю.Піلسудського присвячені праці Є.Єнджеєвича [15], Й.Чішка [9], Й.Гертиха [12], Г.Цепніка [8]. Основні промови, міркування начальника держави знайшли своє відображення в 10-томному виданні Pism zbiorowych.

Серед численних мемуарів на особливу увагу заслуговують ті, в яких автори сконцентрували свою увагу на описі постаті Ю.Піلسуд-

ського. Це праці В.Барановського [5], К.Ілляковичуви [13], М.Лепецького [19], А.Піلسудської [26], Л.Василевського [34].

Політична діяльність Начальника II Речі Посполитої представлена у двотомній праці В.Побуг-Малиновського [28].

Цікаві міркування про Ю.Піلسудського можна знайти в монографіях С.Скварчинського [29, 30] і З.Вуйчика [35, 37] та в есе М.Круля [18]. Формуванню політичного світогляду присвячені праці А.Ковальчикової [17], Б.Урбанковського [32] та Й.Коханського [16].

Серед досліджень польських авторів чільне місце займають праці, присвячені політичній біографії Ю.Піلسудського (1867–1935). У цьому зв’язку варто виокремити роботи А.Гарлицького [11], праці В.Єнджеєвича [14], а також дослідження Д. і Т.Наленч [23], А.Міцевського [21], Й.Моленди [22], В.Вуйчика [36]. Будучи працями різної вартості, вони висвітлюють діяльність Ю.Піلسудського на тлі характеристики польського суспільства, його потреб, настроїв, стану суспільної свідомості. Ці праці відкривають маловідому сторінку історії польського народу, яку раніше розкривали однобічно й спрощено. У цих працях ідеться про життєвий шлях Ю.Піلسудського, наведені факти про його участь у боротьбі за незалежність Польщі, а після її здобуття – у політичному житті Речі Посполитої, диктатором якої він став у 1926 р.

Національній політиці Польщі в Західній Україні, яку реалізовували різні урядові кабінети в період правлячого режиму “санації”, присвячена книга А.Хойновського [10], що стала базовою в польській історіографії. З новіших досліджень істориків Республіки Польща варто відзначити монографію В.Паруха [25]. Під час відновлюваного процесу в міжвоєнній Польщі усвідомлення й розв’язання міжнародних відносин становили один із найважливіших напрямів становлення та розвитку відродження польської державності.

Як українські, так і польські історики намагаються науково осмислити уроки минулого,

подолати залишки старої неприязні, виробити нові принципи взаємоповаги й взаєморозуміння, об'єктивно й неупереджено проаналізувати історичні події міжвоєнної доби. У цьому плані певне значення мають праці загального характеру та видання, що висвітлюють період міжвоєнної історії, деякі аспекти її соціально-економічного, політичного життя та зовнішньополітичної діяльності. Це дослідження В.Ярового [4], А.Черній і В.Черній [3], Л.Зашкільняка, М.Крикуна [1], С.Мацкевича [20], М.Тимовського [31], М.Боруцького [7]. Однак, до формування й трансформації політичних поглядів учені не зверталися.

Таким чином, аналіз літератури засвідчує, що проблема, досліджувана нами, ще не знайшла спеціального висвітлення в українській політичній науці. Немає праць, у яких би цілісно було дано узагальнену характеристику політичних поглядів Ю.Пілсудського, тим паче ще й досі багато аспектів цієї проблеми носить дискусійний характер, відчувається відгомін тоталітарного комуністичного минулого, а вони залишаються невивченими, незважаючи на те що в працях польських і українських істориків із цієї проблематики на різних етапах вітчизняної й зарубіжної історіографії міститься значний фактичний матеріал про життєвий шлях, участь у боротьбі за незалежність Польщі Ю.Пілсудського. Велика кількість, різноманітність, змістовність удоступненого нині документального матеріалу, а також свобода творчого пошуку дозволяють вдатися до поглибленішого розгляду цієї проблематики.

Виходячи з актуальності теми, спіраючись на найвідоміші досягнення вітчизняної і зарубіжної, переважно польської історіографії, нами поставлено за мету об'єктивно висвітлити трансформацію політичних поглядів Ю.Пілсудського.

Мета наукового дослідження визначила основні завдання, які полягають у необхідності:

- проаналізувати становлення політичних поглядів Ю.Пілсудського;
- з'ясувати вплив політичних поглядів на міжнародну політику Польщі;
- вивчити вплив історичних умов на трансформацію політичних поглядів.

Метою свого життя Ю.Пілсудський уважав створення незалежної Польщі, яка мала стати “великою” державою для того, щоб залишитись “незалежною”. Головною загрозою існу-

вання Польщі як держави він бачив Росію, а отже, для досягнення мети вважав необхідним докладати всіх зусиль (як дипломатичних, так і військових), щоб протистояти відродженню та зростанню сильної Росії. Створення “союзу”, “федерації” чи “альянсу” із сусідніми державами, особливо з тими, що виникли на руїнах царської Росії, бачилось ним як найбільш дієвий інструмент такої міжнародної політики Польщі.

Виступаючи 11 січня 1920 року з промовою, Ю.Пілсудський розкрив свій ідеал, період Ягеллонів у польській історії, сформулював основну мету своєї політичної діяльності: “Польща мусить бути об'єднаною... Велика Річ Посполита Польська повинна стати головною не тільки військовою, але і культурною силою на Сході” [27, с.137–138]. Отже, ідеалом Ю.Пілсудського була Польща Ягеллонів, а метою було відродити цей ідеал. Але для того щоб зрозуміти, як саме збирався він спроектувати історичний ідеал на сучасні йому реалії, недостатнім буде звернення до його теоретичних обґрунтувань, оскільки таких обґрунтувань просто не існувало, і він ніколи не сформулював жодної доктрини, яку можна було би протиставити, для прикладу, “інкорпоративній” доктрині його опонента Р.Дмовського. Навіть споряджаючи польську делегацію на Паризьку мирну конференцію, він не дав точних вказівок щодо того, які саме кордони повинні його делегати вимагати від великих держав: “Ніяка з його інструкцій ... не створювала враження чітко фіксованої, обґрунтованої програми територіальної розбудови. Можливо, це пояснювалось тим, що сам начальник держави був людиною дії та мав прагматичний характер” [27, с.55].

Ю.Пілсудський вирізняв три різні рівні розв'язання міжнародних та територіальних проблем Польщі. По-перше, існували території, які мали ввійти до складу Польщі, оскільки були “польськими землями”, незважаючи на те що там проживало непольське населення (Польська Пруссія та Східна Галичина). По-друге, були території, які нерозривно поєднувалися з Польщею спільністю культури та історичного спадку й могли існувати лише в “союзі” або ж у “федерації” з нею (територія Великого Князівства Литовського). Були сусіди, яких можна й треба було використати як союзників для послаблення Росії (Україна та Балтійські держави).

Цікавими є погляди Ю.Пілсудського на проблему національних меншин. Він хоч і

визнавав право національностей на вільний культурний розвиток і певну автономію (“Усе своє життя я вірю, що кожна нація має право захищати свою мову і свою культуру за допомогою тієї держави, до якої вона належить” [27, с.175]), визнання цих прав стосувалось не всіх без винятку меншин. Для українців Галичини ніяких особливих прав Ю.Пілсудський не передбачав, бо якщо вони й були нацією, то нацією “неісторичною”. Суто політичні розрахунки вимагали робити певні поступки меншинам” [27, с.199].

Для встановлення кордонів інкорпорованих територій Ю.Пілсудський керувався потребами забезпечення так званого “національного мінімуму”. Такий “національний мінімум” для Польщі в Східній Галичині включав: Львів, Калуш та нафтові басейни Дрогобича й Борислава. Не погоджуючись з ендеками, Ю.Пілсудський зазначив: “Я не бажаю взяти Східну Галичину. Вони (національні демократи) хочуть усю Східну Галичину” [27, с.54].

Другий рівень територіальних (міжнародних) проблем становило питання створення “союзу” чи “федерації” з Литвою. Ю.Пілсудський вирізняв “історичну Литву” (територію Великого Князівства Литовського зі значним відсотком польського та білоруського населення) від “етнічної Литви”, замешканої литовцями, хоча свою “федералістичну” політику він проводив і щодо першої, і щодо другої. Бачення майбутньої Литви він окреслив у відповіді, яку дав литовцям, які проживали в Польщі. Ю.Пілсудський декларував, що Польща не матиме ні територіальних, ні будь-яких інших претензій до незалежної Литовської держави в тому разі, якщо “Литва об'єднається з Польщею” [27, с.42]. Що ж до шляхів реалізації цієї мети, то він наголошував на тому, що майбутнє федерації відродженої держави Ягеллонів залежатиме від побажань усього населення, а не лише від його польської частини. У своєму зверненні до жителів колишнього Великого Князівства Литовського Ю.Пілсудський так пояснив свій намір: “Я хочу дати вам можливість вирішувати ваші внутрішні, культурні і релігійні справи, як ви того бажаєте, без будь-якого тиску чи застосування сили з польського боку” [27, с.75]. Однак це звернення не отримало схвального відгуку з боку тих, кому воно було адресоване, оскільки жодна частина населення історичної Литви не бачила в утворенні федерації оптимального вирішення проблеми. Польське населення, що

становило меншість, не погоджувалось з ідеєю вільного розвитку всіх націй. Досить схвально поставилась до ідеї федерації частина білоруського населення, яка розраховувала в такий спосіб отримати певні гарантії щодо майбутнього своєї культурної автономії. Та поляки не використали цей сприятливий для них фактор. Більшість із них поділяла погляди спеціаліста зі “східного питання”, міністра закордонних справ Л.Василевського, який уважав білорусів “сирим етнографічним матеріалом” [24, с.243], тому заперечувала їхнє право на автономний розвиток.

Ю.Пілсудський, обстоюючи ідею федерації, змушений був визнати, що не бачив “тих, хто хотів прийняти цю федерацію” [6, с.243]. І тут виникає питання: чи дійсно бажання створити федерацію диктувалось лише внутрішніми переконаннями Ю.Пілсудського? Він сам відповідає на це запитання в листі до Л.Василевського, коли визнає, що не вважає себе ні “федералістом”, ні “імперіалістом”, а для вирішення територіальних проблем завжди тримає револьвер у кишені [27, с.72].

Третій рівень міжнародної політики Ю.Пілсудського представляє особливий інтерес із точки зору розгляду генези українсько-польських стосунків. Для нього стосунки з Україною, як і з Балтійськими державами, виступали в площині, відмінній від тієї, у якій розвивались пріоритетні польсько-литовські стосунки. Сам Ю.Пілсудський так окреслив межі територій, що представляли для Польщі першорядне значення: “Польща мусить включити Волинь, але тією мірою, якою це є необхідним для зв'язку зі Східною Галичиною” [24, с.61]. На основі цього можна припустити, що взаємини з іншими сусідами Польщі (державами, що виникли на території колишньої Російської імперії) Ю.Пілсудський вбачав не у формі “союзу” чи “федерації”, а у формі “альянсу” та більш-менш тісного співробітництва.

Співпраця із сусідніми державами, на думку Ю.Пілсудського, дасть Польщі змогу захистити себе від Росії, і, поширюючи свій вплив на відповідні території, Польща не залишила б Росії шансів зробити те саме. “Федерація” з Литвою мала виконувати цю “захисну” функцію. І не лише особисті та історико-культурні сентименти бралися до уваги: Ю.Пілсудський як політик-реаліст ніколи не присвятив би стільки часу й енергії розбудові цього напрямку зовнішньої політики, якби не був переконаний, що лише

“велика” Польща буде здатна боронити свої інтереси від зазіхань Росії. І не лише вплив традиції романтизму створював передумови для відмови від націоналістичних гасел, але й суто прагматичні розрахунки: компроміси були необхідними для досягнення мети, а він ніколи не ставив доктрину вище за ті вимоги, які висувала реальність.

Розглядаючи ставлення Ю.Пілсудського до України, слід зазначити, що українців він зараховував до “неісторичних” націй, тому не вважав їх гравцями на міжнародній арені [27, с.130]. Навіть конфлікт навколо Східної Галичини він розглядав у площині польсько-російських, а не польсько-українських стосунків. Про своє ставлення до українців він висловив у 1920 р., окреслюючи їх як “жителів того регіону, який називають Україною”, і визнав, що не розуміє їхніх прагнень і суть їхньої боротьби за незалежність [27, с.130]. Однак цього ж року Ю.Пілсудський підписав договір про військове співробітництво з Українською Народною Республікою на чолі із С.Петлюрою, одна зі статей якого визнавала за українцями право на створення власної держави, що суперечило поглядам начальника польської держави.

Уже на початку 1920 року плани Ю.Пілсудського створити федерацію з Литвою та ідея створити коаліцію Балтійських держав на чолі з Польщею зазнали невдачі. Не досягла мети й польсько-українська військова співпраця. Передала існувати незалежна Україна, і Польща втратила вплив на територію, яка входила у сферу її інтересів (Правобережна Україна). Таким чином, можна стверджувати, що ідея Ю.Пілсудського змінити східні кордони держави, його східна політика зазнали поразки. Його федералістична політика була більш реалістичною, ніж інкорпоративна політика Р.Дмовського. І саме ідеї Р.Дмовського, а не погляди Ю.Пілсудського спричинили крах польської зовнішньої політики [33].

Отже, Ю.Пілсудський – колоритна постать польської політичної думки кінця XIX – першої половини XX століття, політичні погляди якого протягом усього життя еволюціонували від концепції федералізму (вільної співпраці вільних народів шляхом розчленування Росії і виокремлення народів у незалежні держави) до колонізації та проведення антиукраїнської політики. Як один із визнаних теоретиків національного питання брав участь у формуванні політи-

ки польської держави відносно українського населення. Розглядаючи політичну діяльність Ю.Пілсудського, можна зробити висновок, що одним із найбільших його прорахунків було намагання базувати свою політику на спадку романтичної традиції XIX століття з її ідеєю про месіанську роль Польщі і без урахування фактора зростання національних почуттів у державах, що ставали основними суб’єктами його міжнародної політики. А готовність Ю.Пілсудського визнати право націй на самовизначення, його відмова від шовіністичних гасел дозволяє припустити, що за інших, більш сприятливих обставин, його політика могла би бути більш успішною.

У пам’яті суспільства Ю.Пілсудський виступає як уособлення патріотизму, символ незалежності. Це людина, яка нерозривно пов’язала своє ім’я з відбудовою незалежності та зі створенням польської держави.

1. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – 752 с.
2. Підлуцький О. Постагги ХХ сторіччя. Ю.П.: Начальник, який створив собі державу // Дзеркало тижня. – 2001. – №5. – 3–9 лютого.
3. Черній А.І., Черній В.А. Історія південних і західних слов’ян: В 3-х частинах. – Ч.І, II, III (від найдавніших часів до кінця ХХ ст.). – Рівне, 1999. – 444 с.
4. Яровий В. Історія західних та південних слов’ян у ХХ ст. – К., 1996. – 416 с.
5. Baranowski W. Rozmowy z Piłsudskim 1916–1931. – Warszawa, 1939. – 237 s.
6. Bardach J. O Dawnej i Niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – 310 s.
7. Borucki M. Historia Polski do 1997 roku. – Warszawa, 1998. – 362 s.
8. Cepnik G. Jyzef Piłsudski, tworca niepodległego państwa polskiego. Zarys życia i działalności. – Warszawa, 1935. – 370 s.
9. Ciszek J. Kalendarium działalności Józefa Piłsudskiego. – Warszawa, 1990. – 560 s.
10. Chojnowski A. Konserpcje narodowościowe rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław, 1979. – 262 s.
11. Garlicki A. Józef Piłsudski 1867–1935. – Warszawa, 1988. – 500 s.
12. Giertych J. Józef Piłsudski 1914–1919. – Londyn, 1979–1982. – Т.І–II. – 350 s.
13. Jłakowiczówna K. Ścieżka obok drogi. Ze wspomnień o J. Piłsudskim. – Warszawa, 1939. – 260 s.
14. Jędrzejewicz W. Józef Piłsudski. 1867–1935. Życiorys. – Londyn, 1982. – 309 s.
15. Jędrzejewicz W. Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego. – Wrocław, 1990. – 320 s.

16. Kochański J. Piłsudscy w Sulejówku. – Chicago, 1988. – 350 s.
17. Kowalczykowska A. Piłsudski i tradycja. – Chomotów, 1919. – 80 s.
18. Król M. Józef Piłsudski: ewolucja myśli politycznej. – Warszawa, 1984. – 21 s.
19. Lepecki M. Pamiętnik adiutanta marszałka Piłsudskiego. – Warszawa, 1987. – 365 s.
20. Mackiewicz S. Historia Polski od 11 listopada 1918 do 17 września 1939 r. – London, b. r. – 341 s.
21. Micewski A. W cieniu marszałka Piłsudskiego. – Warszawa, 1969. – 424 s.
22. Molenda J. Piłsudczycy a narodowi demokraci. – Warszawa, 1980. – 286 s.
23. Nałęcz D. i T. Józef Piłsudski – legendy i fakty. – Warszawa, 1986. – 399 s.
24. Palij M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance 1919–1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. – Toronto, 1995. – 350 p.
25. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939). – Lublin, 1997. – 425 s.
26. Piłsudska A. Wspomnienia. – Londyn, 1960. – 300 s.
27. Piłsudski J. Pisma zbiorowe. – Warszawa, 1937–1938. – Т.V. – 297 s.

28. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza Historia polityczna Polski 1864–1945. – Paryż, 1953. – Т.І. – 450 s.
29. Skwarczyński S. Licytacja sprawy polskiej wzwyż. Podstawy i metody politycznej działalności Józefa Piłsudskiego w okresie pierwszej wojny światowej // Niepodległość. – Londyn–Nowy-Jork, 1972. – Т.VIII.
30. Skwarczyński S. Twórca awangardy. Działalność Józefa Piłsudskiego w latach 1893–1918 // Niepodległość. – Londyn–Nowy-Jork, 1962. – Т.VII.
31. Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J. Historia Polski. – Warszawa, 1991. – 377 s.
32. Urbankowski B. Filozofia czynu. Światopogląd Józefa Piłsudskiego. – Warszawa, 1988. – 600 s.
33. Wandycz P. Polish Diplomacy 1914–1945. – London, 1988.
34. Wasilewski L. Józef Piłsudski jakim Go znałem. – Warszawa, 1935. – 235 s.
35. Wójcik W. Józef Piłsudski (1867–1935). Zarys życia i działalności – Warszawa 1985 – 305 s
36. Wójcik W. Nadzieje i złudzenia. Legenda Piłsudskiego w polskiej literaturze międzywojennej. – Katowice, 1978. – 280 s.
37. Wójcik W. Rola Józefa Piłsudskiego w odzyskaniu niepodległości Polski // Zeszyty historyczne. – Warszawa, 1981. – №1.

T.MELINISHYN

THE TRANSFORMATION OF THE POLITICAL VIEWS OF JOSEPH PILSUDSKY

The article is analysed shape political views of J.Pilsudsky, their influence in the international politics of Poland or influence historical conditions in shape political views.

Key word: *political views, federation, incorporation conception, international politics.*

УДК 326.1
ББК 66.011.6

Юлія Мислюк

ЖІНКА-ЛІДЕР У ПОЛІТИЦІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ

Метою даного дослідження є окреслення ролі жіночого лідерства в сучасному житті суспільства. У даному дослідженні увага акцентується на чотирьох напрямках дослідження ролі жінки-лідера: гендерному, лідерському, політичному, опозиційному. Крім вищеперелічених підходів можна навести ще історичний, психологічний, культурологічний. Але всі підходи умовно зводять до тези, що жінки завжди відігравали важливу роль у політиці. Жінка-політик майже завжди виступає лідером, який здатний впливати на виконання важливих завдань у суспільстві.

Ключові слова: *жінка, лідер, опозиція, громадянське суспільство, лідерство, політика.*

Політичний лідер – це персоналізований, особистісний аспект дослідження політики. Переважно в буденній свідомості не існує розмежування політичного лідерства на статі: чоловіче і жіноче. Але виникає потреба такого розділення, оскільки кожному з таких типів притаманні свої особливості та технологія практичної діяльності.

Останнім часом досить поширеною та популярною є тематика гендера. Без з’ясування ролі жінки й чоловіка в сучасному політичному житті неможливо сьогодні уявити будь-яке серйозне психологічне, політологічне, соціологічне чи інше наукове дослідження. Суть проблеми полягає не в тому, щоб надати однакових прав особам різної статі, а насамперед у тому,

аби створити такі умови суспільного життя, щоб жінка й чоловік справді були спроможні реалізувати себе повноцінно як у громадському, професійному, так і в особистому житті. Рівність прав таким чином передбачає рівність можливостей біологічної, психологічної, особистісної, соціальної актуалізації сутнісних сил жінки й чоловіка.

Потрібно зазначити, що дане питання є досить досліджуване в українській політичній науці. Основний нахил у дослідженнях жіночого лідерства робиться передусім на лідерство як таке, не персоналізуючи його. Можна навести наукові дослідження таких українських науковців, як О.Ярош [5], С.Кузнєцової [12], Л.Трофіменко [16], А.І.Стахневич [15], В.Бакуменко [1], А.Колодій [7], Н.Грицак [2]. Треба зазначити, що тут розглядається проблематика лідерства жінки в політиці загалом як феномена і менша увага звертається на такі аспекти жіночого лідерства, як опозиційність, ефективність діяльності жінки-лідера.

В історії людства завжди були жінки, які мали лідерські якості, вони перевертали події і залишили великий слід після себе. Про них відомо в кожній області життєдіяльності суспільства: історії, політиці, літературі, науці. По-трапити в історію як особистість, яка заслуговує на повагу й пам'ять, жінці будь-якого часового відрізка було надзвичайно важко, і тій, яка ввійшла в історію, було надзвичайно важко в суперництві з чоловіками. Приклад тому орлеанська діва Жанна Д'Арк, яка змогла в надзвичайно важких обставинах останніх днів свого життя зберегти мужність і велич, залишалась вірною королю, який її зрадив, стала символом нації. Загалом першою жінкою-лідером країни, яка згадується в історії, була цариця Ку-Баба (Ірак, біля 2500 років до нашої ери). З тих пір історія знає багато правительок, більшість з яких стала такими завдяки своєму походженню (вони були або єдиними спадкоємицями правителів-чоловіків або їх удовами). Завдяки першій феміністці Мері Волстоункрафт (Великобританія, 1759–1797) ми отримали ідею інтелектуальної рівності статей, за умови однакового виховання й освіти. У наш час більшість правил змінилася й з'явилися такі поняття, як жінка-прем'єр-міністр і жінка-президент. Громадянка Данії Ніна Данг стала першою жінкою-міністром в історії людства, у 1960 році Сіравімо Ратватте Діас Бандарайке стала першою жінкою прем'єр-міністром, а в 1970 році Марія Естелла Мартінес

де Перон – першою жінкою-президентом. Ці факти – не тільки певні досягнення жінок у політиці, це досягнення всього людства. Наше завдання в тому, щоб виокремити теоретичні підходи (аспекти) до феномена жінки-лідера в політиці, такі як гендерний, політичний, лідерський, опозиційний. Розглянемо детальніше дані аспекти.

Гендерний аспект. У теорії гендера розглядається основне питання, яке зосереджується на тезі, що жінкам бути лідерами в суспільстві значно важче, ніж чоловікам. Недарма зараз такою актуальною є проблема гендерної рівності. Можливості та реальні нагоди для залучення жіночої думки до влади стають головними чинниками для аналізу сучасної української політичної перспективи при погляді під гендерним кутом зору.

Традиційно лідерство як соціально-психологічний феномен вивчалось майже без урахування статі, тому що лідерська роль апріорно вважалась маскуліною [8, с.68]. На керівних державних посадах, а також у масових громадсько-політичних організаціях, партіях в основному перебувають чоловіки, які й формують політику держави в її власне “чоловічому вбранні”. Проте логічно припустити, що жінка-політик зможе більш компетентно оцінити проблеми жінок. Так само політикові чоловічої статі простіше й зрозуміліше репрезентувати інтереси чоловіків як природно близької йому біопсихосоціальної групи. Деякі науковці вважають, що жіноче лідерство ґрунтується не по одному, а принаймні одночасно по двох векторах: загальнолюдському і власне жіночому. Щоб стати лідером, жінка повинна довести чоловікам і жінкам, що вона краща за них у виконанні соціальних ролей і функцій загального значення і що вона ближча за інших жінок до ідеалу “жіночого”.

Тобто можемо сказати, що гендерне дослідження проблеми політичного лідерства повинно орієнтуватися на два принципи: ідентичності та додатковості. Так, політик-чоловік повинен бути здатний у кожній проблемі, яку він розв'язує, розрізнити, крім усього іншого, власне чоловічий і власне жіночий інтерес, а також віднайти відповідні форми його задоволення. Те саме стосується й жінки-політика. Оскільки кожний конкретний політичний лідер не може однаково враховувати і “свої”, і “не свої” гендерні інтереси, набуває актуальності проблема пропорційної представленості в політиці лідерів як чоловічої, так і жіночої статі [10, с.61].

Проте, як свідчать результати досліджень, ставлення до жінок-лідерів, зокрема політиків, у нашому суспільстві є досить упередженим. Серед народу побутує думка, що жінці не місце у великій політиці. Жінки, які всупереч існуючій традиції обійняли високі посади, за даними досліджень суспільної думки, є ізольованими та маргіналізованими як політики “не тієї” статі. Якщо ж подивитись глибше, то вони не представляють і інтересів жінок як соціально-демографічної групи, не мають підтримки з боку жіночих організацій, не беруть участі у формуванні політики стосовно жінок [9, с.108; 17, с.169].

Необхідно відмітити, що окреслені переваги значною мірою породжені уявленнями про “сімейну жінку” й переносяться на імідж жінки-політика. Якщо критикується “жіночий стиль” у політиці, то знову ж таки згадують негативні риси, які жінка виявляє в побуті, а не в професійній діяльності: жінки надто емоційні, суб'єктивні, вони надто практичні, заважає їх “дріб'язковість” та схильність бачити “суспільство як сім'ю” [4, с.166]. Крім того, жінки, які за тих чи інших причин включаються в політичну боротьбу, мають схильність до радикалізму, що в окремих випадках переходить в екстремізм. Це також відзначається однією з негативних рис жінок як політичних лідерів [14, с.78].

Лідерський аспект. Чи дійсно лідерство – виключно чоловіча перевага і чи лідерські риси притаманні тільки чоловікам, спробуємо розібратися більш ґрунтовно. Формально лідерство визначається як набір певних рис, моделей поведінки, впливовості, сили, влади, авторитету, здатності до керівництва тощо.

Необхідно зазначити, що лідерство не ототожнюється з позицією, яку займає та чи інша особа. Не обов'язково людина стає лідером, коли отримує високу посаду чи обирається на неї. З-поміж усього розмаїття визначень лідерства спільним залишається необхідність наявності послідовників певного лідера. Важливим є також урахування певної соціальної сфери діяльності лідера: економіка, політика тощо. Необхідно також зважати на історичні й конкретні соціально-економічні обставини, за яких виступила фігура лідера: чи це висунута чи це призначена особа, чи цей/ця лідер з'явився на зламі часу як провідник певного соціального руху. Тут ми виходимо на поняття мотивації, тобто внутрішнього чи зовнішнього мотивування лідерської ролі: чи це зовнішні обставини спону-

кали появу лідера, тобто зовнішня мотивація, а чи внутрішня мотивація, коли людина через свої внутрішні, власні переконання, нахили, устремління прагне лідерства. До речі, тема жіночого лідерства постала як проблемна зовсім недавно, з кінця 1970-х та початку 1980-х років і тільки з розвитком феміністичної думки [3, с.29]. Питання лідерства до того часу розглядалося як статеві нейтральне або просто чоловіче.

Адже існує припущення, що жінок менше серед лідерів через недостачу нахилів, можливостей, мотивації, необхідних для лідерської ролі. Жіночі риси емоційності, залежності, чутливості вважаються несумісними з лідерством. Жінки частіше визначають свою модель поведінки, перебуваючи в ролі матері, дружини, і проявляють більший інтерес, ніж чоловіки, до кооперативної діяльності.

Найчастіше жінки будують свої лідерські моделі поведінки, базуючись на соціальному, персональному та організаційному досвіді, тому що бракує реальних ролевих моделей жіночого лідерства. Більшість дослідників проблеми лідерства дотримується думки, що будуть служити прикладом не реальні взірцеві моделі жіночого лідерства, а тільки зі зміною певних соціальних цінностей. Зміна ставлення до жінки в суспільстві, широке визнання та сприйняття її характерних якостей, придатних для лідерства, спричинить збільшення жінок-лідерів у суспільстві. Настав час забути твердження, що політика – справа чоловіка.

Політичний аспект. Зокрема за рівнем представленості жінок у парламенті Україна серед інших країн світу посідає 152 місце. Її випереджають не тільки найрозвинутіші світові країни, а й сусідні Білорусь, Угорщина, Польща, Словаччина, Румунія, Росія, Туркменістан, а також Мозамбік, В'єтнам, Уганда, Намібія, Антигуа і Барбуда, Нікарагуа, Гамбія, Гана, Джибуті тощо [10, с.60]. А очолює список Швеція, у якій нині вводять квоти для захисту чоловіків-парламентаріїв. Цікаво, що за нею йде Руанда. Як виявляється, більшість чоловіків у цій державі зайнята багаторічною громадянською війною, тому влада зосереджена в жіночих руках.

Витоки жіночої емансипації, на думку А.Колодій, можна відшукати в Радянському Союзі. Проголошена рівність жінки та чоловіка впроваджувалась у колишньому СРСР у гротескній формі. Це була рівність при виконанні найважчих (фізично) робіт, у відповідальності за

забезпечення сім'ї елементарними засобами до життя, у зобов'язаннях перед державою ("Ранше думай о Родине, а потом о себе...") [7, с.7]. Радянська жінка була емансипована лише в тому розумінні, що вона була залучена до всіх без винятку сфер суспільної діяльності. Сказати, що "соціалістична рівність" зовсім не мала позитивного впливу на статус жінок у країнах колишнього СРСР (принаймні європейських) було б неправильно. Через масову залученість жінок до освіти й науки старомодним, непопулярним стало уявлення про інтелектуальну нижчість жінки.

За інформацією Міжпарламентського Союзу (Женева, 5 березня 2006 року), ще далеко до рівності, незважаючи на певний прогрес. Присутність жінок у парламенті та їх активна участь у законотворчому процесі є необхідною передумовою для озвучення питань, що безпосередньо стосуються жіночих інтересів. Жінки змінюють парламент, щоб він відображав суспільство, яке вони хочуть створити. Це окремі висновки засідання жінок – голів парламентів, організованого Міжпарламентським Союзом у штаб-квартирі ООН. Один із п'яти парламентаріїв, обраних у 2005 році, – жінка. Згідно з останньою статистикою щодо виборів до нижньої палати або однопалатного парламенту в 39 країнах, у яких у 2005 році відбулися парламентські вибори, одна п'ята (20%) обраних парламентаріїв – жінки [11].

Що стосується сьогодні, то наприкінці 2005 року в середньому 16,3% членів верхніх та нижніх палат парламентів були жінками, порівняно з 15,7% у 2004. Така тенденція підтверджує сталий прогрес, починаючи з 1995 року, коли частка жінок у парламентах складала 11,3%. Позитивна тенденція простежується й серед жінок – глав держав або жінок, які обіймають найвищі урядові посади. В Європі у 2005 р. рекордна кількість вищих політичних посад належала жінкам, наприклад в Естонії, Фінляндії, Україні та Німеччині, де в листопаді, уперше за історію, канцлером стала жінка. Загалом у 2005 році жінки були главами держав або урядів у 10 країнах [11]. 2006 рік також розпочався обнадійливо з обранням уперше жінки на посаду президента в Чилі та переобранням президента Фінляндії.

На думку Марфи Скорик, директора Київського інституту гендерних досліджень, чоловіки контролюють близько 90–95% економічних ресурсів. Це виразно корелюється з даними

у світі, де чоловіки контролюють 99% економічних ресурсів, а жінки приблизно 1%. При цьому жінки виконують дві третини роботи й отримують одну третину заробітної плати. Оскільки участь у політиці є кошовною справою, це дуже зменшує шанси жінки представляти суспільні інтереси, бо економічні ресурси, які жінки можуть залучити на вибори, є дуже обмеженими. За результатами соціологічних досліджень 2001 року, що проводилося в рамках проекту "Українське суспільство на рубежі XXI століття", політика цікавить 85% чоловіків, але й 78% жінок [3, с.29].

Опозиційний аспект. Особливе значення тут має опозиційне жіноче лідерство, яке визначає, наскільки суспільство є демократичним і правовим, наскільки жінка в політиці може реалізувати свої прагнення (особливо опозиційні). Звідси випливає теза, що опозиційний жіночий лідер не може здійснювати свою діяльність в антигромадянському суспільстві. Опозиційні лідери в особі жінок мають місце в структурі громадянського суспільства в Україні і є одним із його індикаторів. Актуальність дослідження даної теми полягає і у виокремленні ролі жінки – лідера опозиції в політичному житті, оскільки вона своєю діяльністю може як мобілізувати суспільство на виконання важливих політичних завдань, так і привести суспільство до суперечностей і конфлікту.

На думку А.Колодій, сучасна демократія – представницька, ліберальна, правова. Джерелом влади є народ, який делегує повноваження своїм обранцям і контролює їх за допомогою чесних регулярних виборів, а також спостереження за відкритим, публічним політичним процесом, коли зловживань владою неможливо приховати. Таким намірам, якби вони з'явилися (а від цього не застрахована жодна країна), має протидіяти конкурентність [7, с.10]. У системі влади конкурентність забезпечує опозиція. Її цивілізоване функціонування вимагає досягнення в суспільстві згоди щодо того, що той, хто здобув перемогу на виборах або має більший вплив на владні структури, не використає тимчасову перемогу, щоб усунути з політичної арени тих, хто програв вибори. У цьому сенсі демократична влада схильна до самообмеження й здатна на нього.

Це вихід, передусім, на технології діяльності, на джерела формування опозиційності, на партійну й ідеологічну приналежність. Тому часто тут лідерство носить персоніфікований ха-

ракти. І навіть можна спостерігати певну діалектику розвитку правлячого й опозиційного лідерства. Саме цей аспект визначає справжню роль опозиційного жіночого лідерства в становленні громадянського суспільства й показує демократичність стану влади й доступу до неї.

Є така думка, що жінок не цікавить чи майже не цікавить політичне життя, політика загалом. Сфера політики завжди пов'язувалася з чоловічою активністю та боротьбою за владу. Так сталося історично, що чоловіки мають більше часу на реалізацію себе в суспільній сфері, оскільки певний відсоток активного часу жінки йде на виховання дітей. Настав час забути твердження, що політика – справа чоловіка. Найвагоміша причина відсутності жінок у політиці полягає не в самих жінках, а в тій системі гендерних відносин, що склалися. Історично сформований поділ праці визначив переважно чоловічий характер лідерства ще й тому, що концентрація влади вимагала прояву таких особливих якостей, як фізична сила, агресивність, раціональність, воля, а також креативність мислення. Влада жінок обмежувалася родовим, сімейним життям, що передбачало культивування таких якостей (яких часто не вистачає в політиці), як альтруїзм, емоційність, інтуїція, доброта, вміння йти на компроміси.

Не можна заперечувати той факт, що позитивні кроки на шляху до забезпечення рівності між жінками та чоловіками в політиці вже робляться, існують урядові програми, багато громадських організацій піднімає ці питання, робляться конкретні кроки в гендерному напрямку. Усе це обов'язково матиме свій подальший розвиток і, будемо сподіватися, позитивний.

1. Бакуменко В. Теоретико-методологічні засади гендерної політики: закономірності та фактори вибору // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентіві України. – Вип.1. – С.14–24.

2. Грицак Н. Теоретичні засади гендерної політики // Вісник Національної академії державного управління. – 2004. – №1.

3. Губань В. Жінки ідуть у наступ: статистика // Пік. – 2001. – №2. – С.29.

4. Взгляды женщин-парламентариев России на "женский вопрос" (результаты опроса женщин-депутатов Верховного Совета России) // Женщины и социальная политика (гендерный аспект) / Отв. ред. З.Я.Хоткина. – М., 1992. – С.164–177.

5. Жіночі об'єднання України як суб'єкти державотворення кінця ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / О.Б.Ярош; НАН України. Інститут політ. і етнонац. дослідж. – К., 2000. – 19 с.

6. Кириленко О. Жіноче політичне лідерство як об'єкт соціологічного аналізу // Жінки в політиці: міжнародний досвід для України: Збірник наукових статей. – К.: Аттика, 2006. – С.211–222.

7. Колодій А. Жінка і суспільство: виклики ХХІ століття і посткомуністична реальність // Матеріали науково-практичної конференції "Українська жінка в політиці". – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2000. – С.2–23.

8. Колнаков В., Анісімов О. Лідерство – фактор суспільного розвитку // Персонал. – 2005. – №4. – С.68–73.

9. Константинова В.Н. Женщины и проблемы политического лидерства // Женщины и социальная политика (гендерный аспект) / Отв. ред. З.Я.Хоткина. – М., 1992. – С.107–116.

10. Кузнецова С. Механізми формування політичного лідерства в Україні // Нова політика. – 2001. – Вип.32. – С.60–63.

11. Офіційний сайт міжпарламентського Союзу (Женева). – 5.05.2006. – <http://www.ipa.com>.

12. Політичне лідерство: сутність та механізм формування в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / С.В.Кузнецова; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2002. – 19 с.

13. Рысковая Т. Политический портрет лидера: вопросы типологии // Вестник МГУ. Политические науки. – 1997. – №3. – С.109–113.

14. Серегина И.И. Профессиональная карьера // СОЦИС. – 1999. – №4. – С.78–81.

15. Участь жінок у розбудові громадянського суспільства в Україні (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.): історичний аспект: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / А.І.Стахевич; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Далія. – Луганськ, 2004. – 20 с.

16. Феномен жіночого політичного лідерства в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Л.С.Трофименко; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2002. – 18 с.

17. Чикалова И. Партии и власть в США и Великобритании: Гендерная политика в 1970–1990-е годы. – Мн.: Тесей, 2000. – 288 с.

Y.MYSLYUK

WOMAN-LEADER IN THE POLITICS: THEORETICAL ASPECTS

A political leader is a personal aspect of research policy. There is no strict border between male and female political leadership. Especial value here has oppositional female leadership. A woman as an oppositional political leader can activate the whole society to perform some essential political tasks or to create a conflict.

Key words: a woman, leader, oppositional, civil society, leadership, politics.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Шаповал Ю.І. Доля як історія. – К.: Генеза, 2006. – 448 с.

У праці дослідника дрібниця відіграє вирішальну роль лише тоді, коли, як-то кажуть, він тримає руку на пульсі історії. Історичні деталі чи навіть історичні дрібниці – річ великої ваги. Саме цим відзначається нова книжка керівника Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ім. І.Ф.Кураса, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Юрія Шаповала.

У виданні, що з'явилося друком у київському видавництві “Генеза”, зібрано праці, написані переважно в жанрі історико-наукової публіцистики. Усі вони, за винятком трьох, надруковані у 2003–2006 рр. у періодичних виданнях – газетах “День” і “Дзеркало тижня”, часописах рецензій та оглядів “Критика” і “Генеза”, а також як окремі розвідки в колективних працях.

Більшість статей присвячено долям конкретних осіб у контексті подій суперечливого й трагічного для України ХХ століття. Ці події – не тільки “репресовані” імена національної культури, голодомор початку 1930-х років, непроста амальгама польсько-українських взаємин часів Другої світової війни, а й окремо взята особистість у політичному й громадському дискурсі, парадокси сучасного українського політикуму.

Лейтмотивом збірника можна вважати тезу автора про те, що “важливо спробувати адекватно оцінити минуле, оскільки воно все ще заважає вможливитися майбутньому” (с.13). Учений закликає інтелектуальний загал нашої країни активно долати інтерпретаційну кризу в дослідженнях власного минулого, відмовитися від схематизму чи псевдопатріотичного ригоризму.

Історія, на думку Ю.Шаповала, це не замаскована (більш чи менш майстерно) міфологія, а саме розповідь про долю людей, ідей, інституцій. Звертаючись до багатьох деталей складних наукових проблем і предмета гострих дискусій вітчизняних науковців, учений не нав'язує читачеві власної думки, а запрошує до дискусії.

В авторських текстах учений аргументовано і з достатньо високим рівнем мотивації показує особливості однієї з великих криз європейського суспільства. Перед очима читача проходять життєписи й характеристики, незміряні страждання українського народу у ХХ столітті. Перефразо-

вуючи відомого мислителя та історика часів української революції, Ю.Шаповал вважає, що настав час читати власну історію “без брому”, акцентувати не стільки на тому, *як і коли*, але *чому*, для *чого* і *які уроки* зроблено чи можна зробити вже сьогодні. Це стосується саме тих тем, тих історичних періодів, які він, як науковець, добре знає і які резонують із подіями сучасності.

Нові дослідницькі акценти та громадське звучання знаходимо в есеях, які безпосередньо стосуються західних земель України – “Якого кольору був вересень 1939-го?”, “Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни”, “Уроки двох репатріацій”, “Українська Друга світова”, “Чи розкрито останню таємницю УПА?”. Цікавий підхід автора і до оцінки ролі й місця відомих політичних і культурних діячів – Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Михайла Слабченка, Дмитра Соловоя, Олексія Каплера, Анатолія Кузнецова, Ігоря Моїсеєва, Івана Дзюби.

Актуальними та цінними є й трансформації образу національних трагедій України в дискурсі новітньої історіографії. Цьому присвячено розвідку “пригніченої” пам'яті про голодомор, а також спогади автора про видатного дослідника Голодомору американця Джеймса Мейса, який прагнув розповісти світові правду про геноцид проти українців.

У збірнику представлені й критичні роздуми Ю.Шаповала з приводу виходу у світ книжок і досліджень, присвячених ХХ століттю в долі України (с.332–345). Не залишає без уваги він і власну оцінку подій 1991 року – колапсу Радянської імперії та участі в ньому тогочасної політичної еліти (с.346–352).

Знаковою публікацією є стаття “Два дні народження”, в якій Ю.Шаповал аналізує події грудня 2004 року – розпал “помаранчевих” пристрастей і вибори Президента України, і скеровує свою громадську позицію, закликаючи не ідеалізувати В.Ющенка лишень як третього Президента (с.377), не робити ілюзій, залишати поза своїми вчинками революційний пафос і романтизм.

На завершення додамо, що статті написані вченим у доступній формі, з певним узагальненням, необхідними висновками, а також вдало проілюстровані. Видання закінчується бібліо-

графією надрукованих текстів, іменним покажчиком, а також інформацією про автора.

Збірник статей професора Ю.Шаповала дає можливість задекларувати й представити його досягнення як ученого-історика, ученого-політолога, вдумливого й добросовісного дослідника. Можна без перебільшення твердити, що зібрані в одній книжці розвідки з проблем суспільного розвитку України ХХ – початку ХХІ століть є презентацією його як ученого-оптиміста, який має захоплюючий белетристичний та журналістський хист. З появою цього видання можна сподіватися, що Україна і насамперед українська влада, а відтак світ почнуть звільнятися від міфів про Україну та її історичну долю.

Василь Марчук, Іван Монолатій.

Жерноклеєв О. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – 536 с.

Вивчення й висвітлення проблем історії соціал-демократичного руху в Галичині й на Буковині розпочалося практично з його зародженням і триває досі. Однак попри чималу кількість дослідницьких і популярних праць із різних аспектів цього історико-політичного феномена історія національних секцій австрійської соціал-демократії все ж потребувала докладного й об'єктивного висвітлення, як і перегляду багатьох оцінок і суджень із висоти сьогодення. Адже наявний і доступний сьогодні дослідникові корпус історичних першоджерел дозволяє більш повно, докладно й неупереджено, ніж це робилося досі переважно радянською історичною наукою, відтворити минуле соціал-демократичних партій.

Знанням і компетентним сучасним дослідником цих процесів є івано-франківський науковець, завідувач кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доцент Олег Жерноклеєв, відомий вітчизняному читачеві кількома ґрунтовними студіями з історії української соціал-демократії в Галичині в 1899–1918 рр., вивченням політичних біографій діячів західноукраїнського соціал-демократичного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст.¹

¹ Докл. див.: Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині. Нарис історії (1899–1918). – Вид. друге, доп. – К.: Основні цінності, 2000; Жерноклеєв О., Райківський І. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії. – К.: Основні цінності, 2004.

У новій монографії вченого, присвяченій автономним секціям Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (СДРПА), комплексно досліджено історію соціал-демократичного руху в Галичині й на Буковині в складі Австро-Угорської монархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., висвітлено діяльність національних секцій австрійської соціал-демократії – української, польської, багатонаціональної буковинської, невизнаної єврейської та інших. На значному джерельному матеріалі автором було показано зародження, політико-ідеологічне й організаційне становлення соціал-демократичних партій, складні внутріпартійні процеси, зроблено спробу окреслити місце й роль соціал-демократії в суспільно-політичному житті регіону, визвольній боротьбі народів, національному державотворенні.

Як свідчить текст монографії, автор комплексно дослідив ідейно-політичну, організаційну, культурно-просвітню та іншу діяльність соціал-демократичних партій Галичини й Буковини, їх взаємини між собою, з австрійською соціал-демократією та іншими політичними силами, а також історичні передумови, причини й фактори, що визначали характер, особливості та перебіг найважливіших процесів у робітничому й соціал-демократичному русі, його місце й значення в суспільно-політичному житті Австро-Угорщини.

Цьому сприяло й виокремлення як багатопланового об'єкта дослідження національних секцій СДРПА – Галицької робітничої партії (1890–1892 рр.), Соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії (1892–1899 рр.), Польської партії соціал-демократичної Галичини і Сілезії (1899–1918 рр.), Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини (1899–1918 рр.). Вивчено діяльність Буковинської соціал-демократичної партії (1896–1918 рр.), яка складалася з п'яти національних секцій (румунської, німецької, єврейської, польської, української), а також Єврейської соціал-демократичної партії Галичини і Буковини (1905–1918 рр.), як самопроголошеної, але офіційно невизнаної секції СДРПА.

Вирішити основні дослідницькі завдання авторові допомогло використання методів – ретроспекції, періодизації, порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, а також суттєво-змістовного, описового та історико-генетичного. Використання останніх допомогло суттєво проаналізувати й охарактеризувати окремі джерела та їхні групи, що зроблено вдало і з нових методологічних позицій.

Прикметна особливість монографії – висока наукова культура мови автора, чіткість висновків

та узагальнень, ясність суджень та вмотивованість основних дослідницьких тез і їхнє вдале вирішення.

Монографія, яку радимо прочитати всім, хто цікавиться проблемами вітчизняної та всесвітньої історії нової і новітньої доби, складається зі вступу, шести розділів, висновків. Для зручності користування працею автор додав хронологію з'їздів соціал-демократії, перелік умовних скорочень. Звичайно, доречним було б уведення до книги предметного та алфавітного покажчиків, кількох спеціальних карт, а також додатків, які б містили витяги з програмових документів соціал-демократичних партій регіону.

Загалом нова монографія О.Жерноклеєва є актуальною з наукової і світоглядної точок зору, усебічною й об'єктивною спробою дослідження етнополітичних процесів у Галичині й на Буковині в означених хронологічних рамках, з'ясування політичних позицій національних меншин у державотворенні, а також виокремлення суттєвих тенденцій в австрійському й міжнародному робітничому русі на тлі суспільно-політичного життя Центрально-Східної Європи на нових методологічних засадах.

Василь Марчук, Іван Монолатій.

Гон М.М. Особливості міжнетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західно-українських землях у міжвоєнний період. Монографія. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 431 с.

Царина міжнетнічних взаємин – одна з лагун радянської історіографії. Відтак на тлі розпаду СРСР ця проблема привернула увагу як істориків, так і політологів. Перші, природно, зосередили зусилля на реставрації суспільних реалій, другі – на теоретичному осмисленні співіснування “своїх” і “чужих”. Водночас поєднання таких підходів сформувало поле історії етнополітології. Саме в цьому дискурсі, на наш погляд, написана рецензована монографія.

Баžуючись на широкому комплексі архівних та опублікованих джерел (загальний список використаної літератури перевищує 900 позицій), М.Гон проаналізував інтеракціонізм як тих етнонаціональних спільнот, що відігравали центральну роль у політичних процесах на західноукраїнських землях (українців, поляків), так і тих, чия участь у них була ситуативною, – євреїв, росіян, німців, чехів. Їхня взаємодія досліджена в різних політичних ситуаціях – у час кризи імперій, українського

та польського державотворення та після загарбання Західної України Другою Річчю Посполитою. У цих параметрах – фокусування уваги на всіх без винятку групах, що проживали в західному регіоні України, та вивчення проблеми в різних політичних ситуаціях – визначається значимість монографії М.Гона.

Структурно в ній можна виділити два тематичні комплекси. У першому з них автор аналізує теоретичні підходи до вивчення міжнетнічної взаємодії у вітчизняній та зарубіжній етнополітологічній думці. Друга ж презентує його бачення міжнетнічних процесів на західноукраїнських землях 1918–1939 рр.

Обраний автором предмет дослідження спонукав його до комплексного вивчення явища міжнетнічної взаємодії. Серед її компонентів – етнополітична мобілізація й поведінка різних спільнот часів тривання трансформаційних процесів у регіоні та після їх завершення, роль внутрішньої та зовнішньополітичних чинників у коригуванні міжнетнічних взаємин, культура взаємодії груп тощо. Значну увагу автор приділив різним формам урегулювання міжнетнічних суперечностей: з одного боку – конфліктам, з іншого – компромісам і консенсусам.

Ураховуючи особливості досліджуваної проблеми, М.Гон правомірно застосував міждисциплінарний підхід. Його компонують елементи не тільки історичних та етнополітологічних студій, але й етнопсихології, демографії, подекуди – філософії. Прикметним є, скажімо, зосередження уваги автора на дихотомії “ми – вони”. Розглянувши її компоненти й сутність, у подальшому автор оперує категоріями етнопсихологічної й соціокультурної дистанцій априорно. Натомість доречнішим, на нашу думку, було б простеження їх наповнення новими елементами в міру подальшої міжнетнічної взаємодії. Зауважимо й те, що у висновках монографії авторові варто було б сформулювати пропозиції стосовно використання уроків міжнетнічного інтеракціонізму досліджуваного періоду політичними партіями й органами влади в сучасній Україні.

Ці міркування не применшують значимості монографії М.Гона. Вона презентує осмислення міжнетнічної взаємодії з нових (здебільшого західних) теоретико-методологічних позицій. Здійснена як комплексний аналіз різних форм інтеракціонізму, книга, власне, стала першою, в якій з'ясовано досвід взаємного співіснування всіх тих спільнот, що до початку Другої світової війни проживали на західноукраїнських землях. Цим і визначається її місце у вітчизняній етнополітології.

Володимир Павлюк.

Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.

Процес становлення і розвитку незалежної Української держави відбувається в досить складних умовах перехідного періоду, який визначається докорінними змінами в економічних, соціальних, політичних та ідеологічних відносинах. Соціально-економічні та духовні перетворення, спрямовані на розбудову та утвердження власної державності, вимагають активної участі в цьому процесі не тільки державних інститутів, а й інститутів громадянського суспільства, зокрема церкви й релігійних організацій. Абсолютна більшість релігійно-церковних утворень довела свою спроможність не тільки доносити до людей позитивні моральні та культурні цінності, але й активно сприяти духовному й національному відродженню, долучатися до соціально-значущих заходів.

За умов, коли зростає інтерес громадськості до усунення міжконфесійних суперечностей, коли все помітніше окреслюється зацікавленість державних інститутів у врегулюванні конфліктів у сфері релігійного життя, особливого значення набуває розробка науково обґрунтованої програми державних заходів у цьому напрямі, вироблення науково аргументованих концептуальних засад державної політики щодо церкви та релігійних організацій в Україні, покликаної забезпечити партнерські взаємовідносини держави й церкви в інтересах українського суспільства.

У цьому контексті необхідність наукового аналізу ідеологічних засад, структури, механізмів та наслідків реалізації компартійно-радянської політичної стратегії і практики в релігійно-церковній сфері очевидна. На розв'язання цієї важливої наукової проблеми спрямоване монографічне дослідження В.А.Войналовича. Актуальність обраної теми зумовлена також наявністю очевидних диспропорцій у розробці окремих складових політики тоталітарного режиму щодо релігії та віруючих.

Автором глибоко узагальнено теоретико-методологічні проблеми, систематизовано класичні й новітні політологічні теорії державної політики щодо релігійних інституцій. Важливим видається усвідомлення дослідником тієї реальності, що напруженість у відносинах між державою і християнством як світоглядною і віроповчальною системою є, по суті, неминучою. Адже християнство, прагнучи перевтілення всіх без винятку сфер людського буття відповідно до євангельських

ідеалів, з необхідністю входить у суперечність із політичною практикою навіть тих держав, які проголосили себе християнськими. З огляду на це автор стверджує, що навіть візантійська концепція “симфонії” з її гармонією двох мечів – світського й духовного – була лише ідеалом, а не реальним політико-культурним феноменом. Не зникає вказана напруженість і у відносинах між християнством і демократією: християнство не може погодитися, що найвищим джерелом влади є воля народу, а не те, що виходить за межі повсякденного досвіду людини. Що ж до тоталітарних і авторитарних режимів, то навіть цілковите підпорядкування ними церковних інституцій своїм інтересам не означає припинення сутнісного опору з боку неінституційованої релігії.

Безсумнівним здобутком даного дослідження є систематизація й узагальнення наукового доробку не лише українських і російських дослідників, але й висновків західних учених, праці яких, особливо в 1960–1980-х роках, визначали дискурс вивчення радянської церковної політики. Це дало можливість авторові виокремити ряд важливих аспектів даної проблематики, порушених у дослідженнях представників західної політологічної школи: аналіз цілей, механізмів та ефективності створеної комуністичними режимами системи політичної соціалізації й індоктринації взагалі та її релігійної складової зокрема (Д.Пауел, Ф.Брайан, Р.Маршал, В.Ван ден Беркен, К.Кааріайнен), вивчення зовнішньополітичного виміру радянської церковної політики (В.Алексєєв, В.Флетчер, Д.Кірбі), дослідження процесу генералізації політичних практик комуністичних режимів у боротьбі/співіснуванні з релігійними інституціями (С.Рамет).

Характеризуючи джерельну й методологічну базу монографічної праці, слід зауважити, що вона ґрунтується на необхідних для самостійного дослідження наукових ресурсах та методах. Розширенню джерельної бази сприяло використання введених до наукового обігу правових актів та інших офіційних документів органів державної влади й міжнародних організацій, документів КПРС, матеріалів документальних збірок, інформаційно-аналітичних видань, партійно-радянської й церковної періодики, самвидаву, значних масивів архівних документів. Автор виходить із того, що державна політика щодо релігії та релігійних інституцій постає як багатовимірний, складний феномен, а її дослідження становить самостійну міждисциплінарну проблему, що міститься на перетині низки соціальних і гуманітарних наук і вимагає, у зв'язку з цим,

застосування як загальнонаукових методів, так і методів конкретних наук – історії, політології, філософії.

У роботі показано, що законодавчі традиції державно-церковних відносин досліджуваного періоду були започатковані в перше пореволюційне десятиліття й залишилися в спадок періоду змінення та еволюції тоталітарного режиму. Відповідного висновку автор дійшов, проаналізувавши зміст перших радянських законодавчих та нормативних актів. Радянське законодавство, маючи зовні ліберальний зміст, насправді руйнувало церковну ієрархічну структуру. На думку автора, законодавче забезпечення партійно-радянської політики в релігійній сфері завжди відіграло відверто підпорядковану роль у здійсненні цієї політики. Зміни політичної лінії не лише не супроводжувалися ухваленням базового закону чи доповненнями до нього, а більше того – визначалися спочатку одноосібно (Й.Сталіним), пізніше – вузьким колом вищого керівництва країни, транслювалися через партійні постанови й деталізувалися в численних підзаконних актах. Практика ж їхнього застосування мала ще більш обмежувальний характер. У зв'язку з цим автор говорить про реальність існування своєрідного радянського “звичаєвого права” – комплексу заборон релігійним громадам, які не передбачалися жодними офіційними підзаконними актами.

Зважаючи на поліконфесійність релігійно-церковного середовища України, заслугоує на увагу проведений у роботі порівняльний аналіз моделей політики радянського режиму щодо всіх головних суб'єктів конфесійної сцени досліджуваного періоду: Руської православної церкви, греко-католицької, римо-католицької, реформатської церков, протестантських деномінацій, іудейських спільнот, інших етноконфесійних утворень. Установивши сутність кореляту між національною та релігійною політикою КПРС і Радянської держави в УРСР, В.Войналович обґрунтовує висновок про те, що політика стосовно національних меншин фокусувалася на блокуванні

інтеграції етнічного й релігійного чинників, роз'єднанні релігійної активності з виявами національної самосвідомості, а також на викоріненні релігійних форм організації національного життя й національних форм маніфестації релігійних почуттів.

Проведений усебічний аналіз особливостей релігійної політики в Україні дав змогу В.А.Войналовичу дійти важливого наукового висновку: проблеми, закладені партійно-радянською політикою в 1940–1960-х рр., значною мірою сформували конфігурацію релігійно-суспільних відносин в умовах незалежної України та винятково небезпечний потенціал “відкладеної деструкції”, актуалізація якого відбулася, починаючи з кінця 1980-х років, коли міжправославний і православно-греко-католицький конфлікти почали реально загрожувати підвалинам громадського спокою країни. Анемічність структур традиційних для України церков зумовила їхню низьку конкурентоспроможність перед тиском закордонних місіонерських інституцій та новітніх релігійних рухів. Без урахування та подолання цих наслідків, на переконання автора, не можуть бути сформульовані відповідні політичні рішення та ефективно реалізовані головні завдання політики української держави в релігійній сфері на сучасному етапі.

Про працю В.А.Войналовича можна говорити ще багато, зважувати авторські позиції і висновки, погоджуватися з його думками чи опонувати їм. Однак вона безсумнівно є вельми вдалою науковою розвідкою, оскільки відкриває перед дослідниками нові можливості для практичного й теоретичного пошуку, удосконалення існуючих концепцій. Фактологічна насиченість і об'єктивність у висвітленні порушених питань, наявність значної кількості маловідомого й невідомого матеріалу дають підстави визнати її необхідною сучасній історичній і політичній науці, потрібною не тільки фахівцям, а й широкому загалу читачів.

Василь Марчук.

ХРОНІКА

14–15 жовтня 2005 р. в Інституті історії і політології Прикарпатського національного університету відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція “Політичні партії і вибори в Україні: історія та сучасність”. Цей науковий захід пройшов у рамках науково-методологічного проекту “Партійна та виборча система України: українські реалії та європейський досвід”, що його реалізовує Прикарпатський центр політичних та євроінтеграційних досліджень.

У роботі конференції брали участь такі установи та організації: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківська обласна державна адміністрація, Прикарпатський центр політичних та євроінтеграційних досліджень, Верховна Рада України, Українська академія політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київський національний лінгвістичний університет, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Львівський національний університет імені Івана Франка, Ужгородський національний університет, Волинський державний університет імені Лесі Українки, Інститут виборчого законодавства, Інститут глобальних стратегій, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, Прикарпатський юридичний інститут МВС України, Інститут менеджменту та економіки “Галицька академія”, Інститут управління природними ресурсами.

За два дні роботи конференції вітчизняними науковцями було виголошено 83 наукових доповіді та повідомлення.

Учасників конференції привітали ректор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, чл.-кор. НАН України, д-р фіз.-мат. наук, проф. Богдан Остафійчук, голова Івано-Франківської обласної ради Василь Брус, голова Івано-Франківської обласної державної адміністрації Роман Ткач і міський голова Івано-Франківська Зіновій Шкутяк.

На пленарному засіданні наукові доповіді виголосили провідні вітчизняні вчені-політологи, історики та громадські діячі – Федір Кирилюк, Юрій Ключковський, Вадим Карасьов, Михайло

Рябець, Віктор Котигоренко, Микола Кугутяк, Олександр Добржанський, Василь Марчук, Юрій Шведа, Богдан Ярош, Анатолій Романюк.

Працювало три секції: “Історія та теорія політичних партій України та зарубіжних країн” (керівник – д-р істор. наук, проф. Б.П.Савчук; секретар – канд. істор. наук, доцент І.С.Монолатій); “Вибори і виборчі технології в сучасному демократичному процесі” (керівник – д-р політ. наук, проф. В.І.Бурдяк; секретар – канд. істор. наук, доцент В.Ю.Штерн); “Взаємодія партійних і виборчих систем України: витоки, становлення, перспективи” (керівник – д-р іст. наук, проф. І.В.Срібняк; секретар – канд. політ. наук, доцент В.Й.Климончук).

Робота конференції закінчилася прийняттям спеціальної ухвали, в якій учасники наукового форуму звернулися до Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України з конкретними пропозиціями щодо реформування політичної системи України.

Василь Марчук.

4–6 травня 2006 р. в Інституті історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника на підставі наказів Міністерства освіти і науки України (наказ №716 від 13 грудня 2005 р.) і ректора Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (наказ №37 від 16 лютого 2006 р.) було проведено II етап Всеукраїнської студентської олімпіади 2005/2006 н. р. зі спеціальності “Політологія”.

Журі очолив д-р істор. наук, проф., завідувач кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника В.В.Марчук. Його заступниками було визначено відомих учених-політологів – д-ра філос. наук, проф., академіка Української Академії політичних наук, завідувача кафедри історії і теорії політичних наук та філософії Міжрегіональної академії управління Ф.М.Кирилюка і д-ра політ. наук, проф. кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка В.М.Денисенка.

Відповідальний секретар – канд. істор. наук, доц. І.С.Монолатій.

До складу журі ввійшли провідні українські вчені-політологи – д-р політ. наук, проф. О.В.Бабкіна (Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова), д-р політ. наук, проф. В.І.Бурдяк (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича), а також компетентні науковці-практики – канд. істор. наук, доц. К.Ю.Галушко (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), канд. політ. наук, доц. М.М.Гон (Рівненський державний гуманітарний університет), канд. істор. наук, доц. В.Ф.Кокорський (Донецький національний університет), канд. наук з держ. управління, доц. А.В.Мазак (Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу), канд. істор. наук, доц. І.С.Монолатій (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника), канд. політ. наук, доц. М.Ф.Москалюк (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника), канд. політ. наук, доц. Ю.І.Остапеч (Ужгородський національний університет), канд. геогр. наук, доц. Р.Р.Сливка (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника) і канд. політ. наук, доц. Ю.Р.Шведа (Львівський національний університет імені Івана Франка).

У міжвузівському змаганні взяло участь 36 учасників із 15 ВНЗ України, які навчалися на спеціальності “політологія”. Студенти представляли Дніпропетровський національний університет, Донецький національний університет, Волинський державний університет імені Лесі Українки, Запорізький національний університет, Кам’янець-Подільський державний університет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені Степана Дем’янчука, Міжрегіональну академію управління персоналом, Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Рівненський державний гуманітарний університет, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

За результатами індивідуального змагання журі визначило трьох переможців олімпіади.

Дипломами МОН України були нагороджені: Олексій Якубін (149 балів) (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) за зайняте перше місце (керівник – д-р філос. наук, проф. Ф.М.Кирилук), Андрій Татарин (138 балів) (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника) за зайняте друге місце (керівник – д-р істор. наук, проф. В.В.Марчук) і Ольга Зелінська (136 балів) (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) за зайняте третє місце (керівник – д-р політ. наук, проф. В.І.Буряк). Заохочувальним дипломом МОН України було нагороджено Катерину Малайчик (Донецький національний університет) за оригінальне й нестандартне розв’язання завдань (керівник – канд. істор. наук, доц. В.Ф.Кокорський).

Заохочувальні грамоти журі отримали Олексій Чалий (Міжрегіональна академія управління персоналом, м. Київ) і Андрій Косьмина (Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди).

У командному заліку перше командне місце посіла команда Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (студенти IV курсу спеціальності “політологія” – Тетяна Васишин, Андрій Татарин, Мар’яна Юрив) (77,7%), другі місця відповідно – Київський національний університет імені Тараса Шевченка (65,6%), Донецький національний університет (61,8%), Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (61,0%), треті місця – Львівський національний університет імені Івана Франка (57,2%), Дніпропетровський національний університет (52,2%) і Міжрегіональна академія управління персоналом (51,3%).

Олімпіада була проведена чітко й злагожено. До Мандатної та Апеляційної комісії скарг та апеляцій не надійшло.

Іван Монолатій.

26 червня – 1 липня 2006 р. в Інституті історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника спільно з Прикарпатським центром політичних та євроінтеграційних досліджень та Івано-Франківською обласною державною адміністрацією пройшла Перша Академія європейської демократії.

До Оргкомітету ввійшли член-кореспондент НАН України, ректор університету Богдан Остафійчук (голова), академік АВШ України, директор Інституту історії і політології, доктор історичних наук, професор Микола Кугутяк (заступник голови), проректор університету з наукової роботи, професор Іван Миронюк (заступник голови), завідувач кафедри політології, доктор історичних наук, професор Василь Марчук (керівник проекту). Координатор проекту – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Микола Генік.

До участі в роботі Академії було запрошено голову Івано-Франківської обласної ради Ігоря Олійника, міського голову Івано-Франківська Віктора Анушкевичуса, народних депутатів України – Юрія Ключковського й Романа Князевича, першого секретаря Посольства України в Республіці Польща Ігоря Цепенду, доктора політичних наук, члена-кореспондента НАН України Юрія Левенця, кандидата філософських наук, професора Володимира Кафарського, доктора політичних наук, Віктора Котигоренка, доктора політичних наук, професора Віктора Денисенка, доктора філософських наук, професора Федора Кирилюка, доктора філософських наук, професора Сергія Рядова, редактора журналу “Політичний менеджмент” Юрія Шайгородського та ін.

Урочисте відкриття Академії відбулося 26 червня 2006 р. інаугураційною лекцією “Українська політика: традиційний вибір між Сходом і Заходом”. Того ж дня відбувся круглий стіл “Євроінтеграційні прагнення України в контексті електоральних очікувань”.

27–30 червня відбулися дискусії, тренінги, колоквиуми, дебати та ігрова модуляція, які входили до навчального блоку Першої Академії європейської демократії.

Учасникам Академії запам’яталися дискусія “Регіональні особливості українських виборів”, лекція “Особливості євроінтеграційних процесів у Центрально-Східній Європі”, колоквиум “Українська дилема Схід-Захід на фоні результатів парламентських виборів”, ігрова модуляція “Роль євро регіонів у формуванні європейської ідентичності”.

Багато цінного було почерпнуто з тренінгу “Трансформація політичних цінностей європейців у контексті глобалізації” та дебатів “Поліетнічність і толеранція: порівняльний аналіз досвіду Західної і Центрально-Східної Європи”. Надзви-

чайно цікавим виявилися семінар “Проблема консолідації українського суспільства на фоні інтеграційних викликів”, лекція “Перспективи польсько-українського стратегічного партнерства в об’єднаній Європі”.

28 і 30 червня відбулися презентації й обговорення проектів слухачів Академії: “Трансформація політичних цінностей у процесі постмодернізації та демократизації суспільства” (Ганна Васик, Київ); “Особливості трансформації виборчої системи сучасної України” (Андрій Татарин, Івано-Франківськ); “Особливості функціонування ЗМІ в процесі трансформації демократичних процесів в Україні” (Наталія Марчук, Івано-Франківськ); “Політико-правові засади децентралізації влади та розвитку місцевого самоврядування в Україні” (Олена Березовська, Івано-Франківськ); “Рада Європи і трансформація демократичних процесів в Україні” (Юрій Тиркус, Івано-Франківськ); “Роль політичної віри в процесі легітимації влади” (Олена Супруненко, Київ); “Демократизація: український варіант” (Василь Кобильник, Кам’янець-Подільський); “Гносеологічні підстави аналізу політичного порядку” (Тетяна Семенченко, Дніпропетровськ); “Місце націоналізму в умовах глобалізації” (Тарас Лутчин, Івано-Франківськ); “Товариство “Руська Бесіда” як база для українського державотворення на Буковині” (Сергій Добржанський, Чернівці); “Суть та основні засади стратегічного партнерства в зовнішній політиці України” (Андрій Пивоваров, Чернівці); “Вчення В’ячеслава Липинського про національну еліту як головний суб’єкт соціально-історичного розвитку та місце еліти в українському суспільстві” (Ігор Петренко, Київ); “Росія – проект “Антизахід”? Екскурс в історію” (Антоніна Сіротова, Ужгород).

На завершення Першої Академії європейської демократії її учасники – студенти провідних українських університетів – отримали спеціальні дипломи та збірник праць Академії “Студії Академії Європи. *Studia Academiae Europaeum*” (Гол. ред. В.В.Марчук, відпов. ред. І.С.Монолатій. – Івано-Франківськ: Прикарпатський центр політичних та євроінтеграційних досліджень, 2006. – 102 с.).

Микола Генік.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

- БАБІЙ Любомир Теодорович** – кандидат філософських наук, професор кафедри філософії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- БЕРЕЗОВСЬКА Олена** – аспірантка кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- БІЛОУС Олег Михайлович** – кандидат політичних наук, доцент, начальник науково-дослідної частини Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- БУНЕЦЬКИЙ Леонід Леонідович** – кандидат політичних наук, доцент Севастопольського економіко-гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського.
- БУРДЯК Віра Іванівна** – доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- ВИШИВАНЮК Олексій Григорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін, декан факультету кадастру та менеджменту Інституту управління природними ресурсами, м. Коломия.
- ВЛОДАРКЕВИЧ Войцех** – габілітований доктор, професор.
- ВОЙНАЛОВИЧ Віктор Анатолійович** – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.
- ГАГАЛЮК Богдан Миколайович** – пошукувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.
- ГАЛУШКО Кирило Юрійович** – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник факультету соціології і психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- ГЛАДКА Галина Любомирівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і теорії держави та права Прикарпатського юридичного інституту Львівського національного університету внутрішніх справ.
- ГЕНИК Микола Антонович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- ДОРОШЕНКО Сергій Іванович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Національного університету “Львівська Політехніка”.

- ДОЦЯК Ігор Іванович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- ЗЕМЛЮК Василь** – здобувач наукового ступеня.
- ІВАНІЩАК Ірина** – аспірант кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка
- КАФАРСЬКИЙ Володимир Іванович** – кандидат філософських наук, професор кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- КЛЮЧКОВИЧ Анатолій Юрійович** – кандидат політичних наук, асистент кафедри політології Ужгородського національного університету.
- КРАКІВСЬКИЙ Орест Якубович** – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.
- КУШНІР Павло Тимофійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії Донецького національного університету.
- ЛУКАЧ Уляна Романівна** – викладач Юридичного коледжу, пошукувач кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- МАРЧУК Василь Васильович** – доктор історичних наук, доктор філософії, завідувач кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- МАРЧУК Микола Васильович** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічних та природничих дисциплін Коломийського інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- МАТВІЄНКІВ Світлана Миколаївна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- МЕЛІНІШИН Тетяна Василівна** – аспірант кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- МИСЛЮК Юлія Василівна** – аспірант кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- МІЩУК Мар’яна Богданівна** – аспірант кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

- МОНОЛАТІЙ Іван Сергійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- МОСКАЛЮК Михайло Федорович** – кандидат політичних наук, доцент, заступник директора Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- МУДРИК Оксана Павлівна** – аспірант кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- ОСТАПЕЦЬ Юрій Олександрович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету.
- ПАВЛЕНКО Анна** – аспірант кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка.
- ПАВЛЮК Володимир Васильович** – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.
- ПЕРЕВЕЗІЙ Віталій Олександрович** – кандидат історичних наук, доцент, учений секретар Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.
- ПЛЕКАН Юрій Васильович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-економічних та природничих дисциплін Коломийського інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- РОТАР Наталія Юріївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та державного управління, докторант Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- СКОМОРОВСЬКИЙ Віталій Богданович** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- СЛИВКА Роман Радославович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- СТРУТИНСЬКА Тетяна Зіновіївна** – аспірант кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- СОРОКОПУД Олександра** – аспірант кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка.
- ЦІКУЛ Ірина** – аспірант Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

- ШПІЛЬКА Андрій Андрійович** – аспірант кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- ШТЕРН Валерій Юхимович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- ЮРІВ Мар'яна Васиївна** – студентка V курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, спеціальність “політологія”.
- ЮРІЙЧУК Євгенія Петрівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- ЯРОШ Ярослав Богданович** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри теорії та історії політичної науки Волинського державного університету імені Лесі Українки.

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ДЕМОКРАТІЇ

<i>Василь Марчук.</i> Формування нової парадигми регіональної політики в умовах політичної трансформації українського суспільства.....	3
<i>Леонід Бунецький.</i> Трансформація інституційного устрою влади та політичних відносин транзитних держав (застосування сучасного досвіду розвинутих держав).....	8
<i>Василь Землюк.</i> Особливості політичної свідомості українського суспільства (1985–1991 рр.).....	13
<i>Анна Павленко.</i> Концептуальний аналіз політичних парадигм сучасності.....	19
<i>Оксана Іваніщак.</i> Політизація етнічного та національного минулого.....	22
<i>Олександра Сорокотуд.</i> Гендерна парадигма в політичному дискурсі.....	26
<i>Ярослав Ярош.</i> “Третій сектор”: специфіка, місце й роль у політичному процесі.....	31

ВИБОРИ ТА ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ

<i>Любомир Бабій.</i> Становлення й розвиток виборчої системи сучасної України.....	35
<i>Євгенія Юрійчук.</i> Спостереження під час виборів в Україні: реалії та перспективи.....	39
<i>Уляна Лукач.</i> Внутрішні протиріччя українського суспільства в період президентської виборчої кампанії 2004 року.....	44
<i>Ігор Доцяк.</i> Соціально-політичні аспекти виборчої кампанії 2006 року: регіональний вимір.....	48
<i>Володимир Кафарський.</i> Правова регламентація участі політичних партій у виборах до представницьких органів влади в Україні.....	53
<i>Роман Сливка, Мар'яна Юрив.</i> Цілі й засоби комунікації між політичними партіями під час парламентської виборчої кампанії.....	58
<i>Світлана Матвієнків.</i> Маніпуляційні впливи в системі політичних технологій.....	63
<i>Оксана Мудрик.</i> Використання виборчих технологій в умовах трансформації політико-правових норм в Україні.....	69
<i>Андрій Шпілька.</i> Нормативно-правова основа проведення парламентських виборів в Україні..	73
<i>Тетяна Струтинська.</i> Боротьба з порушеннями й фальсифікаціями під час виборів в Україні..	78

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

<i>Наталія Ротар.</i> Роль партійних ідентичностей у формуванні моделей політичної участі громадян України: концептуалізація проблеми.....	83
<i>Ірина Цікул.</i> Партійне лідерство в сучасній Україні: гендерний підхід.....	88
<i>Валерій Штерн.</i> Державне фінансування політичних партій (досвід країн розвинутої демократії).....	93
<i>Віра Бурдяк.</i> Роль політичних партій Республіки Болгарії в процесі демократизації суспільства.....	98
<i>Анатолій Ключкович.</i> Політико-правове регулювання діяльності партій у Німеччині та Україні (спроба порівняльного аналізу).....	103
<i>Михайло Москалюк.</i> Українські клерикальні партії в політичних процесах міжвоєнної Галичини.....	108
<i>Мар'яна Міщук.</i> Внутрішньопартійна організаційна структура Української соціалістично-радикальної партії (1927–1939 рр.).....	113
<i>Микола Генік.</i> Роль польських і українських опозиційних партій у процесі міжнародного примирення.....	118
<i>Віталій Перевезій.</i> Партії християнської орієнтації та парламентські вибори: причини невдач та перспективи.....	124
<i>Юрій Остапець.</i> Етапи становлення партійної структури Закарпатської області.....	129

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ТА ЕТНІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

<i>Сергій Дорошенко.</i> Політичні і соціально-культурні детермінанти трансформації політичної ментальності французів у період революції кінця XVIII ст.....	135
<i>Юрій Плекан.</i> Українсько-польське протистояння після парламентської реформи 1906 року.....	140
<i>Іван Монолатій.</i> Політико-соціальне спрямування діяльності політичних партій і громадських об'єднань німців Галичини в австрійський період.....	145
<i>Олексій Вишиванюк.</i> Етнорелігійні об'єднання у вимірах радянської політики в Україні (1944–1953 рр.).....	151
<i>Віктор Войналович.</i> Патерни розвитку інститутів державного управління і політичного контролю у сфері релігії (кінець 50-х – перша половина 60-х років XX ст.).....	156
<i>Олег Білоус.</i> Релігійно-конфесійна політика української держави в умовах трансформації суспільних відносин (1991–2001 рр.).....	162
<i>Микола Марчук, Тетяна Горбаль.</i> Національні меншини України в освітній політиці більшовиків у першій половині 20-х років XX ст.....	167
<i>Орест Краківський, Богдан Гагалюк.</i> Національні меншини в Україні: основні тенденції та політичний вимір.....	173
<i>Олена Березовська.</i> Політико-правові засади розвитку місцевого самоврядування в Україні....	177

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Войцех Влодаркевич.</i> Військово-політичні аспекти нападу СРСР на Польщу в 1939 році.....	183
<i>Павло Кушнір.</i> Військово-політичні конфлікти на Близькому Сході в 40-х роках XX століття: шляхи вирішення сирійської та ліванської криз.....	188

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО. ОСОБА В ПОЛІТИЦІ

<i>Галина Гладка.</i> Парламентська діяльність митрополита Андрея Шептицького.....	194
<i>Віталій Скоморовський.</i> Участь Івана Франка в суспільно-політичному русі Галичини кінця XIX – початку XX ст.....	198
<i>Кирило Галушко.</i> Політичні погляди В'ячеслава Липинського і суспільна думка європейських правих.....	203
<i>Тетяна Мелінішин.</i> Трансформація політичних поглядів Юзефа Пілсудського.....	209
<i>Юлія Мислюк.</i> Жінка-лідер у політиці: теоретичні підходи.....	213

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

<i>Василь Марчук, Іван Монолатій.</i> Шаповал Ю.І. Доля як історія. – К.: Генеза, 2006. – 448 с... 218	218
<i>Василь Марчук, Іван Монолатій.</i> Жерноклеєв О. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.). – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – 536 с..... 219	219
<i>Володимир Павлюк.</i> Гон М.М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 431 с..... 220	220
<i>Василь Марчук.</i> Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с..... 221	221

ХРОНІКА

<i>Василь Марчук.</i> Всеукраїнська науково-практична конференція “Політичні партії і вибори в Україні: історія та сучасність” (14–15 жовтня 2005 р.)..... 223	223
<i>Іван Монолатій.</i> Всеукраїнська студентська олімпіада зі спеціальності “Політологія” (4–6 травня 2006 р.)..... 223	223
<i>Микола Генік.</i> Перша Академія Європейської Демократії (26 червня–1 липня 2006 р.)..... 224	224
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 226	226

CONTENTS

ACTUAL QUESTIONS OF THEORY AND PRACTICE OF DEMOCRACY	
<i>V. Marchuk</i> . Formation of new way of the regional policy under conditions of the political transformations in Ukrainian society.....	3
<i>L. Bunetsky</i> . Transformation of the institutional structure of power and of political relations in transitional states (using the up-to-date experience of developed countries).....	8
<i>V. Zemlyuk</i> . Features of political consciousness of Ukrainian society (1985–1991).....	13
<i>A. Pavlenko</i> . Conceptual analysis of modern political paradigm.....	19
<i>O. Ivanishchak</i> . Politysation of ethnical and national past.....	22
<i>O. Sorokopud</i> . Gender paradigm in the political discourse.....	26
<i>Y. Yarosh</i> . “Third sektor”: peculiarity, place and role in the political process.....	31
ELECTION AND ELECTORAL TECHNOLOGIES	
<i>L. Babiy</i> . Developing of the electoral system of modern Ukraine.....	35
<i>E. Yuriychuk</i> . Observation throughout the election in Ukraine: realities and perspectives.....	39
<i>U. Lukach</i> . Internal quarrels of Ukrainian society during the presidential election in 2004.....	44
<i>I. Dotsyak</i> . Social-political aspects of election-2006: regional view.....	48
<i>V. Kafarsky</i> . Legal reglamentation of the political parties activity in the election to the representative bodies in Ukraine.....	52
<i>R. Slyvka, M. Yuriv</i> . Goals and tools of communication between political parties in the period of parliamentary hustings.....	58
<i>S. Matviyenkov</i> . Manipulation in the system of political technologies.....	63
<i>O. Mudryk</i> . The applying of electoral technologies under conditions of transformation of the political-legal norms in Ukraine.....	69
<i>A. Shpilka</i> . Normative-legal basis of parliamentary election in Ukraine.....	73
<i>T. Strutynska</i> . Struggle against infringements and falsifications wich took place during election in Ukraine.....	78
HISTORY AND THEORY OF POLITICAL PARTIES AND PARTY SYSTEM	
<i>N. Rotar</i> . The importance of party identities in shaping of political participation models of the citizens of Ukraine: conceptualization of problem.....	83
<i>I. Tsikul</i> . Party leadership in contemporary Ukraine: gender approach.....	88
<i>V. Shtern</i> . State finance of political parties (experience of the states with developed democracy).....	93
<i>V. Burdyak</i> . The importance of political parties of Republic of Bulgaria in the process of society democratization.....	98
<i>A. Klyuchkovych</i> . Political-legal control of the activity of parties in Germany and Ukraine (an attempt of comparative analysis).....	103
<i>M. Moskalyuk</i> . Ukrainian clerical parties in the political processes in Galicia between the world wars.....	108
<i>M. Mishchuk</i> . Within the party’s organization structure of the Ukrainian Social-Radical Party (1927–1939).....	113
<i>M. Genyk</i> . The role of Ukrainian and Polish opposition parties in the process of international mutual understanding.....	118
<i>V. Pereveziy</i> . The parties of Christianity orientation and parliamentary election: causes of the failures and perspectives.....	124
<i>Y. Ostapets</i> . Stages of development of party structure in the Transcarpathian Region.....	129
PROBLEMS OF STATE AND ETHNICAL POLICY	
<i>S. Doroshenko</i> . Political and social-cultural determinants of the transformation of political mentality of French’s in the period of revolution of the end of XVIII century.....	135

<i>Y. Plekan</i> . Ukrainian-Polish confrontation after parliamentary reform in 1906.....	140
<i>I. Monolatiy</i> . Political-social direction of activity of political parties and public associations of Germans in Galicia in Austrian period.....	145
<i>O. Vyshyvanyuk</i> . Ethnoreligious organizations in Soviet policy in Ukraine (1944–1953).....	151
<i>V. Voynalovych</i> . Paterni of development of institutes of state administration and political control in the sphere of religion (end of 50 th – the first half of 60 th years of XX century).....	156
<i>O. Bilous</i> . Religiously-confession policy of the Ukrainian state in the conditions of ransformation of public relations (1991–2001).....	162
<i>M. Marchuk, T. Gorbal</i> . National minorities of Ukraine in the educational policy of bolsheviks in the first half of 20 th years of XX century.....	167
<i>O. Krakivsky, B. Gagalyuk</i> . National minorities in Ukraine: basic tendencies and political measuring.....	173
<i>O. Berezovska</i> . Political-legal basis of the developing of local authorities in Ukraine.....	177

THEORY AND PRACTICE OF INTERNATIONAL RELATION

<i>W. Wlodarkyewich</i> . Military-political aspects of the USSR attack on Poland in 1939.....	183
<i>P. Kushnir</i> . Military-political conflicts of the Near East in 40 th years of XX century: ways of the sanction of Syrian and Lebanese crises.....	188

POLITICY LEADERSHIP. PERSON IN POLICY

<i>H. Hladka</i> . The metropolitan Andrei Sheptytsky’s parliamentary activity.....	194
<i>V. Skomorovsky</i> . Ivan Franko’s activity in the social-political movement in Halychyna at the end of XIX – at the beginning of XX century.....	198
<i>K. Galushko</i> . Political views of Vyacheslav Lypynsky and public opinion of European right.....	203
<i>T. Melinishyn</i> . The transformation of the political views of Joseph Pilsudsky.....	209
<i>J. Myslyuk</i> . Woman-leader in the politics: the theoretical aspects.....	213

SURWEYS AND REVIEWS

<i>V. Marchuk, I. Monolatiy</i> . Shapoval Y. Fate as history. – K.: Geneza, 2006. – 448 p.....	218
<i>V. Marchuk, I. Monolatiy</i> . Zhernokleyev O. National sections of Austrian social democracy in Galychyna and on Bukovyna (1890–1918). – Ivano-Frankivsk: Publishing-designer department CIT, 2006. – 536 p.....	219
<i>V. Pavlyuk</i> . Gon M. Peculiarities of ethnic cooperation in the context of political processes on the west-ukrainian lands in a an intermilitary period. Monograph. – Rivne: Volynski oberegi, 2006. – 431 p.....	220
<i>V. Marchuk</i> . Voynalovych V. Party-state policy in relation to religion and religious institutions in Ukraine of 1940–1960 th years: political science discours. – K.: Svitovyd, 2005. – 741 p.....	221

CHRONICS

<i>V. Marchuk</i> . All Ukrainian scientific and practice conference “Political parties and election in Ukraine: history and contemporaneity” (On October, 14–15, 2005).....	223
<i>I. Monolatiy</i> . All Ukrainian students Olympiad from speciality “Political science”(On May, 4–6, 2006).....	223
<i>M. Genyk</i> . First Academy of European Democracy (On June, 26 – on July, 1, 2006).....	224
FACTS ABOUT AUTHORS	226

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський університет імені Василя Стефаника
Прикарпатський центр політичних та євроінтеграційних досліджень

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ПОЛІТОЛОГІЯ
Випуск II–III
Видається з 2006 р.

Адреса редколегії: 76025, м.Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
тел. 59-60-03
polit-centr@ukr.net

Ministry of Education of Ukraine
Precarpathian National University named after V.Stefanyk

NEWSLETTER
Precarpathian National University named after V.Stefanyk

POLITOLOGY
№ 2–3 Issue

Publishers' adress: Precarpathian University named after V.Stefanyk
57, Shevchenko Str., 76025, Ivano-Frankivsk, tel. 59-60-03
polit-centr@ukr.net

Головний редактор: ГОЛОВЧАК В.М.
Літературний редактор: ЗАЙЦЕВА З.С.
Комп'ютерна верстка і правка: ЯРЕМКО В.Д.
Коректор: ТИМКІВ В.В.

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435.

Здано до набору 1.12.2006 р. Підп. до друку 19.03.2007 р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура "Times New Roman".
Ум. друк. арк. 29,0. Тираж 100 прим. Зам. 23.

Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
76025, м.Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, тел. 59-60-50.
E-mail: vdvcit@pu.if.ua

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 12.12.2006 серія ДК 2718*